

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

На правах рукопису

ЯКУБОВА Лариса Дмитрівна

УДК 94 (477) „1921/1935”

**ЕТНІЧНІ МЕНШИНИ УСРР І ВЛАДА:
ДИНАМІКА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ, ПОЛІТИЧНИХ І КУЛЬТУРНИХ
ПЕРЕТВОРЕНЬ
(1921 – 1935 рр.)**

07.00.01 – історія України

дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Науковий консультант
Кульчицький С.В.
доктор історичних наук, професор

Київ - 2007

ВСТУП	C. 4
РОЗДІЛ I. Історіографія, джерела та теоретичні аспекти дослідження історії етнічних меншин УСРР	C. 11
1.1. Історіографія проблеми	C. 11
1.2. Джерельна база дослідження	C. 35
1.3. Теоретичні аспекти дослідження становища етнічних меншин УСРР у 20-х – першій половині 30-х рр.	C. 48
РОЗДІЛ II. Етнічні меншини УСРР у 1921 – 1923 рр.....	C. 74
2.1. Вплив революційних перетворень та воєнних дій на буття етнічних меншин України	C. 74
2.2. Загальна характеристика етнічних меншин УСРР на початку 20-х рр.	C. 97
2.3. Зміст проблем етнічних меншин УСРР у контексті політики коренізації	C. 108
РОЗДІЛ III. Соціально-економічне становище етнічних меншин в УСРР (1924 р. – перша половина 30-х рр. ХХ ст.)	C. 139
3.1. Соціальна структура етнічних меншин УСРР	C. 143
3.2. Соціально-економічне життя етнічних громад у контексті політики коренізації	C. 153
3.3. Національна кооперація та кооперативний рух у місцях компактного розселення етнічних меншин	C. 175
3.4. Колективізація в селах етнічних меншин	C. 205
3.5. Етнічні меншини в господарському та соціальному житті міста	C. 218
РОЗДІЛ IV. Суспільно-політичне життя етнічних меншин України.....	C. 237
4.1. Адміністративно-територіальне будівництво в місцях розселення етнічних меншин	C. 237
4.2. Зміст і особливості діяльності національних адміністративно-територіальних одиниць	C. 261
4.3. Виборчі кампанії 20-х – першої половини 30-х рр. та участь	

етнічних меншин у виборах	C. 273
4.4. Нерадянські суспільно-політичні рухи в контексті суспільно-політичного життя Радянської України	C. 287
4.5. Система органів радянської громадськості в середовищі етнічних меншин	C. 304
РОЗДІЛ V. Особливості культурного поступу громад етнічних меншин	C. 328
5.1. Доктринальні засади національно-культурної політики стосовно етнічних меншин	C. 328
5.2. Коренізація установ культурно-освітньої галузі	C. 342
5.3. Тенденції етнокультурного життя УСРР в контексті коренізації.....	C. 356
5.4. Етнічні меншини УСРР на етапі етнокультурної модернізації	C. 371
ВИСНОВКИ.....	C. 390
ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА.....	C.402
ДОДАТКИ.....	C.556

ВСТУП

Україна переживає складний етап розбудови державності й формування громадянського суспільства. З-поміж низки системних викликів часу, що має вирішити молода державність, особливої актуальності набуває забезпечення соціально-економічних і правових засад задекларованого курсу етнонаціонального розвитку. Треба створити монолітний народ-населення з міцною серцевиною – „політичною нацією”, над якою тільки й спроможна піднятися правова держава і в базисі якої поступово могло б вирити громадянське суспільство. Орієнтація України на західноєвропейські стандарти етнонаціональної політики закріплена в Декларації прав національностей України (1.11.1991 р.), Законі „Про національні меншини в Україні” (25.06.1992 р.) і ратифікованій у 1997 р. Рамковій конвенції Ради Європи про захист національних меншин. Вона вимагає серйозного теоретичного опрацювання сфери етнонаціонального життя, врахування етнонаціональної специфіки держави, що неможливо зробити без дослідження і критичного аналізу історії міжнаціональних відносин.

Політика коренізації посідає непересічне місце в минувшині України. Надзвичайної цікавості цьому періодові надає та обставина, що протягом відносно нетривалого історичного проміжку часу етносоціальні, етнополітичні та етнокультурні процеси у поліетнічному українському суспільстві зазнавали різких трансформацій. Вони то критично прискорювалися, то уповільнювалися відповідно до інших складових життя країни, що робило суспільство напрочуд динамічним і, врешті, невпізнанно змінило його конфігурацію. Саме в цей період українці пройшли шлях етнічної консолідації і сформувалися як модерна нація. Власне, саме тоді викристалізувалася сучасна конфігурація етнонаціональної структури українського народу і опробувалися механізми взаємодії її елементів. Безумовно, сьогоденні міжнаціональні відносини, стереотипи етнокультурної поведінки, міфологеми, що збочують поступ конструктивних процесів консолідації української нації, своїм корінням уходять у часи переходу народу України в модерну епоху.

В сучасній історіографії затвердилася думка, що коренізація відіграла непересічну

роль і в долі етнічних меншин. Тоді декларована радянською владою політика сприяння національному розвитку народів УСРР химерним чином поєдналася з непоправними втратами етнічних громад у всіх сферах етнокультурного життя. З'ясувати дійсне наповнення процесів, що конструювали механізми етнозбереження, асиміляції, національного відродження в переломний час новітньої історії, допомагає комплексне дослідження взаємин між владою і суспільством (на прикладі етнічних меншин). Його актуальність обумовлюється як сучасними державотворчими завданнями української влади, так і зростанням суспільно-політичної ролі етнічних меншин.

Мета дослідження полягає в тім, щоб враховуючи досягнення історичної науки з дотичної проблематики та вводячи до наукового обігу нові джерела, комплексно відтворити історію коренізації стосовно етнічних меншин УСРР, у сутнісних рисах відобразити спільне і характерне в історичній долі етнічних громад України, визначити характер впливу на неї державної політики, окреслити здобутки і втрати, які отримали етнічні меншини і влада внаслідок реалізації більшовицької доктрини вирішення національного питання.

Об'єктом дослідження є взаємини між етнічними меншинами і владою, які визначили специфіку етнонаціонального розвитку УСРР на етапі запровадження політики коренізації.

Предметом дослідження виступають етнічні меншини УСРР, особливості їхнього соціально-економічного, громадського, політичного і культурного життя в окреслений період.

Для вирішення мети поставлені наступні **завдання**:

- з'ясувати стан наукового вивчення проблеми;
- здійснити джерелознавчий аналіз;
- систематизувати й класифікувати джерельну базу дослідження;
- проаналізувати основні теорії та концепції, виокремити категорії та поняття, що слугуватимуть категоріальною базою дослідження;
- визначити доктринальні засади та причини трансформації національної політики в УСРР упродовж досліджуваного періоду;
- здійснити аналіз тогочасних теоретико-світоглядних дискусій у

національному питанні;

— висвітлити еволюцію “українського питання” та проблеми забезпечення прав етнічних меншин у контексті коренізації та їхнє місце в стратегії більшовізації України;

— охарактеризувати становище етнічних меншин на початковому етапі радянського будівництва, визначити напрямки і наслідки урядових заходів у їхньому середовищі;

— розкрити сутність і складові політики коренізації стосовно етнічних меншин республіки;

— простежити зміни в сфері соціально-економічного буття етнічних меншин під впливом загальних (земельна реформа, землевпорядження, кооперування) і спеціальних державних програм (аграризація єврейства, переведення на осілість ромів, колонізаційна політика);

— вивчити умови і форми громадського життя етнічних меншин у суспільно-політичному просторі радянської України та визначити їхню відповідність інтересам етнонаціонального та етнополітичного розвитку етнічних громад;

— дослідити особливості національно-культурного розвитку етнічних меншин за часів коренізації та визначити наслідки культурної політики Кремля в національному середовищі у контексті філософії „культурного стрибка”;

— узагальнити наслідки політики коренізації в житті етнічних меншин УСРР та діяльності уряду УСРР стосовно формування єдності національних культур.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію УСРР у кордонах 1921 - 1935 рр.

Хронологічні рамки сягають 1921 - 1935 рр. Нижня межа зумовлена початком нової економічної політики в УСРР, що з часом спричинила переорієнтацію внутрішньої політики більшовиків, зокрема, її національної складової. Верхня межа окреслюється розгортанням масових депортацій поляків і німців України, які засвідчили перехід радянської етнонаціональної політики до якісно нового етапу, ідейні та організаційні засади якого докорінним чином відрізнялися від практикованих упродовж 20-х – першої половини 30-х рр.

Методологічною основою наукового пошуку є принципи історизму та

об'єктивності. Поставлені завдання вирішувалися на основі універсальних принципів наукового пізнання. Вважаючи суспільство складною багатофункціональною системою, дисертант для вивчення минувшини етнічних меншин застосовував принцип системності. У межах системного підходу досліджувалася й коренізація стосовно етнічних меншин, внаслідок чого вона розглядалася як складова загальнонаціональних, загальносоюзних етнополітичних процесів, що дозволило вивчити заявлену проблематику в цілому і на окремих системних рівнях (соціально-економічна, суспільно-політична, етнокультурна складова, регіональний аспект). Принциповим стало усвідомлення внутрішньої природи системи, що полягає в здатності й прагненні змін, внаслідок яких відбувається саморозвиток системи, її перехід на якісно новий рівень.

Для реконструкції та аналізу історії етнічних меншин в УСРР широко застосовувалися спеціальні методи: *історико-функціональний* (для встановлення обумовленості рівня політичної активності та етнокультурного розвитку громад їхнім господарським потенціалом та характером соціального структурування); *історико-генетичний* (для відображення еволюції національного питання впродовж періоду, що досліджується); *історико-порівняльний* (при аналізі особливостей господарського і соціального розвитку окремих громад, визначенні етапів і факторів розвитку національного адміністративно-територіального будівництва, реконструкції діяльності суспільно-політичних організацій та рухів етнічних меншин як динамічного соціального явища); *історико-системний* (для теоретичного осмислення національної політики взагалі й коренізації стосовно етнічних меншин, зокрема, як системоутворюючої складової й різновиду суспільної свідомості, політичної теорії й практики); *проблемно-хронологічний* (для структурування матеріалу дисертації, історико-правового аналізу більшовицької доктрини вирішення національного питання); *психологічний* (для реконструкції ставлення етнічних громад до комуністичної влади та політики коренізації); *емпіричного аналізу* (для критики, упорядкування історичних фактів і явищ); *історизму* (дозволив простежити в історичній ретроспективі як еволюцію етнічних громад загалом, так і окремих складових їхнього буття: національних адміністративно-територіальних утворень, навчальних і культурних закладів, політичних організацій тощо); *комплексності* (застосовувався для дослідження та аналізу соціально-економічних та політичних

факторів, що визначали еволюцію політики коренізації та етнічних громад).

Комплексне застосування універсальних принципів і спеціальних методів наукового пізнання дозволило ґрунтовно осмислити об'єкт дослідження, уникнути тенденційності й упередженості, розкрити еволюцію взаємин етнічних меншин і влади впродовж 20-х – першої половини 30-х рр., як складного і суперечливого історичного явища і процесу.

Наукова новизна праці полягає в тім, що вперше у вітчизняній історіографії здійснені концептуальна постановка та комплексне висвітлення відносин етнічних меншин УСРР і влади, визначені доктринальні засади формування радянської етнополітики на початковому етапі становлення СРСР й проаналізовані причини її трансформації в 1921 – 1935 рр. Ґрунтовно досліджене соціально-економічне життя етнічних меншин за доби непу, визначені його регіональні та етнічні особливості. Суттєво уточнена й поглиблена історія національного адміністративно-територіального будівництва в УСРР, простежена хронологія існування національних адміністративно-територіальних одиниць і з'ясоване їхнє місце в системі органів радянської влади. Вперше комплексно відображена й проаналізована історія нерадянських суспільно-політичних рухів та організацій етнічних меншин. Предметно висвітлена історія створення і діяльності спеціальних державних органів етнополітичного регулювання: Відділу національних меншин при НКВС та ЦКНМ при ВУЦВК. Запропонована авторська концепція дослідження етнокультурних процесів у середовищі етнічних меншин, зокрема, визначені основні тенденції етнокультурного розвитку етнічних громад (асиміляція, маргіналізація, етнокультурне відродження), зміст і вага мовної проблеми в процесі етнокультурного відродження, конкретизовані проблеми етнічних громад, як динамічної соціальної підсистеми суспільства, в контексті модернізаційного ривка. Представлена власна інтерпретація історії відносин суспільства і влади в етнонаціональній сфері впродовж 20-х – першої половини 30-х рр., яка віддзеркалює політику коренізації стосовно етнічних меншин на широкому історичному тлі, з урахуванням комплексу складників, на різних структурних рівнях, у поєднанні національної і соціальної парадигм.

Практичне значення результатів дослідження зумовлене новаційним характером роботи її співзвучністю потребам сучасного суспільно-політичного, інтелектуального

розвитку українського суспільства. Результати дослідження можуть застосовуватися в науковій (для поглиблення досліджень у галузі етнонаціональної історії України, історії етнічних громад, історії більшовизму); державотворчій (для оптимізації заходів етнополітичного регулювання та державного управління в місцях компактного мешкання етнічних меншин); навчально-методичній роботі (для підготовки спецкурсів з етнонаціональної історії України, історії міжнаціональних відносин, історії міжвоєнного періоду, політології та етнополітології).

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження органічно пов'язане з плановими темами “УСРР в добу утвердження тоталітарного ладу (1928 – 1933)”; “Завершення формування тоталітарного ладу в Україні (1934 – 1938 рр.)” (№ держреєстрації 0198000867); “Модернізаційні процеси в українському радянському суспільстві (1917 – 1939 рр.)” (0102U000960); “Повсякденне життя українського суспільства в 20-ті рр. ХХ ст.” (0105U000061) відділу історії України 20 – 30-х рр. ХХ ст. Інституту історії України НАН України.

Наукова апробація результатів дослідження. Дисертація підготована у відділі історії України 20 - 30-х рр. ХХ ст. Інституту історії України НАНУ, де її текст обговорено й рекомендовано до захисту.

Про окремі аспекти дослідження автор доповідала на науково-практичній конференції „Подолання шовінізму та екстремізму – найважливіша передумова міжнаціональної злагоди і громадянського миру в Україні” (м. Київ, 1993 р.); міжнародній науковій конференції „Україна-Греція: архівна та книжкова спадщина греків України” (м. Київ, 1998 р.); міжнародній науковій конференції „Україна-Греція: історична спадщина і перспективи співробітництва” (м. Маріуполь, 1999 р.); всеукраїнській науково-практичній конференції „Нова економічна політика. 1921 – 1928 рр.: історичні уроки” (До 80-річчя проголошення непу) (м. Київ, 2006 р.).

Результати дослідження використовувалися викладачами Маріупольського державного гуманітарного університету в рамках спецкурсу з історії греків України.

Публікації. Фактичний матеріал, залучений до наукового обігу, висновки і теоретичні узагальнення дослідження висвітлені у 5 індивідуальних монографіях, 17 фахових публікаціях і 13 публікаціях у наукових збірниках, збірниках матеріалів і тез

наукових конференцій, довідникових та енциклопедичних виданнях загальним обсягом понад 120 авт. арк.

Структура і обсяг роботи обумовлені метою і завданнями дослідження. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів (20 підрозділів), висновків (основний текст – 401 с.), списку використаних джерел і літератури (154 с., 1861 найменування), додатків (17 с.). Загальний обсяг тексту дисертації становить 572 с.

РОЗДІЛ I

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ЕТНІЧНИХ МЕНШИН УСРР

1.1. Історіографія проблеми

Історія вивчення етнічних меншин є характерним віддзеркаленням їхньої власної історії в Україні.

Упродовж *першого історіографічного періоду* (20-і рр.) визначальну роль у формуванні теоретико-методологічних і концептуальних засад як у СРСР, та і за його кордонами відіграла партійна доктрина з національного питання. Перехід до політики коренізації, задекларований XII з'їздом РКП(б), стимулював бурхливе зростання суспільно-політичної літератури. Прикметною ознакою радянського сегменту історіографії стала цілковита концептуальна залежність від партійної парадигми. Величезна частина суспільно-політичної та псевдоісторичної літератури 20-х рр. тиражувала резолюцію XII з'їзду РКП(б) про завдання партії в національному питанні. Однак перший історіографічний період характеризується найбільшою за радянських часів варіативністю методологічних засад праці дослідників. Історичну і псевдоісторичну літературу того часу відповідно до теоретично-методологічної основи та походження можна класифікувати наступним чином: 1) праці партійно-радянських діячів; 2) праці співробітників науково-дослідних установ, ґрунтовані на марксистських теоретико-методологічних засадах; 3) історичні дослідження, виконані в системі наукових установ ВУАН; 4) дослідження, здійснені в контексті суміжних історичних дисциплін та мовознавчих студій; 5) праці представників політичної еміграції.

Гостра політична боротьба навколо засад форсування СРСР (так звані проекти федералізації та автономізації) і визначення компетенції республіканських урядів, зокрема у визначенні пріоритетів етнополітики, обумовили суттєві змістовні відмінності в публікаціях 20-х років. Представники союзних установ і відомств М.Бухарін, Ю.Гольде, М.Каменштейн, А.Мережін, Ю.Ларін [1093-1094, 1165, 1311, 1456-1457, 1392-1393] та ін.

висвітлювали загальні теоретичні питання, популяризували загальносоюзні програми і кампанії, викривали “націоналістичні перекручення” тощо. Виступи українських урядовців наближені до конкретно історичного ґрунту. У публікаціях і виступах А. Буценка, М.Василенка, В.Затонського, Е.Квірінга, С. Косіора, Д.Лебеда, П. Постишева, М. Скрипника, А. Хвилі, Н. Черлюнчакевича, В. Чубаря, О.Шліхтера, О. Шумського та ін. [1095-1104, 1108-1110, 1265-1273, 1323, 1349-1354, 1395, 1569-1571, 1640-1648, 1711-1117, 1742-1744, 1767-1771] трактувалися доктринальні засади національної політики в УСРР, конкретизувалися економічні й соціальні обставини запровадження етнополітики стосовно окремих етнічних громад. Вони відобразили спроби республіканського керівництва адаптувати загальносоюзні стратегічні й тактичні настанови до українських обставин, наповнити життєвим сенсом курс подолання фактичної економічної нерівності етнічних меншин і унаочнити вирішення низки соціальних та етнокультурних проблем в їхньому середовищі.

Характерною ознакою названого блоку літератури є певна тематична обмеженість: висвітлювалися лише ті питання, які більш вигранно представляли більшовицьку доктрину соціалістичної реконструкції в середовищі етнічних меншин. Урядовці оспівували революційні перетворення в соціально-економічній сфері, насамперед, залучення представників меншин до кооперативного руху, колонізаційну політику, хід реконструкції соціальної структури етнічних меншин у напрямку збільшення прошарку національного пролетаріату або ж його створення. Окреме місце посіли статті, що популяризували погляд КП та українського уряду на вирішення єврейського питання. Статті А. Гітлянського, Я. Кантора, М.Равич-Черкаського, Ю. Різницького, А. Шліхтера та ін. [1152-1157, 1312-1317, 1583-1584, 1600, 1768] популяризували настанови Всеукраїнської наради єврейських секцій КП(б)У 1926 р., яка ухвалила протягом 8-10 років залучити до землеробства близько 20% єврейської людності створивши землеробські переселенські громади у Південній Україні та Криму. Суттєві узагальнення і теоретичні обґрунтування колонізаційної політики містилися в працях Д.Батуринського [1045], С.Борового [1086], А.Брагіна і М.Кольцова [1089], Б.Брука [1091], Ф.Вейткова і Б.Поліщука [1115], Г.Геллера [1146], Ю.Гольде [1165], Л.Зінгера [1279-1281], М.Каменштейна [1311], А.Мережина [1456-1457], З.Міндіна [1458], Л.Мінца [1459],

Х.Фінкеля [1704-1705]. Окреме місце посідала роз'яснювальна робота, боротьба з проявами побутового антисемітизму в працях Г.Жигаліна, Е.Кочеткова, Л.Лядова, Н.Семашка [1255, 1346, 1420, 1626]. У брошурах і статтях С.Епштейна [1224], З.Вендрова [1118], Л.Зака [1262], М.Кіпера [1326] висвітлювалися перші кроки господарювання єврейських сільськогосподарських кооперативів та проблеми єврейського містечка. В згаданих публікаціях знаходимо фрагменти концепції соціалістичної реконструкції соціальної структури єврейської етнічної меншини. Автори досить детально висвітлили соціально-економічні причини цього непересічного заходу, в загальних рисах розкрили джерела системного державного кредитування, медичної, агрономічної та юридичної допомоги переселенцям, шляхи забезпечення умов для національно-культурного розвитку, визначили основні регіони єврейської сільськогосподарської колонізації в УСРР, обсяги державного кредитування і допомоги іноземних організацій, що опікувалися єврейськими переселенцями [1314; С.39-49].

Серед улюблених сюжетів радянських функціонерів було національне адміністративно-територіальне будівництво в УСРР. Національні сільради і райони розглядалися як прототип майбутніх пролетарських урядів за кордоном, досвід їхнього створення та діяльності детально обговорювався і рекламувався в пресі, з трибун конференцій, нарад і з'їздів. М.Скрипник на сесії ВУЦВК (листопад 1928 р.) наступним чином визначив мотиви уряду: "Невеликий осередок будь-якого народу, визволений у боротьбі трудящих, стане осередком визволеного національного розвитку цілих народів, звідки йтиме визвольне гасло й приклад визволення робітників для цілого народу великої країни, а може й по цілій земній кулі" [1646; С.98].

Публікації 20-х рр. порушували проблеми строкатості національного складу національних районів і, відповідно, складності запровадження мовної політики; зростання виборчої активності та діяльності національних адміністративно-територіальних одиниць; визначення частки "нетрудових прошарків" у соціальній структурі етнічних меншин і обґрунтування справедливості пов'язаного з нею усунення останніх від політичного волевиявлення. Впродовж 20-х рр. послідовно насаджувалася теза про неухильне підвищення політичної активності національних меншин, проявом чого називалися

зростаюча з року в рік явка виборців, збільшення представництва жінок та комсомольсько-партійних шарів у складі національних рад [1446; С.62, 1770].

Висвітленню “грандіозних” наслідків діяльності партії та радянського уряду по прискоренню культурного розвитку етнічних меншин присвячені численні статті і виступи в пресі партійно-радянських діячів, співробітників НКО [1396, 1416, 1615-1617,]. Платформа практичної діяльності радянського уряду в освітянській галузі та досягнення українських освітян концентровано представлені в збірці “Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине» [1294]. В ній змістовно відображена наполеглива праця НКО по створенню мережі навчальних закладів з національними мовами викладання в контексті українізації освітньої системи республіки. Слід зазначити, що названий сегмент радянської історіографії попри його концептуальну одноманітність ще доволі відвертий у ставленні до гострих проблем розбудови радянської школи, прагненні вдосконалити роботу навчальних закладів, зокрема, методику викладання [1615, 1025]. Козирною картою урядовців були відомості про зростання мережі навчальних закладів, видання преси національними мовами, досягнення культурного розвитку, літератури і мистецтва, художньої самодіяльності національних меншин [1021, 1330, 1396]. Окрему групу суспільно-політичної літератури складали публікації, що мали яскраве агітаційно-пропагандистське спрямування і підпорядковувалися меті політичного виховання трудящих національних меншин, викорінення або дискредитації традиційної культури і освіти [1708], впровадження комуністичних ідеалів побуту.

Створення при ВУЦВК Центральної Комісії у справах національних меншин (далі – ЦКНМ), яке супроводжувало перехід до коренізації в Україні, стало висхідною точкою збільшення шару науково-популярної, популярної та пропагандистської літератури з питань розвитку національних меншин в умовах непу. Керівників Комісії та її секцій (А.Буценка, М. Василенка, І.Гафеля, А.Гітлянського, А. Глинського, Я.Кантора, Д. Маца, Я. Саулевича, С. Ялі та ін.) [1095-1104, 1108-1110, 1142-1144, 1152-1155, 1157-1159, 1160-1162, 1312-1317, 1442-1451, 1624, 1786-1794], безпосередньо причетних до здійснення етнополітики в УСРР, без перебільшення можна вважати найбільш компетентними серед урядовців, які висвітлювали проблеми існування етнічних меншин республіки. Співробітники ЦКНМ, частково внаслідок ідеологічної зашореності; частково

через відсутність спеціальної підготовки; частково під тиском політичної цензури, обминали найбільш проблемні питання, віддавали перевагу глорифікаційному висвітленню більшовицької етнополітики та її наслідків у середовищі етнічних меншин. Проте можливість зіставлення їхніх публікацій з архівами ЦКНМ та наркоматів, дозволяє прослідкувати трансформацію кожного окремого питання чи заходу, починаючи від їхньої актуалізації до реагування з боку уряду. Введення творчого доробку членів ЦКНМ, який ще зберігається в бібліотеках та архівах як бібліографічна рідкість, до наукового обігу і його критичне використання слугуватиме меті комплексного дослідження становища етнічних меншин в УСРР і наслідків державного впливу в їхньому середовищі.

Власне наукові дослідження з історії етнічних меншин в УСРР лише розпочиналися і тонули в загальній масі суспільно-політичної літератури. Науковці з відомих політичних причин відсторонилися від дослідження відносин між етнічними меншинами та владою, розробляючи лише окремі аспекти етнотрансформаційної історії та культурного життя. Проте допоки партійний контроль над ВУАН не став всеохоплюючим, вона спромоглася закласти підвалини наукового дослідження проблематики. 20-і рр. стали часом активної організаційної розбудови науки, в системі ВУАН була створена низка науково-дослідних установ, зокрема, Всеукраїнська Асоціація сходознавства (1925 р.), Єврейська (жидівська), пізніше – Гебраїстична історико-археографічна комісія, Науково-дослідна кафедра єврейської культури (1928 р.), Інститут польської (пролетарської) культури (1929 р.), Інститут єврейської (пролетарської) культури (1929 р.), Комісія національних питань (Комісія нацменшин) (1929 р.). Великі сподівання покладалися на Етнографічну (Етнографічно-фольклорну) комісію (1925 р.) і створений (1928 р.) в її складі Кабінет для вивчення національних меншостей*. Передбачалося, що останній вивчатиме економічний розвиток, соціальну структуру, історію, демографію етнічних меншин. [23; арк.2.]

Співробітники названих структур досить плідно працювали над дослідженням певних етнічних громад. Так, С.Цветко вичав болгар [1727-1729], Є.Рихлік [33. 43, 1599] – чехів, Корнилович – айсорів, Л.Шевченко [11, 16, 40] і С.Ялі [1788-1194] – греків, Т.Кезма

* Умови створення і діяльності підрозділу визначила постанова Історико-філологічного відділення від 28.01.1929 р. 19.02.1932 р Президія ВУАН прийняла рішення про створення Інституту національного питання, до якого як складова частина передавався Кабінет.

[31-32] – айсорів, О.Курило – німців і молдаван, О.Баранніков [1041-1043] – циган, Н.Дмитрук підготував ґрунтовну працю про етнічні меншини Волині [1], а Ф.Бахтинський – Києва. Регіональні аспекти історії етнічних меншин досліджували співробітники Одеської комісії краєзнавства ВУАН Т.Ю.Теохаріді [1683], С.Я.Боровий [1086], Р.Міквіц. У статтях В. Жирмунського, Н. Полонської-Василенко, В. Рибинського, Є. Рихлика, І. Соколова, Д. Спиридонова, О. Бараннікова та ін. проблема впливу радянської влади на становище етнічних меншин простежувалася лише пунктирно, як констатація кризи традиційного способу виробничого і культурного життя.

Академічні установи розпочали систематичні польові дослідження етнічних громад УСРР. Серед найбільш плідних експедицій слід згадати Таврійську лінгвістично-краєзнавчу експедицію ІЛМЗС (1927 р.) на чолі з М.С.Державіним; історико-етнографічні та мовознавчі студії в середовищі маріупольських греків (1928 – 1930 рр.) за участю І.Соколова, Д.Спиридонова; діалектологічні дослідження німецького населення (1926 – 1929 рр.) В.Жирмунського, Р.Міквіца, А.Штрема; експедиції по вивченню болгар Запоріжжя за участю К.Квітки і Д.Димитрова (початок 30-х рр.), фольклорні експедиції в місцях розселення євреїв (1930 – 1941 рр.).

Наслідки польових досліджень були вагомими, та лише незначна частка зібраних матеріалів надалі була опрацьована і знайшла шлях до наукової громадськості. Більшість з них з часом осіла в архівах або була цілковито втрачена для науки, незважаючи на те, що дефіцит наукового знання в цій галузі був колосальним. Це мало вкрай негативні наслідки, оскільки далекосяжні соціально-економічні й етнокультурні проекти більшовиків в етнічному середовищі здійснювалися наосліп без опертя на наукові знання.

В 20-і роки розпочалося критичне осмислення наслідків радянських перетворень у середовищі етнічних громад у колах політичної еміграції. Тон закордонному історично-політичному мисленню задавала когорта українських емігрантів з бурхливим революційним минулим: М.Грушевський, Д.Дорошенко, В.Винниченко, І.Мазепа, В.Щербаківський, Д.Антонович, С.Наріжний, С.Рудницький, І.Мірчук. Під впливом їхнього політичного авторитету в Празі Український вільний університет, Соціологічний інститут, Високий педагогічний інститут, Український національний архів-музей, Музей визвольної боротьби України та інші установи започаткували дослідження практики вирішення

національного питання в УСРР. Закордонна історіографія від початку формувалася на антирадянських засадах і хибувала відвертою тенденційністю. Її яскравим представником був М. Шаповал, який зазначав, що „українізація – це бойовий кінь, на якому виграє окупація на втіху політичних малолітків з „самоотверженних малороссиян”, які не розуміють того, що українізація є показником кризи більшовизму і большевиків”. [1838; С.15] Прагнення захистити політичні права українства спричинили певну механістичність авторських концепцій української політичної еміграції, зокрема, конструктивізм соціальних схем В.Липинського і М.Шаповала, які пояснювали міжетнічні суперечності відмінностями соціальної природи, поділяючи народи України на хліборобські, індустріальні, управлінські тощо.

Серед праць, що вийшли в 20-і рр. друком за кордоном слід відзначити роботи М.Шаповала [1838-1840], Ю. Бачинського [1800], Ф.Родичева [1829-1830]. Доволі активна дискусія розгорнулася навколо сіоністського та радянського шляхів вирішення єврейського питання та їхнього впливу на світову історію [1831, 1835]. Теоретичні проблеми націології розробляв О.Бочковський, який дійшов висновку, що лише справжня демократія здатна забезпечити пробудження і самовизначення модерних націй [1802-1803].

Гострої критики зазнавала соціально-економічна політика радянської влади, зокрема, вирішення земельного питання, землевпорядження, переселенська політика, аграризація єврейства і циган. У той час, як популяризатори соціально-економічних заходів радянської влади виявляли одностайність в оцінці аграризації єврейства, сіоністи висловлювали різко негативне ставлення до неї. Зокрема, В. Жаботинський підтримав думку одного зі своїх дописувачів, який назвав радянську політику єврейської колонізації виміркованим заходом для “збудження ненависті” [1253, С.117] та розпалювання антисемітизму. В. Жаботинський вважав становище речей у Радянській Україні значно загрозливішим, аніж на Близькому Сході, підсумовуючи: “...Світ ще ніколи не бачив такої колективної легковажності, як це дратування 25 мільйонів селян у країні, де кожен камінець є пам’яткою гайдамацької трагедії...” [1253, С.117]

Не менш різкою була реакція на колонізацію етнічними меншинами, в тому числі й євреями, теренів України з боку української політичної еміграції. В своїх виступах і

партійних органах вона піддавала вбивчій критиці соціально-економічну політику більшовиків стосовно етнічних меншин, внутрішньореспубліканський перерозподіл земельних фондів, колонізаційну і кредитну політику. Так, Українська Радикальна Партія на з'їзді 1 лютого 1925 р. в Станіславові назвала радянську політику колоніальною [874; С.53].

Таким чином, упродовж 20-х рр. склалася суттєва диспропорція між опрацюванням і тлумаченням проблеми на користь агітаційно-пропагандистської та політичної літератури. Беззастережне домінування цього сегменту літератури і в СРСР і за кордоном віддзеркалювало гостроту початкового етапу ідеологічного протистояння СРСР і Заходу. Взаємини між етнічними меншинами УСРР і владою в працях обох політичних таборів висвітлювалися тенденційно, оскільки мало на меті не відтворення історичної правди, а підтвердження певних політичних теорій. Втім, у цей час праці українського і союзного радянсько-партійного інтелекту були ще доволі критичні у своїх оцінках і порушували широке коло проблемних питань, пов'язаних з запровадженням коренізації в середовищі етнічних меншин, особливостями їхньої радянської коренізації.

Початок 30-х рр. ознаменувався етапною після XII з'їзду партійною теоретичною дискусією навколо проблем соціалістичного і комуністичного будівництва. В працях М.Скрипника, В.Затонського, Б.Борева, Є.Гірчака, М.Демченка, М.Попова, А.Річицького, А.Хвилі, О.Шліхтера, О.Щуся доволі гостро була поставлена проблема історичних перспектив малих народів СРСР [1082-1083, 1204, 1565, 1776-1777]. Хоча висновки про їхню скору асиміляцію були засуджені як антимарксистські, дискусія критично політизувала теоретичну думку навколо етнічних громад, їхньої історії та майбутнього в СРСР.

З початком суцільної колективізації різко збільшилася кількість публікацій, що тією чи іншою мірою стосувалися соціально-економічних процесів у середовищі етнічних меншин. Їхній зміст красномовно свідчив про наднародність існуючої влади, яка перекручувала й спотворювала основоположні засади економічного відтворення суспільства. Публікації А. Гітлянського, І. Гебгарта, С. Ялі, П. Любченка та ін.[1417-1418] створили ірреальну картину колективізації та її наслідків у нацменселі. Досягнення

ленінської національної політики пропагувалися в брошурах Б.Кагана, присвячених історії Сталіндорфського єврейського району [1301-1302], та статті Г.Цвяткова, приуроченій до 10-ї річниці Коларівського болгарського району [1731]. Втім вони найменшою мірою стосувалися реальних соціально-економічних і культурних проблем етнічних меншин, їхнього повсякденного життя. Вихолощення життєвого наповнення публікацій відбувалося прямо пропорційно загостренню ситуації в країні.

Замовне загострення ідеологічної галасу навкруг задоволення потреб етнічних меншин відбулося 1933 р. в зв'язку з політичним вбивством М. Скрипника і кампанією виправлення “перекручень” попередньої діяльності НКО (“насильницької українізації та дерусифікації”). В статтях В. Затонського, А. Хвилі, М. Попова, О. Шліхтера та ін. практика і теорія минулого етапу національно-культурної політики в УСРР проголошувалася витвором “націоналістичної фантазії М.Скрипника” [1770; С.64]. Їхня роль звелася до ідеологічного обґрунтування розгрому „скрипниківщини”, що передував фронтальному згортанню коренізації в Україні.

Характерною прикметою радянської пропагандистської літератури 1933 – 1935 рр. стала боротьба проти українського націоналізму та проявів націоналізму етнічних меншин, зокрема польської, німецької, єврейської. Нечисленні публікації з питань культурно-освітнього розвитку етнічних меншин характеризуються штучністю концептуальних засад, тиражуванням вибіркового відомостей, створенням віртуальної картини “націоналістичних заколотів” і шкідництва. Зокрема, А. Хвиля зазначав, що етнічні меншини не мали задовільної мережі культосвітніх установ [1711; С.67], а В.Затонський дійшов висновку, що шкільна мережа в УСРР була побудована таким чином, щоб діти нацменшин примушувалися вчитися в українській школі [1268].

30-і роки розпочалося поступове згортання наукового дослідження етнічних меншин. Процеси СВУ та ПОВ привели ВУАН, Інститут польської (пролетарської) культури, Інститут єврейської (пролетарської) культури, Кабінет нацменшин, Етнографічну комісію до кадрового колапсу. Занепад живої дослідницької творчості відзначався в усіх підрозділах ВУАН. Після смерті А.Лободи (1931 р.) зупинилися історико-етнографічні дослідження. Через перманентні політичні репресії, кадрові чистки і ужорсточення цензури не вийшли рецензована проф. А.Познанським у квітні 1931 р. [12;

арк.1], збірка кабінету нацменшин “Національні меншості Радянської України”, збірка «Народи ССРСР” (1930 р.), жоден з дванадцяти запланованих томів „Праць Кабінету нацменшин”, збірка “За сто літ” (1931 р.) та ін. Як дозволяють судити архівні фонди ВУАН, видавницька діяльність її установ впродовж 1930 – 1934 рр. звелася нанівець внаслідок перманентних арештів у науковому середовищі і видавницьких колах. У лютому 1934 р. Інститут єврейської культури та Інститут польської культури передали до Президії ВУАН, а Комісію національних питань ліквідували.

Останні серйозні наукові розвідки вийшли друком на початку 30- рр. Серед них: присвячена міграційним процесам в УСРР монографія А.Гіршфельда [1156], статті Д.Димитрова, що висвітлювали проблеми формування болгарської громади Приазов'я та Бессарабії, вплив революційних перетворень на побут українських болгар [1210-1212]. Окремі аспекти соціалістичної реконструкції в німецьких селищах у контексті діалектологічних досліджень розглянув В.М.Жирмунський [2]. Розвиток етнокультурних процесів в маріупольській грецькій громаді, зокрема в літературній сфері, вивчала К.Костан [1355]. І.Соколов та М.Сергієвський досліджували окремі аспекти історії греків в контексті вивчення маріупольських говорів [1654-1656, 1630]. Д.Заславський і Л.Зінгер зосередилися на вивченні змін, викликаних заходами радянської влади в середовищі єврейства [1263, 1279-1281], а І.Пульнер і О.Спектор склали один з перших історіографічних оглядів з проблем єврейських досліджень в СРСР [1581].

1931 р. чудом побачила світ монографія С.Ялі “Греки в УСРР” (Х., 1931 р.) [1788]. Зміст праці яскраво відобразив непересічну особистість автора, який не маючи спеціальної освіти, спромігся масштабно відтворити еволюцію грецької громади в радянській Україні. Персональним внеском С.Ялі в історичну науку стало здійснене вперше дослідження участі греків у революційному русі та громадянській війні, соціально-економічного розвитку громади в 1921 – 1930 рр., політики коренізації в середовищі громади та її наслідків в етнокультурній царині. В праці відображений і початковий етап колективізації грецького села, хоча присвячений їй розділ став найбільш кон'юнктурним. Донині не продовжена спроба дослідника простежити напрямки побутових змін у середовищі маріупольських греків під впливом революційних подій і системних заходів радянської влади.

Непересічне місце в радянській історіографії посіла монографія І.Вейцбліта “Рух єврейської людності на Україні періоду 1897 – 1926 років” (Кременчук, 1930 р.). Дослідження, здійснене на значному статистичному матеріалі, за допомогою найсучасніших статистико-демографічних методик, відобразило широкий кругозір та непересічні дослідницькі інтереси автора. В ній знаходимо нетипові розвідки з демографії українського єврейства, авторську інтерпретацію перспектив демографічного й економічного відтворення єврейства в радянських умовах.

Вивчаючи історію розвитку соціально-економічних відносин в єврейській громаді, він всупереч офіційним урядовим твердженням висловив думку, що очікуваного збільшення єврейського селянства не відбуватиметься, поза як “... планове переселення на землю буде, безумовно, компенсуватися еміграцією євреїв з сільських правобережних місцевостей” [1117, С.151].

Монографії С.Ялі та І.Вейцбліта, написані під визначальним впливом марксистської ідеології, віддзеркалювали невідворотне затвердження марксистської методології і теорії в якості основоположної вісі існування радянської історичної науки. На середину 30-х рр. контроль КП над українською історичною наукою став всеохоплюючим, стара академічна школа фактично була розгромлена. Створення Інституту історії України АН УРСР (1936 р.) завершило майже 15-річне змагання ВУАН з осередками затвердження псевдомарксистської історичної школи. Більшовицька “школа виховання” істориків, обмеження в користуванні історичними джерелами, знищення носіїв інших ідеологічних доктрин привело на тривалий час до стерилізації історичної думки.

В цей час центр наукового дослідження історії етнічних меншин перемістився за кордон, антирадянська спрямованість праць зростала прямо пропорційно злочинам більшовицького режиму в Україні. Праці закордоння переважно захищали права українців. Такими, зокрема, були роботи Н.Галія і Б.Новицького [1805], В.Садовського [1833], які сприяли кристалізації ідей українського національно-визвольного руху. М.Григоріїв здійснював розвідки історії поляків України, досліджував минувшину двосторонніх українсько-польських відносин [1807]. Окремі продуктивні розвідки відбулися в дослідженні єврейства. Узагальнюючі думки щодо національного розвитку світового єврейства містила праця С.М. Дубнова “К новой истории еврейского народа”

[1810]. О. Мицюк розглянув історію аграризації єврейства [1822-1823]. Але в цілому впродовж 30-х рр. науковці поза межами СРСР не змогли здійснити значних досліджень з проблематики.

Вихід у світ “Краткого курса истории ВКП(б)” став вододілом, який розмежував третій етап в історіографії проблеми, що хронологічно охоплює кінець 30-х – середину 80-х рр. ХХ ст. Вилучення з конституційних актів норм, що гарантували права етнічних меншин, масові депортації за етнічною ознакою, насадження догми про невідворотність злиття націй при соціалізмі і, нарешті, затвердження в 70-і рр. міфологеми про утворення нової історичної спільності “радянський народ” безпосередньо позначилося на рівні цікавості вітчизняних істориків до тематики, пов’язаної з історією національних меншин. Вона пунктирно висвітлювалася в контексті загальноісторичних досліджень з низкою обмежень і умовчань, внаслідок чого її правдиві обриси були втрачені.

Позитивний вплив на наукове життя справляв плановий розвиток наукового співробітництва СРСР з країнами соціалістичної співдружності. В контексті спільних науково-дослідних проектів з’явилася низка цікавих публікацій, зокрема, стаття М.Д.Березовчука розглядала інтернаціоналістичну діяльність комнезамів [1056], В.П. Вовк і В.І. Яненко звернули свій погляд на культурно-освітню роботу в середовищі етнічних меншин [1127], В.А. Горний та І.І. Луконцева вивчали досвід роботи РКП(б) у польському середовищі [1171], П.М. Денисовець [1205] і В.І. Кисельов [1328] досліджували історію іммігрантських сільськогосподарських колективів на Україні. Ґрунтовну працю про участь болгарських політемігрантів у соціалістичних перетвореннях в УСРР підготував М.Д. Дихан [1213-1214]. У змістовних, фактографічно насичених працях О.І. Песикіної [1545], Г.П. Макарової [1427] та В.А. Чирка [1757-1759] висвітлювалася діяльність Наркомнацу РСФРР та його українського відділу.

Фрагментарний, схематичний розгляд історії етнічних меншин у контексті історії комуністичної партії став визначальною ознакою історичної науки названого періоду. Навіть найбільш ґрунтовні, фактографічно насичені дослідження оспівували партійну доктрину вирішення національного питання на постімперському просторі, замовчували трагічні наслідки колективізації, голодомору і масових репресій в їхньому середовищі. Чистки в науковому середовищі, граничне обмеження доступу дослідників до архівних

джерел і закордонної літератури, табування низки історичних сюжетів і діячів обумовили поступове збочення радянської історичної науки у вузьке річище “критики буржуазних фальсифікацій”. Тим більше, що бурхливий розвиток західної советології і націології створював для цього всі підстави.

У повоєнні часи центр критичного дослідження коренізації в УСРР, осмислення наслідків і причин її згортання перемістився з Праги та Відня до США і Канади. Наприкінці 50-х рр. у закордонній історіографії окреслився перехід від концептуальних схем української політичної еміграції до вповні наукового дослідження дотичної проблематики. Вперше видана 1960 р. фундаментальна праця Ю. Бориса „Російська комуністична партія та радянська Україна: Дослідження комуністичної доктрини стосовно самовизначення націй” була, як наголошував автор, відповіддю на універсалізацію рухів національного самовизначення. Вперше на значній джерельній базі Ю. Борис комплексно дослідив відносини між більшовизмом і українським націоналізмом у взаємодії соціально-економічних і політичних аспектів проблеми. Простеживши еволюцію національної політики більшовиків в Україні на довгому історичному відтинкові, історик дійшов висновку, що українізація була поступкою російської партії в обмін на утворення СРСР, який у свою чергу був синтетичною формою бажаного і можливого [1843, Р.365].

Прикметною ознакою закордонної історіографії повоєнних часів стало наслідування практикованих раніше дослідницьких напрямків. Плідно розроблялися проблема українізації та її впливу на громади чотирьох найчисельніших етнічних меншин, українсько-російські, українсько-польські та українсько-єврейські відносини. Решта етнічних громад та їхня етнічна історія залишалися поза увагою закордонних науковців, яких цікавили найбільш гострі політичні питання історії міжнаціональних взаємин в УСРР, а не повна картина етнічного життя в республіці у перехідну історичну епоху. Серед надвань закордонної історіографії слід відзначити дослідження І.Бакала [1799], Ю. Бойка [1801], А.Брика [1804], В.Кордюка [1815], І.Майстренка [1819-1821], С.Ніколішина [1824], В.Чапленка [1837] та Ю.Шевельова [1841]. У цей час вийшли ґрунтовні праці Дж.Боріса [1843], Б.Сало [1844], В.Коннора [1845], Б.Дмитришина [1846], Ц.Гительмана [1847], Дж.Лавриненка [1851], Дж.Мейса [1852], Р.Смаль-Стоцького [1855], С.Шварца [1858], Р.Салліванта [1859] та ін., які висвітлювали проблеми міжнаціональних взаємин,

національної політики більшовиків, націонал-комунізму в контексті політичної історії СРСР міжвоєнного періоду. Найпомітнішим явищем свого часу стала монографія Б. Кравченка, в якій розкривався розвиток української національної ідентичності в контексті соціально-економічної модернізації УСРР 20 – 30-х років. [1849]

Перші кроки в реанімації історичного думання з проблематики наприкінці названого історіографічного періоду пов'язані зі статтями та дисертаційними дослідженнями Б.В. Чирка [829, 1750] і В.Вовка [785], які повторно ввели до вжитку, здавалося, віджилий термін “національна меншина”. Концепція праць, що побачили світ протягом 80-х рр. доволі стримана, запозичена з офіційних публікацій 20-х рр. і спрямована на найповніше відображення партійної концепції соціально-економічної та культурної перебудови (реконструкції) етнічних меншин. Втім сама актуалізація проблематики напередодні розвалу радянської імперії дуже багато важила в тематичному зростанні історичної науки, її поступовому вивільненні від партійного визиску, визріванні нової хвилі “національного ренесансу”, який потужно охоплював усі республіки СРСР.

Політизація національного чинника викликала до життя зливу праць, які порушували проблеми прорахунків національної політики КПРС у союзному центрі, що намагався зберегти цілісність СРСР. Пошук помилок у найближчому минулому і в 20 – 30-х рр. став пріоритетним напрямком роботи істориків на межі 80 – 90-х рр. і зробив свій внесок у крах СРСР. Найбільш гострі проблеми історії міжнаціональних взаємин міжвоєнного періоду підіймалися в працях М.Губогло [1182], В.Зотова [1287], А.Ненарокова [1501-1503], Ю.Сумбатьян і Д.Супової [1678]. Розпочалося переосмислення теорії національного питання і міжнаціональних відносин, окреслився відхід від догматичних уявлень про принципи і засади існування етнічних організацій. А.Г.Агаєв [1015], Е.Баграмов [1037-1040], М.Гапурова [1141], Е.Данилова [1195], А.Кім і Ф.Муртаза-Огли [1325], Ю.Корж [1346] намагалися з'ясувати особливості етногенезу в соціалістичному суспільстві. Згодом з'явилися пілотні праці з історії окремих національних меншин, національно-державного будівництва та культурного розвитку Н.Зизи [1277-1278], А.Клягіна [1332], А.Ненарокова [1501-1503], А.Улуяна [1698] та ін. Позитивні зрушення в напрямку звільнення свідомості від імперського тиску відбувалися в УРСР. Протягом 80-х рр. вийшли перші публікації А.Дизанової [1209], М.Журби [1258-

1259], Р.Мороза [1466], які надалі заявили про себе як кваліфіковані дослідники історії національних меншин міжвоєнного періоду. В.Ложкін і В.Панібудьласка в праці, що вийшла напередодні розпаду СРСР намагалися проаналізувати позитивні наслідки і деформації ленінської національної політики в Україні [1413].

З моменту проголошення Україною державного суверенітету розпочинається п'ятий (поточний) період в історіографії проблеми. Новітні часи стали роками бурхливої розбудови історичного думання в напрямку осмислення феномену так званого національного ренесансу в УСРР, дослідження причин, змісту і проявів коренізації, її впливу на тогочасне українське суспільство загалом, долю етнічних меншин, зокрема. Могутній поштовх науковому дослідженню минувшини етнічних меншин у міжвоєнний період надало сучасне осмислення політичної історії УСРР (здійснене в працях С.Кульчицького [1384-1389]) та політики українізації, яку протягом останніх 15 років найбільш плідно опрацьовували М.Даниленко, Я.Верменич, Г.Єфименко, В.Масненко, Л.Новохатько, В.Сергійчук та ін.

Найчисельнішу групу спеціальних досліджень з проблематики становлять статті, брошури, книги, дисертації, присвячені висвітленню історії окремих етнічних меншин. Протягом 90-х рр. ХХ ст. – початку ХХІ ст. в Україні захищені понад 40 дисертацій з різних аспектів історії національних меншин [773-829] та етнополітики в 20 – 30-і рр. Значний обсяг знань накопичений українськими істориками стосовно минувшини євреїв, поляків, німців, греків, болгар, молдаван, вірмен. Менш інтенсивно просувається дослідження нечисленних дисперсних етнічних меншин. Політично загостреною, часом спекулятивною залишається історія росіян в УСРР. Через недостатню джерельну базу не численні праці з історії циган [1283, 1296].

Аналізуючи конкретні факти, історики дійшли висновку, що з перших років радянської влади штучно формувалася упереджена суспільна думка про національні меншини як політично ненадійну силу, “п’яту колону” імперіалізму, їхню орієнтованість на іноземні “контрреволюційні центри” та сили внутрішньої контрреволюції. Найбільші тертя відзначалися у відносинах радянської влади з польською та німецькою громадами, меншою мірою – з єврейською, болгарською, грецькою [1307; С.35, 1186; С.44-48, 1785;

С.86-89]. Насторожене, упереджене ставлення влади до меншин було основою етнополітичного курсу більшовицького уряду.

Причиною корекції національної політики більшовиків у першій половині 1923 р. стало наростання невдоволення радянською владою в різних колах багатонаціонального суспільства. Метою запровадження коренізації, на думку переважної більшості дослідників, було розширення соціальної бази радянської влади в національному середовищі, використання національних меншин як форпосту світової пролетарської революції. За виразом О.Рафальського “дослідники оцінюють ці зміни як “політичні ігри”, що мали внутрішнє і зовнішнє призначення” [1590; С.306].

Період, власне, коренізації опрацьовувався вітчизняними дослідниками вдумливо, змінилися на краще тематичне наповнення і особистісність авторських концепцій. Піднесенню цікавості істориків до раніше заборонених тем сприяли не лише їхня новизна, а й розширення методологічних засад і кругозору вітчизняних науковців внаслідок їхнього ознайомлення зі здобутками діаспорних та зарубіжних колег. Важливі зрушення в науковій думці викликало перевидання праць засновників українського державницького історичного напрямку В. Антоновича М. Грушевського, Д. Донцова, Б. Кістяківського, перекладів провідних вчених закордоння Д. Бовуа, Б. Кравченка, Дж. Мейса, повернення українцям можливості знайомитися з науковою спадщиною Д. Дорошенка, Н. Полонської-Василенко, І. Лисяка-Рудницького та ін.

Науковці однак не в тому, що другий період в історії етнополітики міжвоєнного періоду був найбільш сприятливим для економічного і культурного розвитку етнічних меншин. Розвиток виробничих сил і взаємин на цьому етапі відбувався в контексті нової економічної політики. Відзначається, що аграрна політика за умов непу відкрила “...шанс для відродження села, піднесення сільськогосподарського виробництва, але все це супроводжувалося насиллям, державним контролем, адміністративно-командними методами хлібозаготівель, землевпорядкування.” [1590; С.310] Серед невдалих соціально-економічних заходів уряду дослідники називають примусове переведення циган на осілість, єврейську землеробську колонізацію, обезземелення німецького та грецького селянства Південної України тощо [1756; С.68-76].

Значний науковий інтерес викликали проблеми кооперативного руху в середовищі етнічних меншин. Протягом останнього десятиріччя кооперація почала висвітлюватися не лише як певний вид суспільної роботи партії, а й як форма господарської та суспільної активності селянства і ремісників. Підвалини наукового дослідження кооперативного руху в німецькому селі були закладені в працях В.Б. Євтуха і Б.В.Чирка, І.М. Кулинича й Н.В. Кривець, В.І. Марочка, Н.В. Осташевої. [1240, 1380, 4132-1433, 1533] Єврейські промислові товариства вивчала Л.В. Низова. [1507-1508] Окремі аспекти кооперативного руху етнічних меншин висвітлювалися в низці дисертаційних і монографічних досліджень.[802, 813, 1528] Знання в галузі дослідження кооперативного руху в місцях мешкання етнічних меншин підсумував В.М. Мазур. [800]

Залучивши нові джерела, науковці довели, що колективізація була неприродною аномалією, властивою радянській господарсько-політичній конструкції. Вона боляче вдарила по селянських за соціальним складом етнічних меншинах: німцях, поляках, болгарях, греках, чехах, гагаузах тощо, і стала висхідною точкою докорінних змін у соціальній структурі етнічних меншин [1258; 1752].

В 90-і рр. ХХ ст. на якісно новий рівень вийшло дослідження аграризації єврейського населення України. Публікації О. Бернштейна [1059-1061] започаткували об'єктивне вивчення історії єврейської землеробської колонізації в міжвоєнний період, критичне висвітлення досвіду державного регулювання цієї складної і дратівливої проблеми. В центрі уваги науковців перебувала низка важливих і малознаних питань, зокрема, організаційно-правове забезпечення єврейської колонізації, діяльності партійних і радянських інституцій, спеціально створеного в 1924 р. при Раді Національностей ЦВК СРСР Комітету по земельному устрою трудящих євреїв (КОМЗЕТ) і його українського відповідника (УкрКОМЗЕТ), добровільного громадського "Товариства по земельному устрою трудящих євреїв в СРСР"(ОЗЕТ) та його відділення в Україні. В окремих працях йшлося про діяльність закордонних єврейських організацій по допомозі єврейським колоністам у Південній Україні та Криму [1529-1530].

Публікації В. Сотниченка [1662-1663] присвячені висвітленню українсько-єврейських взаємин у контексті єврейської колонізації. Хоча власна позиція авторів не завжди чітко виявлена, в цілому превалює думка, що колонізація спричинила хвилю

побутового антисемітизму. Посилаючись на архівні джерела, Ф. Турченко відзначає перманентне наростання міжетнічної конфронтації в місцях єврейського колонізаційного руху [1694].

Негативні оцінки політики аграризації єврейства переважають у працях І. Клейнера, М.Панчука, О.Ковальчук та Б.Чирка. Причому, І.Клейнер наголошує на її антисіоністській спрямованості, а М.Панчук, О.Ковальчук і Б.Чирко вважають, що кампанія була чужою єврейській меншині за своєю суттю і закінчилася поразкою.[1495; С.41] В.М. Мазур назвав єврейську сільськогосподарську колонізацію “авантюристичною акцією” і зауважив, що належними умовами життя та праці євреї-переселенці завдячували активній фінансовій і матеріальній допомозі закордонних єврейських організацій. [800; арк.12] І. Артюх уникає різких оцінок політики аграризації, водночас зазначаючи, що на сучасному етапі висновки радянських дослідників не сприймаються як безспірні. На його думку не цілком позитивними були викликані аграризацією зміни соціальної структури єврейської громади.[1032; С.153].

Відмінним є ставлення до практики аграризації одного з лідерів вивчення єврейської меншини України В.С. Орлянського, який дійшов висновку, що на початок політики коренізації “соціальне становище [єврейства – Л.Я.] набувало яскраво виражених ознак соціальної катастрофи” [816; С.39]. Дослідник зауважив, що “практично єдиним способом у тих умовах втягнути якнайбільше людей у виробничу сферу могло бути тільки переведення їх у сільське господарство” [816; С.23, 25].

Відзначаючи помітне прирощення історіографії питання, слід водночас зазначити, що економічні аспекти колонізаційного руху, його соціально-економічні наслідки та вплив на характер міжетнічних взаємин в регіонах єврейського колонізаційного руху в цілому залишаються малодослідженими. Не спромоглися сучасники дати узагальнюючих оцінок і висновків стосовно єврейського землеробства в Україні як специфічного історичного явища. Вимагають додаткового осмислення соціально-економічні та політичні причини, що обумовили орієнтацію партійно-радянської еліти на розгортання сільськогосподарської колонізації, зародження й розробки ідеї як складової непу.

Невідповідно малою в історіографії є частка досліджень, що висвітлюють минувшину росіян. Це, зокрема, дисертації В.М. Рогового “Українсько-російські етнонаціональні відносини в Україні в 20-30-х рр. ХХ ст.” [822] та Н.Г. Малярчук „Росіяни в Донбасі (20 – 30 рр. ХХ ст.)” [801]. Окремі важливі аспекти українсько-російських етнонаціональних взаємин у міжвоєнний період розкриваються в колективній праці співробітників Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАНУ “Національні меншини України: політико-правовий аспект” [1496].

„Російське питання” в контексті українізації залишається одним з найменш знаних, таких, що висвітлюється побіжно і залежить від застарілих концептуальних схем. Науковці віддають перевагу висвітленню ієрархії російсько-українських взаємин у розрізі міждержавних взаємин СРСР та УСРР, тоді як російська громада республіки була не однорідною в соціальному, культурному і політичному відношеннях. Зведення російсько-українських відносин в історії УСРР до відносин між російським пролетаріатом, партійно-радянською елітою та українським селянством, констатація факту зростання української частки в промисловому секторі, на сьогодні виглядає як анахронізм, запозичений з більшовицької історико-культурологічної концепції. На часі висвітлення місця і ролі інтегрованої в історію та культуру України російської громади, що відіграла помітну роль у її розбудові, культурній та економічній, зокрема.

Суттєвий прогрес протягом 90-х рр. ХХ ст. - початку ХХІ ст. відбувся в галузі дослідження національного адміністративно-територіального будівництва в УСРР. На перших порах висвітлювалися цілком незнані історичною наукою та суспільством сторінки створення та існування національних рад і районів. Упродовж першої половини 90-х років ХХ ст. відбувся справжній “фактографічний вибух”, з’явилися публікації, більшість з яких носила описовий характер і наслідувала радянську історичну парадигму. Навіть у етапному виданні “Національні меншини в Україні. 20 – 30-ті роки ХХ ст..” історія створення національних рад і районів ще розглядалася в контексті національного відродження “...не лише українського народу, а й національних меншин республіки” [1495; С.4]. В той час історики, як правило, зауважували, що “виділення національних сільських і селищних рад, утворення національних районів, до керівництва якими приходили люди, обізнані з історією, культурою, духовним життям населення тієї чи іншої національності,

специфікою його господарської діяльності та побуту, сприяло пожвавленню економічного культурного та громадського життя в них, гармонізації міжнаціональних відносин. Діловодство, освіта, судочинство, робота культурно-освітніх закладів у цих національних формуваннях проводилися мовами тієї чи іншої національної меншини. Водночас у національних адміністративно-територіальних структурах гарантувалися мовні інтереси інонаціонального населення, а зносини цих структур із вищими керівними органами здійснювалися українською мовою” [1495; С.5].

Згодом окреслився відхід істориків від нав'язаних партією концепцій і з'явилися публікації, в яких створення національних адміністративно-територіальних одиниць оцінювалося “... як пропагандистсько-ідеологічний маневр, що мав штучний характер і значною мірою переслідував далекоглядні цілі розчленувати Україну, ослабити її цілісність.” [1590; С.307] Автори звернули увагу на примусовий та вибірковий характер утворення національних одиниць, навели докази формального затягування вирішення питань виділення національних адміністративно-територіальних одиниць. В окремих публікаціях вже на початку 90-х рр. з'ясовувалося, що національні ради і райони так само, як українські, були опорою радянської влади на селі і відіграли провідну роль у здійсненні суцільної колективізації [1481-1483, 1308].

Незважаючи на значну сумарну частку літератури з проблеми, історія створення та діяльності національних рад і районів залишає ще багато нез'ясованих питань. На це звертають увагу автори новітніх історіографічних досліджень з проблем адміністративно-територіального будівництва І.Ващенко [783], О.Калакура і Л.Гуцало [1306], О.Рафальський [1590].

За роки незалежності в цілому розвіяний міф радянської історіографії про зростаючу політичну активність національних меншин, їхню свідому участь у радянській роботі та природну надшвидку “радянізацію”. Історики довели, що радянська влада трималася на практиці позбавлення виборчих прав широких верств населення. У новітніх дослідженнях проявилось критичне ставлення істориків до участі етнічних меншин у КП(б)У, ЛКСМУ, КНС. Зростання участі етнічних меншин у радянських суспільно-політичних організаціях як правило пов'язується з намаганнями влади штучними засобами створити ілюзію масової підтримки меншинами радянської влади та її політики,

або використанням названих організацій окремими представниками етнічних громад в інтересах кар'єрного зростання та кращої соціальної реалізації.

Ґрунтовне дослідження радянзації громадськості національного села здійснив М.А. Журба [1260]. Історику вдалося розкрити логіку суспільно-політичної діяльності більшовиків по утилізації селянського політичного потенціалу, його поступової ідеологічної переорієнтації, підпорядкування останнього завданням КП та створюваного нею закритого суспільства. Провідним методом організаційної структури громадських об'єднань у масштабі СРСР, на думку історика, була консолідація, а метою – політичне обеззброєння селянства. Формалізація і занепад діяльності громадських організацій етнічних меншин нерозривно пов'язані з кризою початку 30-х рр. і граничним обмеженням міжнародних контактів вже з 1932 р.

Правові аспекти забезпечення господарських, громадських і етнокультурних запитів етнічних громад стали предметом дослідження вагомої праці Л.Рябошапка [1614].

Якщо динаміка представництва етнічних меншин у політичних структурах радянської України в цілому висвітлена ще в довоєнних працях, то історія політичного руху в середовищі етнічних меншин як такого, існування нелегальних політичних рухів та їхня політична платформа, особливості політикуму етнічних громад, характер нерадянської політичної думки в середовищі етнічних меншин і, відповідно, відносини останніх з радянською владою висвітлені лише фрагментарно. Безумовно, це пов'язано з обмеженістю архівних джерел з проблематики, проте поява відповідних досліджень стосовно єврейської, польської, грецької, вірменської меншин дозволяє досить оптимістично розглядати майбутнє цього напрямку історичних досліджень. З'ясування рівня політичної мобілізації кожної окремої етнічної громади – справа майбутнього, але воно є неодмінною передумовою розуміння трансформації радянської держави та її політичної системи в напрямку тоталітаризму.

Чи не найбільшу частку історіографії становлять праці, що висвітлюють культурно-освітні аспекти розвитку етнічних меншин УСРР в умовах коренізації. Тематично вони наслідують радянську історіографію, проте геть іншим є концептуальні підходи і, як наслідок, оцінки діяльності урядових структур. Насамперед це стосується національно-культурної політики загалом і мотивів її запровадження стосовно етнічних меншин.

Коллективну думку вітчизняних істориків можна сумувати наступним чином: коренізація освітньої системи становила одну з найвагомійших складових національно-культурної практики радянського уряду, передумови “радянської націоналізації національних меншин” і була національною формою створення “радянської системи освіти і культури”. Нова національна іпостась радянської освіти передбачала ліквідацію дореволюційної системи освіти, традиційного виховання, політизацію та атеїзацію навчального процесу. Науковий доробок останніх років засвідчує пагубний вплив доктрини “культурної революції”, яка означала розрив з культурною спадщиною та ізоляцію останніх у межах СРСР, на розвиток етнокультурного життя етнічних меншин.

Специфічним явищем поточного історіографічного періоду стало зближення і активна взаємодія вітчизняного і зарубіжного історіографічних потоків, як у теоретико-методологічному, так і в організаційному відношенні. Цікавість американських і канадських вчених до історії міжнаціональних відносин в УСРР, порівняно з бурхливим розвитком вітчизняної історіографії, відчутно знизилася. Найбільш предметно дотична проблематика в контексті більш загальних питань висвітлена в праці Дж. Сміта „Більшовизм і національне питання. 1917 – 1923 рр.” (Бесингсток, 1999 р.), втім, власне українська тематика в ній відображена побіжно. Нові концептуальні підходи відрізняють монографію Хіроакі Куромія, яка розкриває повсякденне життя та культуру населення Донбасу. Ґрунтовно дослідивши історію регіону, американський історик віднайшов прояви українсько-російських міжетнічних конфліктів там, де прийнято було відзначати соціальні тертя між робітниками та адміністрацією. [1850] Певний інтерес за кордоном викликають національні аспекти соціально-економічної політики радянського уряду. Г.Лібер висловив не нову думку (нагадаємо, - свого часу такі припущення робили В.Ленін, М.Скрипник, В.Затонський та ін.), що за умови продовження українізації в контексті індустріалізації в містах України сьогодні б домінувала українська культура, і вони б нагадували Прагу чи Варшаву наприкінці ХІХ ст. [1547; С.149]

Характерною ознакою історіографії проблематики впродовж усього часу її існування стала невідповідність частки узагальнюючих комплексних досліджень, які тонуть у масі монографічної літератури, присвяченої висвітленню окремих історичних проблем. Певним позитивним кроком в напрямку сумування історичного досвіду

етнонаціонального життя в Україні стало створення узагальнюючих праць з історії регіонів [1555, 1693], але в цілому активність науковців на цій ділянці дослідницької праці залишається непоказною. До сьогодні монографія Б.В. Чирка „Національні меншини в Україні (20 – 30 роки ХХ століття)” (К., 1995 р.) [1752] зберігає пріоритет в галузі комплексного висвітлення історії національних меншин УСРР міжвоєнного періоду.

Сплеск цікавості до відносин влади і етносів СРСР, усвідомлення рушійних сил і суперечностей формування союзної держави спостерігається в сучасній Росії. Російська історіографія представлена як адептами державної російської історичної парадигми (Л.Болтенкова, В.Чеботарьова [1077-1078; 1737-1738]), які основним принципом національної політики радянської держави називають запровадження права народів на вільне самовизначення, інтернаціоналізм та дружбу між народами; неприховано шовіністичними зразками (А. Марчуков [1438]), так і дослідженнями національно-демократичного характеру. Серед останніх виокремлюються праці Т.Ю.Красовицької [1363-1364], що висвітлюють тісні й суперечливі взаємини влади і культури в 20 – 30-і рр. Цілком слушно дослідниця зазначає, що “головною метою національно-культурної політики Радянської влади, в яких би формулах і гаслах вона не висловлювалася, був модернізаційний прорив країни, необхідність посісти відповідне місце в ряду високорозвинених країн” [1364, С.3]. Заходи модернізаційної національно-культурної практики більшовиків найтіснішим чином були зв’язані з історичним досвідом Російської імперії у вирішенні національного питання. Гострі внутріпартійні суперечки навколо проблем національно-державного будівництва і етнокультурних трансформацій впродовж 20-х рр. привели до затвердження наприкінці 20-х рр. концепції реформування суспільства “згори” за розсудом привілейованої верхівки КП, внаслідок чого була деформована логіка модернізаційного процесу, як входження цілісного соціуму з низкою етнокультурних особливостей і, відповідно, затвердилася штучність і вибірковість модернізаційних запозичень.

Під цікавим кутом зору взаємини влади та етносу розглянуті в монографії відомого російського кінокритика М.Черненка [1745]. У двох розділах, присвячених 20 – 30-м рр., автор доводить, що об’єктивна історія радянського єврейства в усьому різноманітті її аспектів ще не написана, а дійсна мета більшовицької національної політики полягала в

кінцевій „деіудеїзації” радянського єврейства та знищенні „штетлу”, як соціально-економічної основи культури їдиш.

Важливі узагальнення історії початкового етапу формування СРСР містять праці Д. Аманжолової [1022-1023], яка дійшла висновку, що радянський федералізм формувався в рамках ситуативної політики більшовиків, для автономій він не передбачав договірної підходу, а РСФРР та СРСР стали симбіозом федеративної форми й унітарного змісту з різними механізмами і можливостями модернізації етносів як єдиного полікультурного соціуму. Провідним методом національної політики більшовиків за Д. Аманжоловою було створення „культурно-економічних баз з революційними елементами”, мета яких полягала в просуванні пролетарської революції. Однак він не завжди спрацьовував, оскільки на перешкоді ставали „об’єктивні суперечності і зіткнення політичної мети більшовиків з існуючим механізмом реалізації”. Принциповим слід визнати висновок дослідниці, що формальний акт легітимізації радянської державності отнюдь не значив фактичного її існування.

Критичний аналіз історіографії з дотичної проблематики засвідчує, що, незважаючи на її об’ємність, взаємини між етнічними меншинами і владою на етапі політики коренізації ще не були предметом спеціального дослідження. Малознаними або висвітленими лише в загальних рисах залишаються доктринальні засади політики коренізації стосовно етнічних меншин; поверхово висвітлений початковий етап етнополітики в УСРР; відсутня цілісна картина соціально-економічної еволюції етнічних громад впродовж 20-х – першої половини 30-х рр.; мало дослідженою залишається історія нерадянських суспільно-політичних організацій і рухів етнічних меншин; на шкоду з’ясуванню сутнісних змін у галузі духовного існування етнічних громад нашаровується історіографія з проблем розбудови системи радянських культосвітніх закладів; на початковому етапі перебуває вивчення повсякденного життя народу України. Сучасники переважно оцінюють роль влади у коренізаційних процесах „від протилежного”, замінюючи радянську парадигму її дзеркальним відображенням – національно-демократичною. В межах такого підходу закладається підґрунтя певної деформації історичної правди.

Таким чином, простір для подальшого вивчення перебігу соціально-економічних, політичних та етнокультурних процесів у середовищі етнічних меншин УСРР за часів

політики коренізації залишається досить широким. Визначається він перш за все розширенням наших уявлень про зміст і наповнення історичного процесу як такого, вивільненням від стереотипів ототожнення історії суспільства і народу з історією партії, підвищенням цікавості до повсякденного життя народу, його духовної складової. Актуальним залишається розмежування офіційної і справжньої історії етнічних меншин в УСРР, вивчення позбавлених офіціозу етнокультурних процесів у їхньому середовищі, руху опору останніх “радянізації” і вироблення адекватних форм етнокультурного відтворення в умовах радянської дійсності.

Прагнення комплексно дослідити внутрішню логіку взаємин етнічних громад і влади на зламному етапі української історії у контексті соціально-економічного, суспільно-політичного і культурного життя народу України спонукало здійснити пропоновану дисертаційну роботу.

1.2. Джерельна база дослідження

Комплексне дослідження становища етнічних меншин в УСРР можливе за умови залучення широкого спектру джерел, як друкованих, так і архівних. Друковані джерела, використані в дисертації, розрізняються за місцем і часом походження, рівнем фактографічності, відповідністю історичній правді тощо.

Першу групу джерел становлять документи радянського законодавства, які регулювали соціально-економічне, політичне й етнокультурне життя УСРР. Джерела цієї групи дозволяють унаочнити взаємини влади і етнічних меншин на різних системних рівнях, починаючи від дискутування певних проблем вищими партійними органами (з'їздами ВКП(б), КП(б)У, їхніх ЦК) [899-900, 902, 951-952,] і ухваленням відповідних нормативних актів Всеукраїнськими з'їздами рад, сесіями ВУЦВК [904, 974-975], завершуючи розробкою відповідного циркулярно-інструктивного супроводження органів управління, наркоматів [885, 907], спеціальних урядових структур, комісій [898, 958] тощо.

Частково опубліковані ще в міжвоєнний період, документи цієї групи є підосною з'ясування доктринальних засад коренізації в УСРР, її трансформації та адаптації відповідно проблем етнічних громад республіки.

Особливий інтерес представляють стенографічні звіти етапних в історії коренізації партійних, урядових і відомчих форумів, зокрема, XII з'їзду РКП(б) [899], Четвертої наради ЦК РКП(б) з відповідальними працівниками національних республік і областей [1012], які відобразили весь спектр внутріпартійних течій на піку загострення національної проблеми в 1923 р. Стенографічні звіти всеукраїнських нарад по роботі серед національних меншин 1927 і 1930 рр. [890, 976] не мають аналогів серед джерел, виданих упродовж досліджуваного періоду. В них відображені не лише пошуки оптимальних заходів, що забезпечили б здійснення партійних настанов з національного питання, а й широка самодіяльність місцевих нацменкомісій, їхній неупереджений погляд на сутність повсякденних проблем етнічних громад та шляхи їхнього вирішення. Досить гостра дискусія між ЦКНМ та її місцевими осередками, що розгорнулася на Першій всеукраїнській нараді по роботі серед національних меншин навколо організаційної розбудови осередків етнополітичного регулювання, національного адміністративно-територіального будівництва та спрямування радянської роботи тощо, є свідченням того, що на десятому році жовтневої революції коренізація в середовищі етнічних меншин ще була живим, динамічним, позитивно спрямованим процесом. Геть інші висновки виникають внаслідок аналізу матеріалів Другої всеукраїнської наради, які зафіксували ідеологічну кризу початку 30-х рр. і шоківий стан нацменустанов на першому етапі суцільної колективізації.

До другої групи джерел віднесені статистичні матеріали і довідники як загального характеру так і тематичні [884, 886-889, 894, 906, 936, 943. 946, 960-961, 95-966, 969, 970, 972, 1002-1008, 1011]. Вони містять широкий спектр даних про динаміку соціальної структури, економічне життя, партійну приналежність, громадську активність, рівень освіченості, культурний потенціал, демографію тощо етнічних меншин УСРР у контексті загальних характеристик розвитку республіки. Непересічний фактографічний рівень притаманний статистично-аналітичним збіркам, підготованим ЦКНМ, “Народное просвещение на Украине” [963], “Итоги работы среди национальных меньшинств” [1294].

Наступну групу джерел складають тематичні документальні збірки, видані як у досліджуваний період, так і в наступні роки. Тематичні добірки з теорії й практики вирішення національного питання в СРСР [881, 882, 942, 968, 971], соціально-економічної політики, соціалістичної перебудови сільськогосподарського сектору та колективізації, культурної революції дозволили реконструювати урядову концепцію радянської етнічних меншин і простежити її еволюцію у контексті загальносоюзного суспільно-політичного життя. З'ясувати вагу національного питання в контексті внутрішньо республіканських проблем допомогли матеріали урядових звітів Всеукраїнським з'їздам рад [891, 893, 903, 904, 954, 973, 996], які представляють комплексну картину соціалістичної реконструкції в республіці. Звіти окружних виконкомів [959] з'їздам рад та документальні збірки окружних адміністративних структур унаочнюють втілення більшовицьких суспільних експериментів на регіональному рівні [957, 1000].

Всестороннє відображення політичного життя в республіці та еволюції політичної системи було б неможливим без аналізу матеріалів політичних процесів, зокрема, Спілки визволення України [998].

Видані впродовж третього історіографічного періоду тематичні збірки з питань національної політики та культурного будівництва в УСРР, міждержавних взаємин [882, 895-897, 944-945, 948-949] замовчували глибокі проблеми та кричущі деформації суспільно-політичного, економічного і культурного життя суспільства в досліджуваний період, однак, створена в їхньому фактографічному полі картина братського співжиття і співробітництва народів СРСР є важливим джерелом дослідження еволюції більшовицької доктрини в національному питанні.

Важливі позитивні зрушення в напрямку оприлюднення і популяризації археографічної спадщини етнічних громад України відбулися в добу незалежності. Заповнення кричущого дефіциту в цій галузі розпочалося в 90-і рр. з серії публікацій в Українському історичному журналі [862], а продовжилося виходом у світ етапних і значущих видань, що на якісно новому рівні розкрили етнонаціональну історію України. Наполеглива археографічна праця останніх десятиріч є цілком зрозумілою реакцією історичної науки на багаторічний занепад цього напрямку дослідницької діяльності. Серед публікацій періоду незалежності окреме місце посідають збірники "Національні

відносини в Україні у ХХ ст.” [871] та “Національні процеси в Україні” [874-875]. Перший підготовлений Інститутом політичних і етнонаціональних досліджень НАНУ та вміщує більш як 400 документів, довідкових матеріалів з цінними відомостями про розселення та демографію національних меншин, кількісні та якісні зміни їхнього становища в УНР, гетьманаті П.Скоропадського, на початковому етапі існування УСРР. Другий завдяки своїй об’ємності надає додатковий матеріал для вивчення історії національного питання його місця в революційному русі на теренах України протягом першої третини ХХ ст.; розробки і трактування як більшовицькою партією, так і антагоністичними політичними силами і партіями, видатними представниками українського національно-демократичного руху.

Справжній прорив відбувся у документальному відтворенні етнонаціональної історії України [867], її етнополітичного розвитку, історії окремих етнічних меншин [860-865, 869, 876, 880]. Останній напрямок археографічної праці підтримується закордонними і вітчизняними науковими та громадськими організаціями, має виразне суспільне замовлення і є доволі перспективним. Однією з перших у 1993 р. побачила світ невелика збірка “Болгарське населення півдня України” [860], в якій були опубліковані матеріали Запорізького державного архіву. 2000 р. вийшла ґрунтовна праця науковців Інституту історії України НАНУ “Греки на українських теренах” [861], де поряд з документальними нарисами, вміщені важливий архівний і картографічний матеріал, значна бібліографія.

Суттєві надбання відбулися в галузі збирання історичної спадщини єврейської громади. В 2003 р. Центр вивчення і публікації документів єврейської історії “Храни и помни” видав напрочуд змістовну збірку з добре впорядкованим допоміжним апаратом за редакцією Л.Килимника [863]. Непересічної значущості їй надає та обставина, що в ній зібрані матеріали про нерадянський і антирадянський суспільно-політичний рух, культурне життя єврейської громади, її реакцію на діяльність радянської влади. Однією з центральних проблем, що висвітлюються збіркою, є знищення основ єврейського общинного життя. Роздуми над перспективами етнокультурного розвитку євреїв у Радянському Союзі та можливостями збереження національної ідентичності “єврейської вулиці” становлять стрижень видання. Збірка, що задумана як частина серійного видання, включає 77 документів Російського державного архіву соціально-політичної історії

(РДАСПІ), недоступні переважній більшості вітчизняних науковців і водночас надзвичайно важливих для розуміння „кухні” національної політики Кремля. Додаткової наукової ваги праці надають текстологічні і фактологічні коментарі, історичні довідки про партії, організації, діячів єврейського руху та радянських функціонерів.

Органічним доповненням названого видання є підготована Інститутом політичних і етнонаціональних досліджень НАНУ збірка “Єврейські політичні партії та рухи в Україні в кінці XIX – XX століттях” [866], яка розкриває логіку розвитку єврейського політичного руху в пореформеній Росії та в післяреволюційну добу переважно на основі археографічної спадщини української єврейської громади.

13 цікавих документів, які висвітлюють історію євреїв Миколаївщини опубліковані в 2-му томі збірки “Еврейское население на Николаевщине” [864-865], виданої Державним архівом Миколаївської області та Миколаївським товариством єврейської культури за сприяння американської благодійної організації.

Сторінки історії однієї з найвідоміших єврейських організацій розкриті в добірці “Правда історії: Діяльність єврейської культурно-просвітницької організації “Культурна ліга” у Києві (1918 – 1925)” [877]. Нацменробота в середовищі молдаван і євреїв Зінов’євщини відтворена в документальній збірці “Національні процеси на Кіровоградщині” [875].

Найприкметніші документи державних архівів України про господарське, громадське і культурне життя німців сконцентровані в збірнику “Німці в Україні. 20 – 30-і рр. XX ст.”, підготованому Л.Яковлевою, Б.Чирком і С.Пишко [880]. Історію Союзу нащадків голландських вихідців в УСРР висвітлює археографічна розвідка В.Марочка [879]. Суттєві документальні доповнення попередньої праці містять документальні додатки монографії Н.Осташевої [1533]. Анотований перелік справ Державного архіву Херсонської області за 1919 – 1930 рр. видали обласний архів та Інститут культури та історії німців Північно-східної Європи [876].

Цінним доповненням джерельної бази дослідження стали праці з документальними додатками, підготовлені І.Біласом, Л.Місінкевичем, В.Пристайком, В.Сергійчуком, Ю.Шаповалом, В.Ченцовим [1064, 1463, 1761, 1631-1634, 1739-1740]. Вони дозволили повноцінно реконструювати політику коренізації стосовно етнічних меншин на всіх

системних рівнях відносно етнічних громад, які відігравали провідну роль у етнонаціональному житті республіки, а також прослідкувати трансформацію коренізаційних заходів при запровадженні їх у регіонах.

П'ятий блок джерел складають праці вождів більшовизму, зокрема, М. Бухаріна, В. Леніна та Й. Сталіна, а також партійних і державних функціонерів, які є продуктом тогочасної державної тактики й стратегії регулювання міжнаціональних відносин у республіці та соціалістичної реконструкції етнічних громад. Вони стали джерелом вивчення доктринальних засад ленінської концепції соціалістичного будівництва в національному середовищі та її трансформації під впливом низки соціально-економічних, політичних і культурних чинників 20 – першої половини 30-х рр. У дисертації названий комплекс джерел використовувався не як методологічна основа чи концептуальна матриця, а як елемент політичної думки, підґрунтя державотворчої практики, певним чином перетравлене тогочасним суспільством. Здобувач намагався відтворити еволюцію політичних поглядів більшовиків в усіх її іпостасях: як партії, що змагалася за політичну владу в 1917 – 1921 рр.; партії, яка цю владу спромагалася утримати впродовж 1921 – 1928 рр.; партії, яка наприкінці 20-х рр. домоглася монополії в галузі політичного думання й дії; партії, яка, узурпувавши всю повноту влади в державі, намагалася встановити тотальний контроль над життєдіяльністю суспільства впродовж 20-х – першої половини 30-х рр. ХХ ст.

Комплексно вирішити це завдання допомогло залучення праць партійних і радянських функціонерів різного рівня. Більшість статей, брошур, книг, що вийшли в світ синхронно з політикою коренізації під прізвищами видатних державних діячів і менш знаних дослідницькими колами працівників ЦКНМ А.Буценка, М.Василенка, М.Демченка, Е.Квірінга, Д.Маца, Я.Ряппо, Я.Саулевича, М.Скрипника, С.Ялі та ін. досить складні для типологізації. Одні з них, перш за все це стосується праць М.О.Скрипника, є наслідком теоретичного розвитку ленінізму в республіці з яскравим національним колоритом і давніми національно-визвольними традиціями. Інші є характерними і обов'язковими для свого часу заходами популяризації більшовицької національної політики в УСРР. Різні за теоретичною глибиною та автентичністю висловлюваних думок, вони містять низку

відомостей про становище й проблеми етнічних меншин і тому збагачують фактографічну базу дослідження.

Матеріали численних зустрічей, наукових читань, круглих столів, наукових і науково-практичних конференцій, присвячених міжнаціональним відносинам в Україні та історії окремих етнічних громад використовувалися як для історіографічного аналізу, так і в якості джерельної бази дослідження. [845-856].

Окрему групу джерел складає *мемуарна література*, в якій відображена еволюція етнічних громад в умовах радянської дійсності, зміна пріоритетів міжетнічного спілкування, умов господарського та етнокультурного відтворення, світоглядна трансформація під впливом гасел пролетарського інтернаціоналізму і класової єдності. У цьому відношенні цікаві спогади М.С.Хрущова [858], П.Ангеліної [857], В.Варганова [764-766], Д.Стріонова, колективні спогади нащадків єврейських колоністів [859], інтерв'ю мешканців Приазов'я, записані етнографічними експедиціями під час дослідження теми: "Повсякденний світ народів та феномен національного в ньому" [1226; С.76-125].

Як змістовне джерело використані вітчизняні і союзні періодичні видання 1921 – 1935 рр. Преса відігравала непересічну роль упродовж періоду соціалістичної реконструкції. Більшовики сповна використали колосальні можливості засобів масової інформації у напівписьменній країні, перетворивши періодичне друковане слово на дієве знаряддя партійної роботи по "соціалістичному вихованню трудящих". Коренізація преси забезпечила прорив більшовизму в національне середовище, створила платформу радянської масової культури і нового побуту. Серед нацменгромад цю місію виконували національні газети і журнали: "Коммуністіс", "Колехтівістіс", "Неос Махітіс" – грецькою мовою, "Светско село", "Колективіст" – болгарською, "Трибуна Радзецка", "Серп" – польською, "Дас Нойе Дорф" ("Нове село") – німецькою, "Зай Грейт" ("Будь готовий") - єврейською тощо.

Більшовики, наслідуючи вчення В.Леніна про партійну пресу, вивели її на небачений раніше рівень суспільної актуальності, розвивали культуру читання, заохочували колективні читання для неписьменних. Внаслідок низки заходів преса перетворилася на передавальний пас масового політичного виховання, а зміст самих публікацій позначив віхи еволюції тогочасного суспільства і його політичної системи.

Періодика 20-х рр. набула величезної суспільно-політичної ваги і впливовості, видатні журналісти часу перетворили її на змістовну нішу суспільно-політичного і культурного життя, яка фокусувала широкий спектр політичних думок радянського спрямування. Фактографічність періодичних видань різко знижується вже з межі 20 – 30-х рр., отож і їхнє використання вимагає ретельного джерелознавчого аналізу.

Проблеми життя етнічних меншин регулярно висвітлювалися у г. “Вісті ВУЦВК”, “Коммунист”, “Політосвіта”, “Приазовский пролетарий”, “Наша правда”, ж. “Большевик”, “Більшовик України”, “Радянська Україна”, “Революция и национальности”, “Шлях освіти” тощо. Опрацювання матеріалів преси дало можливість “вжитися” в епоху, відчуті її подих ідей, що визначали життя країни. Змістова інформація з проблем соціально-економічної еволюції господарств етнічних меншин та їхнього місця в народногосподарському комплексі УСРР міститься в ж. “Хозяйство Донбасса”, “Червоний шлях”. Окремі економічні та соціальні питання час від часу висвітлювалися в місцевій і центральній пресі, зокрема на сторінках журналів “Життя національностей”, “Радянська Україна”, “Радянське будівництво”, “Червоний шлях”. Широкий спектр проблем життя етнічних громад порушувався на сторінках “Бюллетеня НКВД УССР”.

Державна концепція культурної реконструкції нацменгромад, системні заходи культурної революції в середовищі етнічних меншин та їхнього ідеологічного перевиховання протягом досліджуваного періоду регулярно висвітлювалися в “Бюлетені НКО УСРР”. Значне коло питань повсякденного життя етнічних громад та їхньої культурної переорієнтації висвітлювалося в ж. “Культура і побут”. Етнокультурну специфіку та початковий етап етнологічних розвідок громад відобразили спеціальні наукові видання “Східний світ”, “Етнографічний вісник”, “Бюлетень Етнографічної комісії”, “Архіви Радянської України”, а також радянська преса – “Знання”, “Червоний шлях”, “Сельбудинок”, “Життя й революція” тощо.

Віддаючи належне археографічній праці попередників і відзначаючи суттєве прирощення загальнодоступної джерельної бази з проблематики, слід зауважити, що величезний шар історичних явищ і проблем все ще залишається поза її інформативним полем. Своїм основним завданням здобувач вважав упорядкування й належний

джерелознавчий аналіз опублікованих джерел, виявлення і введення до наукового обігу дотепер невідомої складової історичної спадщини етнічних громад України.

Основу джерельної бази дослідження становлять архівні матеріали. Здобувач опрацював, здійснив джерелознавчий аналіз та верифікацію значної кількості архівних матеріалів, які вводяться до наукового обігу вперше і становлять основу дисертаційної роботи. Такі матеріали довелося розшукувати серед документів центральних державних структур, місцевих органів влади й управління, урядових комісій, спеціальних державних установ і наркоматів, громадських спілок і організацій, господарських органів, освітніх і культурних закладів, наукових установ тощо.

Центральний блок архівних джерел з проблематики складає колекція ЦДАВО України. Найбільш змістовні документи суцільним масивом відклалися у фонді Центральної комісії у справах національних меншин (ЦКНМ) при ВУЦВК (ф.413). Справи фонду хронологічно обіймають 1924 – 1934 рр. Вони вміщують автентичні документи і матеріали, що висвітлюють діяльність національних секцій комісії. Колекція включає переданий до неї після ліквідації на початку 1924 р. невеликий за обсягом архів Відділу національних меншин НКВС. Тут зберігаються матеріали обстежень соціально-економічного та культурного становища основних етнічних громад УСРР, здійснені комісією в 1924 - 1926 рр. Вони досить детально й неупереджено зафіксували проблеми етнічних меншин та причини їхнього виникнення, а також відобразили погляд уряду на шляхи вирішення останніх. Документальне супроводження створення національних сільських, селищних рад і районів в УСРР, формування мережі освітніх і культурних закладів мовами національних меншин, листування з приватними особами з приводу вирішення спірних господарських, громадських справ, особові справи окремих нацменпрацівників та освітян, проблеми радянської та інструктивне супроводження заходів по переорієнтації світомості етнічних громад тощо перетворюють фонд ЦКНМ при ВУЦВК на неоціненне джерело з етнонаціональної історії УСРР.

Актиобстежень сільрад і районів, що відносно регулярно, починаючи з 1925 р., здійснювалися інспекторами окружних бюро національних меншин та ЦКНМ спільно з представниками місцевої виконавчої влади відобразили динаміку господарського життя етнічного селянства. Особливістю названих історичних джерел є їхня комплексність і

наступність. Серед питань, що віднайшли відображення в звітах нацменінструкторів: динаміка засівних площ та співвідношення сільськогосподарських культур, поземельні та орендні відносини, проблеми оподаткування сільськогосподарського виробника та вплив податкової політики на економічний розвиток села, соціальна диференціація, кооперативний рух селянства та його форми, участь селянства у виборчому процесі, громадських організаціях і рухах, політичні настрої селянства, міфи і стереотипи корпоративної поведінки. Неоціненні відомості про політичне обличчя окремих верств етнічних громад, рівень їхньої політичної культури надають стенограми і протоколи селянських позапартійних конференцій і з'їздів, нарад національного вчителства, нацменпрацівників, які більш-менш регулярно проводилися з ініціативи ЦКНМ у другій половині 20-х рр.

Важливою складовою фонду є матеріали, що унаочнюють координаційну діяльність ЦКНМ у сфері наукового дослідження етнічних громад, їхніх етнокультурних проблем, зокрема, мовної переорієнтації окремих етнічних громад, реформування мов (грецької, тюркських мов), створення писемності для народів, які її не мали (молдавани, роми тощо).

Визначити зміст та простежити еволюцію етнополітичного курсу більшовиків в Україні дозволяють фонди вищих органів влади і управління. Зокрема, напрочуд змістовні документи зберігаються у фонді Наркомату робітничо-селянської інспекції. Це – акти з результатами обстежень державних і громадських організацій по боротьбі з голодом 1921-1922 рр.; Ради нацменшин Наркомосу УСРР (1922 р.); ревізій становища землеробства й скотарства в регіонах УСРР (1925 р.); місцевих органів влади та управління, а також звіти інспекторів НК РСІ про становище етнічних меншин України. Матеріали фонду відрізняє високий рівень відповідності історичній правді і глибоке проникнення в сутність досліджуваних проблем. При відповідному джерелознавчому аналізі вони надають безцінний матеріал, який важко віднайти в інших фондах, саме завдяки його критичному спрямуванню. Прикладом може слугувати частково опублікований О.П.Данильченком звіт старшого інспектора НК РСІ М.С.Ареф'єва “Забезпечення інтересів нацменшостей і задоволення їх культурних потреб”, який

відтворює “...колоритний дух першого пореволюційного десятиріччя, з притаманними йому особливостями та суперечностями” [1184].

Широкий спектр документів про культурні проблеми етнічних меншин, становлення системи загальної освіти, створення та діяльність національних навчальних і культосвітніх закладів, роботу Ради національних меншостей, діяльність спеціальних науково-дослідних структур (зокрема, ВУНАС) міститься у фонді Наркомосу УСРР (ф. 166).

Про політику більшовиків на селі, соціальне розшарування та політичну боротьбу в умовах нової економічної політики розповідають документи фонду Всеукраїнської Центральної Комісії незаможних селян (ВЦКНС) (ф.257). Документи зібрання, датовані першою половиною 20-х рр., згруповані за адміністративно-територіальним принципом, проте містять багатий фактичний матеріал про наслідки прискорення соціальної диференціації та загострення соціальних суперечностей у місцях компактного мешкання етнічних меншин. Збірка Центральної економічної наради при РНК УСРР (ф.3040) стала основою для вивчення початкового етапу діяльності німецьких кооперативів, а також господарської діяльності етнічних меншин, як такої.

Ключове місце в характеристиці етапів етнополітики, місця національного питання у внутрішній політиці, взаємин радянської влади й національних меншин, зокрема, їхніх національних організацій, методів скеровування політичної активності етнічних меншин відіграв фонд Народного комісаріату внутрішніх справ УСРР (ф.5). У ньому серед артефактів загального характеру зберігаються документи про створення та діяльність Відділу національних меншин НКВС, його національних підвідділів і секцій національних меншин при губвиконкомах, діяльність національних організацій і партій етнічних громад; статистичні та демографічні дані, зібрані НКВС; звіти про політичну ситуацію в місцях компактного розселення етнічних меншин; директивні, циркулярні матеріали, що розкривають зміст етнополітика на початковому етапі радянського будівництва.

Документи загального характеру відклалися у фондах Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету (ф.1) і Ради Народних Комісарів (ф.2) УСРР. Найзмістовнішими з них є: аналітичні статті та звіти про економічну і соціальну політику в Україні; зведення інформаційно-інструкторського відділу НКВС, губернських секретно-

оперативних відділів та секретно-інформаційного відділу при РНК УСРР про політичну ситуацію в регіонах; звіти про діяльність місцевих органів радянської влади; листування й циркулярне супроводження з приводу утворення та діяльності Відділу національних меншин при НКВС, ЦКНМ при ВУЦВК; матеріали про зміни адміністративно-територіального поділу республіки та їхній вплив на існування етнічних меншин тощо.

Фрагментарні або специфічні відомості з проблематики знаходяться також в інших зібраннях ЦДАВО, зокрема у фондах Наркоматів землеробства (ф.27), праці (ф.2623), Всеукраїнської ради професійних спілок (ф.2605), Української Ради Товариства по земельному облаштуванню трудящих Євреїв (ф.571), Центральної адміністративно-територіальної комісії при ВУЦВК, Державного видавництва національних меншостей УСРР при ВУЦВК. Комплексне критичне використання документів, що зберігаються в названих вище фондах дозволило повноцінно відобразити взаємини етнічних меншин і виконавчої влади УСРР впродовж досліджуваного періоду в соціально-економічній, суспільно-політичній і культурній царинах.

У визначенні змісту й наслідків ідейного керівництва КП у царині міжнаціональних взаємин провідну роль відіграли матеріали Центрального державного архіву громадських об'єднань (ЦДАГО) України. Документи загальнотеоретичного, директивного й адміністративного характеру, які різнобічно висвітлюють роль партії в теоретичному опрацюванні, ідеологічному обґрунтуванні та насадженні більшовицької доктрини вирішення національного питання сконцентровані у фонді Центрального Комітету КП(б)У (ф.1) Яскравим відбитком періоду протоколи засідань, звіти, статистичні відомості, листування, циркуляри, огляди, доповіді тощо секцій національних меншин при Агітпропі ЦК та губернських національних секцій. Тут також сконцентрований багатий фактичний матеріал, який розкриває здійснення українізації, коренізації стосовно національних меншин та ідейно-світоглядну боротьбу, яка їх супроводжувала. Низка неопублікованих статей партійних керівників, зокрема, машинописна версія брошури Туринського "Национальная политика Советской власти в эпоху реконструкции, сущность и корни национальных уклонов", дозволили прикметно дослідити внутріпартійну боротьбу навколо проблем коренізації в УСРР, суперечностей і важелів формування більшовицької національної політики, зміни її акцентів протягом досліджуваного періоду, форм і методів

впливу КП на політичне життя і національну свідомість етнічних громад. Секретні листи окружних партійних комітетів відтворюють механізми партійного керівництва життям виконавчих органів і громадських організацій національних адміністративно-територіальних одиниць, впливу на поступ суспільно-політичного і культурного життя етнічних громад.

Окреме місце в документальних збірках ЦДАГО належить інформаційним бюлетеням, оглядам і доповідним запискам ДПУ вищим партійним інстанціям, які відверто і повно відображають взаємини влади і народу країни в критичні періоди історії УСРР, зокрема, на початку 20-х рр., упродовж колективізації, голодомору тощо.

Регіональний аспект проблеми дозволило відобразити залучення матеріалів Державного архіву Донецької області (ДАДО), які стали основою дослідження історії міжнаціональних взаємин в одному з найбільш строкатих в етнічному плані регіонів України.

Важливе значення для дослідження духовного життя етнічних меншин, перебігу етнокультурних процесів та напрямків дослідницької діяльності мають архіви науковців і науково-дослідницьких установ. У дисертації використані неопубліковані праці як знаних науковців К.Харламповича [21], Є.Рихлика [33,43], В.Жирмунського [2], В.Білого [22], І.Соколова [6, 14, 19, 20], так і дослідників, які майже не відомі науковому загалу – П.Піневича [9], Т.Кезми [31-32] та ін, що зберігаються в Інституті рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського.

Надзвичайно змістовний матеріал, який відобразив переломний етап в історії традиційної культури етнічних громад, епохальний злам, викликаний в їхньому житті колективізацією, подальший занепад живої творчості народів України, докорінну трансформацію народного побуту і світогляду, сконцентрований в Архіві Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського НАНУ. Це, зокрема, тогочасні історико-картографічні матеріали [34-36], історіографічні огляди [39], монографічний опис болгарського села Преслав, здійснений С.Бунтовніковим та Ф.Креслевим [38], описання албанського селища Тіюшки О.Зайцева [37], монографічне описання села Вільшанка Є.Рихлика [43], історико-етнологічні дослідження німецьких колоній [44, 45] та ін.

Підсумовуючи огляд джерельної бази, слід сказати, що вона суттєво розширює фактографічну основу опрацювання проблеми. Вона є збалансованою, оскільки включає джерела, що висвітлюють проблему через призму різних політичних сил та закордоння, презентує ставлення до тогочасних соціально-економічних, політичних і культурних проблем, власне, народів УСРР та їхніх окремих верств, а також широко відтворює її регіональний аспект. Застосування сучасних методик джерелознавчої праці поруч із уточненням методологічних засад дослідження дозволяє сподіватися, що вона є достатньою для здійснення ґрунтовної комплексної наукової розвідки, яка відповідатиме сучасному стану історичної науки і сприятиме суттєвому прирощенню наукового знання з проблематики.

1.3. Теоретичні аспекти дослідження становища етнічних меншин УСРР у 20-х – першій половині 30-х рр.

Аналіз історіографії засвідчує, що фактографічне опрацювання історії етнічних меншин і міжнаціональних відносин значно випереджає узагальнюючу працю. Важливість осмислення взаємин етнічних меншин УСРР і влади не викликає сумнівів, оскільки теоретична праця, як найважливіша складова розвитку історичної науки і теорія, як система особливого типу знань, отриманих внаслідок дослідження конкретного предмету, є вершиною багаторічних пошуків науковців. Цілком погоджуємося з Г.Алексеевою в тім, що теорія є не лише підсумком певних дослідницьких процедур, але й формою організації наукового знання, вищою формою вираження наукових знань.[1020; С.66] Зазначимо водночас, що опрацювання історії етнічних меншин має здійснюватися в контексті теоретичного переосмислення історії міжвоєнного періоду взагалі, проблем українізації, зокрема.

В етапному виданні “Українізація” 1920 – 30-х років: передумови, здобутки, уроки” (К., 2003 р.) підсумовані результати багаторічної дослідницької праці П.М. Бондарчук,

Я.В. Верменич, Л.В.Гриневич, В.М. Даниленка, О.О. Ковальчук, В.В. Масненко та В.М. Чумак. Широкий діапазон думок навколо проблеми авторський колектив пояснює методологічною не розробленістю проблем коренізації 20 – 30-х років. [1696; С.19] Методологічна криза, яка стала прикметною ознакою низки історичних праць періоду незалежності, звичайно досить суттєво впливає на осмислення феномену коренізації. Проте вирішальну роль у поляризації наукових уявлень справляє не вона, а зміна державної історичної парадигми, багатоплярність політичного мислення і, як наслідок, тиражування множини історико-політичних доктрин, які прийшли на зміну монолітній радянській державній історичній доктрині. Зміна теоретико-методологічної парадигми у суспільних науках загалом та в історичній, зокрема, обумовлена докорінною переорієнтацією концепції етнонаціонального та етнодержавного розвитку України. Процес цей, незважаючи на зміцнення суверенітету України, принаймні, в суспільних дисциплінах не можна вважати завершеним.

Сучасна історична парадигма не є монолітною і включає декілька версій: 1) власне, *пострадянську*, як модифікований варіант концепції історично затвердженої спільності історичного шляху східнослов'янських народів на теренах їхнього етнічного ареалу, що включає Росію, Білорусь і Україну; 2) *україноцентричну*, представлену в низці теоретико-методологічних праць, зокрема, в етапному виданні “Етнос. Нація. Держава: Україна у контексті світового етнодержавницького досвіду” (К., 2000). Остання робить акцент на “... процес українського етнодержавотворення в його історико-національних проявах”. Ідейним стрижнем парадигми є уявлення про державність “...як політичний вимір життєдіяльності етносу, що, в свою чергу, трансформується в націю”. Між іншим, у ній заявлено, що “...Україна є чи не винятком, адже саме в ній відбувся моноетнічний процес утворення нації, тобто – українська нація, на відміну від багатьох європейських країн, стала результатом розвитку одного етносу – українського” [1231; С.4]; 3) *етноцентричні*, прикметною ознакою яких є теоретико-методологічна залежність від закордонних наукових центрів. Найбільш наочно це проявляється в працях з історії єврейської громади, що трактують історію меншини 20 – 30-х рр., виходячи з ідейних засад сіонізму; 4) *еклектичні*, з доволі невиразними ситуативними ознаками класифікації та систематизації фактичного матеріалу.

Офіційною стала “державницька парадигма з виразним національним аспектом”. Держава нею розглядається як найважливіша форма реалізації самовизначення народу, його суверенітету. На думку Л. Нагорної шляхи оздоровлення суспільства, його згуртування, запорука швидкого входження у європейську сім’ю народів пролягають через повернення до джерел, відновлення престижу національних цінностей, утвердження національної державності. [1230; С.50.] Затвердження офіційної історичної парадигми є величезним стимулом для розвитку суспільних наук, зокрема, історії, оскільки її розробка вимагає належного теоретичного опрацювання й обґрунтування національної ідеї, чіткого окреслення понять нації, націоналізму, національних меншин тощо.

Суспільствознавці краще за інших розуміють, що розбудова нової держави і відповідного їй суспільного організму вимагає деологічної основи (частиною якої є державна історична парадигма), спроможної зцементувати багатополярне суспільство, піднести окремі його складові над корпоративними інтересами і цінностями заради спільної мети. Втім, яким би бажаним не було виокремлення в якості вісі сучасного українського державотворення української національної ідеї в ближчому майбутньому внаслідок гостроти соціально-економічних проблем воно неможливе. На перешкоді цьому, зокрема, стоїть та обставина, що етнічні (національні) меншини, які поруч з українцями впродовж принаймні 60 років новітньої історії існували в режимі “стиснутої пружини”, допоки ще неспроможні поступитися власними суспільно-політичними амбіціями. Отож, правдиве відображення їх історії взагалі й за часів коренізації, зокрема, є важливим кроком як на шляху відновлення історичної справедливості, так і розробки сучасної державної історичної парадигми.

Важливою передумовою цього є усталення методологічної і термінологічної основи історичної науки. Аналіз сучасної історіографії засвідчує, що низка дослідників заплуталася в нетрях політологічних визначень і концепцій, що заважає їм віднайти опору для здійснення історичного аналізу становища етнічних меншин за часів політики коренізації. Очевидно, що складність полягає у внутрішній суперечливості досліджуваного історичного періоду, химерному переплетінні окремих атрибутів демократії з кричущими виразками диктатури, що унеможливають однозначність

висновків. Як наслідок, перевага віддається групуванню фактів відповідно до концепції поступової еволюції радянської політичної системи в бік тоталітаризму. Типову концептуальну основу досліджень унаочнюють вислови на кшталт: “Елементи демократичних початків, що існували, у системі радянської влади виявилися не в змозі протистояти становленню адміністративно-командної системи і утвердженню методів її функціонування”. [1536, С.174] Не лише вони свідчать, що частина науковців всерйоз забула зміст ленінської концепції “диктатури пролетаріату” і мало переймається з’ясуванням особливостей її запровадження в УСРР. Звичайним стало змішування політологічних, соціологічних та історичних термінів, екстраполяція ознак сучасних демократій на ґрунт першої половини ХХ століття. Отже, визначення співвідношення термінів “демократія”, “тоталітаризм”, “унітаризм”, “диктатура” та взаємодії об’єктивних історичних процесів і явищ, які вони позначають, у політичній історії УСРР міжвоєнного періоду залишається напрямком пріоритетних інтересів дослідників на найближчі роки.

В зв’язку з цим наведемо визначення термінів, що становлять основу теоретичного опрацювання заявленої проблематики. *Демократія* – це форма державно-політичного влаштування суспільства, основана на визнанні народу джерелом влади, на принципах рівноправності та відсутності станових привілеїв. *Тоталітаризм* - одна з форм авторитарних держав, яка характеризується цілковитим контролем держави над всім життям суспільства, одержавленням легальних організацій, не обмеженими законом повноваженнями властей, фактичною ліквідацією конституційних прав і свобод, мілітаризацією суспільного життя, репресіями стосовно опозиції та інакомислячих [772; С.661]. *Унітарною* є цілісна, єдина держава, частини якої є тільки адміністративно-територіальними підрозділами (областями, районами, департаментами тощо). За умов унітаризму існує єдина для всієї держави система права, уніфікована схема організації й підпорядкування органів влади, єдина конституція, спільна центральна влада, “урядова вертикаль” [1470; С.83]. За іншими ознаками унітарна держава може бути централізованою чи децентралізованою, демократичною чи авторитарною тощо.

Важливо, що названі поняття не виключають одночасне існування відповідних історичних явищ, а характеризують особливості державного і суспільного організмів у різних галузях їхнього функціонування. Перше визначає основоположний принцип

організації суспільства (яке не є тотожним державі), формування інститутів влади та законодавчої бази їхнього існування. Друге характеризує метод дії державної влади, владарювання. Третє окреслює одну з існуючих на сьогоднішній день у світовій практиці форму організації державного, а подекуди й національно-державного устрою.

Довільне змішування названих понять привело до формування певної ідеологічної матриці, в рамках якої, за влучним спостереженням П. Надолішнього, "...федералізм розглядається як синонім демократизму, а унітаризм кваліфікується як тоталітаризм в національному питанні. Іншими словами, нібито унітарний державний устрій несумісний з демократичним суспільством". [1470; С.92] Це в свою чергу спрощує не лише авторські підходи, а й деформує реальні обриси етнонаціональної історії України, зводячи її до простих механістичних концепцій. Слід визнати, відносини між суспільством в особі етнічних меншин та владою впродовж досліджуваного періоду були далекими від ідеальних форм „суспільного договору”, ґрунтувалися переважно на засадах адміністративного примусу, проте спрощення практики вирішення національного питання в СРСР, її аналіз поза конкретним історичним контекстом шкодить загальній ідеї створення об'єктивної історії ХХ століття. Поміж тим взаємовідносини між владою і етнічними меншинами, їхній характер і змістовне наповнення наочно відображають характер політичної системи у державі і рівень зрілості, зокрема, політичної та громадянської, етнічних компонентів суспільства.

Виникнення етнічних меншин є таким само природним процесом, як і виникнення націй, оскільки територія розселення етносів, як правило, не виключається природним ареалом, вони мають свою діаспору, що виникає внаслідок територіального розмежування країн, порубіжні території яких мають змішане населення, розселення етносів світом. "Групи етносу, що зберігають його якісні ознаки – мову, культуру, релігію, відчуття тотожності з ним на іноетнічних територіях і становлять меншість по відношенню до корінного етносу, називають *етнічними меншинами*." [1588; С.178]

Термін *національна меншина* місткіший за термін "етнічна меншина". Вона включає тільки осіб, які мають громадянство країни, за визначенням не відіграють провідної ролі в суспільстві, що обумовлює необхідність відстоювання політичних прав і забезпечення відповідного юридичного захисту в поліетнічному середовищі. Національна меншина

поступається чисельністю іншим етнічним групам, але має достатньо сил для впливу на політичне життя регіонів проживання і країни в цілому. Прагнучи зберегти етнічну ідентичність, національна меншина створює спеціальні інституції, національні культурні центри, освітні установи, засоби масової інформації та ін. Приналежність до національної меншини визначається суб'єктивно і не вимагає зворотного визнання етнічної групи, на відміну від приналежності до етнічної групи, яка є об'єктивною і обумовлюється генетично. Формування національної меншини супроводжується етапом етнічного відродження (створенням національних культурних товариств, освітніх центрів, відновленням історичної пам'яті); так званою мобілізацією етнічної групи, тобто переходом від елементарного задоволення мовних, культурних, релігійних потреб до організованого захисту соціально-економічних інтересів меншини. Далі відбувається "політизація етнічності" через висунення політичних вимог, розробку політичних програм, створення відповідних політичних партій.

Місце етнічних меншин у країні та її історії визначається перш за все типом держави. За визначенням сучасних дослідників, етнополітика становить комплекс заходів, які визначають функціонування державного організму у сфері міжнаціональних стосунків певного етнополітичного організму, який включає етнічну більшість (яка становить основу державності), етнічні меншини та діаспору етнічної більшості. Визначення принципів етнодержавотворення стало важким випробуванням для більшовицької доктрини впродовж 1917 - 1921 рр. Саме "пластична національна політика" [1783; С.105.] стала основою вирішальних перемог більшовизму в національних республіках. Отож, з'ясування основ етнополітичного курсу більшовиків становить важливу частину дослідження історії більшовизму як такого.

Важливим є усвідомлення докорінних відмінностей у принципових підходах до визначення мети і засад етнополітика в сучасному світі і впродовж періоду, що досліджується. Більшовицька доктрина часів коренізації широко використовувала термін „національна меншина”, проте його змістовне наповнення було геть іншим. З моменту проголошення „Декларації прав народів Росії” партія заперечувала поділ етносів на державні та меншини. Відкинувши принцип визначення державної мови, вона всіляко підкреслювала правову рівність етнічних складових СРСР. Й. Сталін, який тривалий час

очолював Наркомнац РСФРР, первісно виступав за самовизначення трудящих, а не націй. Суттєві уточнення урядової позиції містив виступ Я.Саулевича на Першій всеукраїнській нараді по роботі серед національних меншин: „... Стосовно поняття „нацменшина” спостерігаються викривлення, що надають цьому поняттю правовий вираз у той час, як це поняття включає в себе кількісний зміст, але аж ніяк не якісний”.[965; С. 150].

Декілька зауважень додамо щодо визначення місця етнічних росіян у дисертаційному дослідженні. Зважаючи на сучасний статус росіян в Україні, ми схильні відносити росіян УСРР, як і решту нетитульних етносів (за винятком корінних), до етнічних меншин, проте особливості етнополітичної ситуації в УСРР вносять доволі цікаві корективи у визначення їхнього статусу, принаймні під час політики коренізації. Серед найвагоміших аспектів слід назвати наступні. З термінологічної точки зору використовуване протягом 20 – 30-х рр. поняття “національна меншина” не відповідає його сучасному тлумаченню. В документах світової правозахисної практики (до якої приєдналася Україна) термін “національна меншина” використовується як політико-правова категорія і визначає не лише факт існування нетитульних етносів у багатонаціональних країнах, а й перетворення їх на активних і, що вкрай важливо, *свідомих*, об’єктів політичного життя суспільства, які формулюють і відстоюють свої специфічні національні інтереси. З цієї точки зору жоден з нетитульних етносів УСРР не був національною меншиною, адже етнонаціональне життя УСРР та СРСР фокусувалося не на збереженні етнічної автентичності їхніх етноструктурних компонентів та захисті інтересів останніх, а на їхнє поступове нивелювання. Всупереч поширеній практиці цькування націоналістичних ідей і горезвісним політичним процесам, жодна з меншин у міжвоєнний час не спромоглася оформити власну національну ідею, деякі кроки в цьому напрямкові не йшли далі висловлення думок окремих особистостей або нечисленних груп осіб.

Політико-правовий і суспільний статус росіян в УСРР був винятковим у світовій практиці й ширшим навіть за спеціально вироблене сучасною етнологією поняття “суперменшина”. Особливе становище росіян в УСРР визначалося пакетом документів, що супроводжували впровадження коренізації й створили для неї специфічне правове

поле. Російська мова в Україні мала статус не мови національної меншини, а посідала позицію однієї з двох найпоширеніших мов спілкування. До того ж на рівні СРСР за нею був закріплений також статус мови міжнаціонального спілкування. Отже, стосовно мови, як основного етнодиференціюючого та етнозберігаючого фактору, росіяни не були меншиною. Партійні документи, що знаменували перехід до коренізації, закріпили за російським пролетаріатом позицію гаранта її запровадження, куратора не лише коренізації, а й етнонаціональних процесів у республіці в цілому. З часом відбулося перебрання окреслених прерогатив російського пролетаріату російською складовою КП, що сприяло зростанню російської великодержавницької ідеології з компартійною. Отже, росіяни як етнічна група були обрані й зроблені більшовиками (а не стали свідомо самі) свого роду взірцем, орієнтиром і запроваджувачем тих широких етносоціальних, етнокультурних та політичних трансформацій, що мали цілковито переробити суспільство УСРР та СРСР протягом перехідного періоду. Вибір більшовиками російського пролетаріату в якості енокласового об'єднавчого стрижня радянської держави, автоматично перетворив росіян в усіх радянських республіках на етнічну групу, суспільна й політична вага якої багатократно перевищувала її питому вагу в населенні республік. Це не було секретом для республіканських керівників, які переважно не вважали росіян нацменшиною (як, скажімо, М.О. Скрипник). До 1927 р. ЦКНМ також спеціально не займалася російською меншиною, не збиралися й не оброблялися матеріали по росіянах жодним з українських наркоматів та господарчих органів. Цим, зокрема, пояснюється досить бідна, порівняно з іншими етнічними меншинами, джерельна база для дослідження етнонаціональних процесів у їхньому середовищі впродовж 20-х рр. Створення російських районів наприкінці 20-х рр., визнання росіян національною меншиною, суспільний ажітаж навкруг проблеми захисту прав росіян в УСРР був пов'язаний у першу чергу з боротьбою політичних угруповань у ВКП(б), намаганням союзного керівництва підірвати й знекровити республіканські партійні організації й, відповідно, державні структури, з одного боку; та неочікуваним розмахом і якісним поглибленням українізації, з іншого

Підсумовуючи, зауважимо, що росіяни вважаються нами етнічною меншиною, суспільний і культурний вплив якої значно перевищував її кількісне представництво в

структурі населення УСРР у міжвоєнний період, більше того, цей вплив часто набирив форми (особливо в культурній сфері) конкуренції з роллю українців у соціальній і культурній розбудові УСРР.

Дослідження взаємин між етнічними меншинами УСРР і владою поза контекстом сказаного вище неможливе. Виокремлюючи в якості предмету дослідження етнічні меншини, ми розглядатимемо особливості історичного шляху етнічних громад України, що не є етнічними українцями, складають специфічні етнокультурні організми і генетично об'єднані спільністю походження. При цьому береться до уваги, що соціально, політично і культурно етнічні громади можуть бути не лише не однорідними, а й включати антагоністичні верстви (прикладом може слугувати єврейська громада, що включала сіоністів, комуністів, прихильників збереження традиційного культурного обличчя єврейства, створення нової радянської культури на ідиш та поборників асиміляції). Власне, дослідження державної політики щодо меншини, як етнічного цілого, та її окремих суспільних сегментів правитиме за орієнтир при аналізі політики коренізації та її впливу на перебіг природних процесів етнічної мобілізації як українства, так і етнічних меншин.

Більшовицька етнополітика в УСРР спромоглася збочити національно-демократичний рух зі шляху конституювання політичної нації. Акцент національно-державного будівництва був зроблений на національно-територіальній автономії, а не на політичному самовизначенні. До того ж етноси СРСР були не суб'єктом політичних процесів, а лише об'єктом державного впливу. Як цілком слушно зазначають сучасники, більшовицька концепція державного будівництва на базі диктатури пролетаріату виходила за рамки національно-державного будівництва, оскільки її метою було затвердження всесвітнього комуністичного ладу, який мав підвестися над національними інтересами і національними державними кордонами. Рушійною силою процесу мала стати ідеологія інтернаціоналізму – світогляду, в якому класові інтереси пролетаріату ставилися над національними. Програмні матеріали партії стверджували, що оптимальною формою реалізації поставленого завдання могла стати єдина централізована держава. Вони не приховували своєї ворожості до ідеї національної держави і вважали останню шкідливою розвитку революційного пролетарського руху.

Передбачалося, що централізація стане запорукою здійснення найважливіших загальнодержавних революційних перетворень і забезпечуватиме вирішення проблем економічного, політичного і духовного розвитку на постімперських просторах. Принципи побудови пролетарської державності, власне, були скопійовані з практики партійного будівництва, що в часі забезпечило нерозривне зростання державного і партійного організацій.

Концепція коренізації посіла непересічне місце в теорії та практиці побудови держави диктатури пролетаріату, і тому визначення її місця в комуністичній доктрині залишається актуальною науковою проблемою. Сукупність поглядів і зауважень, висловлених упродовж 20 – 30-х рр. провідними партійними функціонерами з її приводу, важко назвати теорією. Як слушно зауважує Г.Алексєєва, певна концептуальна поліфонічність, “погляди К.Маркса, лєнінські новації (про перемогу революції в одній країні) і особлива позиція Троцького (теорія перманентної революції) давали широкі можливості для різних тлумачень питань революції в минулому, сучасності, майбутньому”. [1020; С.290.] Це повною мірою стосувалося трактування коренізації як окремими республіканськими урядами, так і діячами союзного рівня. Власне партійна позиція, закарбована в матеріалах партійних з’їздів і конференцій, була доволі пунктирною.

Започаткування коренізації стало вимушеним тактичним відступом від марксизму, завданням якого було збереження територіальної цілісності Країни Рад. За її допомогою союзне керівництво, з одного боку, забезпечило собі певний перепочинок для перегруповання сил за рахунок зменшення відцентрових політичних процесів; а, з іншого, більш ґрунтовно підготувало перехід багатонаціональної країни до соціалізму. Впродовж непу, який розглядався як поступка дрібнобуржуазній селянській стихії, більшовики планували “дотягти” країну до такого рівня розвитку виробничих сил і відносин, який би дозволив запровадити в країні соціалізм. Важливо зауважити, що *тактичні завдання більшовиків були співзвучні цілям значної частини суспільства*. Прагнення соціально-економічної і культурної модернізації (виведення Росії на “магістральний шлях світового розвитку”) наскрізь просякало політичне життя на постімперських просторах, воно становило вісь політичних програм більшості політичних сил, у тому числі і національно-

демократичних. Більшовики схрестили ідею модернізації з комуністичною теорією. Створена ними “радянська виробничо-владна конструкція мала унікальний мобілізаційний потенціал”. [1385; С.346] З теоретичної точки зору подолання соціально-економічної, технічної і культурної відсталості постімперських територій від розвинених країн Європи та США було основою узгодження ленінського плану соціалістичного будівництва з марксистською теорією. Названій меті слугував пакет розроблених вищим партійним керівництвом соціально-економічних, політичних і культурних заходів, які мали, впливаючи з різних сторін на суспільство, забезпечити його прискорене “дозрівання”. Їй же була підпорядкована й політика коренізації, що повинна була забезпечити популяризацію основних соціально-економічних заходів уряду в середовищі етнічних складових країни, а з часом – і запровадження цих заходів руками їхніх представників. З часом політика коренізації мала забезпечити широку й цілковиту підтримку радянської влади з боку всіх етносів СРСР.

Реальне життя внесло суттєві корективи в теоретичні міркування більшовицьких вождів. Історія запровадження коренізації в УСРР засвідчує, що захід, який розглядався як допоміжний, перетворився на самодостатню програму, що посіла власне місце в історії, розвивалася й поглиблювалася протягом 1923 – 1933 рр. теоретично, соціально й культурно. Коренізація, як напрямок суспільно-політичної діяльності правлячої партії, стала частиною цілісної системи соціально-економічних, суспільно-політичних і культурних перетворень (реформаторського і революційного характеру), засобом і шляхом докорінної перебудови основ існування і відтворення суспільства, яке перебувало на шляху цивілізаційного переходу.

На початку 20-х рр. В.І. Ленін дав лише поштовх політичній думці в напрямку націоналізації соціалістичного революційного руху. Допоки більшовики чекали всесвітньої революції, вони не вважали за потрібне розвивати політичну теорію в цьому напрямку. Затухання революційної ситуації в Західній Європі в сукупності з системною кризою і голодом 1921 – 1922 рр., поставило їх перед необхідністю деталізації практичних кроків у регулюванні сфери міжнаціональних взаємин на час перехідного періоду, який, нагадаємо, на початку 20-х рр. розглядався як підготовчий етап всесвітньої революції. Сподівання на всесвітню революцію почали розвіюватися вже в першій половині 20-х рр.,

а наприкінці 20-х рр. кістяк політичної думки формували вже уявлення про Росію, як колыску всесвітньої революції. Загроза розповзання фашизму, затвердження тоталітарних режимів у Західній Європі, боротьба політичних доктрин у великій європейській політиці, загроза зовнішнього вторгнення прискорили тоталітаризацію СРСР. Практика побудови соціалізму в СРСР проявляла мало спільного з марксистською теорією. Комунізм в трактуванні низки більшовицьких функціонерів “означав тільки одне: ліквідацію приватної власності на засоби виробництва”. [1385; С.334] Здійснення суцільної колективізації показало, що вищі ешелони більшовицької партії примітивізували концепцію комунізму, звівши її до певної суми соціально-політичних і культурних заходів, пристосованих до технічно і культурно відсталого країни. Відповідні процеси відбувалися й у галузі етнополітичного регулювання. З середини 30-х рр. більшовицький провід перейшов до неприхованого політичного терору по відношенню до найменш “радянізованих” етнічних громад, що унаочнював перехід відносин між етнічними меншинами та владою до якісно нового етапу.

Середина 30-х рр. стала часом протиприродного поєднання заходів коренізації, масових політичних репресій і депортацій етнічних громад, які підносилися як вінець ленінської національної політики. Проблема визрівання тоталітаризму та терору, як знаряддя його затвердження, виразно простежується на прикладі етнічних громад. Мало хто сьогодні розглядає терор як ірраціональний акт тоталітарного режиму, параною диктатора. Терор в очах його виконавців мав конструктивний зміст. Він походив з модерністських ідеологій та практик, пов’язаних з втручанням держави у приватне життя не лише окремих людей, а й цілих народів. Терор здійснювався бюрократичними методами соціального планування, спрямованими на подолання відсталості і створення нового типу цивілізації.

Не останню роль у зміні акцентів більшовицької доктрини відіграла боротьба союзного центру за підкорення республіканських субцентрів політичної думки та дії. Епохальність змін сутнісних ознак буття, які відбулися впродовж 20-х – першої половини 30-х рр. у СРСР і світі, визначила зміну політичних акцентів у практиці коренізації, що ж до її проявів у часі слід відзначити наступне. В історичній ретроспективі коренізація виглядає як хвилеподібний процес, який то посилювався, то втрачав свою актуальність

відповідно до гостроти соціально-економічних і політичних проблем. Коренізація запроваджувалася непослідовно, адже весь час залежала від політичної кон'юнктури. Прикметною рисою коренізації була теоретична невідповідність ленінському вченню з національного питання, виробленому в 1913 – 1917 рр. Напередодні створення СРСР В.І.Ленін висловив декілька суттєвих зауважень щодо необхідності змін у практиці національної політики, втім, надалі мислення в цьому напрямку не розвивалося, - у верхівці ВКП(б) не знайшлося теоретика з хистом В.І.Леніна, який би міг розвинути ленінські тези до рівня політичної теорії. При проголошенні (це видно з матеріалів XII з'їзду ВКП(б)) політика коренізації мала виразні соціально-економічні і суспільно-політичні акценти, але з часом звелася до адміністративної і культурницької роботи.

Внаслідок дії низки соціально-економічних і політичних факторів коренізація набула ситуативного характеру і на різних етапах свого запровадження проявлялася як: засіб політичного миротворення (з цього приводу найбільш точно висловився Е.Квірінг: „Маси національно заспокоєні та удоволені...”[1308, С.104]); компроміс ідеологій, який дозволив більшовикам на першому етапі суттєво послабити табір політичних опонентів; засіб і форма націоналення більшовизму; засіб і шлях соціалістичного будівництва на певному етнічному ґрунті (концепції М. Скрипника і О. Щумського); знаряддя політичної боротьби (Й. Сталін); мета етнокультурної та державницької еволюції українства (М. Грушевський); шлях національно-культурного відродження; метод гармонізації міжнаціональних стосунків у СРСР. На різних етапах вага окремих складових та їхнє співвідношення суттєво змінювалися, змінювалася також впливовість апологетів коренізації, причому в часі визначальною стала тенденція до вихолощення життєвого сенсу політики, її формалізації та спрощення.

Полярність оцінок істориків з проблематики пояснюється тим, що вони фокусуються переважно на одному чи декількох аспектах цього історичного явища в той час, як воно пронизувало наскрізь усю життєдіяльність суспільства в її соціально-економічній, політичній і культурній царинах. Отож робота по визначенню її сутнісних наслідків у ньому вимагає системного підходу.

Зокрема, досі не дослідженою залишається проблема соціально-економічної складової політики коренізації та наслідків її запровадження в національному середовищі.

Так само значущим є втілення концепції коренізації в практиці національно-державного будівництва та її вплив на процеси державотворення в УСРР. Не з'ясованим залишається вплив національних адміністративно-територіальних одиниць на функціонування та стабільність адміністративно-територіальної структури УСРР. На думку сучасних дослідників, “нікого не можна “визначити” до тих пір, поки та чи інша територія в ході свого розвитку не самовизначиться настільки, що можна буде з впевненістю сказати, що ця одиниця є дійсно самобутньою, своєрідною і обмеженою відповідними географічними кордонами”. [1470; С.90] Історія національних адміністративно-територіальних одиниць, які створювалися „згори”, та особливості їхнього функціонування впродовж 20 – 30-х рр. є характерною сторінкою історії адміністративно-територіальної розбудови УСРР, яка суттєвим чином вплинула на формування сучасного обличчя регіонів сучасної України.

Тривалий час вона підносилася як вищий прояв демократичності радянської державності. В першій половині 90-х рр. історики кваліфікували національні адміністративно-територіальні утворення не інакше як низові ланки національно-територіальної автономії. О.В.Вдовін свого часу саме в скасуванні національних рад і районів вбачав коріння глибоких міжетнічних суперечностей, що привели до розвалу СРСР. Він, зокрема, писав, “... що ліквідація нижчих ланок національно-територіальної автономії наприкінці 30-х років не тільки не сприяла якійсь оптимізації міжнаціональних процесів у країні, навпаки, вона відкрито продемонструвала історично обмежену життєздатність створеної національно державної системи, у якій інтереси найбільшої нації об'єктивно протиставлялись інтересам усіх інших народів, а інтереси “корінних” націй, що мали “свої” національно-територіальні утворення, не могли не вступити у конфлікт з інтересами національних меншин”. [1114; С.33]

Уявлення, що національні ради і райони були низовими формами національної автономії залишається широко розповсюдженим у спеціальних працях. Посилання автури на відомий вислів М.О.Скрипника так само поширене, втім дослідники настійливо зауважують, що головним завданням національних рад і районів було забезпечення розвитку етнокультурної специфіки етнічних меншин та їхнє національне відродження. Вважаємо, що розмежування реальних фактів від міфологем більшовицької пропаганди

можливе лише на основі аналізу підзаконних актів, на яких ґрунтувалася діяльність названих формувань. Слід зауважити, що внутрішня суперечливість політики коренізації, відсутність у тогочасній радянській правовій практиці термінів “державна мова”, “національна меншина”, “титульна нація” тощо, приводили до природної в таких випадках багатоваріантності визначення сутності національних рад і районів, але, що вкрай важливо, не з боку більшовицького уряду, а з боку етнічних меншин та зацікавлених політичних сил.

Розбудова Радянського Союзу відбувалася на тлі гострої політичної сутички поборників автономізму та федералізму. Загальновідомим є і той факт, що УСРР та інші радянські республіки, створені за етнічною ознакою, домоглися права на існування завдяки послідовності й амбітності своїх урядів. На тлі баталій, що розгорнулися на X, XI та XII з'їздах РКП(б) навколо принципів утворення СРСР, а згодом проголошення політики коренізації, ідея створення окремих адміністративно-територіальних одиниць для етнічних меншин виглядає нонсенсом. Не випадково Д. Аманжолова назвала аналогічні процеси в політичному житті Радянської Росії „абсурдом нестримної федералізації” [1023; С.142]. У дійсності було доволі складно узгодити потяг до створення безлічі дрібних адміністративних формувань національного характеру (читай, подальшого дроблення СРСР) з практикою зростаючої централізації адміністративної системи, формуванням унітарної держави і одночасною відмовою значно численнішим етносам у праві створення власних територіальних одиниць у межах союзної держави.

Становлення управлінської моделі УСРР у складі СРСР відбувалося на тлі незгасаючої боротьби двох тенденцій: традиційного імперського централізму, що органічно вкладався на матрицю так званого демократичного централізму; і відцентрових устремлінь, що мали на меті розширення й поглиблення адміністративної незалежності республік. Протягом 20-х років СРСР у цілому вже сформувався як унітарно-децентралізована держава. На нашу думку, він не був чистим типом унітарної держави, хоча центральне державне керівництво доклало безліч зусиль для цього. Одним з вирішальних чинників, який унеможливив повну централізацію була багатонаціональність СРСР у цілому, і УСРР, зокрема. Етнічна строкатість країни, що перебувала на

доіндустріальній стадії розвитку, обумовлювала внутрішню суперечливість і складність адміністративно-територіального структурування країни.

Оскільки політика коренізації в СРСР запроваджувалася в особливому правовому полі без визначення дефініцій “національна меншина”, “корінний народ”, “титульна нація” та ґрунтувалася на запереченні принципу надання якійсь мові статусу державної, то й залежні від цих основоположних етнополітичних засад похідні не набули чіткого визначення. В урядових постановах, що супроводжували адміністративно-територіальне будівництво стосовно етнічних меншин поняття “адміністративно-територіальна одиниця з переважаючою [етнічною] людністю” та “національна адміністративно-територіальна одиниця” використовувалися як синонімічні. Підзаконні акти переважно оперували терміном “національні ради і райони” в той час, як постанови РНК та ВУЦВК, на основі яких створювалися конкретні адміністративно-територіальні одиниці як правило використовували дефініцію “адміністративно-територіальна одиниця з переважаючою [етнічною] людністю”. Безумовно, терміни доволі близькі, але не синонімічні, проте радянська законодавча практика 20-х рр. досить часто хибувала недбайливим ставленням до термінології.

Згідно з діючою Конституцією та іншими урядовими актами національні ради і райони були місцевими осередками диктатури пролетаріату, яка позбавила досить широкі соціальні верстви етнічних громад політичних прав і послідовно збільшувала частку позбавленців протягом 20-х рр., довівши її до максимального рівня на початок суцільної колективізації. Називаючи адміністративно-територіальні утворення в місцях компактного розселення етнічних меншин національними слід пам’ятати, що то були адміністративно-територіальні одиниці з діловодством національними мовами, а не територіальні автономії певного етносу.

Масова мобілізація під гаслами національного відродження і створення національних адміністративно-територіальних утворень, як засвідчує історичний досвід, є важливою складовою політизації етносу. Натомість історія 20 – 30-х років в цілому не знає прикладів таких широких суспільних процесів у середовищі етнічних меншин. Більшовицький уряд СРСР уміло деполітизував націоналістичні рухи в республіці, припинив їхнє критичне зростання на початку 30-х рр. і тим самим загальмував процес

визрівання внутрішніх природних процесів формування української політичної нації. Так був унеможливлений процес фактичної суверенізації України.

Історія коренізації посідає окреме місце в контексті вивчення процесів етнокультурного розвитку, формування модерних етносів та політичних націй, проте її аналіз у цьому контексті лише розпочинається. Зауваження, висловлені свого часу В.Павленко з приводу національно-культурної політики більшовиків 20 – першої половини 30-х рр., є типовими для пострадянської історіографії. Вважається, що тогочасні заходи “... для збереження і розвитку болгарської мови, освіти, культури, запобігали асиміляційним впливам, певною мірою навіть консервували культурно-освітню спадщину...” [1536; С.101] Висловлення на кшталт “досягнення у вивченні й збереженні особливостей і етнічно-побутової самобутності національних меншин були зведені нанівець у другій половині 30-х років у ході корінної зміни більшовицької політики щодо них, суть якої полягала в зміцненні радянської імперії шляхом русифікації народів, котрі увійшли до її складу” [1536; С.133] становлять концептуальну вісь значної частини спеціальних досліджень. Стало ознакою доброго тону говорити про сплеск національної свідомості, освіти, культури етнічних меншин, всього українського народу, який згодом зміла “спланована центром хвиля русифікації”.

На нашу думку “сплеск національної свідомості” в той час спостерігався переважно в урядових виступах і публікаціях і був скоріше удаваним, аніж реальним. Етнічні громади в своїй більшості насторожено споглядали удавані битви більшовицького проводу з удаваним ворогом (“буржуазним націоналізмом”) та його не менш гучні, але такі ж віртуальні перемоги над останнім. Рівень політичної мобілізації меншин протягом 20 – 30-х рр. був вкрай низьким і не відповідав надприродній активності більшовицького уряду. Громади розгублено дивилися на низку великих і малих проектів уряду, який згори привносив типові для всієї країни складові удаваного соціально-економічного і культурного прогресу. В цьому процесі власне від громад нічого не залежало, жодна з урядових програм не була ними усвідомлена, виношена в надрах власного етнічного світогляду. Тому і наслідки їх були досить суперечливими.

Слід відзначити, що аналіз результатів національно-культурної політики більшовиків упродовж політики коренізації становить певну проблему і для закордонних

науковців. Зокрема, проф. Гарвардського університету Т.Мартін основною метою радянської національної політики назвав культивування національних цінностей задля їхнього синтезу з новими, радянськими цінностями та боротьби з етнічним націоналізмом на цій основі.[1547; С.149]

Результати довгострокового впливу більшовицької національної політики в цілому і коренізації, як її складової, зокрема, були значущими як для національно-державної історії СРСР, так і для етногенезу більшості народів. Ю.Шевчук вживає терміни “радянська” і “денаціоналізація” як синонімічні, і з цим, з певними застереженнями, можна погодитися. Перспективи національного розвитку зводилися більшовицькою теорією до невідворотного злиття націй на етапі переходу до комунізму у всесвітньому масштабі.

Однією з найбільш гострих стала проблема державної мовної політики. Протягом 1919 – 1929 рр. національна політика більшовиків в Україні виключала принцип державної мови як такий. Обидві Конституції УСРР (1919 і 1929 рр.) не знали дефініції “державна мова”.* Мови всіх народів проголошувалися рівноправними, а громадяни отримували право вільно користуватися рідною мовою в усіх царинах суспільного життя. Згідно з постановою ВУЦВК і Раднаркому УСРР “Про заходи забезпечення рівноправності мов та про сприяння розвитку української мови” (1.08.1923 р.) українська набула статусу однієї з двох найпоширеніших мов у республіці і мови діловодства та зносин на її теренах. Політико-правове поле, яке забезпечувало запровадження коренізації в Україні, весь час змінювалося, але внаслідок досить жорсткої політичної боротьби воно не легімітизувало категорію „державна мова”. Це стало вирішальною перемогою більшовицької доктрини, яка вважала застосування принципу надання певній мові статусу державної проявом національного гноблення. Мовну ситуацію на Україні пропонувалося вирішувати в напрямку збалансування представництва мов у державних і

* Нагадаємо, що практика вирішення національного питання на теренах СРСР не була уніфікованою. Конституція Азербайджану (1935 р.) надала статусу державної мови тюркській мові, Вірменії (1927 р.) – вірменській. Основний закон Туркменської РР (1927 р.) надав статусу державної мови туркменській і російській. Згідно з Конституцією Білоруської РСР (1927 р.) встановлювалася повна рівноправність білоруської, єврейської, російської й польської мов. У Таджикицькій РСР (1931 р.) переважною мовою діловодства проголошувалася таджицька. Не існувало терміну “державна мова” й у Конституції Узбецької РСР (1927 р.). Після 1936 р. Термін “державна мова” зберігся лише в конституціях закавказьких республік. [1748; С.3 – 25.]

освітньо-культурних установах відповідно до ваги етнічних груп. ВУЦВК і Раднарком УСРР ухвалили вважати українську мовою переважною для офіційних зносин з огляду на чисельну перевагу населення, яке розмовляє українською мовою.

Політичні суперечки навколо проблем мовної політики відобразили нездатність верхівки КП до адекватного теоретичного опрацювання надзвичайно складної ситуації в Україні, її відірваність від реальних проблем країни. Так звані “теорія боротьби двох культур” (Д.Лебедь) і “теорія культури міста і села” (Г.Зінов`єв) вихолощували реальний зміст міжетнічних відносин. Вони виникли внаслідок ототожнення мовної асиміляції з асиміляцією як такою. Теза про суперечності між російськими містами і українським селом була надуманою і актуальною лише в обставинах невідповідних, протиприродних, спотворених політикою воєнного комунізму відносинах товарообміну і культурного спілкування між містом і селом, як структурами господарського організму країни. Межа конфліктності в Україні проходила не поміж етносами та їхніми ментальностями, а в сфері соціально-економічних відносин, протилежності економічних і політичних інтересів різних груп населення, які, не зважаючи на повалення станової системи, у вигляді рудиментів сталих соціальних форм співжиття залишалися в республіці протягом усього непу.

Вирішальним фактором поступової відмови від багатомовності стала непересічна поліетнічність СРСР, яка вкрай ускладнювала запровадження національних мов у повсякденне державне життя. СРСР (як і більшості країн світу, в яких переважали тенденції систематичної і всеосяжної етнокультурної асиміляції населення) було притаманне культивування лінгвістичної і культурної стандартизації. Ця обставина визначила значний розмах асиміляційних процесів у СРСР у цілому та УСРР, зокрема, навіть під час коренізації. Це переважно була асиміляція мовна. Такі ж форми асиміляції національних меншин як культурна, структурна, за допомогою шлюбних зв'язків з представниками корінної нації, шляхом зміни ідентичності етносу, копіювання поведінки, запозичення світогляду пануючої нації, суспільної асиміляції тощо залишалися як поза увагою урядових структур, так і науковців. Проте саме вони визначали етнокультурне обличчя етносів і становили основу етнічного розчинення.

Підсумовуючи сказане вище, слід зазначити, що період 20 – середини 30-х рр. залишається одним з найбільш складних для аналізу і типологізації соціально-економічних, суспільно-політичних та етнокультурних процесів у середовищі етнічних громад України. Глибоко вкорінена в свідомість істориків радянська історико-методологічна матриця обумовлює підсвідоме прагнення до створення історичних схем і концепцій, які б чітко визначали причинно-наслідкові зв'язки між теорією і практикою більшовизму та реальним життям суспільства. Це знаходить свій прояв у тиражуванні національно-демократичної матриці, яка, власне, є дзеркальним відображенням радянської історичної доктрини. Такий підхід позбавлений раціональності. На перешкоді створення завершених історичних схем постає проблема парадоксальності історичного процесу 20 – першої половини 30-х років. Партійно-радянська господарська, державницька і культурницька практика зображалася тогочасними функціонерами як чітка, теоретично бездоганна і системна стратегія формаційних перетворень, насправді ж усі складові внутрішньої політики більшовиків в епоху непу були суцільним політичним маневруванням, спрямованим на зміцнення партійного контролю і захоплення “командних висот” в усіх галузях життєдіяльності суспільства. Відносини між владою та етнічними меншинами переважно трактують як однолінійний процес, зміст і напрям якого визначалися спрямовуючим і регулюючим впливом держави. Між тим історія 20 – 30-х рр. знає безліч прикладів провальних і тупикових державних програм в усіх сферах життєдіяльності суспільства, що самі по собі свідчили про обмеженість можливостей влади в її впливі на суспільство. Ми далекі від того, щоб перебільшувати вагу власної позиції етнічних меншин у житті радянської України, втім безспірно, що дієвість низки державних програм впродовж непу в їхньому середовищі прямо пропорційно залежала від відповідності останніх інтересам етнічних громад.

Апеляція до цінностей сучасної західної цивілізації при вивченні явищ нової історії України в складі СРСР так само не коректна з наукового погляду. Дослідники досить часто забувають, що в нинішньому своєму вигляді більшість західних демократій існує порівняно недовго, лише з 50 - 60-х років ХХ ст. Серед них є й такі (Німеччина, Італія, Іспанія), які в досліджуваній історичний період мали класичні тоталітарні режими і становили загрозу світовій цивілізації, а сам факт існування СРСР та ідеологічна

боротьба, що його супроводжувала, справили визначальний вплив на сучасну конфігурацію західних демократичних інституцій. Отож опорою для наукового аналізу проблематики має бути її дослідження в тогочасному історичному контексті у збалансованій рівновазі соціальної та національної парадигм.

Цілком слушною видається думка В. Євтуха про те, що "... жодні закони чи етнополітика держави, якою б ідеальною вона не була, не вирішать проблем етнічних меншин, якщо останні не будуть мобілізувати свої внутрішні ресурси... етнічна меншина функціонуватиме як цілісний структурний елемент поліетнічного суспільства, особливо у плані свого відтворення, лише тоді, коли будуть наявні відповідний кількісний склад, відповідна поселенська структура, демографічна ситуація, бажання зберегти свою самобутність тощо, тобто ознаки, які не завжди визначаються державною політикою, й котрі у зарубіжній етносоціології дістали назву "конституційна наповненість структури етнічної меншини".[1230; С.78.] З огляду на останнє, визначення специфічних ознак життя етнічних громад України та зміни їхньої конфігурації під впливом системних заходів радянського уряду вимагає вдумливого системного вивчення.

Не пропонуючи принципових новацій стосовно періодизації історії етнічних меншин 20-х – першої половини 30-х рр., здобувач бачив своє завдання у зміні акцентів висвітлення етнічної історії на цьому етапі. В основу громадянської історії періоду лягла концепція історії партії, закладена ще "Кратним курсом истории ВКП(б)". Зважаючи на рівень партійного впливу на розвиток історичного процесу, ми не відхилятимемося від розгляду найважливіших подій і процесів тогочасного суспільно-політичного життя. Водночас пропонується внести суттєві корективи у характер висвітлення подій і явищ, основою якого стане не лише дослідження історії діяльності партії по тих чи інших напрямках життя суспільства, викликані нею зміни в господарському житті, ідеології, культурі, повсякденності, побуті етнічних меншин, а й ставлення до них етнічних громад та, власне, життя народу України як таке.

Висновки

Проблема взаємин етнічних меншин УСРР і влади не є новою для історичної науки. Основи її дослідження були закладені сучасниками політики коренізації як у СРСР, так і за його кордонами. 1920-і рр. (*перший історіографічний період*) стали часом найбільшої теоретико-методологічної строкатості історіографії, яка в СРСР складалася з праць партійно-радянських діячів, істориків-марксистів, істориків академічного ґатунку, науковців суміжних дисциплінарних досліджень (етнологів, мовознавців, демографів тощо). Праці 1920-х рр. у цілому можна назвати живим відбитком живої і бурхливої діяльності українського уряду по коренізації місцевих адміністративно-територіальних одиниць, освітньої справи, запровадження мовної політики. Наукова література періоду посідає досить скромне місце. Епізодичність наукових пошуків обумовлювалася втратою інтелектуальних ресурсів внаслідок політичної еміграції, частковою дезорієнтацією історичних, етнологічних і мовознавчих студій, скрутним матеріальним станом ВУАН, не розробленістю етнічної історії етнічних громад, врешті - небажанням академічної науки займатися кон'юнктурним опрацюванням гострих сучасних проблем і процесів, тим більше, що більшовицький уряд був не зацікавлений у їхньому об'єктивному науковому дослідженні. Внаслідок цього низка науково-дослідних установ, створених у другій половині 20-х рр., не стільки вивчала дійсний стан речей, скільки розробляла рекомендації для запровадження практичних заходів влади та забезпечувала контроль за діяльністю науковців з боку відповідних державних структур.

Не слід об'єднувати в один історіографічний період 1920-і й 1930-і рр., оскільки вони докорінним чином розрізняються за варіативністю теоретико-методологічних засад досліджень та їхньою відповідністю історичній правді. Впродовж 1920-х рр. в історіографічному просторі Радянської України відбувалася більш-менш мирна боротьба історико-філософських концепцій. З початку 1930-х рр. розвиток історичної думки в цілому та з анонсованої проблематики, зокрема, обумовлювався централізованим насадженням державної (більшовицької) історичної парадигми, покликаної обґрунтувати, виправдати і знеособити величезні втрати народу УСРР у "великому ривку" початку 1930-

х рр. За межею 1931 р. годі шукати серйозних, справді наукових праць з проблематики. Впродовж 1930-х рр. українська й союзна суспільно-політична література завершила справу ідейно-теоретичного розгрому носіїв ідей “автономізації” як у наукових колах, так і в партійно-радянському середовищі. Отож “великий терор” кінця 1930-х рр., який знищив і апологетів коренізації і їхніх катів, ідейно готували, починаючи з великої партійної дискусії з національного питання 1930-1933 рр. *Другий історіографічний період* хронологічно обіймає 1930-і рр.

З кінця 30-х до першої половини 80-х рр. ХХ ст. (*третій історіографічний період*) розвіток історичної науки в СРСР обумовлювався дискредитацією ідей національного відродження, розгромом останніх як націоналістичних і ворожих пролетарському рухові, проголошенням остаточного вирішення національного питання і тривалим (впродовж принаймні 40 років) замовчуванням проблем етнічних меншин, як таких.

Радянський і західний історіографічні процеси розвивалися в фарватері ідеологічної боротьби ворогуючих політичних систем і обидва мали значні вади. Радянська історіографія була методологічно, фактографічно і тематично скована принципом партійності. Література, створена західними вченими, також мала значні ідеологічні і фактографічні обмеження.

Позитивні зрушення в дослідженні проблематики відбулися в другій половині 80-х рр. “Перебудова” стала часом актуалізації національної тематики у фактографічному і теоретичному відношеннях. *Четвертий історіографічний період* припадає на другу половину 1980-х рр. – 1991 р. Праці цього часу діагностували невідворотний розвал СРСР.

З моменту суверенізації України розпочинається *поточний (п’ятий) історіографічний період* проблематики. На етапі незалежності відбулася теоретико-методологічна переорієнтація досліджень у напрямку обґрунтування української державності. Більшість науковців відійшла від радянських концепцій і стереотипів та засвоїла методологічні настанови М.Грушевського, Д.Дорошенка, В.Липинського, М.Шаповала та ін.

Поруч з актуалізацією національно-державницької тематики суттєво підвищилася цікавість до етнічної історії, що викликало масове нашарування літератури з історії

етнічних меншин у цілому та її окремих проблем. На останньому історіографічному етапі перетнулися і взаємозбагатилися вітчизняний і зарубіжний історіографічний потоки, а також здійснилося фактичне вивільнення істориків від тиску імперських концептуальних схем, що обумовило якісні відмінності між працями вітчизняних і російських істориків.

Прирощення історичного знання відбувалося по трьох основних напрямках. По-перше, певною мірою становище етнічних меншин республіки висвітлювалися в спеціальних працях загального характеру, що досліджували нову економічну політику, колективізацію та індустріалізацію, зміни господарського комплексу УСРР, розкривали нові сторінки політичної історії УСРР, коріння тоталітаризму, зміни адміністративно-територіального поділу республіки, її культурне життя, намагалися віднайти нові теоретико-методологічні засади вивчення історії України тощо. Проблематика етнічних меншин у них була вплетеною в канву загальноісторичних процесів і простежується лише побіжно. Разом з тим, цей сегмент історіографії становить каркас знання в галузі соціально-економічної, політичної та етнокультурної історії УСРР, отже, допомагає визначити загальне й особливе в розвитку етнічних меншин та заходах більшовицького уряду, спрямованих на їхню “соціалістичну реконструкцію”.

Дотична проблематика органічно впліталася в контекст регіональних досліджень. Регіоналісти цілком слушно вважали, що вихід регіоналістики на якісно новий рівень мав ґрунтуватися на правдивому відтворенні історії етнічних складових та їхнього внеску в формування соціально-економічної й етнокультурної специфіки певних територіальних спільностей. Змістовні й кваліфіковані розвідки були здійснені в галузі соціально-економічного та культурного життя німців, євреїв, греків, болгар, поляків у контексті регіональної історії Поділля, Волині, Запоріжжя, Донецького регіону, Південної України.

Минувшина етнічних меншин УСРР традиційно залишалася в епіцентрі наукових інтересів дослідників окремих етнічних громад. Упродовж поточного історіографічного періоду самих лише кандидатських дисертацій з окресленої проблематики було захищено більше сорока. Найжвавіший інтерес науковці виявляли до історії німців, євреїв, поляків, болгар, греків, молдаван.

Кількісне збільшення робіт з дотичної проблематики та їхнє якісне покращення свідчить про значні досягнення науковців у вивченні одного з найгостріших і

суперечливих періодів вітчизняної історії, що став поворотним в історії українства, етнічних меншин і української державності, докорінно змінивши основоположні засади їхнього відтворення. Зусиллями колективного розуму накопичений значний емпіричний матеріал, введене до наукового вжитку велике коло раніше невідомих даних і фактів. Кількість опублікованих наукових праць, статей, повідомлень, тез сягає тисяч найменувань. Вийшли друком ґрунтовні бібліографічні довідники [830-844], які унаочнюють напрямки й результати наукових розвідок з етнічної історії етнічних громад або окремих проблемних напрямків. Цікавість дослідників до проблематики не вщухає, певне, завдяки винятковому місцю політики коренізації, що розмежувала собою часи традиційного етнічного розвитку і період денаціоналізації в історії України.

Водночас залишається велике поле діяльності в галузі дослідження історії етнічного життя УСРР. Низка питань перебуває на початковій стадії вивчення, серед них: етнодемографічні та етносоціальні наслідки революційних перетворень 1917-1920 рр. у середовищі етнічних меншин; зміст і напрямки радянської етнополітики впродовж “воєнного комунізму”; трансформація національного питання впродовж першої половини 20-х рр. та її відображення у внутрішньопартійній боротьбі; проблеми етнічних громад УСРР у контексті переходу до нової економічної політики та українізації; історія спеціальних урядових та відомчих установ по роботі серед національних меншин та характеристика їхньої діяльності; наслідки соціально-економічної політики більшовиків у середовищі етнічних меншин; умови соціальної та етнокультурної самореалізації етнічних громад впродовж політики коренізації; внутрішньореспубліканські причини запровадження в УСРР політики коренізації стосовно етнічних меншин; історія нерадянських суспільно-політичних рухів та організацій етнічних меншин; наслідки етнокультурних заходів більшовиків у середовищі етнічних громад; тенденції етнокультурного життя та їхня зміна під впливом коренізації; характер і наслідки переходу етнічних громад від традиційної до модерної соціальної і культурної організації тощо.

В контексті висловленого вище своєчасним і науково актуальним ввижається здійснення комплексного дослідження становища етнічних меншин УСРР в умовах запровадження політики коренізації. Окреслене завдання тим більш актуальне, що такі

праці практично відсутні в багатотисячній бібліографії з історії етнічних меншин УСРР міжвоєнного періоду.

Застосування сучасних методик джерелознавчої праці поруч із уточненням методологічних засад дослідження дозволяє сподіватися, що джерельна база дослідження є достатньою для здійснення ґрунтовної комплексної наукової розвідки, яка відповідатиме сучасному стану історичної науки і сприятиме суттєвому прирощенню наукового знання з проблематики.

РОЗДІЛ II

ЕТНІЧНІ МЕНШИНИ УСРР У 1921 - 1923 РР.

2.1. Загальна характеристика етнічних меншин УСРР на початку 20-х рр. XX ст.

Загальна економічна, політична і суспільна криза, що на початку 20-х рр. XX ст. охопила терени колишньої Російської імперії, Україну зокрема, добре висвітлена в історичній літературі. [1310, 1369-1373, 1679] Нема сенсу переповідати показники господарського занепаду, який паралізував Україну. Зауважимо лише, що глибока економічна криза, яку спричинила зміна відносин власності і суспільного розподілу праці, справляла визначальний вплив на всі галузі життя зновутворюваного в УСРР суспільства, і вплив цей мав переважно негативний характер. Розбудова молодого країни, її суспільства, всіх його соціальних складових, формування підвалин духовного існування народу відбувалися на основі вкрай обмежених суспільних ресурсів, у злиднях, голоді.

Дестабілізуючим фактором, невластивим Російській імперії, була надприродна для мирного часу рухливість населення і постійна зміна демографічної ситуації, що не піддавалися заходам державного регулювання. Значні за обсягом міграційні потоки як на території України, так і за її кордони невпізнанно змінили усталені норми міжетнічного спілкування. Найвпливовішими чинниками відозміни демографічного обличчя республіки стали громадянська і світова війни. Перша спричинила значні за обсягом міграції переважно російської людності з центральних регіонів Росії. Більша частина мігрантів, сподіваючись виїхати за кордон, вимушено осіла в Південній Україні в промислових і портових містах. Численну групу х мігрантів становили учасники бойових дій на боці радянського уряду, який протягом 1918-1920 рр., то займаючи терени республіки, то відступаючи з них, постійно нарощував тут свою військову присутність і чисельну вагу. Із

закінченням бойових дій саме ця частина російських мігрантів, як найбільш революційна, перевірена в боях, склала основу радянського апарату всіх рівнів, посівши керівні посади на стратегічних промислових і транспортних підприємствах, створивши ядро майбутньої партійно-радянської бюрократії. Внаслідок громадянської війни в Україні опинилася й нечисленна, проте політично дуже впливова латиська громада, що складалася переважно з латиських стрільців і справляла на початку 20-х рр. непересічний вплив на життя республіки.

Наслідком 1-ї світової війни було збільшення частки дисперсних етнічних меншин, таких як: греки* (вихідці з Туреччини та Передньої Азії), грузини, вірмени, ассирійці, китайці тощо. Специфіку існування цієї групи мігрантів в Україні визначала та обставина, що вони переважно були іноземними підданими. Через політичну нестабільність початку 20-х рр. їхня натуралізація відбувалася повільно. Більша їх частина не набула громадянства УСРР аж до початку 30-х рр., що зі свого боку вкрай обмежувало їхні соціально-економічні та суспільні можливості в країні.

Визначити міграційне сальдо для різних етнічних груп населення на початку 20-х рр. не видається можливим через відсутність статистичних даних, проте численні матеріали місцевих органів влади та НКВС достатні для того, щоб стверджувати - на початку 20-х рр. відбулися найзначніші після другої половини XVIII – першої половини XIX ст. зміни в етнічному складі республіки, що поглибили космополізацію найбільших міст Південної України. Основну частку мігрантів становили росіяни, які представляли крайні політичні табори російського суспільства. Біженці, як правило, осідали в містах, селилися нечисленними громадами-земляцтвами, за своїм соціальним станом були ремісниками і робітниками, в культурному відношенні були малопотужні, через мовний бар'єр існували замкнено.

В контексті промислового занепаду й масового безробіття відзначені зрушення в етнічній структурі міст України перетворювалися на велику суспільну проблему. Багатонаціональні великі міста на початку 20-х рр. стали осередком інтенсивних інтеграційних процесів, які відбувалися болісно й конфліктно.

* Маються на увазі нечисленні міські громади грецьких біженців у Києві, Харкові, Мелітополі, Катеринославі, що сформувалися на початку 20-х рр. XX ст. Не слід змішувати з Маріупольською, Одеською і Львівською грецькими громадами, які мали давню історію в Україні

Іншою стороною демографічних змін першої чверті ХХ ст. була втрата Україною значних за обсягом трудових та інтелектуальних ресурсів. Еміграція з республіки відбувалася за двома основними напрямками. Перш за все з країни виїздили представники заможних верств населення всіх етнічних складових, починаючи з представників правлячих кіл титульної нації Російської імперії, закінчуючи можновладцями з середовища етнічних меншин. Суттєвою була вимушена еміграція політичної еліти: фундаторів Центральної Ради, діячів уряду П.Скоропадського, лідерів Директорії, мхновського руху та безлічі волонтерів селянських загонів. Відтік найбільш політизованої частини населення республіки, особливо з числа інтелігенції, відбувався й протягом 1921-1922 рр. внаслідок примусового виселення за межі радянської країни. Інтенсивні міграційні процеси відбувалися в контексті Радянсько-Польської війни, в місцях компактного розселення поляків Волині.

Суттєво змінилося становище селянських за складом етнічних груп, таких як: німці, болгари, греки, чехи. Зокрема, численна група німців, депортованих на початку першої світової війни царським урядом на схід Російської імперії, лише 1918-1920 рр. повернулася у примусово залишені оселі, що були зруйновані або перейшли до нових власників. [1752; С.29] Новим явищем для селищ греків і болгар Приазов'я було суттєве зростання частки російського населення, що виникло внаслідок прикоку біженців. Рятуючись від голоду й страхіть воєнного часу, вони мешкали тут від початку громадянської війни принаймні до 1924 р., аж поки не відбувся перелом в справі подолання безробіття, й вони дістали змогу поповнити міське населення.

Еміграційні потоки відіграли непересічну роль у подальшій долі етнічних меншин. Внаслідок їх неповна соціальна структура етнічних меншин зазнала подальшої деформації, ставши ще більш "урізаною". Ускладнилося соціально-економічне існування збіднілих громад, що особливо яскраво видно на прикладі єврейства України. Втративши найбільш заможну частку громад, меншини опинилися на межі етнокультурного виживання, оскільки культурний розвиток, зокрема, розвиток національної освіти, літератури, мистецтва, відбувався за рахунок внутрішніх ресурсів громад без будь-якої державної допомоги. Різко знизився сукупний культурний рівень громад, що стало основою формулювання відомої радянської тези про загальну культурну відсталість

національних меншин. Зійшов нанівець національно-революційний рух етнічних меншин, що бурхливо постав “навесні народів” у 1917 р. За винятком єврейських, в Україні припинили своє існування національні партії, отже, етнічні меншини втратили можливість формулювати й відстоювати на державному рівні свої специфічні прагнення в галузі соціально-економічного, політичного і культурного життя.

Глибокими й різноплановими були трансформації соціальних відносин, які спричинили деформації етносоціальної структури суспільства та ринку суспільного розподілу праці. На початок 20-х рр. внаслідок соціалістичних за своїм змістом перетворень Центральної Ради, Директорії, експропріаторської політики більшовиків, росіяни втратили не лише керівну роль у державному житті, а й економічну основу статусу великоросів. У результаті ліквідації поміщицького й церковного землеволодіння, одержавлення більшої частини промислових підприємств, і, врешті, фізичного винищення чи еміграції верхів російського суспільства, російська меншина, як і решта, набула типової для меншин ознаки – урізаної соціальної структури.

Друга за чисельністю етнічна меншина України, єврейська, внаслідок погромів і воєнного комунізму втратила економічно найпотужнішу частину своєї громади. В країні фактично залишилися найбільш бідні шари єврейської спільноти, переважно містечкової, [1443], які прискореними темпами люмпенізувалися. Господарська криза початку 20-х років завела містечка в стан економічного і соціального колапсу, а подальше збіднення громади стало ґрунтом значних соціальних проблем, живило емігрантські настрої, спотворювало економічне й культурне життя регіонів, де переважала єврейська людність.

Високий рівень конфліктності відзначав соціальні процеси в середовищі компактних етнічних меншин України, колишніх іноземних колоністів, селянських за своїм складом. Радянська земельна реформа вщент зруйнувала ідилію попереднього етапу історії поземельних відносин у місцях компактного розселення колишніх іноземних колоністів. На відміну від земельної реформи Центральної Ради та Директорії, які ліквідували в Україні велике землеволодіння і створили державний земельний фонд, радянський Закон про землю (1918 р.), знищив приватну власність на землю як таку. Вістря земельної політики більшовиків 1920-1921 рр. було спрямоване проти землевласності сільської дрібної буржуазії, так званих куркулів, а само вона

впроваджувалася шляхом конфіскації й перерозподілу через мережу ревкомів і КНС земельних ділянок, засобів виробництва і, власне, будь-якого майна найзаможнішої частини селянства.

Практика діяльності землевпорядних комісій на місцях була такою, що колишні колоністи стали малоземельними. Експропріаторська вакханалія, що охопила Україну на початковому етапі радянського будівництва, привела до огульного відрізання у етнічних громад засівних земель, пасовищ та угідь на користь українських і російських земельних громад. Особливо значущим було те, що перерозподіл відбувався не на засадах соціальної справедливості: нацменгромади, як правило, втрачали найкращі ділянки, залишаючись господарювати на непридатних або малопродатних землях. Німецькі, болгарські та грецькі села в 1920-1921 рр. підпали під так зване “поселищне розкуркулювання”. [639; арк. 9-10] Економічна міць і пересічна заможність іноземних колоністів пішли в минуле, хоча їхнє матеріальне становище залишалося кращим порівняно з українським та російським селом, що ледь животіло.

Відповіддю більшовиків на радикальні перетворення більшовиків у сільськогосподарському секторі стало зростання еміграційного руху. На відміну від воєнних часів, переважну частку емігрантів до країн Західної Європи, США, Канади, Латинської Америки становили найбільш вразливі верстви етнічних меншин, яких важко було звинуватити у контрреволюційності. Вони на весь світ свідчили про суттєві проблеми в галузі національних відносин в єдиній у світі країні, де в ході революції 1917 р. переміг і став у влади пролетаріат. На думку керівництва радянської України активізація еміграційного руху мала вкрай негативні зовнішньополітичні наслідки, підірвала авторитет пролетарської революції. Буржуазні ж уряди через міжнародні суспільні організації сприяли збільшенню еміграційного руху з радянської України, вміло використовуючи його, в пресі зокрема, для дискредитації внутрішньої й зовнішньої політики Країни Рад. Шпальта зарубіжних видань були перенасичені відомостями про економічний і культурний занепад колись квітучих іноземних колоній.

Українська політична еміграція, втративши вплив на життя України, пильно придивлялася до рухливого українського суспільства і робила перші кроки в його науковому вивченні. Ґрунтовні розвідки соціальної структури українського суспільства

містила праця М.Шаповала “Велика революція і українська визвольна програма” (Прага, 1928 р.). Дослідивши рівень урбанізації в середовищі українців та трьох найчисельніших етнічних меншин (росіян, євреїв і поляків), М.Шаповал навів таке співвідношення міського і сільського населення серед них у 1920-1921 рр.

Таблиця 2.1.1. [1820; С.14,16]

Етнічний склад міст і сіл УСРР на початку 20-х рр.

	Українці	Росіяни	Євреї	Поляки
у містах	8,8%	54%	66,2%	26%
у селах	91,2%	46%	33,8%	74%

Важливе місце в теоретичних узагальненнях М.Шаповала відводилося даним про зайнятість етнічних груп України до 1917 р.

Таблиця 2.1.2. [1820; С.14,16]

Зайнятість етнічних груп України у виробничих сферах (%) до 1917 р.

	Українці	Росіяни	Євреї	Поляки
хліборобство і добування сировини	90,0%	18,0%	2,5%	51,0%
обробка продуктів (промисловість)	3,0%	21,0%	32,0%	14,0%
торгівля	0,9%	14,0%	48,0%	6,0%
військо, суд, поліція, адміністрація, вільні фахи і т.п.	5,5%	47,0%	17,5%	29,0%

Порівняння даних таблиць унаочнює ґрунтовні соціальні зрушення у найчисельніших етнічних меншинах. Найвагомим з них був перерозподіл нацменлюдності між містом і селом на користь останнього. Так, при практично незмінній частці українського сільського населення, 1920 р. питома вага росіян у селах зросла

порівняно з 1917 р. з 18 до 46%, євреїв з 2,5 до 33,8%, поляків з 51 до 74%. Аналізуючи наведені дані в різних параметрах, М.Шаповал дійшов висновку, що "українська нація майже вся хліборобська: в містах живе на Вел. Україні з кожної сотні українців коло 9 душ, а на селах більше 91. Що ж до жидів, то з їх більшість живе в містах: 66,2% на Вел. Україні. Ті ж жида, що живуть на селах, є в більшості не хлібороби, а торгівці, ремісники, службовці тощо.

Що ж до росіян на Вел. Україні, то з їх в містах живе 54%, а в селах 46% причім, на селах вони не всі хлібороби, а є між ними торгівці, урядовці, ремісники.

Значить, на Україні скрізь одне явище: українці більш 92% хлібороби, 4-5% робітників, останнє припадає на ремісників, крамарів і дрібну службову інтелігенцію. Поміщиків і буржуазії, помімо кількох одиниць, нема. В містах українці знаходяться на соціальному низу (робітники, прислуга, ремісники, трохи дрібних крамарів і такі "промисловці", як фурмани, огородники то що" [1820;.С.14].

Відстоюючи тезу про неструктурованість української нації й несправедливу міжнаціональну систему розподілу праці, М. Шаповал свідомо чи ні ігнорував особливості соціальної структури селянських за своїм складом етнічних меншин, водночас не помічаючи епохальних зрушень, викликаних подіями 1917-1921 рр. у соціально-економічному становищі всіх без винятку етнічних меншин. Екстраполяція даних 1920 р. на 1917 р. (через відсутність таких) дала авторові змогу довести до логічного кінця концепцію української національної революції як революції, спрямованої на структурування української нації та виправлення несправедливого суспільного розподілу праці між етносами України. Водночас вона позбавила його можливості побачити, що в ході революційних подій відбувся повний злам попередньої моделі функціонування суспільства і міжнаціонального розподілу праці, як його складової частини.

Згідно з попередніми приблизними відомостями ЦКНМ у першій половині 1924 р. співвідношення соціальних груп у найчисельніших етнічних громадах (без росіян) виглядало наступним чином:

Соціальна структура етнічних меншин. 1924 р.

	Селяни	Робітники	Службовці	інші
Євреї	7%	20% кустарів і 20% робітників	-	53%
Німці	95%	-	-	5%
Поляки	85%	8%	-	7%
Болгари	95%	-	-	5%
Греки	95%	-	-	5%

Визначення соціально-класової структури етнічних громад у першій половині 20-х рр. є доволі складною проблемою й через відсутність вірогідних джерел залишається приблизним. Заст. голови ЦКНМ Я. Саулевич у дописі В. Затонському від 31 грудня 1926 р. звітував: “Безпосередніх даних про кількість інтелігенції по окремих національностях УСРР немає... Відносно найбільша кількість інтелігенції, порівняно з українським населенням, є у євреїв, а також у греків (куркульська й заможна частина яких, долучаючись до російської культури, давала масове виробництво інтелігенції), дещо менше у болгар (білогвардійська еміграція до Болгарії в 1920 р.). Відносно мало інтелігенції у поляків (реєвакація та еміграція в роки громадянської війни).” [280; арк.214]

Про загальні напрямки демографічних та етносоціальних змін у середовищі етнічних меншин йшлося вище. Спробуємо тепер конкретизувати становище окремих етнічних громад на теренах радянської України на 1921 р.

Росіяни як і до революції становили найчисельнішу етнічну меншину України. Як зазначає більшість вітчизняних і зарубіжних дослідників, у її складі переважала міська людність Слобідської та Південної України. За підрахунками О.Данильченка росіяни становили до 40% робітничого класу великих міст Південної України [1199; С.13], будучи безпосередньою соціальною базою поширення комуністичних ідей та впливу більшовицької партії.

Південні й східні великі промислові міста України до революції 1917 р. об'єктивно ставали осередками русифікації в Україні. На думку О. Данильченка, “в

багатонаціональному середовищі за панівного державного становища російської культури вплив місцевого російського населення на національний розвиток інших народів півдня значно перевищував його кількісний показник серед національностей краю. Зокрема це стосується великих міст, де і на початку 20-х рр. цей вплив був майже неподільним.” [1199; С.13-14] Наведена думка майже одностайно підтримується у вітчизняній історичній науці. До неї додамо лише те міркування, що цей напрямок русифікації найменшою мірою загрожував власне українцям, які, як відомо, тут становили незначну частку. Найбільшого впливу з боку пролетарського та дрібнобуржуазного російського населення великих міст зазнавали інші, менш чисельні етнічні громади космополітичних міст, переважно дисперсні, що не мали власних суспільних і політичних організацій. (Виняток становила компактна й порівняно численна – близько 10 тис. осіб – грецька громада Маріуполя, російщення якої відбувалося за більш складних і суперечливих історичних обставин). Маргіналізація меншин у великих містах досить інтенсивно відбувалася й до 1917 р., впродовж громадянської війни під впливом внутрішньої політики білогвардійських сил вона отримала політичне прискорення й призупинилася лише з початком українізації.

Автоматично переносючи обставини русифікаторської політики царизму на час національно-визвольних змагань в Україні, а, втім, і на перші роки радянської влади, історики не помічають якісних змін, які відбулися в даній галузі внаслідок трансформації відносин власності у країні. До революції провідниками русифікаторської політики на Україні “здебільшого були представники заможних верств міста й села, міщанство, інтелігенція, служителі культу та ін., які серед російського населення становили досить значний прошарок” [1199; С.13]. У 1917 р. станову Російську імперію було ліквідовано. Протягом 1917 - 1921 рр. відійшла в минуле і велика земельна власність, яка була економічною основою панівного становища росіян. На початок 20-х рр. переважна частина великих землевласників емігрувала за кордон. Та ж частка російської громади, що лишилася (невелика числом група російського нобілітету, інтелігенції, міщанських міських кіл), через систему Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів була відсторонена від суспільного життя й, перебуваючи під наглядом ЧК, втратила свій колишній суспільний і культурний вплив.

У світлі висловленого вище улюблена як українською політичною еміграцією, так і радянським проводом теза протилежності російського міста й українського села видається теоретичним спрощенням більш складних багатовекторних міжетнічних та соціальних процесів. Принаймні зауважимо, що за умови фактичної громадянської безправності “колишніх” під час воєнного комунізму, промислового занепаду й масової люмпенізації робітництва міст, яке голодуючи й страйкуючи проти радянської економічної політики, фокусувалося на меті фізичного виживання, загроза русифікації виходила не з боку російської людності України, а, якщо й була реальною, то мала зовнішнє походження.

Найбільшу увагу зарубіжних дослідників та еміграції привертала та обставина, що росіяни та російськомовні маргінали становили більшість у лавах комуністичної партії. 1918 р. українська КП, що нараховувала 5 тис. членів, переважно складалася з етнічних росіян, російськомовних євреїв, поляків та українців. На час оприлюднення “теорії боротьби двох культур” Д.Лебеда етнічні росіяни становили 53,6% загальної кількості членів більшовицької партії в Україні. 1925 р. в ній перебувало 75 тис. осіб, проте етнічний склад залишався попереднім. [1831; Р. 36]

Саме ця обставина живила упередженість стосовно етнополітики інтернаціоналістичної за своєю програмою партії в УСРР. Внаслідок узурпації цією нечисленною організацією провідних посад у державному керівництві, встановлення неподільного контролю за економічним виробництвом, суспільним і культурним життям, у переважної більшості національно свідомих кіл склалося враження про експортний характер жовтневої революції і, відповідно, її антиукраїнську, антинаціональну спрямованість. Складність й абсурдність становища етнічних росіян в Україні на початок 20-х рр. полягала в тім, що при загальній кількості більш як 2 млн. осіб* лише від 5 тис. (1918 р.) до 30 тис. осіб (1923 р.) з них мали реальний суспільний вплив в УСРР.

Важливо зазначити, що 46% росіян мешкали в селі. За умови натуралізації виробничих відносин у країні, вони не могли займатися нічим іншим, як хліборобством. Мешкаючи відносно компактними масами у прикордонних районах Конотопської, Харківської, Луганської округ, а також у нижньому Подніпров'ї, вони в майбутньому

* На грудень 1926 р. російська людність в УСРР нараховувала 2 677 166 осіб.

склали основу населення Путивльського, Великописарівського, Чугуївського, Олексіївського, Велико-Теплівського та Сорокінського російських національних районів. Розпорошено російське селянство мешкало по всьому прикордонню, в тому числі й західному (в межах сучасної Житомирської та Вінницької областей), і лише в Центральній Наддніпрянській Україні російські селяни були нечисленними.

Російське селянство колишньої Слобожанщини за своїми соціально-економічними характеристиками мало відрізнялося від українського. Як колишні кріпаки, вони були малоземельними й через те – незаможними, повсякчас поповнюючи лави сільського й промислового пролетаріату. Росіяни-селяни за абсолютною чисельністю і питомою вагою стояли на другому місці після українців. У 1926 р. вони становили 5,1% селянства УСРР, компактно і дисперсно жили в 33 з 40 округ республіки. Деяко відрізнялося російське селянство Запорозької та Мелітопольської округ, що складалося з колишніх старовірів. Ставлення цієї категорії російського селянства до радянської влади на початковому етапі радянського будівництва через її агресивну антирелігійну політику було негативним.

Підсумовуючи, зауважимо, що російська громада України в соціальному відношенні була найбільш диференційованою серед етнічних меншин: міські і сільські верстви в ній були майже рівними. Вона мала досить складні й суперечливі стосунки з більшовицьким урядом. Незважаючи на російську форму, соціальні корені жовтневої революції в російському етнічному ґрунті на Україні були не безсумнівними. Основу опозиційності громади стосовно більшовизму становили: об'єктивні процеси люмпенізації пролетаріату протягом 1917-1921 рр. та його незадоволення політикою воєнного комунізму в промисловості; відсутність будь-яких поступок у продрозкладці й загальній селянській політиці; несприйняття антирелігійної політики релігійно зосередженими російськими громадами; громадянська дискримінація найбільш освіченої частини російської людності. В 1917-1921 рр. на Україні припинили своє існування всі національно орієнтовані політичні групи й партії російської людності.

Євреї за чисельністю були другою етнічною меншиною України. На відміну від росіян (у середовищі яких національний рух, перебуваючи під ідейним впливом загальноросійського революційного процесу, не набув цікавих форм і політичного

розмаху), євреї задовго до революції 1917 р. здійснювали активні пошуки в галузі усвідомлення й презентації власних національних інтересів.

Євреї були найбільш активною політичною силою революційних змагань 1917 – 1921 рр. За деякими підрахунками вони становили від чверті до третини організаційного прошарку всіх революційних партій. [1471; С.91] Значного розповсюдження в громаді набули соціалістичні ідеї. В поєднанні з сіонізмом вони стали стрижнем політизації меншини. Один з ідеологів ССРП Н.Сиркін вважав, що майбутня єврейська держава повинна бути соціалістичною. В статті “Єврейське питання та єврейська соціалістична держава” він писав: “Єврейська держава може виникнути тільки як соціалістична; лише об’єднавшись з соціалізмом, може сіонізм стати ідеалом усього єврейського народу – пролетаріату, середнього класу та інтелігенції. Месіанські сподівання, що завжди були найбільшою мрією розпорошеного по світу єврейства, втілені у політичну дію”. [1681; С.128-129]

Впродовж 1917-1921 рр. у соціально-економічному й етнокультурному становищі єврейської людності відбулися значні зрушення. Руйнівного удару по ній завдали єврейські погроми. Вони зняли маси єврейського населення з обжитих місць і таким чином відкрили епоху перманентних міграцій євреїв по території України. Продаючи за безцінь, або кидаючи без відшкодування оселі, містечкові мешканці подалися до міст, тим більше, що скасування смуги осілості відкрило шлях до освоєння промислових і культурних центрів колишньої Російської імперії. Істотно зросла єврейська частка населення великих міст. Так, питома вага єврейської людності в населенні Києва 1917 р. порівняно з 1897 р. збільшилася з 13% до 18,6%. У 1920 р. вона вже сягала 31,9% на фоні зниження представництва росіян і поляків серед городян. [1820; С.14,15]

Доленосним докорінної соціальної реконструкції єврейської етнічної меншини стала політика воєнного комунізму. Встановивши безпосередній товарообмін між містом і селом, звівши до мінімуму споживання, радянська влада вибила ґрунт з-під ніг переважної частини містечкового єврейства, зробивши позазаконною фігуру посередника. Не кращі свої часи переживали ремесло та дрібна торгівля. Оцінюючи господарське й майнове становище містечкового населення, ЦКНМ пізніше відзначала, що більшість євреїв УСРР жила за рахунок посилок від закордонних родичів. [282; арк.

52] Переважна більшість містечкового та міського єврейства на початку 20-х рр. люмпенізувалася, не маючи можливостей застосувати свої знання й трудові навички в жодній з галузей виробництва. Це стало причиною зростання в громаді (особливо серед молоді) революційних настроїв і підвищення громадянської активності, чому значною мірою сприяв антипогромницький рух. Західні дослідники зазначали, що в особі євреїв більшовицький уряд України знайшов свого найбільш прийняттого союзника і досить широко використовував його культурний потенціал. На початковому етапі радянського будівництва для радикальної частини єврейського суспільства внаслідок обмеженості соціальної бази радянської влади та нестачі кваліфікованих кадрів склалися найбільш сприятливі за всю історію єврейства умови для відповідної соціальної реалізації та участі в державному житті [1861; С.292]. Цьому зокрема сприяло й входження більшості єврейських комуністичних фракцій до складу КПУ на початку 1921 р.

Відносини національно орієнтованих і особливо релігійних кіл етнічної меншини з більшовицьким урядом склалися по-іншому. Войовнича антирелігійна кампанія часів воєнного комунізму зіткнулася з запеклим опором замкнених релігійних громад, живлячи не лише сіоністські настрої, а й спричиняючи значну за масштабами еміграцію.

Складними були соціально-економічні проблеми містечкового єврейства. На тлі промислового занепаду та введення сільгосподатку найболючішою для цієї категорії єврейського населення стала проблема так званого подвійного оподаткування. Сутність її полягала в тім, що містечкова людність, не маючи постійного заробітку від кустарного виробництва, вимушено обробляла земельні ділянки поблизу містечок, займаючись водночас ремеслом і хліборобством. За діючим законодавством вони обкладалися двома податками: першим – як міські мешканці, другим – як селяни. Подвійне оподаткування зводило нанівець спроби єврейської меншини вижити в умовах голоду початку 20-х рр., відбивало будь-який інтерес до виробничої діяльності, живило утриманські та емігрантські настрої.

Гострою суспільною проблемою стало повернення єврейських біженців до місць колишнього мешкання й відшкодування майнових збитків часів єврейських погромів. Справа надто ускладнювалася тим, що колишня смуга осілості розміщувалася в регіоні аграрного перенаселення, критичного селянського малоземелля. Українське селянство

переважно негативно сприйняло повернення євреїв, намагаючись всіма правдами й неправдами не допустити їхнього наближення до землі.

В цілому на початку 20-х рр. майнове становище та умови життя містечкового єврейства залишалися одними з найгірших серед етнічних меншин України. Згодом, на піку переселенського руху, ЦКНМ кваліфікувала їх як катастрофічні. За даними вибіркового обстеження 10 містечок Правобережної України (липень 1928 р.) соціальні групи єврейського населення були визначені таким чином: 20% - торговці, 30% - декласовані елементи. ЦКНМ відзначила, що порівняно з дореволюційними часами і початком 20-х рр., питома вага нетрудових елементів у соціальній структурі єврейського містечкового населення скоротилася більше ніж у два рази. [1443] Отже, в досліджуваний час люмпенізовані шари становили щонайменше 60% єврейської людності України.

Проблема виживання єврейської меншини на початку 20-х рр. ускладнювалася катастрофічним зменшенням єврейського сільськогосподарського населення, знищенням внаслідок погромів низки найзаможніших єврейських землеробських колоній* [1197; С.17], заплутаністю земельних відносин у республіці, що унеможливлювала перехід євреїв до землеробства. За переписом 1926 р. в 21 з 40 округ УСРР нараховувалося 98 тис. селян-євреїв. [1310; С.86] Власне, видається суцільним дивом, що в критичних соціально-економічних умовах початку 20-х рр. єврейська містечкова людність змогла вижити й зберегти свої етнічні ознаки.

На фоні зубожіння переважної більшості єврейського населення загострилися етнокультурні проблеми меншини. До революції більшість єврейських громад самотужки розбудовувала й підтримувала національне життя. На початковому етапі радянського будівництва громада стала неспроможною власноруч фінансувати не лише розвиток національної культури, а й початкову освіту. Проблема набула критичного характеру, оскільки загроза русифікації кращих культурних сил єврейської меншини стояла чи не найгостріше з поміж усіх етнічних громад України. Небезпека русифікації ставала дедалі очевидною в умовах проросійської етнополітики більшовицького уряду 1920-1922 рр. Видні діячі євсекції підтримували ідею русифікації єврейського міського населення.

* До першої світової війни більшість їхніх господарств була заможною середнячкою. В 1917-1920 рр. найбільші єврейські колонії припинили своє існування. Різко зменшилися розміри земельних ділянок колоністів, житловий фонд було зруйновано на 80%.

Зокрема М. Альтшулер наголошував, що в умовах прискореної пролетаризації єврейський пролетаріат не зацікавлений у культурній роботі єврейською мовою. На його думку, використання єврейської мови було доцільним лише в початковій школі. В червні 1922 р. євсекція прийняла резолюцію, що заохочувала вивчення робітниками російської, а не єврейської мови з метою активнішої участі “в загальному пролетарському соціалістичному житті”. [1861; С.295] Такий підхід став визначальним у культурній політиці стосовно євреїв, а між тим він не відповідав дійсним вимогам переважної більшості єврейської людності України, в середовищі якої досить тверді позиції на той час посідав і ортодоксальний юдаїзм, і його осучаснені течії, і сіонізм.

Таким чином, на початку 20-х рр. питання етнокультурного виживання єврейської меншини в Україні стояло досить гостро. Проблема чимдалі ускладнювалася, по-перше, економічною неспроможністю єврейської меншини; по-друге, асиміляційною позицією єврейських секцій КПУ; по-третє, усуненням від політичного життя національно орієнтованої частини єврейського суспільства, що в комплексі спрямовувало етнічне життя єврейської меншини неприродним шляхом.

Поляки протягом віків у межах України були третьою за чисельністю й другою за впливовістю етнічною меншиною. Національно-визвольні змагання польських революціонерів, неодноразові спроби здобути для Польщі державну незалежність становили зміст революційно-демократичного руху польської меншини у Російській імперії. Протягом 1917-1921 рр. ідеї відтворення Речі Посполитої з включенням до неї етнічних українських земель стали генератором непримиренних польсько-українських і польсько-радянських суперечностей та озброєної боротьби, що наклали негативний відбиток на характер подальших польсько-українських взаємин по обидві сторони державного кордону.

Суттєві зміни відбулися у соціально-економічному та етнокультурному становищі польської меншини. Польська меншина на теренах УСРР змінила свій статус однієї з найбільш привілейованих у державі* на практично повністю селянську. За переписом 1926 р. переважну її більшість становили селяни – мешканці 14 з 40 округ України [1294;

* За М.Шаповалом поляки до революції становили 29% службовців у збройних силах, судових установах, поліції, адміністрації довоєнної України. [1840; С.7.]

С.85], яких нараховувалося 360 тис. Більшість поляків проживала на Поділлі, Волині та Поліссі. На півдні полонія була розпорошеною і власних однорідних за складом людності населених пунктів не мала. Лише в Одесі була невелика польська громада. Як показали спеціальні обстеження, проведені ЦКНМ 1925 р., польське населення в місцях компактного розселення за походженням поділялося на три основні групи. Перша опинилася в межах України після поділу Речі Посполитої 1772 р. За своїм соціальним становищем вона частково складалася з нащадків дрібної шляхти, але переважно вела свій родовід від селян (“хлопів”). Друга група походила від кріпосних селян, вивезених на початку ХІХ ст. для роботи на скляних підприємствах. Третю склали емігранти, які переїхали в західні регіони УСРР з інших місць власне України та союзних республік. Особливістю польського селянства в західних округах УСРР була дрібнонадільність.

Суспільне становище польської меншини в межах УСРР визначалося складними польсько-радянськими взаєминами. Укладення Ризького договору завершило певний етап змагань за західноукраїнські землі, але водночас розпочало тривалу смугу міждержавних інтриг і дипломатичної боротьби за симпатії прикордонного населення, з одного боку, та упередженого ставлення до представників етнічної меншини, з іншого.

Досить гострою була проблема етнокультурного розвитку польського населення. Маломіцність польського селянства, упереджене ставлення радянського уряду до громади викликали катастрофічне зменшення кількості польських шкіл. Місцеві та центральні органи управління цікавилися не стільки етнокультурними та соціальними проблемами меншини, скільки непокоїлися “політичною відсталістю” етнічної групи. На межі 1924-1925 рр. ЦКНМ висловила ставлення радвлади до громади наступним чином: “В політичному відношенні до недавнього часу польське населення характеризувалося таким чином: 1) Зовсім не похитнувся за часи революції вплив католицького духовенства, що використовувало свій вплив проти Радянської влади, масове охоплення населення релігійними організаціями (братства, гуртки); 2) Заляканість та недовір'я до радянської влади, як наслідок національного та релігійного гніту в період царизму, що посилюється умовами війни з білополяками, а також неправильним, підчас, підходом до населення з боку місцевої влади; 3) Національна солідарність бідноти з заможними колами (що орієнтуються на білу Польщу), що проявляється у відмові від розкуркулення, у

невходженні до КНС та ін.; 4) Відсутність партійних та комсомольських осередків, а також Радянського активу в польських селах”. [480; арк.106]

Списуючи “заляканість та недовір`я до радянської влади” на національну політику царського уряду, ЦКНМ кривила душею. Справжні причини прохолодного ставлення польської меншини до більшовицького уряду крилися в його власній політиці, перш за все антирелігійній, яку польське населення, в усі часи підкреслено релігійне, трактувало як антипольську. Додаткової напруженості відносинам влади і поляків надали невідповідні дії Червоної армії під час радянсько-польської війни. (Свого часу червоноармійські загони виявляли відкриту ворожість до польського населення Волині, розглядаючи його як силу, що підтримувала буржуазну Польщу.[726;С.27])

Вихована впродовж громадянської війни та перших років радянської влади звичка приховувати свою приналежність до полонії зберігалася аж до відокремлення польського національного району та свідчила про значні проблеми в галузі радянської етнополітики на початку 20-х рр.

Німці традиційно користувалися повагою з боку уряду та оточуючого населення як старанні та вправні господарі, їхні колонії в агрономічній та історичній літературі наводилися як взірець господарювання на землі. На початку 20-х рр. місцями концентрації німецького населення були Олександрійська, Мелітопольська і Бердянська округи Катеринославської губернії, Херсонська, Миколаївська та Одеська – Одеської губернії. Німецьке населення в цих округах переважало за чисельністю інші етнічні меншини. Лише в Одеській губернії нараховувалося 258 німецьких сіл. За переписом 1926 р. селянами були 340 тис. німців. [1310; С.85]

З внутрішньополітичних факторів, що завдали найбільшої шкоди господарському розвитку німецького села, слід виділити аграрну політику часів воєнного комунізму. В німецьких селах вона розвивалася за сценарієм типовим для Степу, який, як господарсько-економічний район, до революції відзначався високими нормами землекористування. Німці в повному обсязі відчули на собі результати більшовицького перерозподілу землі. Механізм впливу більшовицької аграрної революції в колоністському селі розглядатиметься окремо, додамо лише, що в німецьких селах він

давався взнаки тим більш болюче, що співпав з поверненням депортованого населення в свої колишні господи та з першими кроками по їхньому відродженню.

Внаслідок втрати принаймні третини колишніх ділянок, їхнього розпорошення та спричиненої цим черезполосиці, колись квітучі німецькі сільськогосподарські колонії, на початку 20-х рр. були відкинуті в своєму господарському та культурному розвитку на багато десятиріч назад [813; арк. 17]. Хоча становище німецького села на початку 20-х рр. практично не відрізнялося від умов господарювання в українських та російських селах (нестача землі для раціонального ведення господарства і застосування передових агрономічних технологій, скорочення випасів та угідь, різке зменшення поголів`я робочої худоби, відсутність сільськогосподарського реманенту) і погіршилося впродовж голоду 1921-1922 рр., політика більшовицького уряду, здавалося, скеровувалася не на подолання цих негативних явищ, а на їхнє загострення.

Працівники земельних і податкових органів, радянських та партійних організацій розглядали німецькі колонії як осередки куркульського засилля. В річному звіті Союзу німецьких колоністів Катеринославської губернії "Колоніст" за 1923-1924 рр. підхід влади до німецького населення отримав відповідну оцінку: "Колоністи без розбору були проголошені куркулями, цілі громади були позбавлені права голосу, були відлучені від участі у виборах та управлінні." [871; С.76]

Непросто складалися стосунки німецьких релігійних громад з радянською владою. Особливої гостроти набуло менонітське питання в Україні. Ведучи замкнений спосіб життя, мало спілкуючись навіть з етнічними німцями, меноніти будували життя своїх громад на засадах християнського соціалізму.

Внаслідок негативного ставлення місцевих і центральних органів влади до спроб німецьких колоністів самотужки відродити господарства, незацікавленості влади в їхньому виході з кризи, войовничої атеїстичної пропаганди німецькі громади виявляли значний потяг до еміграції. В березні 1924 р. Центральне бюро німецьких секцій повідомляло ЦК КП(б)У, що "безнадійне становище, в якому опинилося населення німецьких колоній, призвело їх до рішення ліквідувати свої господарства та емігрувати" [871; С.134]. Демографічні втрати через від`їзд з УСРР в 1922-1924 рр. за підрахунками Б.Чирка становили щонайменше 8 тис. працездатних осіб [1752; С.36]. На той час

емігрували переважно меноніти, причому до 1924 р. з країни виїхала 1/7 частина менонітської громади. Ще 3/7 громади подали документи на еміграцію. Лише штучне стримування еміграції зашкодило масовому від'їзду громади з країни. Біля чверті склали втрати німецького населення під час голоду початку 20-х рр. Отож, протягом першої половини 20-х рр. німецьке населення України проявляло сталу тенденцію до зменшення в абсолютних показниках. На початку 20-х рр. громада була принаймні на 10 тис. більшою ніж під час перепису 1926 р.

Болгари на початку 20-х рр. суцільними масивами проживали на півдні України в сільських місцевостях Одеської і Катеринославської губерній. До революції напрямок їхнього господарського розвитку визначали високі (до 60-ти дес. на господарство) норми землекористування, високий рівень розвитку інтенсивних галузей сільськогосподарського виробництва (городництва й садівництва). Болгарські села менше за сусідні єврейські чи німецькі потерпіли в роки світової та громадянської воєн. Негативно на стан господарства в болгарських селах вплинули аграрна політика більшовиків, яка привела до різкого зменшення норм землекористування, та голод початку 20-х рр. Болгарська меншина була селянською за своїм складом, селянами були 85 тис. болгар. [1310; С.86]

Греки на початку 20-х рр. мешкали в історично усталених місцях. Помітну роль в історії України відіграла грецька громада Одеси, що нараховувала близько 1,5 тис. осіб. Греки Одеси не становили культурної та соціальної єдності. За своїми соціальними ознаками одеська громада, втративши внаслідок еміграції заможних торговців і підприємців, стала переважно дрібнобуржуазною ремісничою. На початок 20-х рр. нею були втрачені багаторічні культурні, зокрема освітянські, традиції, що ґрунтувалися й трималися на меценатстві найзаможнішої частини грецького суспільства [1684]. І хоча в межах УСРР саме в Одесі діяла єдина грецька школа, її робота істотно не впливала на культурне життя громади.

Переважна більшість осіб грецької національності складала Маріупольську грецьку громаду, що компактно мешкала в Юзівській (Сталінській) та Маріупольській округах. Навести точні відомості про чисельність громади в післявоєнний час неможливо, оскільки підрахунки сільської людності у ті роки не проводилися. За даними Сталінського окружного виконкому 1923 р. в окрузі мешкала 29 901 особа грецької національності. У

Маріупольській окрузі налічувалося близько 63 тис. греків. На момент здійснення районування 1923 р., за відомостями уряду, грецьке населення республіки становило 92 560 чол. [636; арк. 148].

У грецькому селі відбувалися складні й суперечливі зміни. Втративши щонайменше 1/3 колишніх наділів, грецьке селянство вимушено опробувало нові методи господарювання. Як німецькі та болгарські, грецькі села з початку 20-х рр. вступили в тривалу смугу занепаду, що поглиблювався під ударами голоду. Якщо до 1920 р. вони мали найбільші в Приазов'ї розміри землекористування - майже 30 дес. на господарство, то в 1925 р. користувалися лише 14,4 дес., а в перерахунку на душу населення - 3 дес. (В середньому по Маріупольщині цей показник становив 11,8 та 2,2 дес. відповідно. [1782; С.53])

Перед місцевими органами влади у місцях компактного мешкання греків постала низка соціально-економічних, політичних і культурних проблем. Успішність їхнього вирішення безпосередньо залежала від якості "радянзації" грецького села, характеру взаємовідносин рад і місцевого населення. Не відзначившись у політичному житті країни в 1917-1921 рр., Маріупольська громада на першому етапі радянського будівництва, певне під впливом сусіднього німецького населення, стала на шлях етнічної консолідації. Спроба оформлення національної організації грецького населення Маріупольщини в грудні 1921 р. наслідувала виразні соціально-економічні й політичні цілі. З одного боку, вона була продовженням процесу формування національної свідомості, з другого, повинна була забезпечити захист національних інтересів грецького, заможного, порівняно з українським і російським, селянства, яке втратило низку своїх переваг за часів воєнного комунізму.* Організація повинна була, на думку фундаторів, сприяти національно-культурному розвитку своїх членів в умовах "розрухи й голоду, що набрали розмірів народного лиха" [751; арк. 164 зв]. 12 грудня 1921 р. до Маріупольського повітового виконкому була подана заява основоположників „Союзу південноросійських еллінів і громадян грецької раси” з проханням реєстрації. А вже 26 грудня Секція національних меншин Унаркому відхилила її.

* Внаслідок поселищного розкуркулювання греки втратили близько 28 000 дес. землі. [639, арк.9-10.]

Початок 20-х рр. став часом не лише господарського, а й культурного занепаду грецького села. Внаслідок воєнних дій вщент була зруйнована мережа установ народної освіти. Відвідуваність школи грецькими дітьми в 1924 р. становила 40,5% у Маріупольській, та 23,1% - в Юзівській окрузі. [1099; С.19] За таких обставин нагальною культурною проблемою грецького села була не стільки відсутність національної освіти, скільки налагодження роботи принаймні початкової школи.

Нечисленні етнічні меншини, різні за країною походження і соціальним становищем, були розсіяні в низці регіонів України й додавали своїх характерних рис у життя багатонаціональної країни. Про більшість з них збереглися фрагментарні відомості, тому навіть приблизно визначити їхню чисельність на початку 20-х рр. непросто.

Незначною, незважаючи на територіальну близькість республік, була чисельність *білорусів* в УСРР. На півдні їхню більшість (13 тис.) становили нащадки військових поселенців і поміщицьких селян, вивезених сюди наприкінці XVIII ст. Білоруські села містилися на Миколаївщині в межиріччі Інгульця та Інгулу. У культурному відношенні їхнє населення практично не відрізнялося від оточуючого слов'янського селянства.

Більшість *чеського населення* України проживала на Волині, частково Поділлі. За підрахунками Є.Рихлика чехів на Житомирщині було трохи більше 4 тис. осіб. З них 3 847 компактними масами мешкали в селі. [3; арк. 6.] Незначна група мешкала у Південній Україні, переважно в Херсонській та Катеринославській губерніях. 88% чеської громади становило селянство, переважно заможне середняцьке. За напрямками господарського розвитку чеське село мало багато спільних рис з німецьким. До революції чеські села відрізнялися значними нормами землекористування в общинній формі. Основою зміцнення господарства була система майорату. Недробимість земельного наділу дозволяла інтенсифікувати виробництво. Напередодні революції в чеських колоніях почали використовувати мінеральні добрива, широко застосовувалася сільськогосподарська техніка. Разом з тим чеські господарства переважно мали трудовий характер, тут набагато рідше, ніж у німецьких застосовувалася наймана праця.

Революційні зміни в Україні чеське населення (яке на той час становило відокремлену, досить заможну, майже не зачеплену соціальним розшаруванням масу) зустріло насторожено. Реквізиції й розкуркулювання часів воєнного комунізму привели до

різкого скорочення земельних наділів чеського селянства, погіршили його матеріальне становище. Деградацію чеських господарств прискорив занепад хмелярства. Плантації культури на Житомирщині скоротилися щонайменше на $\frac{3}{4}$, у с. Вільшанка їх вирубали повністю. [3; арк.13] Це відштовхнуло основну масу чехів від радянської влади, надовго визначивши його політичну пасивність. Величезну проблему становила відсутність національної школи як такої та необхідних умов для її відродження.

Гагаузи, вихідці з Балкан, як і болгари, наприкінці XVIII - в середині XIX ст. оселилися на півдні Бессарабії та в Приазов'ї, де їхня чисельність не перевищувала 1 тис. чоловік. [1197; С.21] Їхні поселення були компактними і часто межували з болгарськими. Вирішальну роль у збереженні специфіки побутового та господарського життя гагаузів відіграли законсервовані елементи сільської общини з особливим станом великої патріархальної сім'ї. Винесені з Балкан традиції колективного самоврядування, общинного землекористування, кругової поруки та захисту членів громади становили вісь звичаїв і моральних норм, що забезпечували етнозбереження гагаузів у Буджаку. Економічний поступ гагаузького села відбувався у сприятливих умовах. Протягом першої половини XIX ст. вони мали статус колоністів: особисто вільних землевласників з правом довічного спадкового користування наділом в 50-60 дес. землі на сім'ю. [1245; С.158] Про напрямки розвитку соціальних процесів в їхньому середовищі до революції та протягом 1917-1920 рр. практично нічого не відомо. На початковому етапі радянського будівництва вони розвивалися за тими ж напрямками, що й у середовищі інших селянських за складом етнічних меншин. Зокрема, норма землекористування в гагаузькому селі була приведена у відповідність до середніх показників по регіону.

Татарське населення розташовувалося головню в Донбасі та Приазов'ї. Це були переважно поволзькі татари, які працювали на копальнях та промислових підприємствах Південного промислового району. Матеріальний стан татарських мігрантів на початку 20-х рр. був нужденним внаслідок економічної кризи та безробіття. Живучи в невеликих робітничих селищах та пролетарських районах міст, татари зберігали замкнений спосіб життя, через мовні та культурні, зокрема, конфесійні, відмінності, практично не спілкувалися з оточуючим населенням. Міжнаціональні шлюби в середовищі татарської меншини були рідким явищем. На початок 20-х рр. татарське населення практично

повністю було неписьменним як національною, так і двома найпоширенішими в УСРР мовами. Разом з сезонними робітниками татарська меншина нараховувала близько 12,5 тис. чоловік. [193; арк. 72]

Ще декілька національних меншин України мали чимало спільних рис, зокрема дисперсний характер розселення, що на початку 20-х рр. унеможливлювало їхній облік та будь-яку радянську роботу в їхньому середовищі.

Більшість *литовців* потрапила на терени України в першій половині XIX ст. після придушення революції 1830 р. Мешкали вони в основному в містах Київської, Одеської, Катеринославської та Донецької губерній. Їхня чисельність за даними різних джерел відрізнялася, проте не перевищувала 10 тис. осіб. Специфічною рисою литовської громади УСРР була її рухливість.

Латиші активно заявили про себе під час громадянської війни. Більшу частину громади становили бійці латиської дивізії, які після її розформування залишилися жити в Києві, Харкові, Катеринославі, Олександрівську, Миколаєві, Одесі, Кривому Розі, Каховці, Мелітополі тощо. За своїм соціальним станом вони були як правило висококваліфікованими промисловими робітниками, за політичними переконаннями – найактивнішою рушійною силою радянської влади в Україні, що брала участь не лише у воєнних діях на боці Червоної армії, а й у продзагонах, безпосередньо здійснюючи політику розверстки. [667, 670] Внаслідок цього відносини латишів та місцевого населення були дуже складними. Незначна частина латишів, отримавши землю, оселилася на лівобережжі Дніпра, поблизу Каховки, Чаплинки й Херсона. В першій половині 20-х рр. кількість латиської меншини постійно зменшувалася, більшість повернулася на батьківщину.

Естонці становили мізерну частку населення УСРР, проживаючи в Одесі та Одеській губернії. [117; арк. 22]

В абсолютних показниках протягом 1917-1921 рр. в Україні суттєво збільшилася кількість вихідців з Кавказу: *вірмен, грузин, ассирійців*. Зростання це відбувалося за рахунок біженців, що рятувалися від турецького геноциду в Закавказзі та Туреччині. Адаптація біженців до нових умов життя відбувалася складно й погіршувалася внаслідок

неспроможності країни реально покращувати умови їхнього існування. В той час це була люмпенізована маса, яка практично не володіла слов'янськими мовами.

Дисперсні етнічні меншини відзначав високий рівень урбанізації. Це обумовило критичні економічні умови їхнього відтворення протягом першої половини 20-х рр. Складність здійснення освітньої роботи в їхньому середовищі обумовлювалася розпорошеністю по теренах УСРР.

Таким чином, на початку 20-х рр. УСРР була однією з найбільш строкатих стосовно національного складу республік. Етнічні меншини займали помітне місце в населенні країни, додавали самобутності й специфічного колориту її суспільному й культурному життю.

2.2. Етнополітика більшовиків в Україні на початку 20-х рр.

Етнополітична ситуація в Україні була непересічною і складною щодо державного регулювання. Її складність обумовлювалася не стільки вагомістю представництва меншин в етнічній структурі країни, скільки видатною строкатістю ознак етнічних громад. Останні, зокрема, суттєво відрізнялися за адресою еміграції (західно- і східноєвропейські, азійські, з союзних республік) і, відповідно, причинами еміграції (в цьому сенсі окреме місце посідали політемігранти). За мовними ознаками етнічні меншини складали декілька груп, найчисленнішими серед яких були представники індоєвропейської, слов'янської і тюркської сімей. Держава не могла ігнорувати наявність представників китайської, корейської сімей, а також низки народів, які не мали власної літературної мови.

Суттєві відмінності існували в галузі соціального структурування етнічних громад. Окремі групи становили колишні колоністи, містечкові євреї, декласовані (цигани). Епоха воєнного комунізму вибила з-під них економічний ґрунт, знищила усталену систему господарювання і типові етнічні форми зайнятості. За ступенем урбанізації перше місце

серед меншин посідали нечисленні дисперсні етнічні громади (вірмени, грузини, литовці, естонці, корейці, китайці тощо) і євреї. Найбільш урівноваженою була соціальна структура росіян, які майже порівну склалися з селян і городян. Інші численні етнічні громади були селянськими. Серед меншин, власна історія яких нерозривно була пов'язана з історією України можна було назвати окремі групи старожитнього польського, білоруського, російського селянства. Колишніх іноземних колоністів, які на той час мешкали в Україні близько 150-ти років, зв'язували з новою батьківщиною заплутані, часто епізовані, відносини, які перейшли в нову фазу після здійснення більшовицької аграрної революції. Значну суспільну проблему становила натуралізація новоприбулих етнічних меншин, як біженців, так і політемігрантів.

Названі типологічні особливості етнічних меншин у сукупності з докорінною переорієнтацією виробничого і суспільно-політичного життя на постімперському просторі створювали такий "коктейль" етносоціальних та етнонаціональних проблем, який був винятковим явищем тогочасної світової історії. Декларація прав і свобод народів Росії, на якій будувалася етнополітика радянського уряду, залишалася лише декларацією. Визнаючи рівність народів, уряд на практиці не робив нічого для запровадження дієвої національної політики, що б корегувала й спрямовувала економічну, суспільну й культурну ініціативу не лише етнічних меншин, а й титульної нації. Основними напрямками етнополітики українських більшовиків у часи воєнного комунізму були нагляд, стримування та заборона національних за змістом і формою рухів та організацій. Перебуваючи на позиціях пролетарського інтернаціоналізму, здійснюючи радикальну соціально-економічну політику в місті й на селі, диктатура пролетаріату на першому етапі соціалістичного будівництва не бажала помічати, чи, радше, ігнорувала національні прагнення народів України й проблеми у сфері міжнаціональних відносин. Такий підхід став причиною накопичення проблем у відносинах між народами України, деформації всього комплексу етносоціальних та етнокультурних відносин у поліетнічній країні.

1921 р. був зламним в історії УСРР. Чи не найболючіше він відбувався в лавах Комуністичної партії. Висновки X з'їзду ВКП(б), відчувається, приголомшили й дезорганізували республіканський партійний загал. У незавізованому обіжнику по НКП за поточний рік читаємо: "1921 р. – період глибокого зламу. Завершення військових завдань,

затримки в революційному розвитку Європи, криза господарства, неврожай і як наслідок усього цього зміна господарської політики створюють передумови для інших напрямків масової політики, для іншого темпу життя.” [137; арк. 127-129]

Етнополітичний курс більшовиків змінювався болюче й суперечливо. У травні 1921 р. Президія ВУЦВК прийняла рішення про створення Відділу національних меншостей (далі – Відділ) Народного комісаріату внутрішніх справ УСРР. [1782; С.74-101] Створення Відділу в колах вищого державного керівництва сприймалося не як життєво необхідний, а скоріше вимушений крок. Значну роль у цьому відіграло існування подібного органу (очолюваного, до речі, Й.Сталіним) в РСФРР. Воно спонукало український уряд хоча б формально репрезентувати свою небайдужість до національних сподівань народів України.

Протягом 1921 р. – першої половини 1922 р. 20 працівників Відділу діяли, не маючи жодних конкретних вказівок стосовно компетенції та методів організації органу. Положення про Відділ було затверджене лише в травні 1922 р. Майже рік керівництво інституції боролось за відповідне ставлення з боку партійних та державних організацій. Більшість державних службовців і партійних функціонерів вважала існування Відділу недоцільним. 4.11.1921 р. у доповідній записці до ЦК КП(б)У його завідувач зауважував, що діяльності установи значною мірою шкодить перебрання національними секціями ЦК КП(б)У функцій, властивих спеціальним державним, а не партійним органам. Серед них називалися організація Поль- та Литбюро ЦК репатріації польських і литовських громадян, призначення ними комендантів ешелонів, участь у роботі ВРК. Єввідділ здійснював поточне технічне супроводження заходів допомоги жертвам погромів. На думку голови Відділу І. Сударського, “таке навантаження партійних органів радянською роботою мало того, що відволікало партійні сили нацсекцій від сутності поставлених партією завдань, але й, природно, послабляло ідейне керівництво, розмінюючи їх на техніку повсякденної радянської роботи. Ненормальність становища тим більше погіршувалася, що створений Нацвідділ при НКВС завдяки цьому потерпа[в] від відсутності працівників, які залишаються в нацсекціях ЦК, займаючись там роботою, що не відповідає завданням Центрального Комітету партії.”[118; арк. 7]

Вихід з ситуації керівник Відділу вбачав у розмежуванні сфер діяльності партійних і радянських органів, зокрема він вніс пропозицію: “1) Запропонувати нацсекціям при ЦК припинити роботу радянського й технічного характеру, залишивши за собою виключно ідейно-політичне керівництво загальнодержавного масштабу, надати іншим органам, зокрема Нацвідділу НКВС поточне керівництво; 2) Направити весь керівний і технічний персонал нацсекцій до нацвідділу НКВС, залишивши в ЦК лише найбільш відповідальних товаришів, які очолюють секцію; 3) Запропонувати Агітпропу налагодити більш тісний контакт з Нацвідділом НКВС, надавши йому представництво на засіданнях і в роботі Агітпропу серед нацменшостей; 4) Запропонувати Агітпропу та Нацсекціям видати відповідні розпорядження по Губкомах, в яких Нацбюро так само займаються роботою, що не відповідає їхньому призначенню”. [118; арк. 7]

Незважаючи на намагання апарату Відділу активізувати його роботу, в 1921 р. її практично не було. На початку 1922 р. Комісія по перегляду установ УСРР під головуванням Єрмощенка запропонувала ліквідувати установу. У доповіді президії ВУЦВК зауважувалося, що “Відділ національних меншин при НКВС підлягає скасуванню через незакономірність основного завдання цього відділу - захисту інтересів національних меншин, яка випливає з того положення, що в УСРР всі громадяни рівні перед законом, а також через недостатню діяльність цього відділу за весь період його існування”. [129; Арк.46] Позиція Єрмощенка була на той час найпоширенішою в КП(б)У. І хоча з його подачі установа не була ліквідована, вона впродовж першої половини 1922 р. фактично не працювала. Для її роботи в 1922 р. не було передбачене фінансування, не були затверджені штати місцевих органів, Раднарком не ухвалив Положення про Відділ та його місцеві органи.

Разом з тим реалії суспільно-політичного життя в УСРР, зростання еміграційного руху етнічних меншин створювали об'єктивні передумови для його відродження. Потерпаючи від технічної роботи з національними меншинами, Нарком внутрішніх справ В. Манцев 25.08.1922 р. вимушений був на новому рівні порушити питання про необхідність відтворення Відділу. Постанова Колегії НКВС зокрема зауважувала, що “збереження відділу вкрай необхідне через неможливість побудувати радянський апарат у місцях, заселених національними меншинами, без існування спеціального керуючого

органу”. [129; арк.46] Питання про відділ повторно було винесене на розгляд Політбюро КП(б)У і фактично він відновив свою роботу після затвердження “Положення про відділ та підвідділи нацмен при губотуправах” (2.05.1922 р.). [129; арк.112]

На момент затвердження Положення у ньому працювали 6 осіб з 11 можливих. І хоча згідно зі штатним розкладом діяли єврейський, німецький, литовський підвідділи та інструктори по корейських і китайських справах, відсутність статистичних відомостей, коштів, працівників, відірваність від місцевих радянських органів свідчили про формальний характер установи. Показовим є сам перелік підвідділів: за винятком єврейського та німецького населення дійсно численні етнічні меншини України залишалися поза будь-яким впливом центрального державного органу по роботі серед національних меншин.

Гальмували налагодження роботи Відділу були не тільки адміністративні перешкоди та небажання партійної бюрократії мати справу з такою інституцією, а й відсутність точних вказівок стосовно напрямків етнополітики як такої, не розробленість теорії національної політики в нових соціально-економічних обставинах. Невеликий штат установи був неспроможний самотужки осмислити, проаналізувати сутність міжетнічних взаємин у республіці.* У світлі викладеного вище цілком зрозумілим стає продовження відділом, а в його особі й НКВС, попередньої тактики контролю й стримування потягу етнічних меншин до об'єднання та активної участі в суспільному житті.

7.08.1922 р. Відділ скликав міжвідомчу нараду, єдиним питанням порядку денного якої була боротьба з дрібнобуржуазними організаціями й союзами серед національних меншин України. Заслухавши доповідь голови Відділу “Про дрібнобуржуазні та клерикально-контрреволюційні організації серед національних меншин України”, що в загальних рисах висвітлювала форми суспільної активності євреїв і німців УСРР, учасники наради в категоричній формі висловилися проти організацій національних меншин, як таких. Національні союзи кваліфікувалися не інакше, як буржуазні контрреволюційні шкідливі організації. Найбільше турбували їхня непідконтрольність радянським органам, “відсутність централізації усіх матеріалів, інформації та керівництва

* У листі до Наркомнацу РСФРР влітку 1922 р. І.Сударський скаржився, що “в розпорядженні відділу немає жодної літератури з національного питання й національної політики”. [128; арк. 112.]

в питаннях боротьби з національно-клерикальними організаціями серед національних меншин, погана поінформованість НКВС про зареєстровані спілки, союзи та інші організації, не лише місцеві, а й центральні”. [128; арк.34] В контексті “недостатньої поінформованості” НКВС, відсутності жодного фактичного матеріалу стосовно роботи союзів етнічних меншин, звинувачення останніх у контрреволюційності й буржуазності видаються невмотивованими й такими, що не відповідали дійсності. Зрозумілою стає й загальна позиція НКВС – позиція перестраховальника, який не маючи жодного уявлення про певне явище, на всяк випадок намагався ліквідувати його як таке, заздалегідь дбаючи, як би чого не сталося.

Про характер і напрямки роботи інституції можна скласти уявлення на підставі акту передачі справ колишнього Відділу національних меншин НКВС до Комісії національних меншин при ВУЦВК, датованого 8.05.1924 р. Згідно з ним, архів Відділу складався з 17 справ за 1921 р., 25 – за 1922 р. і 22 – за 1923 р. [267; арк. 72] Реєстр справ яскраво ілюструє епізодичність роботи Відділу, не налагодженість місцевого апарату (про що свідчить мізерний обсяг листування з губернськими підвідділами). З напрямків більш-менш помітної діяльності виділяються загальне листування (104 аркуші) та листування єврейського підвідділу (198 аркушів)*.

Упродовж 1921-1924 рр. об'єктом прискіпливої уваги Відділу були німецькі сільськогосподарські союзи, найбільше ж - Союз голландських вихідців на Україні. З другої половини 1923 р. і до ліквідації Відділ спільно з НК Землеробства й ОРТом опрацьовував питання єврейського землеробства на Правобережжі та здійснював консультації з приводу вироблення організаційної програми єврейського переселенського руху на вільні землі УСРР. [267; арк.32,36]

За час існування Відділ не спромігся виробити дієвої позиції щодо захисту інтересів національних меншин, залишався осередком малоінформативного листування, свого роду передаточною ланкою між суспільними організаціями національних меншин та відомствами й установами. Підсумовуючи результати діяльності відділу за 1921-1924 р.,

* Складається з листування по питаннях реєстрації регіональних спілок допомоги бідним євреям, юридичної допомоги жертвам погромів, скарг єврейських громад на факти антисемітизму оточуючого населення та органів радянської влади, документів на переселенський рух тощо. [267; арк. 90-110]

слід констатувати його невідповідність навіть тим незначним за обсягом правам і можливостям, що окреслювалися в Положенні 1922 р.

Пізніше, на I Всеукраїнській нараді по роботі серед національних меншостей робота відділу була охарактеризована таким чином: “Функції... відділу були значною мірою універсальними, з великим обсягом завдань адміністративного порядку... Більш або менш значної діяльності цей відділ (що мав спершу багато підвідділів, а згодом лише три: єврейський, німецький і польський) розгорнути не міг., оскільки його місцевий апарат не спускався нижче Губотуправів (по одному члену в 7 губерніях з 9-ти) і через те майже не був зв'язаний з нацменшостями”. [965; С.5-6]

Авторитетні дослідники, зокрема Б.Чирко, пояснювали слабкість роботи відділу складностями відбудовчого періоду, перш за все голодом початку 20-х рр. Проте несприятлива соціально-економічна ситуація початку 20-х рр. була не єдиною й не визначальною причиною напівформального існування інституції, тим більше, що об'єктивно вона була однаковою для всіх державних установ. Однак інші розвивалися, нарощували обсяги роботи. Відділ же протягом трьох років ледь животів, залишаючись у тіні впливового й могутнього НКВС. Отже, причини слід шукати не в проблемах відбудовчого періоду і не в слабкості відомства, при якому був утворений Відділ. Причина в іншому. - Відділ був формальною організацією через те, що формальною, а не реальною була етнополітика більшовицького уряду України. У вказаний час вона базувалася на засадах декларативності. Величезна більшість партійної еліти, заскорузла на ідеї пролетарського інтернаціоналізму, вважала національне питання в УСРР вирішеним самим фактом проголошення рівності народів. Жоден з державних документів чи законодавчих актів цієї пори не враховував етнічної самобутності. Навіть законодавчі документи, що проголосили створення національної освіти в УСРР (Постанова Наркомосу “Про обов'язкове вивчення в школі місцевої мови, а також історії та географії України” від 9.03.1919 р., декрет РНК УСРР “Про запровадження української мови в школах та радянських установах” від 21.09.1920 р., постанова РНК УСРР “Про заходи у справі українізації навчально-виховних та культурно-просвітніх установ” від 27.07.1923 р.) не деталізували, яким чином, за який кошт мали утворюватися школи для етнічних меншин, де брати навчальні посібники для національної школи, врешті, де шукати таких

вчителів, які б, з одного боку, могли викладати національною мовою, з іншого, - відповідали прискіпливим вимогам уряду стосовно соціального походження.

Відсутність циркулярного супроводження законодавчих актів в умовах розрухи і некомпетентності нового державного апарату віддавала вирішення таких складних проблем як рівність мов, міжетнічні суперечності, нерівномірність соціального та культурного розвитку етносів на відкуп місцевих органів влади. Останні ж, не маючи відповідної підготовки, часто оперуючи кадрами з початковою освітою, а то й неписьменними, вирішували їх самотужки методами часів воєнного комунізму, як пізніше їх назвала ЦКНМ, “методами безвідповідального командування”. [282; арк. 91] Внаслідок взаємодії та обопільного впливу цих складних обставин не лише робота Відділу національних меншин при НКВС, а й національна за формою початкова освіта в УСРР мали формальний, пропагандистський характер.

Прикметним проявом політичної думки з національного питання став виступ у центральній пресі секретаря ЦК КП(б)У Д.Лебеда, що пізніше отримав назву “теорія боротьби двох культур”. [1395] Оприлюднення позиції одного з найвпливовіших лідерів КП(б)У стосовно етнокультурних проблем в Україні та перспектив їхнього розвитку, хоча не було офіційною позицією партії, мало значний політичний і суспільний підтекст. Висловлене після зміни загального соціально-економічного й культурного курсу на XII з’їзді партії, воно, ймовірно, мало на меті “прощупати” суспільну думку в цілому, різні верстви суспільства й саму КП(б)У на предмет зараження бацилами дрібнобуржуазного націоналізму, з’ясувати електорат інтернаціоналістського (читай, проросійського) й дрібнобуржуазного (тобто, національно орієнтованого) шляхів вирішення національного питання в УСРР. На хвилі бурхливого суспільного резонансу на виступ Д.Лебеда з’ясувалося, що величезна більшість населення України не готова відмовитися від етнічної самоідентифікації на користь будь-якої, навіть найпрогресивнішої культури. Отримавши цілком очевидну відсіч, адепти інтернаціональної за формою та бездіяльної за змістом етнополітики, зробили єдино можливий на той час політичний крок: відмежувалися від виступу Д.Лебеда, підтвердили рівність мов в УСРР і продовжували політику стримування й дезорганізації національних рухів. Щоправда, соціально-

економічні умови у країні також були надзвичайно несприятливими для національного відродження титульної нації та національних меншин.

У другій половині 1923 р. в УСРР відбувся доленосний за своїми наслідками крок у галузі етнополітики. 1.08.1923 р. ВУЦВК і РНК УСРР ухвалили постанову “Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови”. Зрідко цитований в історичній літературі, невеликий за обсягом документ започаткував якісно новий етап в історії міжнаціональних взаємин у республіці, визначив новаторський характер здійснюваної впродовж 1924-1933 рр. етнополітики, відомої під назвою “політика коренізації”.

Списавши відставання культурної революції в республіці від темпів революційних перетворень у економічній і соціальній сферах на складнощі боротьби з контрреволюцією та голодом, уряд УСРР визнав, що нова постановка мовного, і, відповідно, національного питання, є життєво важливою для подальшого існування держави як цілісного суспільно-політичного організму і підпорядкована меті досягнення суспільного миру (у тогочасному формулюванні “потребі зміцнення тісної спілки робітників і селян”). [871; С.106] Важливим було визнання інертності попереднього курсу національної політики в УСРР, що висловлювалося наступним чином: “Формальна рівність, що визнавалася до цього часу між двома найбільш поширеними на Україні мовами – українською та російською – недостатня. Внаслідок відносного слабого розвитку української школи й української культури взагалі, внаслідок відсутності потрібних підручників для навчання, відсутності підготовленого до певної міри персоналу – життя, як ми бачимо на досвіді, приводить до фактичної переваги російської мови.

Щоб усунути таку нерівність, робітничо-селянський уряд вживає низки практичних заходів, які, додержуючи рівноправність мов всіх національностей, що є на території України, мусять забезпечити українській мові місце, відповідне числу та питомій вазі українського народу на території УСРР”. [871; С.106]

Окреслені постановою пріоритети майбутньої національної, культурної, кадрової політики були нечуваними не лише для України, а й для світу. Екстраординарність етнокультурної ситуації в УСРР визначалася не лише тим, що віками зводимий на позиції другорядного, меншовартісного, етнос отримав можливість поширити свої етнічні ознаки

на всі сфери державного життя й посісти відповідну до питомої ваги населення частку в державних установах (що саме по собі було значним кроком вперед в етногенезі українства). Екстраординарність ситуації була в тім, що в обставинах культурної відсталості країни, нерівності розвитку культурних сил етнічних складових, республіка проголошувалася державою, в якій багатомовність мала стати звичайною нормою повсякденного суспільного й державного життя. Російська й українська отримували статус найпоширеніших мов України. Мови національних меншин діставали право рівноцінного функціонування на рівні губернських та окружних органів влади.

На відміну від попередніх, явно декларативних, законів, що тією чи іншою мірою зачіпали галузь міжнаціональних відносин, постанова 1.08.1923 р. надалі конкретизувалася й уточнювалася відповідно до нових суспільних обставин. Цій меті підпорядковувалися, зокрема, постанова ВУЦВК і РНК УСРР “Про мову зносин органів влади і діловодства в адміністративно-територіальних одиницях, утворених за національною ознакою” (листопад 1925 р.), постанова РНК УСРР “Про задоволення культурних потреб населення національних районів” (грудень 1926 р.). [871; С.126-127, 170-171.]

За лаконічністю постанови ховався прорив у галузі міжнаціональних відносин у країні. В ній затверджувалися чотири основні напрямки майбутньої етнополітики. 1) Український народ (не зважаючи на те, що переважну його частину становило відстале, на погляд КП, селянство) отримував прерогативне право на представництво в державному і культурному житті України. 2) Російська мова зберігала позиції однієї з найбільш поширених мов в УСРР і отримувала статус мови міжнаціонального спілкування в СРСР. 3) Етнічні меншини вперше в історії поліетнічних держав дістали можливість реалізації власних етнічних прагнень на рівні державних органів влади місцевого, окружного і губернського масштабу в місцях компактного проживання. 4) Принцип обов'язкового володіння держслужбовцями окрім однієї з двох найпоширеніших мов ще й мовою переважачої більшості місцевого населення означав коренізацію радянського апарату всіх рівнів, тобто виправлення диспропорції представництва росіян і євреїв в державних структурах за рахунок висунення українців і представників інших етнічних меншин.

26 пунктів постанови з часом мали невідомо змінити суспільне життя в усіх його царинах: соціально-економічній, громадській і культурній, адже кожен з них при проведенні в життя тяг за собою низку відповідних змін. Наважимося стверджувати, що на момент прийняття постанови ні центральні, ні тим більше місцеві органи влади не були спроможні виконати їх без докорінної кадрової перебудови, без кардинальних зрушень у корпоративній свідомості, без кропіткої та наполегливої роботи в тій сфері, яку вони ігнорували протягом 1920-1923 рр. – у сфері міжетнічних відносин. Усвідомивши невідворотність змін, радянські органи всіх рівнів водночас з'ясували, що вони практично нічого не знають про стан і характер міжнаціональних відносин в УСРР, райони концентрації етносів країни, зміст і характер їхнього соціально-економічного буття, культурні та етнічні сподівання, характер суспільної організації та культурного розвитку. При стислих термінах, що відводилися на запровадження постанови, було від чого розгубитися.

Стало зрозумілим, що Відділ національних меншин НКВС, який запроваджував характерну для відомства політику контролю й стримування, не спроможний вирішувати проблеми, що постали в контексті нового курсу національної політики. Вперше питання про виведення роботи з національними групами зі сфери компетенції НКВС і передачу її до ВУЦВК порушувалося в постанові Колегії НКВС від 28 вересня 1923 р. Про доцільність подальшого існування інституції йшлося на засіданні президії ВУЦВК 14.12.1923 р. Після доповіді А.Буценка “Про відділ нацменшин при НКВС”, президія ВУЦВК запропонувала НКВС протягом семи днів виробити проект положення про перехід відділу з НКВС до ВУЦВК. [269; арк. 15] На реалізацію ухвали президії ВУЦВК знадобилося більше 4-х місяців, упродовж яких питання переходу центральної державної установи по роботі з етнічними меншинами з НКВС до ВУЦВК узгоджувалося з усіма комісаріатами республіки. Врешті 19.03.1924 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову “Про відділ нацмен при НКВС”, згідно з якою вирішувалося “замість відділу нацмену НКВС утворити при ВУЦВКу комісію нацмену”. [1752; С100] 29.04.1924 р. президія ВУЦВК прийняла постанову про утворення при ВУЦВК постійної комісії у справах національних меншин, відповідно до якої розпочинала роботу спеціальна установа з питань захисту прав національних меншин.

Утворення подібної інституції в складі вищого органу виконавчої влади свідчило про підвищення суспільної значущості національної політики в новому курсі внутрішньої політики радянської влади. Воно, з одного боку, підвищило суспільний статус і авторитетність Комісії в партійних та службових колах, з іншого, позбавило інституцію певного шлейфу негативних асоціацій і згадок, пов'язаних із діяльністю НКВС у галузі міжетнічних відносин і національного життя.

2.3. Зміст проблем етнічних меншин у контексті політики коренізації

На початку 20-х рр. УСРР перебувала в стані глибокого економічного шоку, що паралізував усі сфери життя країни. Голод 1921 – 1922 рр. став адекватним відображенням стану продуктивних сил країни й вимагав невідкладних заходів по її спасінню. Більшовицький уряд, його місцеві та закордонні критики констатували катастрофічне становище економіки в минулому однієї з найбагатших країн Євразії, щоправда, кожен шукав винуватців у таборі своїх політичних супротивників. Більшовики намагалися звалити вину на “тяжкий спадок царського імперіалістичного уряду” та війни першої чверті ХХ ст. Світове суспільство й політична еміграція звинувачувала в економічному занепаді країни більшовиків. Українська політична еміграція підкреслювала пагубність колоніальної політики Москви щодо України і викликаний нею конфлікт між містом і селом.

Безперечно, всі вони мали рацію, а ситуація набула критичності внаслідок переплетіння й взаємодії означених факторів. Проте перспективи економічного розвитку країни в першу чергу визначилася тим, що більшовицький переворот повністю зламав стару систему виробничих відносин, суспільного розподілу праці, принципів функціонування внутрішнього ринку, товарно-грошових відносин, фінансову систему тощо. Сподівання найближчого оточення В.І.Леніна на світову пролетарську революцію

та невідкладне запровадження комунізму не виправдалися. Що ж до ймовірності побудови соціалізму на теренах колишньої Російської імперії, виявилось, що розробивши і втілюючи доскональну програму політичного перевороту, більшовики на початку 20-х рр. не мали програми соціально-економічного будівництва.

Добре відомо, що Україна була однією з найбільш промислово розвинених республік СРСР, але рівень цього розвитку не слід переоцінювати. В 1926 р. у сільськогосподарському секторі було зайнято 87,33% населення республіки, в дрібній і кустарній промисловості – 2,29%, на будівництві – 0,34%, залізничному транспорті – 0,99%, інших видах транспорту – 0,35%, у торгівлі – 1,35%, в закладах – 1,91%, інших галузях – 1,85%, фабрично-заводській промисловості – 3,59% населення. [874; С.106] Сумарна частка осіб, які могли б вважатися безпосередньою соціальною базою нових суспільних взаємин, становила близько 5%,* що обіймало мізерну частину виробничо активної людності країни.

На початок політики коренізації УСРР за основними економічними показниками залишалася аграрною країною, в якій селянство, що становило близько 76% населення*, було основним виробничим класом. Як вказувалося вище, селянською за соціальною структурою була й значна частина етнічних меншин УСРР. Нижчим за український показник питомої ваги селянства в структурі етносу був у росіян (селянство становило 46%), євреїв (6,2%)** та дисперсних нечисленних етнічних меншин (татари, ассирійці, вірмени, грузини, латиші, литовці, естонці тощо). Окреме місце в системі соціальних взаємин у республіці посідали цигани.

Під час промислового занепаду початку 20-х рр. центр виробничого життя республіки, як соціально-економічного цілого, перемістився в село. Аграрна політика

* Цікаво, що в документах партії всіляко насаждалася думка про те, що “відносна більшість пролетаріату не була українською по своїй мові”. [874;С.132] Звідси партійні догматики обґрунтовували основне завдання українізації - встановлення правильних взаємин між російськомовним пролетаріатом і національним селянством, російським містом і українським селом. З огляду на те, що промисловий пролетаріат становив трохи більше 3,5% населення країни, стає зрозумілою страшна іронія історії, що змусила майже 96% населення країни підпорядковувати власні прагнення і уявлення до інтересів мізерної частки суспільства.

* Всесоюзний перепис населення з'ясував, що в 1922 р. частка селян (тобто осіб, у яких головним заняттям була праця в одноосібному або колективному сільському господарстві і членів їх сімей) дорівнювала 22 004,4 тис. чол. (76,37%). [888; С.55-59]

** За даними В.В. Калініченка в 1926 р. нараховувалося 98 тис. селян-євреїв, які мешкали в 21 з 40 округ республіки. [1310; С.85-86]

влади визначала зміст і повсякденні проблеми життя майже 4/5 її населення. В 1922-1923 рр. відбувся другий після часів воєнного комунізму етап перевладнання на нових соціально-економічних засадах комплексу виробничих взаємин на селі, що більшою, або меншою мірою видозмінив усі складові виробничого й суспільного життя села, його соціальну структуру. В 1922 р. завершилося запровадження земельної реформи в УСРР.

1920-1923 рр. стали критичними для селянства України як класу. Особливої гостроти селянському питанню надавала та обставина, що революційні за своїм змістом соціально-економічні перетворення в сільськогосподарському секторі виробництва розпочалися на етапі економічного занепаду 1917-1920 рр. і продовжувалися на тлі голоду початку 20-х рр. Внаслідок аграрного реформування 1922-1923 рр., на думку В.В. Калініченка, переважна більшість селянства УСРР покращила умови господарювання, збільшивши коштом внутрішньореспубліканського перерозподілу земель свої земельні ділянки. Проте в цілому становище сільського господарства залишалося критичним і визначалося декількома факторами, що нашаровуючись один на одного, погіршували ситуацію. По-перше, впродовж політики воєнного комунізму була зруйнована система товарно-грошових відносин на селі й схема товарно-грошового обміну між містом і селом. Наслідком цього були натуралізація селянського виробництва, перманентне зниження його товарності. З часом ця тенденція вела до стагнації й занепаду селянського виробництва, яке було не зацікавлене в розширеному відтворенні й виробляло лише необхідне для власного споживання. Тенденція активізувалася й зміцнювалася особливостями соціальної політики більшовицького уряду на селі, його ставкою на декласоване селянство, сільський пролетаріат і бідняцькі шари. В умовах упередженого ставлення влади до середняка та соціально-економічної війни проти куркуля нарощувати обсяги виробництва було не вигідно. Селянство, втративши економічні й суспільні стимули своєї роботи, маючи лише землю, не було ані спроможним, ані зацікавленим у підйомі сільського господарства.

По-друге, повсюдно в Україні були ліквідовані великі товарні виробництва сільськогосподарської продукції, як поміщицько-капіталістичні, так і колоністські. Переважну частку сільськогосподарського виробника становив дрібний виробник, який навіть в умовах сприятливої господарської кон'юнктури був не спроможний повністю

забезпечити потреби внутрішнього ринку УСРР у сільськогосподарській продукції та сировині. За підрахунками В.В. Калініченка, лише незначна частина міцного середняцтва і так звані куркулі мали реальні товарні надлишки. Колективний сектор жодного помітного впливу на господарське життя села в першій половині 20-х рр. не справляв і мав скоріше агітаційно-пропагандистський, аніж виробничий характер.

По-третє, виробниче життя села відбувалося в умовах постійних земельних переділів, неврегульованості поземельних відносин, заплутаності й занедбаності землекористування, черезполосиці й дрібноземелля, які всі разом вкрай ускладнювали процес сільськогосподарського виробництва з технічної точки зору.

Отже, незважаючи на такий, безумовно, позитивний наслідок аграрної революції, як підвищення пересічних норм землекористування, в цілому життя селянства УСРР відбувалося у вкрай складних умовах. Незацікавленість селянства в нарощуванні виробництва привела врешті до нездатності аграрної країни себе прогодувати, яскравим свідченням чого були голод 1921-1922 рр. і регулярні рецидиви голоду в регіонах до середини 20-х рр. Перманентний кризовий стан в основному виробничому секторі економіки накладав негативний відбиток на господарче життя країни в цілому, знекровлював культурне буття, спотворював галузь міжнаціональних відносин.

У середовищі етнічних меншин земельне питання, як і аграрна політика в цілому, набули особливої гостроти, викликавши низку соціально-економічних проблем. Найболючішою серед них, безумовно, була проблема втрати колишніми колоністами значної частки громадських земель, які були основою їхнього колишнього процвітання й неодмінною умовою запровадження інтенсивних методів господарювання. Внаслідок внутрішньореспубліканського перерозподілу землі приблизно 10% селянських господарств втратили лишки, 60% господарств отримали землю, в 30% господарств землекористування залишилося без змін [994; С.5]. Середня площа отриманої в ході аграрної революції землі з конфіскованого фонду, складала по Україні 3,7 дес. на двір, у тому числі на Правобережжі - 2,0 дес., на Поліссі - 2,7 дес., на Лівобережжі - 3,4 дес., у Степу - 6,0 дес. [1135; С.12-13] Землезабезпеченість селян - членів комнезамів збільшилась майже втриє: у 1917 р. вони мали пересічно по 1,83 дес. на двір, а в 1925 р. - по 5,01 дес. [959; С.Х] За відомостями Народного комісаріату робітничо-селянської

інспекції СРСР усі безземельні господарства України отримали земельні наділи. Група, що мала до революції до 2 дес. на двір, на 76 % у Лісостепу, Поліссі і на 100 % у Степу збільшила землекористування. Група з землезабезпеченістю від 2 до 4 дес. на 40 % у Лісостепу, на Поліссі і на 85,7 % у Степу перейшла в більш землезабезпечену групу. Частково збільшили своє землекористування господарства, які мали до революції від 4 до 16 дес. Разом з тим групи селян, які до революції мали 8—16 дес. на двір, у 47% випадків у Лісостепу, на Поліссі і 21,6 % випадків у Степу втратили лишки землі й перейшли до менш землезабезпеченої групи. Що стосується господарств, які мали до революції понад 16 дес. землі на двір, то 60,4% таких господарств у Степу і 95,6 % у Лісостепу та на Поліссі перейшли до менше забезпеченої землею групи [947; С.6].

Статистика результатів внутрішнього республіканського перерозподілу земель безпосередньо стосується змін соціально-економічного потенціалу етнічних меншин. Не випадково питома вага степових господарств, що втратила значні земельні ресурси, співпадає з питомою вагою етнічних меншин у населенні Південної України. На відміну від українського, російського, білоруського, почасти польського селянства, колишні іноземні колоністи (німці, болгары, гагаузи, греки, чехи, шведи, євреї) не набули, а втратили від аграрної політики більшовиків. Як свідчать архівні джерела, питання земельного голоду, несправедливої конфіскації земель, зловживань місцевої влади при проведенні землевпорядження надзвичайно гостро стояли в місцях компактного мешкання названих етнічних громад. Зрозуміло, що перерозподіл земельних фондів відбувався з метою покращення становища величезної групи малоземельного та безземельного селянства і за своїм змістом був заходом соціальної справедливості. Але для етнічних меншин він набув форми етнічної й особистісної трагедії, підірвав основи господарської стабільності, негативно вплинув на етнокультурний потенціал. Запровадження в життя цієї складової аграрної політики відбувалося з низкою зловживань, що стало основою загострення міжетнічних відносин. Становище ускладнювалося внаслідок неухважного ставлення уряду до сфери міжнаціональних відносин.

Дуже тісно з земельним питанням була пов'язана проблема надмірного оподаткування в селах етнічних меншин. В історичній літературі міцно затвердилася

думка, що введення продподатку, згодом єдиного сільгосподатку (ЄСГП), зменшило тиск на сільськогосподарський виробничий сектор, в цілому сприяло відродженню селянського господарства в умовах непу. Стосовно етнічних меншин ця складова внутрішньої політики набула суперечливого, переважно негативного змісту. Незважаючи на зменшення землекористування колишніх колоністів, відповідне зниження обсягів виробництва, господарчий занепад, етнічні меншини потерпали від надмірного оподаткування. Найбільш гостро проблема стояла в селищах колишніх іноземних колоністів та містечкового єврейства. Проблема подвійного оподаткування євреїв в цілому була вирішена на середину 20-х рр. і не отримала безпосереднього виходу на сферу міжнаціональних відносин. Надмірне ж оподаткування колишніх колоністів стало каменем спотикання в житті поліетнічних регіонів і не втрачало своєї актуальності протягом непу.

Етнічні громади не приховували свого обурення податковою політикою місцевих органів влади, які під приводом відносної заможності етнічних меншин, не розробленості методики визначення соціального статусу селянського господарства, відносили переважну більшість колоністських господарств до категорії куркульських і перекладали в такий спосіб центр ваги податкового тягарю в багатонаціональних регіонах на громади етнічних меншин. Оподаткування в середньому на 2-3 категорії вище, ніж у сусідніх українських і російських селах, було типовим явищем в місцях компактного розселення німців, болгар, греків, чехів, шведів і гагаузів. Скарги земельних громад з приводу несправедливого оподаткування складали величезну частку листування Наркомату земельних справ, Робітничо-селянської інспекції, Наркомату внутрішніх справ. Найзмістовніший пласт архівних матеріалів з проблеми відклався у справах німсекцій наркоматів і відомств, які зафіксували картину безкарного свавілля й деспотизму сільських та районних виконкомів, що безконтрольно плюндрували основні нормативні акти радянської влади на місцях. 1921-1925 рр. були часом безперервної тяжби між представниками етнічних меншин і центральними державними відомствами з приводу зменшення податкового тиску.

Обстеження становища етнічних меншин, здійснені ЦКНМ у 1924-1925 рр., зафіксували катастрофічне зниження їхньої господарської спроможності, незадоволення

колоністів загальною лінією податкової політики та її негативний вплив на клімат міжетнічних взаємин, ставлення етнічних меншин до радянської влади. Зокрема, в доповіді члена ЦКНМ І.Ф. Гафтеля за результатами інспекції німців Волині в жовтні 1924 р. читаємо наступне: “Колоністи страшенно обурені, що вони завжди стояли на 2 категорії вище, ніж сусідні українські села, не дивлячись на однорідність господарств і такий самий врожай. За словами членів РВКу досить мати в районах німецькі колонії, й СГП [сільськогосподарський податок. – Л.Я.] накладають вищий за інші райони. Слід зауважити, що колоніст не скаржиться на високий податок взагалі, він цілком свідомий того, що держава потребує зараз грошей, а також свідомий, що податок легший за торішній, але він обурений саме тим, що з нього беруть більше, ніж з інших сіл.” [281; арк. 17-18.]

Деструктивним фактором, що нашаровувався на згадані складові соціально-економічної політики на селі і вкрай загострював їх, була практика позбавлення виборчих прав. До коренізації в селах селянських етнічних громад не менш як 1/5 виборців не мала права участі у виборах до органів влади. В середовищі німців, особливо менонітів, за спостереженням завнімсекцією Донецького губкому Шварца, позбавлення виборчих прав набуло масового характеру. В одному зі звітів він зауважував: “Є колонії, де з правом голосу залишилося 8-10 чоловік, усі інші вважаються контрреволюціонерами. В одній колонії Шидлова є 96 чоловік позбавлених права голосу, серед них і колишні червоноармійці. Обґрунтування, що батько не має права голосу, значить і син позбавляється. Інші позбавлені права голосу за те, що їхній батько найняв колись батрака”. [281; арк. 200.] Подібна оцінка забезпечення виборчих прав німців містилася також у річному звіті про діяльність Союзу німецьких колоністів Катеринославської губернії “Колоніст” (вересень 1923 – вересень 1924 року): “Колоністи без розбору були проголошені куркулями, цілі громади були позбавлені права голосу, були відлучені від участі у виборах та управлінні...” [1782; С.31.]

Масовість позбавленців у сукупності з непідсильним податковим тиском, спрямованим на розорення найбільш міцних господарств; відібранням земельних фондів, необхідних для нормального ведення господарств, і доселенням на них українських та російських селян зміцнювали в середовищі меншин небезпідставні думки про

дискримінацію за національною ознакою. Проголошені більшовиками гасла рівноправності народів істотного впливу на них не справляли, адже в повсякденному житті етнічні меншини мали безліч прикладів, що суперечили державним законодавчим актам. Ситуація ускладнювалася тим більше, що страждали не лише середняцькі й заможні шари національного села, а і його бідняцька частина.

Разючі прецеденти радикалізму сільських і районних виконавчих органів влади, що суперечили основному змісту класової та національної політики КП, створювала незважена кадрова політика першої половини 20-х рр. Так, у болгарських селах, де практично не застосовувалася наймана праця, тобто селянські господарства носили не дрібнокапіталістичний, а трудовий характер, частка позбавленців (як куркулів) була суттєвою. В болгарських колоніях зафіксовані випадки, коли голова сільради (росіянин за походженням) зараховував до куркулів і контрреволюціонерів незаможників, що стало причиною їхнього повного розорення. [486; арк. 83.]

Подібні ситуації, закладаючи фундамент погано маскованої конфронтації між громадами етнічних меншин і місцевими органами влади, виникали в селищах усіх етнічних меншин. У цілому демократичний характер радянської влади не виключав вкрай шовіністичних і брутальних методів “роботи” низових органів влади, що застосовувалися водночас із виголошенням гасел пролетарського інтернаціоналізму. Обстеження 1924-1925 рр. констатували заляканість етнічних меншин від західних до східних кордонів республіки. Виняток становили лише росіяни.

Найбільш тривожна ситуація склалася в польських і німецьких селищах. Відверто конфронтаційних форм набули стосунки німецьких громад і райвиконкомів на Запоріжжі. Під час підготовки виділення Хортицького німецького національного району, з'ясувалося, що окружний і районні виконкоми були налаштовані категорично проти районування за національною ознакою. Згідно з матеріалами ЦКНМ, “Хортицький РВК провадив по всіх колоніях кампанію проти районування. Представник РВК т. Козловський заявив на загальному сході, що у випадку створення району він власноруч розстріляє 100 німців. У таких умовах ухвалювалися резолюції, що населення проти районування”. [279; арк. 8]

Подібні методи вирішення національного питання були не винятком, а правилом у роботі місцевої виконавчої влади повсюдно в місцях розселення етнічних меншин.

Одеський губпідвідділ національних меншин відверто визнав, що в 1923 р. його діяльність “звелася до вирівнювання роботи ОВКів у сенсі національної політики”. [281; арк. 253]

Ігнорування національних особливостей під час здійснення соціально-економічної політики в першій половині 20-х рр. створило на середину 20-х рр. вибухонебезпечну ситуацію в сфері соціально-економічного життя значних за територію та вагою у виробничому житті республіки регіонів Західної, Східної і Південної України, останній з яких традиційно був житницею УСРР та Союзу. Отже, соціально-економічна політика стосовно етнічних меншин знекровлювала господарсько-виробниче і суспільно-політичне життя важливих у стратегічному відношенні регіонів, вела до стагнації сільськогосподарського виробництва, що послаблювало країну в цілому.

Другим за гостротою було питання суспільної активності етнічних меншин і характеру їхніх взаємин з радянською владою. Уряд УСРР на початку і впродовж політики коренізації розглядав проблему в її вузькому значенні, як питання недостатньої виборчої активності етнічних меншин. Одним з основних завдань він вважав радянізацію етнічних громад, тобто збільшення їхнього представництва в органах радянської влади, поширення комуністичного, комсомольського, піонерського та жіночого рухів. Втім проблема адекватної соціальної реалізації етнічних меншин, незважаючи на їхню формальну рівність, була ширшою та охоплювала принаймні декілька напрямків життєдіяльності суспільства. Серед них найважливішими були наступні: становлення й затвердження радянської моделі державності в буквальному розумінні слова (що стосувалося безпосередньо етнічних меншин – формування сільських, районних і містечкових рад, як низової ланки державної влади в УСРР); формування та виховання відповідного рівня освіченості та політичної культури, необхідних для свідомої участі населення в політичному процесі; відповідність внутрішньої політики більшовиків політичним інтересам етнічних меншин та справі захисту їхніх прав; форми суспільної активності етнічних меншин у державі диктатури пролетаріату; відповідність радянських суспільних рухів та організацій етносоціальним та етнокультурним потребам і прагненням етнічних громад.

На початку 20-х рр. в УСРР відбувався початковий етап радянського державного будівництва. Особливістю даного етапу становлення органів влади була крайня

невизначеність компетенції, напрямків і методів діяльності, джерел фінансування і кадрового забезпечення місцевих органів влади, що при відсутності у населення жодної уяви про основи радянського будівництва створювало безпрецедентне переплетіння і паралельне існування традиційних для села установ і посадових осіб, наділених на думку селян владними функціями, та нових радянських інституцій. [1782; С.120-128]

Сільради становили первинну ланку державної влади в УСРР, основоположну цеглину, з яких складалася вся будівля радянської держави. На початок політики коренізації в Україні лише в майбутньому національних нараховувалося 379 російських, 102 єврейських, 157 польських, 228 німецьких, 80 молдавських, 30 грецьких, 46 болгарських сільрад, [1495; С.15-35, 42-47, 54-61, 67-78, 85-88, 93-94, 99-101] вибори до яких здійснювалися щорічно на загальних зборах сільських громад. Загальні збори, як правило, за заздалегідь укладеними списками, затверджували склад сільради, з якого згодом призначався голова сільради і голови комісій (господарської, адміністративної, землевпоряджувальної тощо), які відповідали за конкретні напрямки роботи ради. Разом із ВРК та КНС (що формально не були органами виконавчої влади, проте завдяки сприянню й заохочуванню з боку райвиконкомів, значно перевищували свою компетенцію суспільних організацій) вони здійснювали пролетарську диктатуру на селі, автоматично й бездумно запроваджували в життя розпорядження райвиконкомів.

Формально сільради були органами представницької демократії, через які селянство на місцевому рівні мало вирішувати широкий спектр власних проблем, від господарських до культурних. Реально ж у першій половині 20-х рр. внаслідок низки взаємообумовлених факторів, таких як: продовольчі труднощі; недовіра комуністичного уряду до селянства в цілому, й селянства етнічних меншин в особливості; різке зниження громадсько-політичної активності й культури етнічних меншин; стереотипи волюнтаристських методів управління часів воєнного комунізму тощо, сільради в селах етнічних меншин не стали органами народовладдя, а залишалися напіввоєнними органами комуністичної диктатури. Ситуація навкруг обрання і діяльності сільрад, а особливо їхніх голів, у селах етнічних меншин на початку 20-х рр. склалася суперечлива, підчас скандальна, що дискредитувало ідею рад як таку. Категорично не відповідав уявленням про демократію той факт, що величезна більшість голів сільрад призначалася

з представників інших національностей, які не знаючи мови й культури виборців, специфіки сільського буття, будучи, як правило, пролетарями за походженням, маючи лише початкову освіту, методами часів воєнного комунізму насаждали своє бачення нового ладу, вчили селян господарювати, обкладали їх податками, закривали церкви тощо.

Невідповідні, вкрай напружені, або й ворожі взаємини між селянами та сільрадівським активом були звичайною практикою суспільного життя національного села в першій половині 20-х рр. Ось як вони змальовані завнімсекцією Донецького губкому КП(б)У: “Уповноважений сільради Мартініс відіграє роль ляльки, окрім нього є ще обраний від суспільства, так званий “шульц” (голова) якийсь Янсен (при старому режимі він також був старостою). У нього вирішується доля колонії та проводяться загальні збори, а уповноважений сільради лише запроваджує в життя пропозиції та накази сільради, а в цілому жодного впливу не має.” [281; арк. 199.]

Непоказний стан сільрад у болгарських селах зафіксований під час обстеження болгарського населення УСРР членом ЦКНМ Бугановим (1924 р.). У його звіті читаємо: “В кожному болгарському селі мається болгарська самостійна сільрада. В минулому році більшість голів сільрад не лише не підтримувала зв`язку з громадянами, але цього зв`язку не мала навіть з членами сільради. В більшості випадків голова спільно з 2-3 своїми наближеними членами сільради вирішували “нишком” суспільні питання, абсолютно не інформуючи навіть сільраду та населення.” [281; арк. 86-87.]

Не відрізнялася на краще робота сільрад у грецьких селах. Під час обстеження Новоселівського й Старокримського райвиконкомів, проведеного в травні-червні 1923 р., було виявлено ряд недоліків у їхній роботі. Найсуттєвішими з них були формалізм і замкненість діяльності сільських рад, відсутність контакту з населенням. Зазначалося, що “фактично працюють голова і секретар” [46; арк. 27.]

Уряд України шукав шляхів виходу з даної ситуації. Важлива роль у поживленні діяльності низових органів влади відводилася районуванню 1923 р., яке почасти скоректувало незручності, викликані розривом волостей з нацменшинами. Спочатку реорганізаційна встряска дійсно поживила громадське життя в селищах етнічних меншин, що, зокрема, зазначав А. Буценко [116; арк. 31 зв.]. Проте позитивні зміни не

були закріплені. Неодноразові обстеження роботи сільрад спеціальними комісіями, відомості ЦКНМ (1925 р.) відбивають їхній кепський стан. Так, на засіданні губернської виборчої комісії при Донецькому ГВКу 22 листопада 1924 р. зазначалося: "По Маріупольському округу участь у роботі й керівництво були зовсім слабкими, видно лише зовнішню сторону роботи, а широкі селянські маси до неї зовсім не втягнені" [763; арк. 86].

На початок політики коренізації навкруг низового радапарату склалася надзвичайно складна й дратівлива ситуація. Коріннями вона сягала не лише в новаторський характер радянської моделі державності, що саме по собі тягло низку ускладнень суто технічного плану, а в суперечності, закладені під час затвердження радянської моделі державного управління. З одного боку, вона проголошувалася органом влади трудящих. З іншого, шляхом відповідного скеровування виборчих кампаній, обмеження виборчих прав значних соціальних верств, насадження виборчих списків, призначення головами сільрад осіб іншої національності та соціального походження, значна частина трудящих усувалася від реальної участі в державному управлінні, штучно обмежувалася в своїх можливостях впливати на вирішення життєво важливих питань. Особливо незрозумілим було штучне запроваджування певного цензу для допуску до відповідної соціальної реалізації. Для того, щоб обійняти будь-яку посаду в радянській державі треба було бути незаможним, отож у розумінні колишніх колоністів, гірший працівник набував вищого суспільного статусу.

Пересічно вищий добробут етнічних меншин став причиною позбавлення виборчих прав суттєвої частки їхньої людності. Практика призначення головами сільрад українських і російських пролетарів провела глибоку роздільну межу між сільрадівським активом і етнічними громадами. Найбільш небезпечним у цій ситуації було те, що досить численні шари народу були відсунені від вирішення найгостріших місцевих проблем. Складалася наднародна мережа органів місцевого державного управління, яка здійснюючи соціально-економічну політику, що не відповідала інтересам селянства, з органів народної влади перетворювалася на органи партійної диктатури.

Надзвичайно дратливим з точки зору як спеціальних державних установ, що займалися етнічними меншинами, так і радянських органів влади було питання рівня

політичної активності етнічних меншин. Партійний загаль вважав їх суцільною відсталою масою з низьким рівнем політичної свідомості, заскорузлою в своїх вузько національних забобонах, запаморочену клерикальним дурманом. Втім, реальною була не проблема низького рівня політичної свідомості й культури етнічних меншин, а їхня невідповідність стратегічним і тактичним завданням правлячої в Країні Рад політичної партії. Теза політичної відсталості етнічних меншин, тривалий час мусована в офіційній літературі, видається доволі сумнівною. Суцільні масиви архівних матеріалів заперечують культурну відсталість, політичну в тому числі, євреїв, поляків, компактних селянських етнічних громад, підтверджуючи її хіба що стосовно циган та дисперсних етнічних меншин (переважно азійських і кавказьких біженців). Всупереч затвердженому радянською історіографією стереотипу політична активність етнічних меншин була доволі високою, але не в середовищі шарів, на які робила ставку КП, і не в очікуваних нею формах.

Соціально-економічна агонія єврейського містечка, відсутність реальних можливостей забезпечити існування сотень тисяч єврейської декласованої бідноти у сукупності з давніми традиціями політичної боротьби й організації визначили незалежність політичної думки та широкий спектр політичних партій національного характеру в єврейському середовищі. Єврейська громада республіки в значних обсягах протягом непу постачала кадри як для більшовицької, так і для низки опозиційних їй партій. Євсекції, створені 1918 р., починаючи з 1921 р. стали складовою Агітпропу ВКП(б) і були центром офіційної активності євреїв, виконували функцію “встановлення диктатури пролетаріату на єврейській вулиці”. І все ж, незважаючи на вагоме представництво євреїв у лавах більшовицької партії та комсомолу, величезна частка єврейства не вважала їх дійсними представниками суспільної думки меншини. В першій половині 20-х рр. значно більшим політичним впливом на “єврейській вулиці” користувалися численні сіоністські партії та організації. Сіонізм розглядався як єдино можливий політичний шлях збереження етнічної автентичності єврейського народу не лише в СРСР, а й у світі. У стані єврейства, орієнтованого на збереження національної ідентичності, не було єдності стосовно шляхів досягнення мети. Доктрина сіоністського руху, визріла в колах українських євреїв наприкінці XIX ст., ґрунтувалася на ідеї створення національної єврейської держави в Палестині і збирання свідомих єврейських сил розсіяння. В 20-і рр.

єврейські колонії Палестини, заручившись протекцією Англії, робити перші, досить складні, кроки на Землі Обітованій, а становище колоністів було скрутним і хитким. До того ж сіоністи мали різні погляди на форму майбутньої державності, отже, сіоністський рух, як такий, складався з великої кількості організацій та партій, від поміркованих до ліворадикальних. На початок 20-х рр. організаційна структура сіоністського руху в межах колишньої Російської імперії виглядала наступним чином: Алгемейн-сіоністи (ліберальне крило сіоністського руху); “Мізрахі” (організація релігійного характеру); “Цеірей-Ціон”^{*} (організація сіоністського робочого руху поміркованого соціалістичного толку); “Поалей-Ціон” (з 1923 р. ЄКРП)^{**} (близька до меншовиків сіоністська соціалістична партія); “Гашомер-Гацоїр”^{***} (юнацька організація); “Геголуц” (суспільна організація, що опікувалася соціально-економічними проблемами підготовки єврейської колонізації Палестини); “Тарбут”^{****} (культурна та просвітянська організація для розвитку освіти на івриті) тощо.

Всупереч більшовицькій пропаганді переважна більшість соціалістичних єврейських партій не перебувала на антирадянських позиціях. Навпаки, вони активно виступали за розбудову радянської системи і наповнення її справжнім демократичним змістом. 1924 р. Сіоністсько-соціалістична партія, зокрема, писала: “... Наша партія визнавала і визнає величезне значення радвлади для справи визволення трудящих усього світу, але значення радвлади втоптується в бруд і зводиться нанівець нічим не оправданим, найпідступнішим, все зростаючим терором.” [863; С.183] Вістря політичних виступів єврейських партій спрямовувалося не проти влади рад, а проти влади більшовицької диктатури, яка на певному етапі стала ототожнювати себе з радянською владою. В цьому сенсі позиція сіоністів була послідовною і непримиренною, а основна критика припала на євсекції, які на думку єврейського політикуму узурпували право висловлення інтересів єврейства в СРСР. Відозва ЦК “Югенд Цеірей-Ціон” у липні 1923 р. наступним чином охарактеризувала сутність євсекцій: “Євсекція, що висить над головою

* Розкололася 1920 р.

** Розпущена 1928 р.

*** Підпільний установчий з'їзд у Москві оформив 20-тисячну організацію, яка разом з “Гістадрутом” та “Кадими” склала ЄВОСМ, а 1926 р. перейменованій на ЄВТОСМ (Єдина всеросійська трудова організація сіоністської молоді).

**** Припинила існування внаслідок масових репресій на початку 30-х рр.

євр[ейських] трудящих, як Домоклів меч, що наслідуює своєю діяльністю не задоволення національно-класових інтересів, а лише ліквідацію всякої євр[ейської] трудової громадськості... – не продукт руху євр[ейських] трудящих, а кучка доктринерів, інтелігентів, відірваних від мас, з нею потрібно боротися... диктатура євсекції є продуктом диктатури компартії на всеросійській вулиці.” [863; С.165]

В першій половині 20-х рр. сіоністські організації, незважаючи на переслідування уряду, вирости у досить значну і впливову політичну силу, яка являла з себе всесоюзну організацію в підпіллі. Так, скажімо, “Геголуц” на той час розпався на ліве і праве крила, обидва з яких мали ЦК у Москві, республіканські осередки в Гомелі та Києві, а також підпорядковані їм окружні організації. Організаційна структура єврейських партій та молодіжних організацій практично не відрізнялася від ВКП(б) та ЛКСМ: вони так само скликали конференції та з’їзди, мали ЦК і мережу місцевих осередків окружного та районного рівня.

Значно меншу активність виявляли колишні колоністи. Рідкісні відомості перших років радянського будівництва глухо фіксують загальний політичний клімат у селищах етнічних меншин, відразу виводячи формулу: бідне село – підтримують радянську владу, заможне село – ворожі їй, або маскують свою ворожість. Таким способом змальоване політичне становище в грецьких та німецьких селах у доповіді про організацію радянської влади в Маріупольському повіті за 1920 р. Нотатки члена Маріупольської повітової організації КП(б)У по окремих селах є класичним прикладом комуністичного політичного аналізу поточного моменту. Стосовно грецького села В.Каракуба занотовано: “Більшість населення заможна, майже 1/3 частина куркулі. Ставлення до радянської влади таємно вороже, ведеться пропаганда проти Рад і радянських працівників. Хоча сільрада обрана в присутності повітового інструктора, більшість депутатів в сільраді – куркулі. Виконком увесь складається з куркулів і Миколаївських служак. Голова виконкому – багатій-мироїд, який розпродав завчасно більше сорока корів за спекулятивними цінами і гроші заховав. Товаришем голови обраний колишній волосний старшина. Під впливом куркуля-голови другий повітовий інструктор, якого послали для перевиборів сільради, до організації перевиборів не був допущений і, склад сільради, згідно постанови всього сходу, залишився без змін.” [689; арк. 3] У селі Ст. Крим картина протилежна: “В населенні

переважають середняки й бідняки. Ставлення до Радянської влади добре. Куркулів майже нема. Рада обрана за сприяння повітового інструктора. Увійшли головним чином представники бідноти”. [689; арк.5 зв] Певний середній варіант знаходимо в записах про с. В. Каракуба: “Населення поділене на два ворогуючих табори: куркулі та біднота, виразно більшовицьки налаштована. [На виборах до сільради] боротьба завершилася на користь куркулів, і в раді переважають куркулі та їхні посіпаки. До Радянської влади ставляться ніби приязно, але розуміють цю владу по-своєму.” [689; арк.6]

Наведені уривки, хоча й стосуються греків Призов`я, цілком адекватно відображають зміст політичних проблем у відносинах владних структур та етнічних меншин загалом. Найвиразнішою серед них був номінальний характер радянської демократії. Як видно з цитованих джерел, диктатуру пролетаріату не цікавило волевиявлення населення як таке. Більшовики скеровували свою діяльність на забезпечення зовнішньої видимості загальної підтримки селянства. В разі невідповідності соціального складу сільради тактичним інтересам КП він послідовно доводився до бажаного шляхом повторних перевиборів. І, якщо на початковому етапі радянського будівництва селянство, спираючись на власні збройні ресурси, мало змогу відстоювати легітимність обраних сільрад (як це було у В. Каракубі), то після роззброєння селянства контроль райвиконкомів над виборчими кампаніями став неподільним.

Пізніші за часом матеріали лише конкретизують проблеми, що виникали перед інструкторами РВКів під час підготовки й проведення виборчих кампаній у селах етнічних меншин. Загальною перепорою на шляху ухвалення пропонованих райвиконкомаами списків кандидатів у члени сільрад була пасивність власне більшовицького електорату – бідняцтва та сільського пролетаріату. Середняки ж, а ще більше заможні селяни, виявляли виборчу активність. Очевидною була залежність рівня політичної активності й уміння вести політичну гру відповідно від заможності. Інструкторів по виборах і дратувала і непокоїла та обставина, що найбільшу активність виявляло куркульство, яке, навіть позбавлене виборчих прав, примудрялося через незаможне селянство презентувати власні інтереси на виборах.

Боротьба за електорат, таким чином, ставала основною проблемою у перспективному визначенні політичного спрямування села й через те визначала складні й

суперечливі стосунки між державою та етнічними меншинами. Гостроту цих стосунків яскраво унаочнював той факт, що в більшості сіл населення різко заперечувало можливість голосування за списки кандидатур від райвиконкомів. Очевиднішими ставали не лише опозиційність селянства некоректній поведінці райвиконкомів та його намагання надати виборам прозорого характеру, а й нежиттєвість нав'язаних селянству органів влади в умовах відсутності справжньої підтримки мас.

Окреслені процеси віддзеркалювали сутність стосунків між етносами УСРР та її урядом. Наївним було б твердження, що їхня переорієнтація відбулася внаслідок загострення суперечностей у селищах етнічних меншин. Останні були лише відбитком надзвичайно глибоких суперечностей у так само недемократичних і неконструктивних взаєминах між центром і національними республіками. Запекла боротьба на XII з'їзді ВКП(б) між поборниками централізму й тими, хто не бачив альтернативи лібералізації в питаннях національно-державного будівництва, визначила "оксамитову революцію" згори, що дістала назву політики коренізації. Вона, безумовно, була вимушеною тактичною поступкою на шляху досягнення стратегічної мети – побудови соціалізму в радянській державі. Значна частина комуністичної номенклатури і в союзному центрі й на місцях у цей час вже розуміла, що альтернативою розширення суспільної бази рад шляхом політики коренізації є відтягуваний з дня на день суспільний вибух, здатний рознести весь СРСР і кожну з його державних складових. Політика коренізації була вкрай своєчасною та життєво необхідною для оздоровлення внутрішнього життя суспільства, опанування думками і сподіваннями суспільно активних громадян на якісно новому рівні в нових історичних умовах.

Ця мета була надзвичайно актуальною стосовно етнічних меншин. Етап неприхованої боротьби з націоналістичними та дрібнобуржуазними організаціями в республіці підходив до кінця. Протягом 1920-1923 рр. ВЧК та її наступник Наркомат внутрішніх справ знищили всі організовані прояви антирадянського руху в межах УСРР. Віхами діяльності установ стали ліквідація махновщини й місцевого політичного бандитизму, Польської організації військової та заборона сіоністського руху [1426; С.188, 198-202.]. Проте до фактичного опанування суспільно-політичною свідомістю етнічних громад було ще далеко. Надзвичайно повільно в середовищі останніх поширювалися

радянські форми громадської активності: комуністичний, комсомольський, піонерський рухи.

Більшовицькі партійні осередки, які з перших років радянської влади поширювалися теренами УСРР, поступово захоплювали провідне місце в скеровуванні та організації місцевого суспільного життя. Оскільки для заповнення керівних посад на селі катастрофічно не вистачало місцевих членів партії, їх заступали переважно надіслані з міст робітники. Влучну характеристику партійця-сільрадівець початку 20-х рр. навів, запозичивши її з радянської преси, Б.Кравченко: "...Привозили його з міста, як kota в мішку, і випускали, і він залишався близько п'яти місяців, а потім давав драла, прихопивши з собою до міста п'ять корів чи повну кишеню грошей". [1361; С.96] Одна цитата, хоча й найавторитетнішого тогочасного джерела, звичайно, не є підставою для висновків щодо сільрадівського активу як такого, проте й інші документи свідчать, що за особистісними та професійними характеристиками переважна частка партійців-керівників була не лише чужою селянству, а й не відповідала жодним стандартам загальнолюдських взаємовідносин. Ліворадикальні, схильні до насильства комуністи задавали тон суспільно-політичному життю в нацменселі. Своєю діяльністю вони поглиблювали прірву між урядом і етнічними громадами.

Обстеження стану етнічних меншин, здійснені ЦКНМ у 1924-1925 рр., констатували, що майже п'ять років радянської влади процес "радянізації" в місцях компактного розселення етнічних меншин тупцювався на місці. На грудень 1924 р. на весь Донбас (опорний пункт радянської влади в УСРР) в німецьких селах нараховувалося три німецькі осередки ЛКСМУ та два змішані. [281; арк. 205] В менонітських селах партосередків та комсомольських організацій практично не було. На болгарське населення Мелітопольщини, що сягало 52 тис. чол., припадало 5 партійних осередків з 22 членами. Стосовно них зауважувалося: "Осередки ці, самі нежиттєві, безумовно, не здатні скеровувати радапарат і суспільні організації. Є випадки, коли окремі партійці компрометували як партію, так і владу." [281; арк.84] Подібні характеристики знаходимо в матеріалах ЦКНМ стосовно партійного та сільрадівського активу в грецьких селах. Відомості про пияцтво, рукоприкладство, моральний розклад, лиходійство сільрадівської верхівки були не поодинокими [749; арк. 186]. До влади потрапила значна частина осіб, які

поводилися наче “підпанки”, використовували службове становище для особистого збагачення.

У містах ситуація відрізнялася на краще. Найвищий показник політичної активності мало єврейство, що 1925 р. становило 11,8% членів КП(б)У. [874; С.50] Значною була частка євреїв, поляків, греків, німців серед членів профспілок, особливо невиробничих. Проте деяка радянська активність міської частини населення етнічних меншин внаслідок її відносної нечисленності якісного впливу на загальну картину не справляла, оскільки селянство та містечкові євреї залишалися поза впливом радянських суспільних організацій.

Упродовж 20-х рр. більшовики послідовно запроваджували в життя ленінську концепцію монопартійності й штучними заходами (заборона, переслідування, репресії) обмежували вплив альтернативної політичної думки. 20-і рр. лише з певними застереженнями можна назвати часом політичної лібералізації. Цей час дійсно на краще відрізнявся від політичного терору 1918-1921, 1930-1934, кінця 30-х рр., проте напрямок розвитку політичних процесів визначало переслідування альтернативних політичних партій та суспільних рухів. Це в свою чергу деформувало політичне життя, як таке, позбавляючи широкі суспільні верстви, зокрема, етнічні громади, можливостей відповідної реалізації.

Прикладом типового ставлення більшовиків до позапартійних національних організацій може слугувати історія “Геголуц” – молодіжного сіоністського руху, який займався підготовкою єврейської сільськогосподарської колонізації загалом та військової підготовки потенціальних переселенців до Палестини, зокрема. Оскільки одним з напрямків діяльності організації було притягнення євреїв до продуктивної праці та соціальна реабілітація декласованої єврейської бідноти, більшовики вимушено “терпіли” “Геголуц”. Характеристики організації з боку євсекцій були досить промовистими і відбивали конфлікт організації з більшовицьким режимом. У січні 1922 р. в Харкові були арештовані учасники 3-ї конференції, що привело до розколу. “Ліві” вважали за можливе співробітничати з владою і були готові готувати кадри виключно для комун (кібуців). “Праві” закликали до переходу на нелегальне становище та збереження позапартійного, національного характеру руху. В серпні 1923 р. “лівий” “Геголуц” отримав дозвіл

діяльності в РСФРР, але був заборонений в Україні та Білорусії. Подальша практика політичної боротьби з геголуціанством ґрунтувалася на тезах Г.І. Бройдо* (1922 р.): “Тією мірою, як ми не будемо чинити опір роботі “Геголуцу”, тією мірою ми лише закріплюватимемо симпатії радянській владі численних кадрів єврейських ремісника, кустаря, дрібного торгівця та декласованої бідноти, поглиблювати розкол в лавах єврейської буржуазії й послаблювати натиск єврейських партій і угруповань за кордоном проти радянської влади”. [863; С.134-135]

Починаючи з 1923 р., серед мотивів переслідування “Геголуцу” переважають міркування про неприпустимість прецеденту існування організації, як такого. Доповідна записка секретаря ЦБ євсекції ЦК РКП(б) А.Мережина зазначала: “... Питання про легалізацію євр[ейських] дрібнобуржуазних і націоналістичних організацій тісно зв’язане з питанням про легалізацію і неєврейських, особливо українських і білоруських націоналістичних організацій з петлюрівським та балахівським забарвленням. Але, оскільки це питання вирішується негативно..., то й перше питання має бути вирішене негативно. Відмінне вирішення цих питань поставить наші місцеві органи влади у неможливе становище... “Геголуц” прагне також створити євр[ейську] національну с.-г., промислову й кредитову кооперацію. Цією своєю роботою він неминуче викличе також національну кооперацію у росіян, українців і білорусів, що розколе кооперативний рух за національною лінією, викличе національну гризню і, особливо в українських умовах, деморалізує всіх і вся”. [863; С.157]

Активним переслідувачем “Геголуцу” був секретар ЦК КП(б)У Е.Квірінг. Він здійснював послідовну боротьбу з організацією, яка, на його думку, провадила найшкідливішу націоналістичну пропаганду проти визнання єврейськими трудящими Радянської Республіки своєю батьківщиною. [863; С.178] У жовтні 1922 р. уряд УСРР оголосив про ліквідацію осередків міжнародної єврейської громадсько-господарської спілки “Геголуц”. Розгром спілки розпочався з одеського осередку в березні 1923 р., в травні того ж року арешти знищили київський, харківський і кримські осередки, у вересні – білоцерківський. У липні 1924 р. були заарештовані й вислані до Сибіру та Палестини

* Бройдо Г.І. (1885 – 1956) – радянський партійних і державний діяч, в 1921 – 1923 рр. заступник наркома у справах національностей, протягом 20 – 30-х рр. ректор Комуністичного університету трудящих Сходу.

рештки членів організації в містах і містечках Правобережжя. [1471; С.95,96] До початку 1925 р. організація була розгромлена, а її майно - роздане колгоспам республіки. Незважаючи на спроби єврейства зберегти організацію, більшовицький уряд в особі головного бюро євсекцій при ЦК КП(б)У в жовтні 1925 р. проголосив "Геголуц" легалізованим прикриттям сіонізму і категорично заперечив можливість відновлення його діяльності. Серед можливих причин ліквідації українських осередків цієї впливової та дієвої міжнародної організації, М. Журба називає побоювання конкуренції нерентабельним колгоспам і радгоспам з боку кооперативів "Геголуцу", а також "перетворення останніх в опозиційну більшовицькому режимові політичну силу, що давало б прецедент для створення аналогічних організацій у середовищі українського селянства". [1258; С.113] Переслідування в Україні та політичний тиск зробили свою справу: наприкінці 1925 р. в обох фракціях "Гехолуцу" в СРСР нараховувалося 14 тис. осіб. Легально діяльність організації була припинена в січні 1928 р. відповідною постановою НКВС СРСР.

Зрозуміло, що вакууму в сфері виявлення громадської активності в повному розумінні цього слова бути не могло. В умовах монопартійної політичної системи етнічні меншини тривалий час намагалися віднайти вихід своїм політичним і громадським амбіціям. Реалізувати їх в умовах описаної вище політики стосовно національних організацій і рухів було досить проблематично. Німці та євреї УСРР до 1924 р. були виключенням з загального правила. Перші мали три сільськогосподарські союзи, другі - Союзи допомоги голодуючим. Проте ставлення органів влади до них було вимушено стриманим, чи, скоріше, приховано ворожим. Жодна з інших етнічних громад не отримала дозволу на організацію принаймні подібних організацій, хоча час від часу вони зверталися до НКВС, ВУЦВК та РНК з проханнями реєстрації та затвердження проектів статутів організацій етнічних меншин. Серед них слід згадати Союз південноросійських еллінів і громадян грецької раси Маріупольського повіту, Всесоюзне об'єднання караїмських общин, Спілку біженців і уродженців з Бессарабії "Геть руки румунських загарбників від Бессарабії" тощо. [276; арк. 100]

Проблема невідповідної громадської реалізації етнічних меншин зберігала свою актуальність протягом усієї першої половини 20-х рр. Голод та економічні труднощі до

певної міри послаблювали її гостроту, проте не знімали як таку. Вона ж у свою чергу мала один вкрай негативний наслідок – меншини не мали можливостей формулювати й висловлювати свої специфічні сподівання в жодній іншій формі, ніж радянська, що розповсюджувалася в їхньому середовищі вкрай повільно. Нелегальні та напівлегальні форми національного руху, такі як, скажімо, сіонізм, проблеми не вирішували.

Не менше болючих проблем накопичилося в сфері етнокультурного відтворення етнічних меншин. Стан освітніх установ в місцях проживання етнічних меншин був жахливим. У сільській місцевості в 1921/22 навчальному році функціонувало не більше третини шкіл від загальної кількості до революції. Робота останніх здійснювалася в складних умовах: у непридатних приміщеннях, без приладів та навчальних посібників. За винятком грецької школи в Одесі (150 учнів), незначної кількості німецьких та єврейських шкіл до середини 20-х рр. національних навчальних закладів для етнічних меншин в Україні не існувало.

Стосовно духовного життя етнічні меншини УСРР протягом 1917-1920 рр. були відкинуті на декілька десятків років назад. Давалися взнаки тотальне руйнування мережі освітніх і культурних закладів під час революції та воєнних дій, еміграція значної частини етнічних культурних сил, господарський занепад громад. На початку 20-х рр. рівень культурних запитів етнічних меншин був невисоким і сягав лише задоволення потреб у початковій освіті. В цій галузі вплив уряду був неподільним і визначальним: 1920 р. ВУЦВК та Наркомос затвердили постанову, яка заборонила існування недержавних навчальних закладів на теренах республіки. Орієнтація більшовиків на централізацію керівництва освітньою галуззю та створення єдиної державної системи навчальних закладів з історичної точки зору була, безумовно, прогресивною. Водночас, на початку 20-х рр. здійснення цього заходу зіткнулося з низкою економічних, технічних, культурно-світоглядних та етнокультурних проблем.

Відповідно до законодавчих актів викладання в початкових школах повинно було здійснюватися мовою місцевого населення. Але запровадження проголошених принципів освітянської справи наштовхувалося на відсутність у окремих етнічних громад (чехів, греків, болгар, албанців, гагаузів тощо) усталених традицій національної освіти, навчальної й методичної літератури національними мовами, кваліфікованих учителів.

Уряд, декларуючи національну початкову освіту в УСРР, не вповні віддавав відчит своїм деклараціям, не мав реальних фінансових і технічних можливостей забезпечити їхнє проведення в життя. Місцеві ІНО повідомляли про занепад шкільної мережі (зокрема, недостатність шкільних приміщень або їхню невідповідність санітарно-гігієнічним нормам), нестачу вчительства, яке б відповідало ідеологічним і професійним вимогам Наркомосу, надзвичайно низький рівень учительської заробітної платні. Окреслені проблеми були типовими для шкіл в місцях компактного розселення етнічних меншин, але на них нашаровувався етнокультурний фактор.

Одним з провідних напрямків комуністичної шкільної реформи було запровадження принципу відділення церкви від держави й, відповідно, від освіти, як базової галузі громадського виховання. Для більшості етнічних меншин це означало підрич основоположних засад етновідтворення, оскільки в їхньому середовищі переплетіння етнічних і релігійних складових буття створювало, власне, етнокультурне обличчя етнічної громади, як такої. Релігійна приналежність для неправославних етнічних меншин впродовж віків була визначальним фактором збереження ними своєї автентичності в багатонаціональній Російській імперії.

Централізація важелів управління початковою освітою в руках радянської держави, відсторонення церкви від прямого впливу на виховання підростаючого покоління болюче вдарили по становищу закладів освіти. Найбільш гостро проблема раптової освітньої та світоглядної кризи постала в релігійно орієнтованих етнічних громадах, таких як: німці (особливо меноніти), євреї, поляки. На проблему ідеологічної перебудови шкільної справи накладалися й суто технічні. Найгострішою серед них була та, що реквізувавши весь ідеологічно не витриманий інвентар у школах, місцеві органи влади та освіти не дали натомість жодного іншого. Регулярні запевнення інструкторів ІНО про тимчасовість труднощів були неправдивими, український уряд та Наркомос не мали в 1921-1924 рр. нової радянської літератури і не могли забезпечити нею школу. І, якщо час від часу відбувалися певні ін'єкції російськомовної навчальної літератури, то в сфері задоволення навчальних закладів навчальною літературою українською, а тим більше мовами етнічних меншин, ситуація залишалася катастрофічною.

Таким чином, відтворення мережі шкільних установ хоча б на довоєнному рівні становила першочергове завдання в низці заходів по нормалізації культурного життя УСРР. Гостроти йому додавали об'єктивні економічні труднощі, комплекс не вирішуваних роками, занедбаних проблем, викликаних докорінною перебудовою основ освітньої політики. На час прийняття постанови 1.08.1923 р. національна школа в УСРР була химерою, що існувала лише в офіційних паперах Наркомпросу. Насправді з року в рік у місцях розселення етнічних меншин збільшувалася лише кількість російських шкіл, а це в контексті ліквідації дореволюційних форм освіти сприймалося як наступ на основоположні релігійні та національні засади буття меншин.

Значною проблемою на шляху культурного відтворення етнічних громад (який, зрозуміло, визначався не одним лише станом початкової освіти) був загальний рівень національної свідомості, освіченості та толерантності на всіх рівнях суспільства. В даній царині протягом першої половини 20-х рр. склалася вкрай суперечлива ситуація. Народи країни успадкували від часів революції, громадянської війни та воєнного комунізму критичний рівень міжнаціональних суперечностей та упередженості. Незважаючи на виголошені гасла інтернаціонального єднання й братерської співдружності, міжнаціональні тертя не пом'якшувалися, а підсилювалися внаслідок низки соціально-економічних і політичних факторів. Через безвідповідальну діяльність місцевих органів виконавчої влади страшні рани, набуті етнічними меншинами під час погромів та випадків етнічної дискримінації початку 20-х рр., не загоювалися, а ятрилися. Не останню роль у цьому відігравав інформаційний вакуум у сфері висвітлення міжнаціональних взаємин у цілому та особливостей етносів, зокрема. Навіть центральні державні установи, спеціальні інституції, які за безпосереднім напрямком своєї діяльності мали справу з етнічними меншинами, занадто мало знали про етнічні громади, їхню історію в Україні, особливості соціально-економічного й суспільного життя, культури, ментальності тощо. Крайній дилетантизм у цих питаннях був притаманний посадовим особам усіх рівнів влади. Іншою його стороною ставала крайня самовпевненість і зарозумілість у визначенні напрямків і методів роботи з етнічними меншинами.

Джерела цього часу зберегли красномовні, підчас курйозні, свідоцтва про стан суспільної та корпоративної свідомості з проблем міжетнічних взаємин та

етнокультурного буття. Очевидним є взаємне непорозуміння етнічних громад і представників владних структур, упередженість і зверхність останніх у ставленні до національних традицій меншин. Зокрема, часто-густо стосовно маріупольських греків представники райвиконкомів використовували характерне словосполучення “цей східний дух”, висміювали традиційне свято “панаїр”, безрезультатно намагалися призвичаїти грекинь відвідувати загальні збори, відкривати обличчя в присутності незнайомих, агітували їх працювати в полі.* Нехтування етнокультурною специфікою меншини виявлялося в ігноруванні радянськими службовцями релігійних свят у німецьких, особливо менонітських селищах.

Упередженість і дилетантизм стосовно етнокультурної специфіки були притаманні не лише пересічним радянським працівникам, а й співробітником нацменструктур. Так, у звіті завідувача болгарською секцією Катеринославського губкому КП(б)У Іванова “Про результати обстеження роботи серед болгарського населення Бердянської округи” (10.12.1924 р.) знаходимо характерний відгук про традиційні болгарські “селянки” (аналог українських вечорниць (досвіток) та російських “посіделок”). Занотовано буквально наступне: “На відміну від українських досвіток, які перетворюються часто на оргії, на “селянки” дівчата збираються виключно для рукоділля та спілкування, парубки обходять всі “селянки” [280; арк. 23], знайомлячись у такий спосіб з дівчатами. Враховуючи цілком пристойний характер “селянок”, Іванов пропонував використовувати їх для радянської роботи серед дівчат. Приводячи цей майже анекдотичний прояв корпоративної свідомості нацменпрацівника, ми маємо на меті окреслити надзвичайно складні умови, в яких розпочиналася політика коренізації в Україні. Чи не найбільшу перешкоду на шляху її запровадження створював не факт багатонаціональності країни, як такий (за висловом одного з сучасників – “вавілонські умови”), а низький рівень толерантності на всіх рівнях суспільства, мізерні знання в галузі етнокультурної специфіки, нездатність представників різних етносів не лише виголошувати гасла пролетарського інтернаціоналізму, а й керуватися ними в повсякденному житті.

* Згідно зі звичаєвим правом, грецькі жінки навіть з найбідніших родин у полі не працювали. Сферою жіночої праці в грецьких селах Маріупольщини вважалася хатня робота та рукоділля.

Напруженими, підчас конфліктними, були взаємини в середовищі окремих етнічних меншин. Низка джерел, в тому числі й доповідь М. Арєф`єва, зафіксували ворожість у стосунках між менонітами й німцями інших конфесій, яка стала на заваді створення єдиного німецького району на базі Пришибського (заселеного католиками й лютеранами) й Молочанського (з менонітським населенням) районів. [1197; С.50] Значні суперечності існували у стосунках поляків і так званих українців-католиків, греків-еллінів і греко-татар Маріупольщини. Що ж стосується взаємин етнічних меншин з титульною нацією й росіянами, то джерела першої половини 20-х рр. одноставно засвідчують бажання меншин максимально обмежити втручання останніх у внутрішні справи громад, етнокультурні, зокрема. М. Арєф`єв констатував намагання німців "...лукаво, дуже вміло використовуючи всі формальні зачепи", [1197; С.47] захистити меншість від нав`язливої культурної політики держави та її ідеологічного тиску. Під час обстеження грецької меншини комісією ЦКНМ (1925 р.) греки відверто висловили своє прагнення до ізоляції (й не лише культурної) у декількох питаннях, звернених до комісії, а в її особи й до уряду країни: " 1) Чи визнали греків за окрему національність [тобто специфічну етнічну групу. – Авт.]; 2) чи будуть їм надані права й пільги Катеринінських часів*; 3) невтручання українців і росіян у земельні справи греків". [331; арк. 52]

До початку коренізації більшою або меншою мірою конфліктність у стосунках з оточуючим українським і російським населенням, прагнення відокремитись було притаманне всім етнічним громадам. Соціально-економічні причини явища були розкриті вище, що ж стосується духовних основ суперечностей, то їх слід шукати як в усталених сторіччями механізмах етнозбереження національних меншин, так і в значному підвищенні тиску російської та української культур у 1917 р. - на початку 20-х рр.

Протягом 1917-1923 рр. у країні відбувалася перманентна, часом надзвичайно жорстка боротьба між двома формами революційної активності мас: українською і російською. Змагання українського і російського напрямків революційно-демократичного руху на теренах України за вплив у її культурному просторі, врешті, - за створення національної держави, становили основний зміст етнокультурного життя народів країни в

* Малася на увазі адміністративна, культурна й конфесійна автономія Маріупольської грецької громади в межах Грецької автономної округи.

1917-1923 рр. Лише з початком запровадження постанови 1.08.1923р. процес повсякчасного “перетягування канату” між українською й російською мовами в культурній царині набув певної стабілізації. І хоча з цього часу соціальні верстви українського суспільства, здається, усвідомили невідворотність змін у напрямках культурного поступу країни, етнічні меншини в своїй переважній масі зустріли українізацію вороже, всіма засобами опиралися її запровадженню, особливо в галузі освіти.

Переведення народної освіти на національні мови, що розглядалося урядовими колами як складова коренізації стосовно етнічних меншин і було покликане пом'якшити опір українізації з боку меншин, у середині 20-х рр. цієї своєї місії ще не виконувало. Найменш ефективним воно виявилось в місцях мешкання етнічних громад, які з тих або інших причин не мали до революції національної школи. Греки, чехи, болгари, цигани, гагаузи, молдавани послідовно бойкотували українізацію початкової школи. Показовою в цьому відношенні була постанова загальних зборів* у с. Стила, яка виголошувала:” ...Перші два роки викладання в школах вести грецькою мовою... Діловодство тимчасово залишити російською мовою, але ні в якому разі не українською.” [331; арк. 54]

Перспектива українізації освітньої галузі, необхідність оволодівати українською для радянських працівників - вихідців з громад етнічних меншин стало питанням номер один не лише стосовно їхнього подальшого культурного життя, а й стосовно визначення внутрішнього політичного клімату у республіці. Для етнічних меншин, найбільше ж росіян, питання українізації набуло дратівливого характеру, сприймалося як наступ українців на віками усталені привілеї.

Висновки

На момент проголошення політики коренізації життя етнічних громад України відбувалося в умовах системної кризи, яка охопила всі сфери їхнього існування. Її причини полягали в докорінній переорієнтації базових сфер життєдіяльності суспільства,

* Згідно з постановою Пленуму ЦК КП(б)У від 6.02.1922 р. про цілі і завдання українізації, рішення загальних зборів, висловлене у постанові пленуму ради або з'їзду рад, вважалося обов'язковим для запровадження. Думка вчителів при цьому до уваги не бралася. [874; С.13]

політичної системи і державної структури на постімперських просторах. Визначальним фактором соціально-економічного життя етнічних громад в означений час стала аграрна реформа, яка спричинила різке зменшення норм землекористування колишніх колоністів. Будучи заходом соціальної справедливості в обставинах хронічного малоземелля українського селянства, вона водночас викликала господарський колапс у колоніях. Вкупі з воєнно-комуністичними методами керування місцевих рад і ревкомів, непідсильними реквізиціями, розкуркуленнями вона стала підосновою зростання опозиційності етнічних меншин та поширення еміграційних настроїв. Аналогічні процеси деформували життя західноукраїнського регіону і привели єврейські містечка на межу фізичного виживання.

Наслідком воєнного комунізму було загострення суперечностей всередині етнічних громад, яким раніше була притаманна корпоративна єдність, що була водночас запорукою їхнього етнозбереження в багатонаціональній країні. В галузі суспільного та культурного життя поглиблювався занепад культурної й громадської активності, руйнування мережі загальноосвітніх установ та осередків. Значну роль у цьому відіграли заборона й переслідування національних організацій, партій та рухів, навіть соціалістичних за своєю політичною орієнтацією.

Протягом 1917 р. – початку 20-х рр. демографічна ситуація в республіці, зокрема, показники еміграційного сальдо етнічних груп, залишалися надзвичайно нестабільними. Відбулися суттєві втрати етнічних меншин республіки внаслідок еміграції. В цілому вони мали негативні наслідки, адже різко знизили сукупний економічний і культурний потенціал нацменгромад. Становище тим більш ускладнювалося, що в середовищі партійно-радянських кіл домінували національний нігілізм, уявлення про вирішеність національного питання шляхом проголошення правової рівності етносів. Між тим, ігнорування державним керівництвом сфери міжнаціональних взаємин докорінно суперечило загальному кліматові міжнаціональних взаємин у республіці. Протягом 1920 – 1923 рр., незважаючи на декларативні заяви більшовицького уряду, суперечності у міжнаціональній сфері, яскравим проявом яких було постійне зростання еміграційного руху етнічних меншин, поглиблювалися.

Багатонаціональна УСРР була державним утворенням зі значними проблемами адміністративного характеру, не врегульованою системою центрального й місцевого

управління, що негативно позначалося на здатності уряду керувати міжнаціональними взаєминами. Етнічні меншини становили близько п'ятої частини її населення, додавали самобутності й специфічного колориту суспільному й культурному життю регіонів. За рівнем етнічної строкатості та характером міжетнічних відносин територію УСРР на початку 20-х рр. умовно можна розділили на чотири регіони.

Більшість населення *Північної й Центральної України* становили українці. Поселення етнічних меншин (російської, єврейської, польської та інших) мали тут дисперсний характер, як правило розміщувалися в містах.

Східна Україна відзначалася високою питомою вагою російського населення (як міського, так і сільського) в етнічній структурі населення. Демографічні тенденції в регіоні розвивалися в напрямку постійного збільшення частки російського населення і наближення регіону за основними демографічними показниками до біетнічності. Зближення абсолютних показників чисельності українського і російського населення визначало постійну конкуренцію між культурами двох народів на рівні міжетнічного спілкування і суспільного життя. Даний фактор у 20-і рр. набув стратегічного значення, оскільки столицею УСРР - адміністративним і культурним центром країни – був Харків.

Західна Україна історично сформувалася як регіон значної концентрації етнічних меншин, як компактних, так і дисперсних. Компактними масами тут мешкали поляки, німці та чехи, серед яких переважало сільське населення. Високою була питома вага єврейства, зосередженого в містечках і невеликих містах. Західна Україна була регіоном традиційно значної щільності єврейського населення, адже саме по її східних кордонах свого часу проходила “смуга осілості”.

Південна Україна була найбільш строкатим у національному відношенні регіоном УСРР. Національно-територіальна структура населення мала складний, мозаїчний характер. Регіон характеризувався складними й суперечливими міжетнічними процесами не лише на селі, а й у містах, які вже до революції набули космополітичного характеру. У найбільш і найменш чисельних громадах (росіяни, євреї, вірмени, вихідці з Прибалтики, Кавказу та Поволжя) переважало міське населення. Російська меншина Південної України в своїй більшості складалася з робітників, всі інші – з ремісників, кустарів і торговців. Економічна криза першої половини 20-х рр., промисловий занепад, безробіття

та голод знекровили життя багатонаціонального південного міста, населення якого практично було позбавлене засобів існування.

Слід констатувати пересічне погіршення умов економічного й культурного відтворення етнічних меншин, порівняно з дореволюційними часами. Перехід до нової економічної політики, зумовлений критичним загостренням соціально-економічних суперечностей і підвищенням політичної нестабільності в країні, упередив крайнє загострення міжнаціональних суперечностей, викликаних радикальними, вкрай непопулярними економічними й соціальними заходами більшовиків.

Протягом першої половини 20-х рр. ХХ ст. регіони компактного мешкання етнічних меншин перетворилися на осередки погано маскованої конфліктності, свого роду "гарячі точки", що погано піддавалися заходам державного керування. Не останню роль у цьому відіграло те, що радянська система робила перші кроки як діюча модель державного життя, а не декларативна форма революційної активності певних соціальних шарів. Характер комуністичного р. г. на місцях визначався надзвичайно могутньою й агресивною фразеологією часів революції та воєнного комунізму, хоча з кожною наступною виборчою кампанією ставало все тяжче добиватися від виборців бажаного результату методами неприхованого тиску й залякування. Більш очевидним з року в рік ставали широка опозиція селянства етнічних меншин некоректній поведінці райвиконкомів, намагання надати виборам прозорого характеру, нежиттєвість нав'язуваних селянству органів влади в умовах відсутності справжньої підтримки мас.

Значна кількість етнічних компонентів країни, велика варіативність етносоціальних, економічних та етнокультурних ознак, рівня політичної культури, етнічних амбіцій і прагнень, звичайно, перетворювали розробку генеральних напрямків державотворення та їхнє запровадження в життя на велику проблему. Проте, ще більше ускладнював ситуацію надзвичайно низький рівень етнічної толерантності на всіх рівнях суспільства, мізерні знання в галузі етнокультурної специфіки, нездатність представників різних етносів не лише виголошувати гасла пролетарського інтернаціоналізму, а й керуватися ними в повсякденному житті.

Соціальна напруга деформувала взаємини як у середовищі самих етнічних меншин, так і поглиблювала суперечності у взаєминах з оточуючими етносами. Більшою

або меншою мірою конфліктність у стосунках з оточуючим українським і російським населенням, прагнення відокремитись було притаманне всім етнічним меншинам УСРР.

В окреслених обставинах зміна етнополітичного курсу в 1923 р. мала доленосне значення. Розгортання українізації стало визначальним чинником подальшого життя етнічних меншин і політичного клімату в УСРР. Перспектива українізації освітньої галузі, необхідність оволодівати українською стало питанням номер один не лише у визначенні подальшого культурного життя етнічних меншин, а й внутрішнього політичного клімату у республіці. Для етнічних меншин, найбільше ж росіян, питання українізації набуло дратівливого характеру, сприймалося як наступ українців на віками усталені привілеї. Отож, проблема задоволення культурних прагнень етнічних меншин надзвичайно актуалізувалася й загострилася саме з початком фактичної українізації в УСРР.

Етнонаціональна царина була найбільш занедбаною ділянкою внутрішньої політики більшовиків в Україні. У першій половині 20-х рр. жодна з науково-дослідних структур не займалася спеціально дослідженням історії, етнографії та культури етнічних меншин. Практично не висвітлювалося національне життя на шпальтах місцевої і центральної преси. Без перебільшення можна стверджувати, що ні етнічні меншини ні влада на той час ще не повернулися обличчям до однієї з найважливіших складових буття поліетнічної країни, яка забезпечувала гармонійне функціонування складного багатонаціонального суспільного організму. Базові соціально-економічні зрушення першої половини 20-х рр. спричинили відчутне зниження інтересу до національного питання в усіх колах суспільства, проте воно було тимчасовим і через певний час постало з новою силою. Негативною стороною певного спаду національного руху була та обставина, що суспільство, різко змінюючись у соціально-економічному й політичному напрямках, занедбало царину міжнаціональних відносин і практично нічого не знало ні про колишній стан етносів ні про їхні тогочасні етнокультурні проблеми. В окреслених обставинах неп та політика коренізації утримали багатонаціональне українське суспільство від вибуху і надали більшовикам час для перегрупування сил.

РОЗДІЛ III
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ ЕТНІЧНИХ МЕНШИН В УСРР
(1924 Р. – ПЕРША ПОЛОВИНА 30-Х РР. ХХ СТ.)

У момент запровадження неп сприймався як відступ від теорії марксизму. Він був химерним міксом прийнятних для більшовиків програм і окремих проектів соціально-економічної та культурної перебудови Російської імперії, розроблених представниками демократичних партій у контексті буржуазно-демократичних революцій початку ХХ ст. Так, він реалізував принцип рівного права трудящих на землю, відстоюваний безпартійним селянством і селянами-трудоиками (народниками) під час дебатів з аграрного питання в другій Думі. Ним же була втілена ідея націоналізації землі й створення єдиного державного колонізаційного фонду, запропонована так званими “націоналами”. [1400; С.421]

Фактично неп наслідував ідеї російської соціал-демократії по соціально-економічній мобілізації Росії і був покликаний прискорити перебудову країни, завершивши ті завдання, з якими не впоралися буржуазно-демократичні революції. Передавши землю в руки селянства при одночасній націоналізації всіх земельних ресурсів країни, більшовики запровадили в життя ідею створення в Росії демократичного, народницько-селянського капіталізму, про який йшлося в дореволюційних працях В.І. Леніна [1401; 486].

Запропоновані В.І.Леніним у 1921 р. ідеї реконструкції соціально-економічних і суспільних основ країни вочевидь наслідували давні пропозиції соціал-демократичного крила російського революційного руху. Але різниця між проектами соціал-демократії та більшовицькою практикою була докорінною. В буржуазному суспільстві, за словами В.І. Леніна, роль гаранта їхнього втілення в життя на користь трудящих і забезпечення інтересів “націоналів” міг відігравати принцип послідовного демократизму. В новій, створеній більшовиками країні, його замінив принцип пролетарської диктатури, покликаний зберегти пріоритетні позиції пролетаріату (читай, партії більшовиків) у

політичному житті. Новоявлена програма була розрахована лише на перехідний період, по завершенні якого очікувалося втілення провальних заходів воєнного комунізму.

Певних змін зазнала й практика вирішення національного питання. Політика коренізації спиралася на раніше критиковані більшовиками ідеї російської та світової соціал-демократії, зокрема, програму національно-культурної автономії та проекти автономізму, гаряче обговорювані, скажімо, Бундом. [1402; С.490-515.] Резолюції XII з'їзду РКП(б) підсумували палкі дебати з національного питання. Теоретично обігравши загрозу зростання великодержавного шовінізму і місцевого націоналізму, партія зафіксувала значний рівень міжнаціональної конфронтації в країні та його перманентне зростання в контексті створення СРСР. Констатувавши фактичну нерівність етнічних складових країни, яка мала зберігатися протягом невизначеного часу, партія назвала першочерговим завданням етнополітики поступове подолання господарської та культурної нерівності народів країни.

“Ряд республік і народів, які не пройшли або майже не пройшли капіталізму, які не мають або майже не мають свого пролетаріату, які відстали через це у господарському і культурному відношеннях, не можуть повністю використати права і можливості, які їм дає національна рівноправність, не можуть піднятися на вищий ступінь розвитку і догнати, таким чином, без справжньої і тривалої допомоги ззовні ті національності, які пішли вперед... Подолати цю нерівність за короткий строк, ліквідувати цю спадщину за один-два роки неможливо... Але подолати її треба неодмінно. І подолати її можна тільки шляхом справжньої і тривалої допомоги російського пролетаріату відсталим народам Союзу в справі їх господарського і культурного успіху,” – підсумувала партійна резолюція. [874; С.28]

Допомога виявлялася в “низці практичних заходів” по утворенню в національних республіках промислових осередків, боротьбі трудових мас проти місцевих і зайшлих експлуататорських верхів за зміцнення власних соціальних позицій. Оскільки регіони були сільськогосподарськими, здійснення нового етнополітичного курсу повинне було поєднуватися з розгортанням нового курсу щодо селянства і відповідними змінами аграрної політики. Серед першочергових урядових заходів виокремлювалося наділення трудових мас землею за рахунок вільного державного фонду, яке мало сприяти

налагодженню “правильного і тривкого співробітництва народів у рамках єдиної союзної держави”. [873; С.28]

Постанова четвертої наради ЦК РКП(б) “Практичні заходи по втіленню в життя резолюції XII з'їзду партії в національному питанні” (червень 1923 р.) у п'ятому розділі (“Господарське будівництво в національних республіках і областях з точки зору національно-побутових особливостей”) конкретизувала економічну підоснову політики коренізації. Вісім пунктів назвали основні напрямки господарської роботи в національному середовищі, що скеровували роботу спеціальних відомств наступні сім років: врегулювання, а де потрібно припинення переселень; забезпечення місцевого трудового населення землею з державного земельного фонду; доступний сільськогосподарський кредит місцевому населенню; іригаційні роботи; всемірна допомога кооперації, зокрема промисловій (з метою залучення кустарів); перенесення фабрик і заводів до республік, багатих сировиною; створення ремісничих і технічних шкіл та сільськогосподарських курсів для місцевого населення. [873; С.36]

Названі напрямки господарської діяльності урядів союзних республік доволі сумлінно й без будь-яких ґрунтовних змін запроваджувалися повсюдно в СРСР, хоча практика їхнього втілення мала низку специфічних ознак. В Україні особливого колориту коренізації надала обставина поліетнічності республіки. Коренізація запроваджувалася водночас і щодо титульного етносу і стосовно великої кількості етнічних громад.

Свого часу В.І. Ленін у програмній праці “Критичні замітки з національного питання” назвав національний склад населення одним зі значущих економічних факторів у соціально-економічному житті країни, водночас зауваживши, що він є не єдиним і не найважливішим серед інших. [1402; С.514] Історія коренізації в УСРР підтвердила його слова, водночас засвідчивши, що названий фактор ставить додаткові, дуже високі, вимоги до уряду багатонаціональної країни особливо в епоху докорінних соціально-економічних зрушень.

Згодом свою оцінку специфіки УСРР дав і український уряд в особі ЦКНМ. Остання наступним чином визначила етногосподарські та етносоціальні особливості етнічних меншин: “Селянські за складом національні меншини за своїм складом та економічною структурою більшою чи меншою мірою відрізняються від українського селянства...

відсоток заможних і куркулів у німців, болгар і греків дещо вищий ніж у оточуючого українського, а також російського селянства". [1294; С.13-14] Засвідчуючи особливості етногосподарської групи колишніх іноземних колоністів, ЦКНМ цілком слушно вважала їхньою економічною підосною пересічно більші за українські норми землекористування. Проте найбільш гострими вважалися соціально-економічні негаразди єврейської громади.

І Всеукраїнська нарада по роботі серед національних меншин підсумувала досвід діяльності ЦКНМ у зв'язку з 10-ю річницею Жовтня. Зауважувалося, що соціально-економічні особливості меншин залишалися визначальним чинником їхнього ставлення до радянської влади та її заходів. Учасники наради висловили впевненість, що продовження непу з урахуванням етнічної специфіки меншин слугуватиме запорукою зміцнення СРСР і пролетарсько-селянського союзу.

Пріоритетними напрямками урядової роботи в нацменсередовищі мали стати: забезпечення прав росіян як національної меншини; залучення єврейських декласованих верств до виробничого труду; втягнення до промисловості селянських меншин. [976; С.172] Переселення надлишкового польського і німецького селянства було назване єдиним можливим шляхом вирішення проблеми аграрного перенаселення Правобережжя. [976; С.175] Планувалося спрямовувати переселенський рух у Степ і за межі УСРСР, таким чином, щоб у місцях переселення створювати національні ради.

Таким чином, загальний зміст соціально-економічної роботи уряду в середовищі етнічних меншин упродовж непу мав спрямовуватися на поступове нівелювання соціальних градацій нацменселянства, з одного боку; створення й збільшення частки промислового пролетаріату в складі етнічних громад, з іншого. Передбачалося вирівняти норми землекористування селянства окремих етнічних громад як за рахунок внутрішньої республіканської міграції, так і шляхом виселення надлишкового сільськогосподарського населення за межі УСРСР. Названі соціально-економічні заходи мали сприяти врегулюванню суперечностей між окремими етнічними складовими республіки, зблизити їхні соціально-економічні характеристики, забезпечити однорідність суспільства.

Окресливши ставлення більшовиків до особливостей соціально-економічної роботи в національному середовищі, ми надалі намагатимемося з'ясувати рівень

відповідності реального становища етнічних меншин уявленням урядовців, а також дієвість заходів останніх.

3.1. Соціальна структура етнічних меншин

Визначення соціальної будови етнічних складових України посідає базове місце в дослідженні соціально-економічних трансформацій українського суспільства в досліджуваний період і пояснює проблеми в процесі інтеграції української нації впродовж політики коренізації. Слід зауважити, що комплекс проблем, які постають при дослідженні соціальної структури етносів УСРР, суспільної ваги окремих етносів та їхньої зміни протягом коренізації, були й залишаються одними з найбільш політично важливих, а, відтак, заангажованих у громадській та історичній думці.

Вичерпні відомості про соціальний склад та становище окремих соціальних шарів українського етносу й етнічних меншин зберігаються в матеріалах Всесоюзного перепису населення 1926 р. Методологічні засади перепису і використання сучасних методик обробки його матеріалів у цілому дозволяють змоделювати соціальне обличчя кожного етнічного компоненту республіки станом на 17 грудня 1926 р. Матеріали цього найзмістовнішого статистичного джерела 20-х рр. зберігають перелік 82 народностей, представники яких проживали в Україні. Українці становили 4/5 населення країни. Десять найчисельніших етнічних громад (кожна з яких налічувала не менше 20 тис. осіб) становили близько 18% населення республіки, а разом з українцями - 99,5% населення УСРР.[888; С.14] На інші 71 народність припадало лише 0,5% населення УСРР, що дозволяє розглядати перші десять як основне соціально- та культурно-утворююче ядро національних меншин УСРР.

Найчисельнішою етнічною меншиною республіки були росіяни 2677,2 тис. осіб (9,2% населення), з яких $\frac{3}{4}$ проживало в Степу, Лівобережжі та Гірничо-Промисловому районі. Євреї нараховували 1574,4 тис. осіб (5,4% населення). Близько $\frac{3}{4}$ громади

мешкало на Правобережжі і в Степу (з яких 43,4% - на Правобережжі). [888; С. 20, 27-29.]
 Поляків налічувалося 476,4 тис. осіб, з них 59,3% мешкало на Правобережжі, 27,1% - Поліссі, 7,2% - в Степу, незначна кількість у Гірничо-Промисловому районі. [887; С.27-30]
 Німці обчислені в 393,9 тис. осіб, з яких половина розміщувалася в Степу, близько 1/5 – в Поліссі. Молдавани (257,8 тис.), греки (104,7 тис.), болгари (92,1 тис.) переважно були мешканцями Степу. 75,8 тис. білорусів мешкали у прикордонних і промислових районах. Татарська громада налічувала 22,3 тис. осіб, з яких майже половина проживала в Гірничо-Промисловому районі, а решта нерівномірно була розпорошена по теренах республіки. [888; С.4]

Певних змін, порівняно з початком 20-х рр., зазнав рівень урбанізації етносів. Перепис 1926 р. засвідчив, що містам УСРР була властива поліетнічність. (Див. Додаток Б, таб. Б.4) Високою була питома вага городян у нечисленних етнічних громадах. - У містах мешкали 99,4% ассірійців, 90,1% вірмен, 80,8% корейців, 76,3% латишів, 73,1% литовців. [527; арк. 37]

Цікаві відомості про етнічну структуру міст УСРР у регіональному розрізі навів Б.Кравченко. (Див. Додаток Д) Аналізуючи переписи, здійснені у 20-і рр., Б.Кравченко дійшов висновку, що "українці залишалися меншиною в міському населенні... Такий стан обмежував успіх українізації. Проте... українці істотно поліпшили своє представництво за цей короткий період, оскільки 1920 р. вони становили 33,2 відсотка міського населення, а 1926 р. – 47,2 відсотка". [1361; С.77] З позицій сьогоденного стану історичної думки наведені вище висновки виглядають вже не такими безсумнівними, оскільки і в першому і в другому випадку частка українців в населенні міст є відносною більшістю, а не меншиною. Проте залишається фактом та обставина, що за рівнем урбанізації українці поступалися деяким етнічним громадам УСРР.

Найбільш міськими серед десяти основних меншин були євреї, білоруси, татари, росіяни й поляки, в середовищі яких частка городян перевищувала аналогічний показник в середовищі українців. Високо урбанізованою була єврейська громада УСРР: жителями міст були майже 4/5 євреїв. Проте якими б значними не здавалися відносні цифри, вони нівелювалися внаслідок домінування українців у населенні республіки, через що сумарна частка городян у населенні країни (18,5%) значно нижча за показники по окремих

громадах. Слід погодитися з висновками О.Г. Воронка, що "...українці, як найчисельніша національна група, відігравали визначальну роль у демографічних процесах, які відбувалися в УСРР" [783а; арк. 105] на момент перепису 1926 р.

Його матеріали засвідчили, що Україна за основними соціально-економічними показниками була сільськогосподарською країною, селянство в ній становило основний виробничий стан і переважало в складі більшості етносів. (Див. Додаток Б, таб. Б.3) У регіональному розрізі селянство також становило величезну частку мешканців: 82% населення Полісся, 79% - Правобережжя, 78,5% - Лівобережжя, 76,5% - Степу. [888; С.3-11] Лише на Донеччині селяни становили меншість – 45% - населення. Отже, за основними показниками соціальної стратифікації суспільства УСРР відповідала країнам доіндустріальної епохи.

Завдяки додатковим питанням стосовно зайнятості відомості перепису дозволяють деталізувати соціальне обличчя етносів республіки. Згідно з підрахунками О.Г. Воронка, самодіяльні серед українців становили 2/3 населення, серед росіян – трохи більше 50%, "інших" (німці, молдавани, греки, болгары, білоруси, татари та нечисельні етнічні меншини) – 63%. В середовищі євреїв частка несамодіяльних була найвищою – 61% представників громади не мали джерел існування. [786; арк.121] Це пояснюється тим, що відсутність джерел засобів існування (пов'язане з безробіттям) у середині 20-х рр. була переважно проблемою городян, отже, перш за все боляче була по найбільш урбанізованих меншинах, таких, як євреї.

В середовищі інших найчисельніших меншин соціальні проблеми були менш кричущими. Так, серед росіян більше половини були самодіяльними, з них більше 50% були зайняті в сільському господарстві, близько 20% - на фабриках і заводах, 5% - в установах. Росіяни були найбільше ув'язані з індустріальним виробництвом, проте це аж ніяк не свідчило про привілейоване становище росіян в системі міжнаціонального розподілу праці. Колишні іноземні колоністи на 80% були задіяні в сільському господарстві й за своїми соціальними ознаками мало відрізнялися від титульного етносу, самодіяльні якого на 88,5% складалися з працюючих хазяїв та членів їхніх родин, на 6% - зі службовців і на 5% - з "інших". [888; С.4]

Євреї на 1/3 були задіяні в дрібній промисловості, ще 1/3 частка їх займалася торгівлею, 16,9% були службовцями. [786; арк. 126-127] Висока сумарна частка ремісників і торговців визначала дрібнобуржуазне обличчя єврейського містечка, яке перебувало в стані господарського занепаду.

Таким чином, лише соціальна структура росіян та євреїв суттєво відрізнялася від типово доіндустріальної структури етносу. В їхньому середовищі "...не було такої полярності в співвідношенні соціальних категорій" [786; арк. 129]. Серед росіян хазяї та члени їх родин становили трохи більше 1/3, робітники – 20,9%, хазяї, що працювали самостійно, – 14,7%, службовці – 12,5%. Самодіяльні серед єврейства на ¼ склалися з однаків, трохи менше 20% - з хазяїв та членів їхніх родин, на 1/3 – з осіб найманої праці, 7,3% - безробітних.

У контексті сказаного вище висновок О.Г.Воронка про те, що "...українці переважали серед представників усіх, без винятку, соціальних верств... і тому їм належала вирішальна роль у соціально-економічних процесах в УСРР", [786; арк.174] здається цілком обґрунтованим. Додамо, що відомості Всесоюзного перепису 1926 р. унаочнили епохальні соціальні зрушення, що відбулися в українському суспільстві протягом перших років радянської влади. - Докорінно змінилося соціальне обличчя польської меншини, яка за своїми соціальними ознаками наблизилася до українського етносу. Практично не відрізнялися від українців за своєю соціальною будовою колишні іноземні колоністи. Невпізнанно змінилося співвідношення соціальних шарів у середовищі росіян і євреїв, які хоч і значно відрізнялися від показників титульного етносу, проте ця різниця визначалася не їхнім винятковим соціально-економічним становищем, а рівнем урбанізації. Величезну частку єврейської меншини становили міські дрібнобуржуазні та декласовані верстви, які перебували на межі соціального виживання. Домінуючу частку населення країни в цілому, й етнічних меншин зокрема, становило селянство, яке було основним виробником національного багатства УСРР.

Водночас, наївним було б спрощувати етнополітичну ситуацію в Україні протягом 20-х рр. ХХ ст., базуючись на незаперечних відомостях Всесоюзного перепису про кількісне домінування етнічних українців, абстрагуючись від проблем українсько-російсько-єврейсько-польських відносин та взаємної конкуренції названих етносів на

внутрішньому ринку зайнятості. Жоден з названих етносів не мав протягом 20-х – початку 30-х рр. суто етнічних переваг. Політичну ескалацію навкруг “засилля” нацменів живили не глобальні соціально-економічні й демографічні процеси, а принципи комплектації керівного складу центральних і місцевих органів влади. Ця обставина була очевидною не лише для закордонної української еміграції, а й союзного керівництва, яке врахувавши негативний вплив кадрової політики перших років радянської влади на політичну ситуацію в СРСР, змушений був піти на запровадження коренізації.

Загальновідомим є той факт, що на початку 20-х рр. сумарна частка етнічних меншин у провідних державних структурах значно перевищувала представництво в них українців. Так, у 1922 р. з 11832 працівників ДПУ УСРР росіянами були 5440 особи, євреями – 2092 і лише 3057 – українцями. В наступному 1923 р. в органах ДПУ знов домінували росіяни. [99; арк.43-45] На початку 20-х рр. в органах НКВС УСРР працювали 50,5% росіян, 23,2% українців, 18,8% євреїв, решта були поляками, німцями, латишами. В наркоматах та їхніх місцевих органах переважали росіяни, що становили ядро нової радянської бюрократії. [102; арк.158; 103; арк.281, 301-306]

Перші п'ять років коренізації в Україні суттєво вплинули на представництво етносів в державних структурах. Вже в 1926 р. колегія РНК УСРР на 38% складалася з українців, 35,2% росіян, 18,3% євреїв. Проте й надалі, незважаючи на бурхливу коренізацію місцевих органів влади, питома вага росіян і євреїв у вищих органах державної влади залишалася вищою за їхнє представництво в структурі української нації. Цілком зрозумілий з історичної точки зору, цей факт упродовж десятиріч залишатиметься наріжним каменем усієї соціально-політичної історії України, стрижнем політизації української нації, відправною точкою формування української національної та державотворчої думки.

Доволі проблемним питанням, тісно пов'язаним з запровадженням коренізації в Україні, є динаміка соціально-класової структури етнічних меншин. Найвідоміша ідеологема радянської історіографії часів політики коренізації переводила соціальну політику держави в площину “встановлення правильних стосунків між містом і селом, між російським пролетаріатом та українським селянством”. Дослідження соціально-класової структури окремих етносів республіки, їхньої участі в суспільних виробничих процесах та

рівня життя, який вони отримували внаслідок цього, дозволяє позбавитися від нав'язаних радянською історіографією помилкових тверджень, що спотворювали як перебіг соціальних процесів у суспільстві, їхнє наукове вивчення, так і суспільну думку навколо них.

Проблема непропорційного представництва росіян, євреїв і українців в соціально-класовій структурі УСРР традиційно розглядається, як підоснова соціальних і суспільних суперечностей, притаманних країні протягом міжвоєнного періоду. Певні ознаки подолання радянських стереотипів у цій проблемі означилися лише останнім часом. Так, В.М. Роговий, дослідивши характер і особливості етнічної структури населення країни та місце в ній українців і росіян, як двох найбільш численних етнічних спільностей, дійшов висновку, що до середини 30-х рр. український етнос становив абсолютну більшість населення республіки, відчутне зростання частки росіян в населенні УСРР відбулося тільки в другій половині 30-х рр. і було пов'язане з докорінними змінами її господарського комплексу. Дослідник зауважив, що зміни в етнічній структурі суспільної зайнятості під час коренізації були позитивними. В ході індустріалізації і колективізації розпочався швидкий процес поповнення промислових робітників за рахунок етнічного українського селянства, що склало більш ніж дві третини їхнього складу. [822] Як ми бачили вище, названі тенденції обумовлювали соціальний розвиток українського суспільства вже в середині 20-х рр., а їхнє збочення визначалося поверненням до воєннокомуністичних методів керування соціальним і господарським життям країни, насильницькою перебудовою основ її соціально-економічного відтворення.

На жаль, повно прослідкувати динаміку соціальних трансформацій в середовищі етнічних меншин неможливо, адже Всесоюзний перепис населення 1926 р. залишається єдиним найбільш вірогідним нефальсифікованим джерелом радянської статистики. Проте в цілому можна стверджувати, що визначальні тенденції соціально-економічного розвитку українського суспільства йшли в напрямку поступового зростання питомої ваги зайнятих у державному секторі великої промисловості на фоні спочатку стримування, а згодом і придушення дрібнобуржуазних верств на межі 20 – 30-х р.

Збільшення питомої ваги пролетаріату етнічних меншин було пріоритетним напрямком соціальної роботи нацменустанов на етапі індустріалізації. З цією метою

розроблялися проекти залучення пролетаризованих шарів у велику промисловість, організовувалися робочі групи для перекидання на відхожі та інші заробітки, створювалися колективи безробітних і розвивалися суспільні роботи, а також розширялася мережа курсів для підготовки кваліфікованої робочої сили з середовища етнічних меншин. [976; С.176] Апогеєм соціальної роботи більшовиків стала розробка „п'ятирічного плану реконструкції соціального складу єврейського населення СРСР” [1279; С.132]. Другий варіант плану, розглянутий Комзетом у листопаді 1930 р., наслідував і розвивав у контексті розгортання суцільної колективізації настанови Всесоюзної наради євсекцій у грудні 1926 р. Те, що 1926 р. висловлювалося помірковано, 1930 р. набуло відвертої чіткості та безапеляційності: впродовж п'ятирічки соціальна структура єврейства мала бути перебудована таким чином, аби „... самодіяльні євреї в своїй переважній масі складалися з осіб найманої праці. Серед останніх мають переважати робітники”. „Загальна цільова установка” формулювалася наступним чином: єврейська народність має бути перетворена на „робітничо-селянський конгломерат з майже стовідсотковим ... залученням до соціалістичного сектору” [1279; С.137]. Порівняно з 1929/30 р. у 1932/33 р. по УСРР зростання єврейських найманих працівників повинне було скласти 54,5% (з яких: 91,9% робітників, 30,4% службовців, 20% сільськогосподарських робітників), кількість кустарів мала зменшитися на 27,5%, а особи вільних професій та торговці повинні були зникнути, як соціальний прошарок [1279; С.138]. Хоча подібні плани соціального моделювання не були ухвалені стосовно інших етнічних меншин, соціальна політика більшовицького уряду в кордонах СРСР набула універсального характеру. Наслідки її були одними для всіх етносів країни, а певні етнічні відмінності позначали соціальний розвиток громад лише впродовж 20-х рр.

Загально відомо, що 1921 р. Україна мала тільки 260 тис. заводських робітників, половину дореволюційної кількості, або близько одного відсотка населення. Протягом непу робітничий клас почав відтворюватися, збільшившись 1924 р. до 360 тис. осіб, а 1927 р. – до 675 тис. Порівняно з 1924 р. у 1927 р. загальна кількість робітників зросла вдвічі, з 1,2 до 2,7 млн. [1004; С.13, 107; 1005; С.192, 227] Перепис 1926 р. виявив, що українці становили 55% робітничого класу, росіяни – 29, євреї – 9, інші етнічні меншини – 7%. [1361; С.106] Подальші статистичні дослідження, зокрема національний перепис

робітників і службовців України* (жовтень-листопад 1929 р.) засвідчили неухильне зростання питомої ваги українців в усіх групах робітничого класу, в тому числі й кваліфікованого. Становище робітничого класу до початку другої п'ятирічки залишалося вкрай складним. Що ж до робітників з середовища етнічних меншин, то воно було пересічно гіршим за становище українських робітників. Наприкінці 20-х рр. представники національних меншин становили 61,4% безробітних республіки, причому євреї – 28,1%, росіяни – 27%. [82, арк. 46] Отже, найбільш гостро, зважаючи на разючі загальні показники, проблема пошуку засобів існування стояла в середовищі нечисельних дисперсних етнічних меншин, які становлячи 0,5% мешканців України, водночас складали 6,3% безробітних.

Швидке зростання робітничого класу було феноменом першої п'ятирічки і зосереджувалося в Донбасі та Дніпровському регіоні. Число робітників у важкій промисловості зросло від 607 тис. на 1 січня 1929 р. до 1,1 мільйона на січень 1933 р. [1361; С.169] Впродовж 30-х рр. робітництво поступово збільшувало свою суспільну вагу – його частка зростає з 6,2% економічно активної людності 1926 р. до 37% - у 1939 р. Визначальним чинником прискорення пролетаризації етнічного українського селянства (на 1934 р. становило 59,2% пролетаріату [962; С.386]) стали індустріалізація та колективізація. Питома вага етнічних українців у промисловості й будівництві порівняно з 1926 р. зростає з 41,6 до 56,1%, на транспорті й у зв'язку – з 64,6 до 73,9%, у галузі розумової праці та торгівлі – з 52,4 до 55,9%, у сфері обслуговування – з 52,7 до 55,5%. [962; С.386]

Статистичні джерела зафіксували основні тенденції змін у системі міжнаціонального розподілу праці: 1) відчутне зростання пролетаріату відбулося в 1929 – 1934 рр. у зв'язку з кампанією ліквідації приватної власності і господарювання в усіх видах; 2) збереження традиційного розподілу ринку робочої сили (скажімо, висока частка українців на транспорті та зв'язку була характерною з дореволюційних часів); 3) поступове зменшення протягом 1926 – 1934 рр. частки росіян (у межах 5%), поляків вдвічі, при незначному коливанні частки євреїв (в межах 2%) та збільшенні питомої ваги

* Згідно з матеріалами перепису представники етнічних меншин становили $\frac{1}{4}$ сіль госппрацівників. Серед гірників 58,6% були росіянами, 35,7% українцями, 0,5% євреями, 0,7% поляками, 4,5% складали "інші". [970; С.14,16]

представників інших етнічних громад (на 1%) в структурі пролетаріату УСРР. Не зайвим буде нагадати також, що в абсолютних цифрах чисельність пролетаріату між 1926 та 1934 рр. зросла з 1 585,9 до 2 497,5 тис. осіб. – Якими б грандіозними ці зрушення не здавалися сучасникам, не ця соціальна верства визначала загальне соціальне обличчя майже 30-мільйонної країни і обумовлювала подальші тенденції її трансформації. Інша справа, що в цілому природний процес “українізації” пролетаріату впродовж 1923 – 1929 р. у подальшому був скерований штучним річищем, яке прокладалося заходами небаченого насилля над усіма етнічними складовими країни.

За винятком росіян і почасти татар, величезну частку городян, що належали до етнічних меншин, становили кустарі й ремісники. Впродовж непу кустар був центральною фігурою соціального життя громад етнічних меншин у малих і великих містах України. “Малий хазяйчик”, який став тимчасовим попутником пролетарської диктатури, водночас був його найчисельнішим політичним ворогом, і на початку 20-х рр. становив переважну більшість населення міст республіки.

Неп припустив існування кустарно-ремісничої промисловості, адже держава вимушена була дозволити значним масам населення задовольняти власні потреби доступними засобами в умовах масового безробіття. Проте податкова система пильно стежила за тим, щоби кустар годував власну родину, але аж ніяк не розвивався й розширявся економічно. Якщо до революції податок становив лише 0,52% з обігу підприємства, то перший промисловий податок (26.12.1921 р.) встановив диференційований податок, виходячи з 12-розрядної шкали, розробленої міністерством фінансів (аналогічний ЄСГП). Впродовж непу податок послідовно знищував найбільш заможні верстви кустарів, запобігаючи розширеному економічному відтворенню цієї соціальної верстви й кустарно-ремісничої промисловості в цілому.

Єдиним засобом зменшення податкового тиску було створення кооперативів. Постанова РНК СРСР 3.05.1927 р. “Про кустарно-ремісничу промисловість і промислову кооперацію” заклала правові підвалини пришвидшеного кооперування ремісників у вигляді їх поголовної пролетаризації. Вводилася практика “централізованого постачання на основі генеральних договорів між постачальними органами й республіканськими центрами промислової кооперації, а ... також збуту продукції на основі генеральних

договорів”. [1507; С.103] Ліквідація стану кустарів-приватників стала безальтернативною і мала відбутися в найближчому майбутньому.

Це завдання виконала постанова Вукопромради від 30 серпня 1931 р., що перетворила промислово-кооперативні організації на господарсько-розрахункові об'єднання. 15 липня 1932 р. вийшла постанова РНК СРСР “Про обов'язкову загальну реєстрацію всіх промислових підприємств державних, кооперативних і громадських організацій в органах центрального управління народно-господарського обліку Союзу РСР”. Вона передбачила обов'язкову щорічну реєстрацію особистих занять дрібних товаровиробників. Зареєстровані 1931 р. кустарі й ремісники були обкладені стовідсотковим податком, а з 1934 р. податок зріс до 200%. [1507; С.137] Отже, одноосібне виробництво лише формально мало право на існування, фактично ж, перебувало на межі економічного знищення. В паспортах радянських людей з'явилася спеціальна позначка “кустар”, що означала громадянську напівправність їхніх власників.

Таким чином, низка соціально-економічних заходів більшовицької влади, що здійснювалися протягом перехідного періоду, привела до експропріації дрібнобуржуазних шарів міста і села, перетворення величезної частки населення країни на пролетарів, задіяних на підприємствах державного капіталістичного сектору економіки. Основним наслідком більшовицької соціальної політики стало анонсоване на початку проголошення політики коренізації забезпечення однорідності соціальної структури етнічних компонентів країни. Верства дрібних товаровиробників припинила своє існування, їй на зміну прийшов позбавлений засобів виробництва сільський і міський пролетаріат. У такий спосіб сталінська диктатура усунула основну соціально-економічну причину фактичної національної нерівності – нерівномірність соціальної стратифікації етносів.

Урбанізація, індустріалізація й поширення освіти докорінно змінили соціальну структуру української нації. З утвердженням українців на позиціях більшості в усіх соціальних групах, що визначали суспільну мобілізацію, здавалося, були закладені соціальні передумови для національної консолідації. Проте вступ української нації в модерну епоху був перекреслений розгортанням широкомасштабного терору, під час якого загинули мільйони людей. Вже на початку 30-х рр. в УСРР був встановлений режим, за допомогою якого держава та її репресивний апарат монополюно, в режимі

“ручного керування” спрямовувала поступ соціально-демографічних процесів у суспільстві.

3.2. Соціально-економічне життя етнічних громад упродовж непу

Сукупність історико-культурних чинників сформувала специфічне етногосподарське обличчя регіонів УСРР. Етнічні особливості суттєво впливали на перебіг соціально-економічних процесів у регіонах, а, відтак, і - державні заходи по відбудові народного господарства у повоєнний час.

У Північній й центральній Україні переважаючою часткою населення були українці. Поселення етнічних меншин мали дисперсний характер, хоча в прикордонні існували значні компактні ареали російської меншини. Згодом тут, на межі Сумської та Коростенської округ, був відокремлений найпівнічніший російський національний район – Путивльський.

З точки зору економічного районування зазначений регіон включав Полісся, частково Правобережжя та Лівобережжя, як господарсько-економічні зони. Полісся обіймало 12% території республіки, де в 1926 р. мешкало близько 10% населення країни. Щільність населення дорівнювала 54,4 чол. на кв. км. Селянство становило 82% населення. Умови господарювання в регіоні були доволі складними для сільського господарства, оскільки значні земельні площі покривали болота, ліси, луки. Ґрунти переважно були піщаними чи супіщаними, проте вони були кращими в республіці для вирощування технічних культур (льону, картоплі) і розвитку тваринництва.

Економіка міст скеровувалася на переробку сільгосппродукції та мінеральної сировини на невеликих підприємствах: млинах, лісопильнях, цукрових заводах, фаянсових та скляних фабриках тощо. Значне місце в економіці регіону посідала кустарно-ремісничя промисловість.

Правобережжя охоплювало 22,8% території республіки, а його населення становило 31% від загального, з якого 79% було сільським. Це був найбільше заселений

регіон зі щільністю населення 87,6 чол. на кв. км. Умови для сільського господарства були благодатними, але це був регіон найгострішого земельного голоду, який постачав іншим місцевостям надлишок працездатного населення.

Східна Україна (в територіальних межах Луганської, Харківської та південно-західної частини Сумської округ) відрізнялася високою питомою вагою російського населення (як міського, так і сільського) в етнічній структурі населення. В регіоні згодом розмістилися 5 з 8-ми російських національних районів (Великописарівський, Чугуївський, Олексіївський, Верхньо-Теплівський, Сорокинський). Частка російського населення в регіоні постійно збільшувалася за рахунок мігрантів.

Східна Україна частково співпадала з господарсько-економічним регіоном Лівобережжя, який включав 21% території та 24,5% населення республіки. Аграрне перенаселення тут не було таким гострим, як на Правобережжі. Щільність населення становила 74,4 чол. на кв. км. але в регіоні розміщувалися найбільші промислові центри, що забирали на себе надлишок робочої сили з села (селяни становили 76,5% населення краю). Характерним лише для Лівобережжя було значне поширення сіл і хуторів з населенням 20 – 200 чол., які становили тут 46,5% загальної чисельності населених пунктів. [1785, С.84] Клімат регіону в цілому був сприятливий для вирощування зернових і технічних культур. Міська промисловість спеціалізувалася на переробці сільськогосподарської продукції та дарів лісового господарства. Важка промисловість компактно розміщувалася на Харківщині, яка була центром металообробки й машинобудування, а також хімічної та текстильної промисловості.

Західна Україна історично сформувалася як регіон значної концентрації етнічних меншин, як компактних, так і дисперсних. Компактними масами на заході УСРР (Вінницька, Бердичівська, Проскурівська, Волинська, Уманська округи) мешкали поляки, німці й чехи, серед яких переважало сільське населення.* З економічної точки зору регіон входив до складу Правобережжя. Щільність сільського населення становила 73,4 чол. на кв. км. Окремі округи, наприклад, Кам'янець-Подільська, за густотою населення не відставали від Західної Європи (87 чол. на кв. км.). Значну частку населення регіону

* Тут були створені Пулинський (німецький) та Мархлевський (польський) національні райони – найзахідніші з усіх національних районів УСРР.

становило єврейство, сконцентроване в містечках і невеликих містах. Характер міжетнічних взаємин визначала не лише значна кількість етнічних меншин, а й господарсько-економічні особливості регіону.

Правобережжя було сільськогосподарським районом з невисокою родючістю ґрунту й відчутним аграрним перенаселенням. До революції основним напрямком сільськогосподарського виробництва було товарне виробництво технічних культур на великих капіталістичних (в минулому поміщицьких) сільськогосподарських підприємствах. Ліквідація поміщицького землеволодіння й перехід землі у селянське користування не вирішили проблеми аграрного перенаселення (селянство тут переважно залишалося малоземельним), але загострила проблему виробничої орієнтації в умовах порушення товарно-грошових відносин і безпосереднього товарообміну між містом і селом. Село Правобережжя виробляло хліба недостатньо навіть для власного споживання. В умовах політики розкладки (пізніше – фіксованого податку) закладалося економічне підґрунтя значних соціальних суперечностей, які набували національного забарвлення. Хронічний земельний голод у регіоні був найвпливовішим чинником міжетнічних взаємин, а економічний занепад міст і містечок Правобережжя надзвичайно загострював проблему виживання етнічних громад, особливо найбільш урбанізованих.

Міська промисловість спеціалізувалася на переробці сільгосппродукції. Спільним для більшості міст Правобережжя було те, що вони “були переважно розподільними пунктами для тих продуктів масового споживання, що привозилися, й збірними пунктами продуктів місцевого виробництва, а також кредитовими центрами, що фінансували торгівлю конкретних районів”. [1554; С.113]

Південна Україна (Одеська, Миколаївська, Херсонська, Запорізька, Мелітопольська, Маріупольська, Сталінська округи) була найбільш строкатим у національному відношенні регіоном УСРР. Національно-територіальна структура населення мала складний мозаїчний характер. Серед етнічних груп регіону були досить чисельні, що розселялися компактними масами в декількох суміжних округах, такі, як німці, болгари, греки, почасти молдавани.* Були й зовсім нечисленні, що населяли кілька сіл (чехи, шведи, французи). Більшість етнічних меншин регіону була селянською, що

* Згодом у регіоні розмістилося 19 з 25, або 76% від загальної кількості національних районів УСРР.

походила від привілейованого в минулому стану особисто вільних сільськогосподарських виробників – іноземних колоністів.

У 20-і рр. в Степу проживало 34,5% населення УСРР. Він був найменш заселеним регіоном республіки: щільність населення тут дорівнювала 50,1 чол. на кв. км., селяни становили 76,5%. [939; С. III, 11] До кінця 20-х рр. регіон розглядався як основний у спрямуванні колонізаційного руху малоземельного селянства та створення єврейських сільськогосподарських поселень. Особливістю Степу була значна питома вага селищ з населенням у п'ять і більше тисяч чоловік (20,9%). [939; С. XXI, 3.]

У сільськогосподарському виробництві було задіяно 2/3 населення регіону, проте наявність багатих мінеральних покладів стимулювала розвиток промисловості, переважно гірничодобувної, металообробної та машинобудівної. В 1926 р. селяни на Донеччині становили меншість населення – 45% [888; С.3-11], що було винятковим явищем для України. Значний шабель розвитку транспортної інфраструктури та портів міжнародного значення визначили виняткове становище регіону в системі економічних відносин республіки, стимулювали розвиток міст.

Міста Південної України вже до революції набули космополітичного характеру. У найбільш і найменш чисельних меншостях (росіяни, євреї, вірмени, вихідці з Прибалтики, Кавказу та Поволжя) переважало міське населення. Російська меншина Південної України в своїй більшості складалася з робітників, всі інші – з ремісників, кустарів і торговців. Економічна криза першої половини 20-х рр., промисловий занепад, безробіття та голод загострили й ускладнили життя багатонаціонального південного міста, населення якого практично було позбавлене засобів існування. Промисловий занепад і величезні проблеми в соціальній сфері становили зміст життєдіяльності південноукраїнських міст на початку непу, вони ж негативно впливали на сферу міжетнічних відносин у регіоні.

Основною суспільною проблемою, що однаково цікавила й населення й органи радянської влади в першій половині 20-х рр. було відродження соціально-економічного потенціалу країни. Як ми бачили вище, кризові умови господарювання та життєдіяльності були типовою ознакою буття етнічних меншин усіх регіонів України, а їхнє вирішення

можливе було лише шляхом оптимізації та мобілізації загальнореспубліканських ресурсів.

Однозначно оцінити перебіг відновлювальних процесів в економіці сіл етнічних меншин не можна. Поруч з об'єктивною тенденцією до відновлення, товарність значної частини селянських господарств і, навіть, цілих галузей сільськогосподарського виробництва якщо не знижувалася, то й не прогресувала. Про це йшлося, зокрема, в "Тезах звітно-перспективної доповіді [Донецького] губземуправління" на губернській земельній нараді (17 липня 1925 р.). Статистичні відомості свідчили про пересічну натуралізацію селянських господарств, поновлення лише тих галузей господарської діяльності, що забезпечували власні споживчі потреби. За словами доповідача Триліського піднесення було помітним лише у рільництві та конярстві. Через гангстерську податкову політику селянство скорочувало виробництво продуктів молочного й м'ясного тваринництва, свинарства, птахівництва*. На перешкоді відновленню поголів'я худоби стали й природні умови: невисокий врожай 1924 р. та недорід 1925 р. у Південній Україні вкрай загострили кормову проблему.

Незважаючи на соціально-економічну політику негативно впливала на майновий стан села в цілому, й сіл національних меншин, зокрема. Як вказувалося вище, села колишніх колоністів відзначалися підвищеними, порівняно з українськими, нормами землекористування. За ставками ЄСГП багатопосівними вважалися на той час господарства з 6 - 16 дес. посіву на двір. 1922 р., наприклад у Приазов'ї, такі господарства становили 19,1%, 1923 р. - 29,48%, 1924 р. - 33,36% [252; арк.63]. Колишні колоністи, зважаючи на їхню значну землезабезпеченість, майже цілком мали входити до цієї категорії виробників, що тягло за собою загрозу високого оподаткування. Проте за умови недостатньої забезпеченості робочою худобою (за даними Донецького губземуправління господарства, що не мали коней, або мали одного становили в 1923 р. 88,5%) [252; арк.61] та реманентом вони реально були неспроможні обробити свою землю. Назване явище було цілком типовим для постреволуційного колоністського села. Так, у записці Центрального болгарського бюро при ЦК КП(б)У до комуністичного

* По Донецькій губернії 1925 р. кількість свійської худоби порівняно з 1916 р. становила 37%, великої рогатої худоби - 32,5%, свиней - 15,7%. [252; арк.63]

університету нацменшин Заходу “Про економічне і культурно-політичне становище болгарського населення в Радянській Україні” (10.12.1926 р.) йдеться про те, що пересічне бідняцьке господарство в болгарських районах мало в користуванні 35 дес., середняцьке – 19,5 дес., куркульське – 70 дес. землі тоді, як на одне господарство в середньому припадало 0,9 коней, 0,06 вола. [871; С.166.] Гострий дефіцит тягла та сільськогосподарського реманенту став причиною постійного здавання землі в оренду більш міцним господарствам [1785; С.166-170]. Політика стримування й переслідування орендних відносин на селі разом з іншими соціально-економічними складовими непу, про які йтиметься пізніше, заганяла орендарів і здавців у підпілля, негативно впливаючи на якість обробки землі та становище селянських господарств. Так утворювалося замкнене коло, яке замість економічного стимулювання відродження селянських господарств вело до його свідомого штучного стримування.

Не можна сказати, що аграрії й адміністратори свого часу не помічали означених тенденцій. Скажімо, в звіті згадуваного вище Триліського цілком слушно доводилося, що на середину 20-х років у Донецькій губернії відновлювалися лише найбільш міцні господарства, які були спроможними стати на ноги без допомоги держави. Що ж до інших, констатувалося: “Посушливість останніх років підтримує процес агонії бідняцького господарства, для якого в зв’язку з сучасним становищем промисловості, шлях до пролетаризації закритий”.* Єдиний можливий вихід доповідач вбачав у державному стимулюванні бідняцьких господарств і підтримці середняцьких з метою “стало укріпити виробничі сили сільського господарства” [252; арк.67]. Одним зі значних кроків на цьому шляху, на думку державних органів, мало стати землевпорядження.

Характерною рисою місцевих виконавчих органів на той час були революційний ентузіазм у сукупності з господарським дилетантизмом. Ще тривалий час після переходу до непу та коренізації в регіонах відзначалися спроби управляти господарськими процесами воєннокомуністичними методами. Часто місцевих керівників цікавило не господарське відновлення як таке, а його відновлення у соціалістичних формах. У протоколі з’їзду рад Ялтинського району від 3 грудня 1924 р. знаходимо таку ухвалу:

□□ У 1926 р. Маріупольська округа на відміну від періоду економічного піднесення початку ХХ ст. була сільськогосподарською за основним напрямком господарського розвитку. Селянство становило 77% населення округи, робітники - 10%, службовці - 13%. [639; арк.10]

“Вважаючи підйом сільського господарства правильним лише шляхом колективізації, РВКу звернути особливу увагу на колективізацію населення”. [751; арк. 133-134] Некомпетентність місцевих органів врядування, волонтаристські прийоми господарювання боляче били по загальному стану економіки районів, на корінні підсікали у селян бажання працювати, зневірювали його в майбутньому. Повсюдно на Україні міцно закріпилася думка про те, що пролетарська диктатура поставила собі за мету знищити селянство як клас.

Такі настрої найбільш яскраво проявлялися в селах колишніх колоністів, оскільки їхня деградація була очевидною. Навіть найбільш розвинені економічно німецькі, зокрема менонітські, колонії тільки в 1927 р., вперше за роки непу, отримали надлишки зерна. Низька продуктивність у минулому квітучих колоністських господарств обумовлювалася різким зменшенням землекористування, занепадом тваринництва. За відомостями Н.В. Осташевої, в 1926 р. 20% господарств Молочанського району не мали коней, 17% господарств хортицьких менонітів не мали тягла і корів. [817; арк.100] Величезний пласт архівних джерел свідчить про збіднення населення німецьких колоній, погіршення умов господарювання й постійне зростання податкового тиску на колоністів аж до розгортання суцільної колективізації.

У контексті непу відбулися подальші трансформації соціальної структури селянства компактних етнічних груп. На жаль, повно відобразити динаміку соціального розшарування в середовищі селянства етнічних меншин не видається можливим через фрагментарність відомостей, проте й ті дані, що є в нашому розпорядженні, дозволяють зробити висновок про поступове згладжування соціальних контрастів у доколгоспному селі. Зміну соціального обличчя колоністського селянства протягом 20-х рр. визначили декілька соціально-економічних і політичних чинників. Економічна криза й аграрна революція початку 20-х років започаткували нівелювання розбіжностей між його групами. Наприклад, у 1924 р. питома вага селянських груп у колоністів Маріупольщини виглядала так: господарства, що не сіяли - 7,8 %, незаможні - 19,5%, нижчі за середні - 13,5%, середняцькі - 18,9%, заможні - 18%, багаті - 23,3%. За забезпеченістю худобою селяни склали наступні групи: без худоби - 27,65%, з 1-ю головою робочої худоби - 25,52%, 2-ма - 18,4%, 3-ма - 13,27%, 4-ма й більше - 16,42% [1785; С. 104].

Не важко помітити, що соціальні градації в середовищі селянства найтіснішим чином були пов'язані з забезпеченістю господарств робочою худобою. Не випадково питома вага декласованого (не сіяло) й бідного селянства практично відповідає частці безтяглових господарств. Так само виразно простежується безпосередній зв'язок між забезпеченістю робочою худобою та заможністю господарств. У степових умовах господарство, засноване на власній ручній праці, могло бути заможним (тобто обробляли 16 - 30 дес. ріллі), лише маючи 3-4 коней. Голодні роки спричинилися різкому спаду колоністського села саме внаслідок масової пошесті робочої худоби. Забезпеченість тяглом, таким чином, стала визначальним чинником соціальної диференціації селянства в умовах вирівнювання трудових норм землекористування.

Якщо в першій половині 20-х рр. спостерігалися ще досить суттєві розбіжності в землекористуванні та забезпеченості робочою худобою по крайніх соціальних групах, то внаслідок поглиблення непу в колоністському селі відбулося різке зменшення землекористування і забезпеченості робочою худобою вищих соціальних груп при одночасному зростанні безтяглових господарств і таких, що були їм недостатньо забезпечені. Дані весняного опитування 1925 р. свідчили про суттєві проблеми соціально-економічного життя етнічних меншин Південної України. Безкінні господарства становили величезну частку господарств районів з переважаючим грецьким населенням. Так, у Ст. Керменчицькому районі їх нараховувалося 58,3%, Ялтинському – 61,8%, Ст. Каранському – 70,6%, Новоселівському – 67% (в середньому по Маріупольській окрузі – 64%). [637; арк. 28] Другу велику групу становили господарства з одним робочим конем: 19,5, 17,6, 14,3 та 23,8% відповідно (пересічно по окрузі – 19,2%). Отож, сумарна частка селянства, яке було неспроможним самостійно обробляти ділянки (виходячи з норми в середньому 14 дес. на господарство), становила від 77,8 до 90,8% (а пересічно по окрузі – 83,2%) господарств. Традиційно переважна більшість грецьких господарств вважалася середняцькою, хоча з наведених даних видно, що їхнє виробниче життя відбувалося у кризових умовах.

За давніми підрахунками А.А.Улуяна, питома вага соціальних груп грецького селянства в апогеї непу була наступною: 1926 р. - незаможні - 26,67%, маломічні - 39,86%, середняки - 25,14%, заможні - 8,22, багаті - 0,99%; 1927 р. - незаможні - 18,22%,

маломіцні - 41,77%, середняки - 32,35%, заможні - 7,64%. [1698; С.133-134] (Для порівняння: в 1927 р. заможні господарства в середньому по Україні становили 4%, незаможні - 27,7%). Аналогічні показники в середовищі менонітів України виглядали так, 1926 р.: незаможники – 57%, середняки – 32%, заможні – 9%; 1927 р.: незаможники – 20%, середняки – 50%, заможні – 30%. [817; арк.103] Вітчизняні дослідники відзначають, що внаслідок аграрної революції німецькі колонії на початку 20-х рр. “соціально вирівнялися”. [800; арк. 89] На Херсонщині в середині 20-х рр. незаможними вважалися 46% німецьких господарств, середняцькими – 32,2%, заможними – 21,8%. [346; арк.120] Трохи меншою була питома вага бідняцьких шарів у німців Маріупольської та Артемівської округ, що наприкінці 1925 р. становила 30%, сумарна ж частка заможних та середняків дорівнювала 70%. [438; арк. 28] Аналітичні записки ЦКНМ, складені за результатами обстежень 1924 – 1925 рр., констатували більшу, порівняно з українським і російським селянством, частку заможних і куркульських верств у середовищі болгар. [425; арк. 13] У 1925 р. соціальна структура чеського селянства виглядала наступним чином: 75% середняків, 20% бідняків, 5% заможних. [483; арк. 14]

Отож, всупереч реальним цифрам протягом непу німці, болгар, греки, чехи вважалися меншинами, які мали добрі умови господарювання. ЦКНМ пов'язувала особливості соціальної структури колишніх іноземних колоністів з високими розмірами земельних ділянок. Лише поляки та молдавани, згідно з відомостями ЦКНМ, поступалися українцям часткою заможних господарств, а також перевищували їх за питомою вагою бідняцьких у структурі селянства. Наведені вище дані свідчать про те, що упродовж непу землезабезпеченість виступала основоположним критерієм соціальної приналежності селянського господарства, і, відповідно, створювала певні стереотипи у визначенні сукупного соціального обличчя тієї чи іншої меншини. В цілому питома вага крайніх соціальних груп колоністського селянства Південної України не співпадала з середньоукраїнськими показниками. Власне, вищі, порівняно з середніми по УСРР, норми землекористування і стали причиною автоматичного зарахування німців, болгар, греків тощо до народів, дрібнобуржуазних за своєю структурою. Проте архіви свідчать, що етнічні громади, незважаючи на менш виразні соціальні контрасти, мали чималий

відсоток бідняцьких господарств і повсякчас висловлювали претензії на необґрунтоване зарахування їх до вищих груп платників податків.

Слід визнати, що більшість свідоцтв про економічний стан колоністів у роки непу характеризується значним впливом суб'єктивності. Достеменно визначити співвідношення соціальних груп колоністського селянства протягом непу не можна внаслідок відсутності усталеної методики їхнього обчислення. Впродовж 20-х рр. питома вага груп постійно змінювалася. За даними місцевих органів влади на кінець 20-х рр. відбулася певна консервація соціальної структури колоністського села в тому вигляді, що склався на 1927 р. Високе оподаткування стримувало як зростання бідняцько-середняцьких господарств, так і піднесення заможних. Але вищі за пересічні норми землекористування колоністів залишалися наріжним каменем і в їхній класифікації радянськими та податковими органами і в їхніх відносинах з оточуючим (менше забезпеченим землею) слов'янським селянством.

З одного боку, ця обставина привела до розповсюдження серед мешканців сусідніх сіл настроїв на користь перерозподілу земель спільнот етнічних меншин. З другого, - було очевидно, що соціальна робота серед нацменівського населення не могла будуватися без урахування особливостей його структури. Політика економічного (податкового) придушення капіталістичних елементів і підтримки незаможних верств колоністського селянства набула своєрідних ознак, у цьому, власне, і проявлявся безпосередній вплив політики коренізації на соціально-економічну роботу в середовищі етнічних меншин. Влада, з одного боку, вимушена була йти на певні поступки, аби не спровокувати критичне загострення соціальних і міжнаціональних суперечностей; а з іншого боку, поступово наближала соціальні характеристики колишнього стану колоністів до показників автохтонного селянства.

Результатом державної соціально-економічної політики другої половини 20-х років стосовно селянства компактних етнічних меншин стало посереднячення виробників, виходячи з норми 1-2 голови робочої худоби, 4-14 дес. посівів на господарство. Це привело до поліпшення стану частини маломіцного селянства, проте в сукупності з іншими економічними обставинами (зменшення розміру земельних ділянок, податковий тиск, зміна напрямків господарського розвитку), знизило зацікавленість значної частини

селян у розширеному репродукуванні, що спричинило стагнаційні явища в економіці колоністських селищ. Не менш суттєвими були наслідки в соціальній сфері. Якщо в довоєнні роки німці, чехи, болгари, греки тощо відзначалися пересічною заможністю зі значною вагою міцних господарств (близько 20%), то наприкінці непу в їхньому середовищі переважали середняки, причому економічно менш міцні, ніж до революції.

В 1926-1928 роках усі потенційні можливості села не були використані, й на тлі відбудовних процесів вже з 1927 р. дедалі більш помітні стагнаційні явища. Місцеві урядовці по-різному коментували причини економічного тупцювання селищ колишніх колоністів. Найчастіше відповіді формулювалися не в площині об'єктивних соціально-економічних процесів, а в ідеологічній чи побутовій. Так, в одній з доповідей інспектор Сталінського ОБНМ серед можливих причин назвав зменшення ділянок грецьких селян, а також ту обставину, що "греки не були пристосовані для ведення сільського господарства". Значною перепорою на шляху відновлення виробничих потужностей села в нових обставинах він вважав також "сильно розвинену струнку індивідуалізму", що гальмувала розвиток нових соціалістичних форм господарювання на селі. [714; арк. 3 зв. – 4.]

Зважаючи на реальний стан виробничих потужностей індивідуальних колоністських господарств, з одного боку; та стратегічні завдання піднесення сільськогосподарського сектору, як підоснови матеріального благополуччя країни в цілому, з іншого, уряд протягом другої половини 20-х рр. намагався доступними економічними важелями спонукати одноосібника до інтенсифікації праці. Ідея інтенсифікації посіла визначне місце в аграрній політиці більшовиків, разом із землевпорядженням вона мала забезпечити піднесення сільськогосподарського сектору виробництва й збільшення валового збору хліба. Головними її напрямками були зростання озимого клину, скорочення природних сіножатей, стимулювання тваринництва м'ясо-молочного напрямку, запровадження шестипілля, підвищення виробництва просапних і кормових культур тощо.

Нацменселянство зустріло ініціативу влади насторожено, оскільки традиційно економіка колоністських селищ дорадянського часу базувалася на інших засадах: вони спеціалізувалися на вирощуванні ярових культур (які в умовах посушливого степного клімату давали стабільні врожаї), толочна система відновлення земель дозволяла їм

утримувати багато худоби, забезпечувати м'ясом себе й округу [858; 1990. - №2. - С.85.]. Непослідовність і некомпетентність місцевих чиновників на корінні підривали кволі паростки довіри селянства. Звичайним явищем у діяльності місцевих виконавчих і агрономічних органів була велика кількість незбіжних розпоряджень, які під час сівби дезорієнтували виробника, врешті негативно позначаючись на врожаях.

Інтенсифікація скотарства стримувалася нестачею земельних угідь як у земельних громадах, так і в одноосібних господарствах. Як переконливо показав проф. М.Б. Гуревич, [1183; С.95] об'єктивні можливості України (Південної в особливості) по подальшому розвитку товарного тваринництва, зважаючи на значну розораність її земельних ресурсів, були вкрай обмеженими. Скорочення пересічного землекористування меншин стало підосною їхніх господарських негараздів, що позбавляли можливостей позитивно реагувати на пропоновані державними структурами нововведення. Докорінна переорієнтація напрямків господарського розвитку замість очікуваного державою стимулюючого ефекту мала негативні наслідки, що найбільш наочно виявилось в тваринництві. Економічний спад став визначальною ознакою господарського життя колишніх колоністів впродовж непу. Уряд робив впевнені й настійливі заяви про поступове відродження німецьких, грецьких, чеських, болгарських тощо колоній на довоєнному рівні. Проте вони були політичною демагогією. Довоєнного рівня розвитку виробничих сил колоністські села не досягли й не могли досягти, адже безповоротно втратили найважливішу для цього передумову - майже половину основного сільськогосподарського засобу виробництва – землі.

Характерною ознакою тупцювання на місці був однобокий розвиток господарств. У низці доповідних записок і звітів ОБНМ зазначалося, що більшість колоністських господарств, за винятком окремих німецьких, наприкінці 20-х рр. займалася екстенсивними рільництвом і скотарством, хоча мала достатні ділянки для запровадження інтенсивних культур і галузей (садівництво й городництво). Так, скажімо, питома вага окремих галузей у господарствах В. Янисольського району Сталінської округи була наступною: рільництво давало 92,6% прибутку селян, велика рогата худоба – 2,2%, інтенсивні культури – 3,7%, дрібна худоба – 1,7%, бджільництво – 0,4%. [631; арк. 36.]

Свідченням стагнації сільськогосподарського сектору була незначна машинізація виробничих процесів. Забезпеченість селянських господарств реманентом залишалася на рівні історії домашньої епохи. Середньостатистичне господарство Німеччини за рівнем машинізації перевищувало українське у 8-9 разів, американське – в 3-4 рази. [1310; С.188]

Селяни Степу вважали ідеальним, коли господарство мало 2 робочих коня, плуг, букер, 0,5 сівалки (передбачалася супряга), борону, коток або гарман, 0,25 молотарки з приводом (супряга), віялку. На Лівобережжі цілком задовільним вважався стан, коли середняцьке господарство мало плуг, борону, 0,1 сівалки, 0,1 жнивarki. На Поліссі типове селянське господарство для самостійного існування повинне було мати плуг, борону, рало або культиватор, віялку. [1310; С.188] Отже, господарські процеси в пересічному середняцькому господарстві повсюдно по Україні вимагали значного застосування грубої ручної сили і передбачали постійне кооперування селянства для здійснення окремих видів польових робіт. Більш складний реманент за ціною та витратами на його утримання був недоступний середняцькому господарству непівської доби. Перш за все це стосувалося утримання робочої худоби, кількість якої безпосередньо залежала від розміру земельної ділянки господаря. Робоча худоба споживала майже третину наявних кормів, що вкрай уповільнювало розвиток сільського господарства.

Зауважуючи, що неп спричинився занепаду селищ колишніх іноземних колоністів, не слід водночас забувати, що умови їхнього господарювання в цілому залишалися порівняно кращими за ті, якими розраховувало українське селянство. Колоністи виділялися в населенні та господарському комплексі Південної України, проте в масштабах республіки вони були нечисленими, внаслідок чого характер розвитку економічних процесів в їхньому середовищі не справляв визначального впливу на загальнореспубліканське економічне життя. Значно суттєвішим за групу колишніх колоністів був вплив на спільне соціально-економічне обличчя селянства республіки чисельних етнічних меншин (росіян і поляків), які становили майже два мільйони

малоземельного селянства. Їхні господарства* практично не відрізнялися від українських, отже, й соціально-економічні процеси в їхньому середовищі в цілому відповідали загальноукраїнським.

Порівняно з групою колишніх колоністів умови господарювання польської меншини протягом 20-х рр. були вражаюче важкими. Ліквідація латифундій польських поміщиків суттєво не збільшила землекористування польського селянства, яке в досліджуваній час було чи не найменш землезабезпеченим. Поляки історично проживали в регіонах з найбільшою щільністю сільського населення у складній для господарювання природно-географічній зоні. Розміри ділянок польських селян не забезпечували існування їхніх родин. Так, в Мархлевському районі на польське господарство припадало 3,8 дес. придатної землі, в той час як в середньому по Волинській окрузі – 4,7 дес. [1294; С.14] В інших округах землекористування польських селян було ще меншим: у Проскурівській окрузі – 0,5 дес. на їдця, Кам'янецькій – 0,38 дес., Київській – 0,71 дес. [437; арк.10] Звичайно, що й інші характеристики польських господарств були непоказними. В 1926 р. на Поліссі в середовищі поляків безкінні господарства становили від 20 до 40%, у Лісостепу їхня частка дорівнювала 60%. [377; арк. 124] Наприкінці непу 61,6% польських господарств Поділля не мали коней, а 57,3% - тягла.

Обстеження польських національних рад у 1927 р. зафіксувало гострий земельний голод польського селянства. В одному з найбільших польських селищ – Гречанах (3 656 чол. населення, 802 господарства) – 47 господарств мали менше 1 дес. землі, 396 – до 2 дес., 172 – до 3 дес., 97 – до 4 дес., 65 до 5 дес., 25 до 6 дес. Тобто, практично всі господарства мали земельні ділянки, що не відповідали нормам прибуткового ведення господарства. Виокремлення офіційними особами груп господарств за розмірами землекористування свідчило про пошуки куркулів всередині кожної окремої громади, без урахування реальних соціально-економічних обставин. Обмеженість земельних ресурсів прямо впливала на господарську потужність польського селянства. З 802 гречанських господарств 500 були безтягловими, 218 мали одного коня, 84 –двох. 141 господарство не мало великої рогатої худоби, 593 – одну корову, 68 – дві. [449; арк. 22-27]

* Йдеться про забезпеченість засобами виробництва (земля, знаряддя праці, робоча худоба), а не про культуру землеробства та побутові особливості, що є предметом дослідження етнографії.

Проблема недостатнього землекористування польського селянства залишилася не вирішеною протягом 20-х рр. Здійснення землевлаштування суттєвих позитивних змін не принесло, тим більше, що його запровадження гальмувалося хутірською системою розселення.

Польське селянство в доколгоспний період являлося чи не найбільшим постачальником кадрів до багатонаціонального робітничого класу України. Вже в 1925-1926 рр. 41,2 % польських господарств постійно або сезонно відчужували зайву робочу силу. Цей показник був найвищим у середовищі етнічних меншин: на той час у малоземельній Волинській окрузі він пересічно становив 29,3%. [1294; С.14] Практично половина господарств польського селянства Правобережної України вже в середині 20-х рр. являла собою соціальний шар найманих працівників з земельною ділянкою, що впритул наближало їх до повної пролетаризації в найближчому майбутньому.

Проміжною ланкою в цьому напрямку була масова участь польського селянства у відхожих і кустарних промислах. За спостереженням В.М. Мазура “в лісостепових округах, через низький рівень землезабезпеченості селян, близько половини чоловічого дорослого населення вдавалося до кустарних промислів: виробництва цегли, черепиці, обробки деревини, ткацтва”. [800; арк. 84] На прикладі польського селянства в класичній формі простежувалася історична тенденція до пролетаризації дрібнонадільного селянства. Особливості розвитку кооперації в середовищі поляків України розглядатимуться окремо, що ж до загальної характеристики умов господарювання польського селянства протягом непу, зауважимо, що вони залишалися надзвичайно несприятливими внаслідок малоземелля. Вичерпаність земельних ресурсів Правобережжя заводила проблему у глухий кут. Єдиним можливим на той час виходом уряд вважав масове переселення надлишку польського селянства за межі України. Десятирічний план переселення поляків, молдаван і німців УСРР передбачав переселення 45 800 поляків Волинської, Подільської та Київської округ. [305; арк. 1]

Не менш важлива роль у планах соціально-економічної реконструкції етнічного селянства відводилася внутрішньо республіканському землевпорядженню. Український уряд вважав його пріоритетною складовою концепції державного регулювання соціально-економічного розвитку одноосібного селянського господарства. Місцеві ради та земельні

органи часто-густо розуміли його інакше - як виявлення й вилучення “земельних лишків” спільнот національних меншин і створення на них інших земельних товариств. У результаті практика землевпорядження набувала різких класових, а у випадку з колишніми колоністами і національних ознак.

Земельні відносини в поліетнічних регіонах були заплутаними. Узаконення усталених протягом 1920 – 1922 рр. норм землекористування в цілому сприяло оздоровленню загальної господарської ситуації на селі, стало базою стабілізації сільськогосподарського сектору виробництва. Проте причина конфронтації – нерівномірність землекористування – нею була не усунена, а, ніби, законсервована. Цей об'єктивний генератор постійних міжетнічних суперечностей залишався найвпливовішим фактором розвитку сільськогосподарського сектору та міжетнічних відносин у селі доколгоспної епохи.

Господарська, суспільна й політична ситуація, що склалася навкруги цієї проблеми протягом непу, набула дратівливого характеру, підчас загострюючись критично. Поселищне розкуркулювання спричинило господарський колапс у потерпілих колоніях. Справа була не в розчаруванні селянства політикою радянської влади, а в тім, що розмір селянського землекористування був визначальним чинником усієї його організації, структури, прибутковості, ефективності. Іншими словами, міцність господарств колишніх колоністів визначалася саме тим фактом, що вони мали в своєму розпорядженні стільки землі, скільки потрібно було для розширеного відтворення одноосібного селянського господарства, заснованого на власній праці. На підтвердження можна навести колективну думку Союз голландських вихідців: „Встановлені радянським урядом норми землекористування є такими, на яких неможливо вести господарство” [879; С.76] Малося на увазі не будь-яке господарство, а високопродуктивне і прибуткове. Власне, на уявленні про пряму залежність між розміром господарства та рівнем статків його господаря ґрунтувався й принцип майорату, що здавна затвердився в менонітських і чеських поселеннях. Земельний наділ, як середній (32 дес.), так і максимальний (65 дес.), не дробився, а переходив у спадок цілком. Протягом історії свого існування в Російській імперії меноніти продемонстрували не лише свою господарську вправність, а й той на

сьогодні незаперечний факт, що високоефективне сільськогосподарське виробництво можна налагодити лише на відповідному земельному наділі.

Різкі суперечності, викликані так званим зрівнянням земельних площ 1921 р. спонукали український уряд протягом років додатково опрацьовувати питання землекористування та землевпорядження менонітських колоній. За наслідками діяльності спеціальних комісій ВУЦВК було ухвалено (16.06.1924 р.) довести землекористування в менонітських колоніях до 16 та 32 дес. на двір, відводячи водночас 20% землі під толоку й 1% - лісонасадження. [879; С.78]

Для радянських і господарських органів не був секретом очевидний регрес менонітських колоній. Вони зазначали, що його наслідком стали “невідповідність основного й оборотного капіталів у господарстві”, [879; С.91] занепад господарських будівель, тваринництва. Спеціальна комісія, створена для обстеження СГВ*, у своїй доповіді президії ВУЦВК констатувала наступне: “Система господарювання в менонітських колоніях збереглася стара, яка була введена відповідно до тих норм землекористування, що були раніше, стосовно господарства в 65 дес. При зменшенні норм землекористування до 16 дес. на господарство та при існуванні громіздких будівель та скорочення реманенту, прийнята раніше система господарювання не може бути раціональною... Такий консерватизм відбивається на менонітських господарствах, що в теперішній час не можуть бути визнані кращими порівняно з іншими селянськими господарствами”. [879; С.119]

Комісія переклала відповідальність за господарський занепад колоністів з уряду на суспільну організацію менонітів, що боролася за відновлення колишніх економічних основ етновідтворення. Вказуючи на необхідність перебудови менонітських господарств відповідно до нових господарських умов, комісія виходила з того, що землекористування залишатиметься незмінним протягом наступних років. Урядова інституція усвідомлювала, що уряд не мав ресурсів для відтворення менонітських господарств у колишніх розмірах, і що ухвалені, досить високі, хоча й не прийнятні для останніх норми землекористування, були суттєвою поступкою перед загрозою масової еміграції громади з країни. У службовому листуванні рекомендувалося “...посилити політроботу серед українського

* У комісії працювали представники НК РСІ, НКВС, ЦКНМ, Наркомзему та Сільського Господаря.

селянства в напрямку викорінення явищ національної ворожнечі, причому, при здійсненні остаточного землевпорядження внести поправки до землекористування українського населення в особливо гострих випадках”. [879; С.93]

В той час, як уряд виходив з неможливості наділити все селянство республіки землю за найвищими нормами землекористування, меноніти твердили про неможливість раціонального ведення господарства на невеликих ділянках. Позиція керівників СГВ у цьому питанні була доволі чіткою й упертою. Так, у листі до члена правління П. Діка його голова В.Янц писав наступне: “Колонії ... не повинні приставати на зменшення норм: в разі необхідності можна провести виселення для того, щоб як виселенці, так і осілі, були б задоволені повною нормою. З цією метою можна буде приєднати сюди навіть з суміжного або не суміжного держфонду... Погано прийшлося б, якби вони мовчки дозволили нав'язати собі будь-яку зменшену норму, а потім пояснювали б, що їм через низькі норми потрібно емігрувати до Америки, адже тут неможливо вести господарство”. [879; С.76]

Визнаючи наївність та безпідставність сподівань СГВ на відновлення менонітського землекористування по дореволюційних нормах, слід водночас визнати невідповідність податкової політики влади стосовно останніх. Вже на Всеукраїнському з'їзді представників СГВ 1925 р. правління Союзу, співставляючи господарські показники колоній за 1914, 1922 і 1924 рр., зробило висновок, “що не слід вважати населення колоній – буржуями”, як це роблять установи в питанні про кредити, а також при обкладанні єдиним сільськогосподарським податком. А треба змінити точку зору відносно колоній з тим, щоб дати їм можливість по-господарськи оправитися”. [879; С.122]

Більшовики добре усвідомлювали вагу земельного питання в житті колишньої Російської імперії. Прийшовши до влади завдяки гаслу: “Землю селянам!”, вони послідовно здійснювали заходи по обмеженню зростання селянського землекористування, перетворивши селянство на стан дрібних і середніх землекористувачів. Позиція більшовиків у аграрному питанні зазнала радикальних змін при переході партії з опозиції до влади. Протягом непу втілювалася в життя не власна програма партії, а критикована до революції платформа демократичних партій, що була найбільш зрозумілою широким верствам селянства. У вересні 1913 р., дискутуючи

земельні проблеми в Росії, В.І. Ленін писав: “Який вплив справив би... на розвиток капіталізму перехід в Росії всіх земель до селян і без всякого викупу? Це був би не соціалізм. Це був би *теж* капіталізм, тільки демократичний, не пурішкевичівсько-гучковський, а народницько-селянський. Розвиток капіталізму пішов би тоді ще швидше, ще ширше, ще вільніше і менш болісно для маси”. [1401; С.486] Геть іншого звучання земельне питання набуло в контексті непу у багатонаціональній країні, де норми землекористування доволі виразно розрізнялися за національною ознакою селянства. Під загрозою масової еміграції меншин уряд був вимушений поступатися основоположними принципами селянської політики. Тоді, як переважна більшість автохтонного селянства жорстоко страждала від нестачі землі, колишні іноземні колоністи зберегли значні земельні ділянки. Намагаючись врегулювати земельні відносини в поліетнічних регіонах, більшовики усвідомлювали, що нерівномірність землекористування залишатиметься генератором міжетнічних суперечностей упродовж невизначеного часу. Так, у довідці про землевпорядження німецьких колоній від 3.12.1925 р. зазначалося, що питання “...встановлення значно більшої подушної норми на двір німецького колоніста, аніж подушна норма в оточуючого місцевого селянства”, була причиною постійних суперечок. [879; С.189] Далі в документі вказувалося: “Є побоювання, що поміж німецькими колоністами й малозабезпеченим землею населенням виникне небажане загострення стосунків”. [879; С.189]

Незважаючи на можливі негативні наслідки, уряд пішов на закріплення існуючого землекористування німецьких колоній. Серед найсуттєвіших ухвалених радянським урядом “привілеїв” колишніх німецьких колоністів слід назвати: заборону зменшення існуючого землекористування німецьких колоній, прирізку до 20% землі в колоніях з подвірними наділами меншими за 16 дес., збереження моноетнічності селянського населення в районах, які планувалося перетворити на національні. [879; С.190]

Найяскравіше виражена стосовно менонітів, зазначена владна практика протягом 1924 – 1926 рр. затвердилася й стосовно інших колоністів: німців, чехів, греків, болгар, євреїв тощо. Намагання уряду призупинити подальшу ескалацію міжетнічних суперечностей на ґрунті неврегульованих поземельних відносин принесло певні позитивні наслідки. Разом з тим, через непослідовність соціально-економічної політики стосовно

селянства та її внутрішню суперечливість, зміни на краще, послаблення міжетнічних конфліктів, здається, були тимчасовими.

Оцінюючи наслідки урядових заходів по врегулюванню земельних відносин в масштабах України, регіональному аспекті та етнічному зрізі, слід відзначити наступне. За рівнем урбанізації УСРР займала середнє становище (міські мешканці становили 19,44% населення республіки) серед складових СРСР. У містах Союзу пересічно мешкало 18,84% громадян, в європейській частині СРСР – 19,37%. Що ж до щільності населення, то УСРР не мала собі рівних серед союзних республік: у Кримській республіці на 1 кв. км. нараховувалося 29,2 жителя, Татарській АРСР – 39,4, Чуваській – 49,8, Грузинській – 40,1, в європейській частині СРСР – 20,1 жителя. В Україні ж густота населення була найвищою - 67,2 мешканця на 1 кв. км. [874; С.172-173] Враховуючи, що 80,56% населення республіки було сільським, слід відзначити факт аграрного перенаселення країни.

УСРР була переобтяжена надлишком робочої сили в сільськогосподарському секторі виробництва. Задовольнити потребу всього працездатного селянства в земельних наділах, які б за своїми розмірами були достатніми для нормального, тобто, розширеного відтворення, на базі індивідуального селянського господарства було неможливо. Навіть втілення принципу рівномірного перерозподілу внутрішніх республіканських земельних ресурсів по їдцях не здатне було по суті вирішити основну соціально-економічну проблему, що перешкоджала піднесенню країни, - малоземелля та маломіцності індивідуального селянського господарства.*

Гострота земельного питання була не однаковою по Україні. Найбільше потерпало від неї селянство Правобережжя. Не випадково саме тут відзначалися найбільш проблемні відносини між представниками різних етнічних земельних громад.** Там у

* З цього приводу Б. Кравченко писав: "Основною проблемою в Україні було існування багатьох малих нерентабельних господарств, яким бракувало сільськогосподарського реманенту і домашньої худоби і які не могли розвинути інтенсивних форм виробництва, необхідних для збільшення їхніх доходів". [1361; С.98.] Сімдесят відсотків селянських господарств мали від 2,3 до 6,6 га. землі.

** Разом з українськими, російськими та німецькими селянами земельний голод відчували й інші етнічні групи в Україні - поляки й частково євреї, молдавани, цигани, асирійці. За підрахунками ЦКНМ в Україні (за станом на 1927 р.) було понад 150 тисяч надлишкового німецького, польського та молдавського сільськогосподарського населення (50,7 тисячі німецьких колоністів, 97 тисяч польських та 11,4 тисячі молдавських селян). Не було вільної землі навколо єврейських містечок Правобережжя. Значні земельні

1926/27 р. 43,7% (відносна більшість дворів) мали менше 3 дес., на Поліссі - 23,6%, у Степу - 11,4%, а по всій Україні - 26,8%. Такі карликові господарства мали здебільше натурально-споживчий характер. Господарств з земельним забезпеченням понад 15 дес. на двір в Україні в середині 20-х років нараховувалося лише 3,4 %. Проміжним типом було господарство, що мало від 3 до 6 дес. землі, таких нараховувалося 40,6%. Отже, в доколгоспний період у республіці переважало дрібноселянське землекористування, що ставило перед народним господарством ряд серйозних проблем в плані інтенсифікації і кооперації сільськогосподарського виробництва.

Здійснюючи на Правобережжі нівелювання землекористування українського, польського, німецького і чеського населення, уряд водночас мав вирішувати проблему забезпечення соціально-економічних потреб містечкового єврейства, для якого шлях у сільське господарство внаслідок аграрного перенаселення регіону був закритий. Здійснивши протягом першої половини 20-х рр. перегляд норм землекористування в країні, більшовики націоналізували й сконцентрували в так званих колонізаційних фондах великі земельні ресурси Південної України. За рахунок цих фондів влада збиралася хоча б частково вирішити проблему аграрного перенаселення Правобережжя та інших густонаселених регіонів республіки, а також послабити міжетнічні суперечності, викликані нею. Цілком логічне з точки зору державних установ господарське рішення мало, на нашу думку, більше негативних, аніж позитивних наслідків. Колонізаційна політика виявилася, м'яко кажучи, незрозумілою переважній більшості селянства, причому етнічна складова підсилювала селянське обурення. Величезний масив документальних свідоцтв змальовує картину поступового накопичення вибухонебезпечності в доколгоспному селі, яке, будучи за своєю природою консервативним осередком зберігання етнічності та сталого способу соціального життя, за іронією долі опинилося в епіцентрі бурхливих соціальних і

масиви треба було віднайти для українського та російського селянства. З точки зору влади єдиним шляхом розв'язання земельної кризи було переселення надлишкового сільськогосподарського населення на вільні землі півдня України, до Казахстану, Сибіру та Далекого Сходу.

У середині 20-х років українська влада почала здійснювати широкомасштабні акції по розселенню селянства з аграрно перенаселених місцевостей на ще не зайняті українські, а далі й союзні землі (колонізаційні та розселенські державні земельні фонди). Виконання завдання покладалося на Відділ землевпорядження Наркомату землеробства УСРР, ЦКНМ при ВУЦВК, Всеукраїнський переселенський комітет при ВУЦВК, Всесоюзний переселенський комітет при ЦВК СРСР, інші радянські та державні установи.

міжетнічних трансформацій. Українське та російське селянство не крилося у висловленні свого незадоволення з приводу нерівномірного землекористування. Повідомлення про збройні напади, бійки (і навіть убивства на національному ґрунті), самовільні захвати земель громад етнічних меншин, що супроводжувалися взаємними образами й претензіями, були звичайним явищем.

Цікаво, що домагаючись врегулювання поземельних і міжнаціональних відносин на Правобережжі за рахунок Південної України, уряд не лише не досягнув своєї мети, а й розширив межі району хронічного земельного та міжнаціонального конфлікту. Незадоволеними були обидві сторони – учасниці конфлікту: колишні колоністи переймалися втратою своїх земельних ділянок і намагалися повернути їх; оточуюче слов'янське, як правило, малоземельне селянство, покращивши розміри свого землекористування, залишалося обуреним нерівномірною землезабезпеченістю і зазіхало на земельні ділянки колишніх колоністів. Нові переселенці, зазнаючи тягот адаптації відчували зростаючу неприязнь місцевого селянства і вважали недостатньою матеріальну та організаційну підтримку уряду. В свою чергу місцеве селянство взагалі не розуміло колонізаційної політики, внаслідок свого відносного малоземелля воно прагло власноруч окультурити націоналізовані землі. Намагання примирити селянство України, поділивши землю за принципом “всім потроху” створило джерело постійної конфронтації в сільськогосподарському секторі виробництва.

Етнічний фактор вкрай загострював земельне питання в УСРР. Не можна назвати практично жодної етнічної групи, яка була б задоволена результатами більшовицької аграрної політики. Невдоволення захопило широкі верстви українського селянства й українства всього світу, поширюючи гасло: “Україна для українців”. Обуреними були також колишні колоністи, відкинуті назад в своєму господарському розвитку. Невдоволеними виявилися й євреї, які перебуваючи на передньому краї соціально-економічних експериментів більшовизму, відчували на собі величезні випробування, пов'язані з переселенням і зміною господарської діяльності, ворожість місцевого селянства.

Колонізаційна політика виступила фактором внутрішньої дестабілізації суспільства, яке, щоправда, і без неї не відзначалося монолітністю. Цілком зрозумілими й

детермінованими були претензії до політики з боку титульного етносу і втягнутих у конфлікт етнічних меншин. Фактом є й те, що і перший і другі були громадянами однієї країни й мали рівні права на належні умови для етновідтворення. В цьому розумінні відповідність колонізаційної політики завданням господарської відбудови країни в цілому, відродженню етнічних громад та інтересам внутрішньої стабілізації суспільства видається доволі суперечливою і вимагає подальшого вивчення.

3.3. Національна кооперація* та кооперативний рух в місцях компактного розселення етнічних меншин

1923 р. розмежував історію УСРР: водночас відбулися і певне пом'якшення політики щодо села і зміна етнополітичного курсу. Період після 1923 р., на думку Б.Кравченка, засвідчив швидку відбудову національних сил на селі. Кооперативи, відроджені як одна з головних опор непу, відіграли провідну роль в економічному і суспільному житті країни. В Україні, на думку шановного дослідника, вони мали характерну рису, якої їм бракувало в Росії: їхня "принципова відмінність, - писалося в повідомленні 1922 р., - полягала в тому, що українська кооперація має сильний, націонал-шовіністичний характер... прагне до організації навколо кооперації широких мас селянства, щоб потім протиставити їх Радянській владі" [1361; С.94] Не все в цитованій фразі, яка віддає більшовицькою параноєю, відповідало дійсності, проте вона правомірно засвідчує, що на початку 20-х рр. розбудова кооперативного руху в республіці воліла відбуватися в національній формі й це було притаманним не лише українському селянству, а й селянству національних меншин. Документально не підтверджується теза Б.Кравченка, що "не маючи вибору, партія дозволила кооперативам виконувати свою роботу, спрямовану на розвиток економіки". [1361; С.94] На той час і кооперативи ще не

* Йдеться про кооперативні організації, в установчих документах яких був оговорений принцип членства за національною приналежністю.

являли собою впливової економічної та суспільної сили і партія від початку їхнього існування наклала жорсткі обмеження на форми їхнього розвитку, особливо в тому, що стосувалося їх національного характеру.

Як свідчать опубліковані В. Марочком, Н. Осташевою та ін. документи, ставлення влади до можливостей кооперування нацменівського, зокрема, менонітського селянства на національній основі в цілому було негативним. Опонентами створення менонітського сільськогосподарського союзу були як ВУЦВК (Єрмощенко, А.Іванов), так і особливо НКВС (М.Скрипник), що безпосередньо контролював організацію. На засіданні президії ВУЦВК 16.11.1921 р. останній оцінив діяльність союзу наступним чином: “Ми вважаємо, ... якщо релігійні товариства отримують можливість займатися економічною діяльністю, то вся золота економіка була б повернена на зміцнення релігійної пропаганди, а рівно припустити створення товариств за національною ознакою, щоби вони займалися економічною діяльністю [так у документі – Л.Я.]. Й тут економіка була б використана для зміцнення національних розділень, національного шовінізму й національної боротьби... Я пропоную статут в теперішньому його вигляді відхилити й у затвердженні його відмовити, адже тут не допомога голодуючим, а спроба створити контрреволюцію”. [879; С.24]

Упередженість працівників Наркомвнуправ щодо Союзу голландських вихідців (СГВ) базувалася на низці політичних* і суспільних обставин: мовному бар'єрі, підтримці німецькими колоністами білогвардійського руху, ізоляваності окремих етноконфесійних громад, відсутності впливу урядових установ на їхню діяльність, неконтрольованості добре налагоджених взаємин громад з закордонними організаціями й представництвами іноземних держав. Не менше важили також намагання менонітської організації

* У постанові пленуму ЦК КП(б)У від 6.02.1922 р., затвердженій і доповненій пленумом від 17.10.1922 р., кооперативи були згадані серед чотирьох найнебезпечніших перешкод у побудові української соціалістичної державності. Серед них названі: захоплення контрреволюцією української школи, рух за автокефальну українську церкву, “... дрібнобуржуазні, націоналістичні куркульські “Просвіти” – вогнища національного цькування” та кооперативи. Щодо останніх зауважено: “Четверта цитадель, в якій організується українська дрібнобуржуазна стихія, це всі види кооперативів. З усіх цих зайнятих позицій українська контрреволюція веде підкоп під диктатуру пролетаріату і селянства і під Комуністичну партію”. [874; С.12.] Висновки стосовно кооперативного руху українського селянства автоматично поширювалися на спроби організації кооперативних організацій іншими етносами республіки. Історія створення СГВ за окреслених політичних обставин виглядає своєрідним нонсенсом. Лише надзвичайні обставини голоду змусили більшовиків поступитися основоположними засадами своєї внутрішньої політики. Не випадково однією з умов реєстрації СГВ, як вважає В.М. Мазур, був продаж колоністами 100 тис. пудів хліба.

виокремитися з господарської та організаційної точки зору. Статут СГВ суттєво відрізнявся від типового статуту кооперативних організацій, що входили до складу “Сільського Господаря”. Йому був притаманний потяг до розширення компетенції організації, концентрації в її руках усіх напрямків господарської діяльності мешканців менонітських колоній, культурно-просвітницької та соціально значущої роботи в їхньому середовищі.

Наступ держави на німецькі сільськогосподарські кооперативи в прихованій формі розпочався відразу після вщухання голоду. Вирішальні перемоги більшовиків в упосліджені діяльності національних кооперативів відбулися на початковому етапі коренізації. Створені в її контексті державні структури, зокрема, ЦКНМ у тісній співпраці з німсекцією ЦК КП(Б)У запровадили програму внутрішнього розвалу німецьких кооперативів, завершену їх вимушеним саморозпуском. Першими під владний прес потрапили німецькі кооперативні організації Катеринославщини. Аби “вирвати з-під впливу закордоння” їх під тиском нацбюро ГВКу та Губкому партії об’єднали в Союз “Колоніст” зі статутом, складеним на базі зразкового статуту “Сільського Господаря”. Правління новоствореної організації перенесли до Катеринослава і ввели до його складу члена партії. Закордонне представництво спілки ліквідували. Вже в грудні 1924 р. на з’їзді “Колоніста” радянські органи та НКВС через сексотів намагалися примусити делегатів розпустити Союз, але останні, мотивуючи свої дії наказом виборців продовжити роботу організації, утрималися від голосування. Через відсутність кворуму розпуск Союзу був перенесений на кінець січня 1925 р. [879; С.100]

Значно більшу незалежність і стійкість продемонструвала кооперативна організація менонітів. СГВ категорично відмовився розірвати зв’язок з закордонними менонітськими організаціями та перевести правління з колонії Орлово й продовжував свою діяльність, спираючись на положення власного статуту. Завідувач БНМ Катеринославського ГВКу Петруша, відзначаючи велику господарську роботу Союзу та його надзвичайну популярність у населення, водночас висловлював занепокоєння його замкненістю і непідконтрольністю радянським і партійним організаціям. [281; арк. 93]

Причиною державного тиску на СГВ була його громадсько-правова діяльність, спрямована на відстоювання власних прагнень. Декілька років органи влади різних рівнів

витратили на розмежування господарської і суспільної активності СГВ. За наслідками обстеження СГВ у 1924 р. мала президія ВУЦВКу, зокрема, ухвалила; “1) Існування союзу менонітів визнати бажаним, як економічного органу, що має метою підйом сільськогосподарського виробництва. 2) Назване об'єднання необхідно влити, як автономну секцію, до сільськогосподарської загальнореспубліканської кооперації, а Комвнотургу посилити контроль за їхнім розвитком. 3) Необхідно застосовувати пільги по відношенню до союзу менонітів, як загалом до кооперації...” [275; арк. 110]

З 1925 р. тональність характеристик СГВ різко змінилася. Цьому було декілька причин: поступово змінювалася на краще економічна ситуація в країні; призупинилася масова еміграція меншин з республіки; розвіялися сподівання на іноземні інвестиції за посередництвом СГВ; марними виявилися намагання змусити СГВ самоліквідуватися, або, принаймні, обмежити його активну суспільну, правозахисну діяльність. Владна оцінка роботи СГВ була безапеляційною: “Господарсько-кооперативна діяльність по відновленню сільського господарства до останнього часу була фіктивною і слугувала ширмою для прикриття справжньої сутності союзу. Проте економічні суперечності, що розвиваються в середовищі менонітів, примусили керівну верхівку, яка складається з чужих радвладі елементів... для утримання свого впливу на менонітські маси перенести центр ваги до господарсько-кооперативної галузі, зробивши релігію і фанатизм підсобними засобами для економічної й політичної боротьби, підтримання національної відокремленості та замазування класових суперечностей”. [275; арк.89]

Причини ліквідації СГВ були не економічними (ця сторона справи докладно розкрита автором у спеціальній праці [1785; С.181-196]), а суто політичними. Уряд завчасно розгледів в організації потенційно сильного й впливового ворога, що мав широку соціальну підтримку і стримував радянізацію німецьких колоній. Отримавши виразну і сміливу відсіч громади на намагання згорнути діяльність СГВ у першій половині 1925 р., уряд став на шлях прихованої економічної війни з організацією. “В галузі кооперативної роботи в середовищі менонітів, - зауважувала резолюція спільного засідання ЦБ німсекцій при ЦК КП(б)У з завідуючими німсекціями окружкомів про роботу з менонітами (10-12.11.1925 р.), - потрібна запекла тривала роз'яснювальна робота, внаслідок якої менонітське селянство повинне впевнитися в тому, що лише кооперативна

організація, що входить до загальної сітки радянської кооперації спроможна забезпечити швидкий господарський розвиток, і що союз голландських вихідців є зайвим баластом для менонітського селянства”. [1785; С.187] У постанові ЦБ німсекції ЦК КП(б)У (6.05.1926 р.) відверто заявлялося, що менонітське населення “... поза кооперативною сіткою не може отримувати з боку відповідних органів тієї господарської підтримки, що потрібна менонітському господарству”. [879; С.201]

Реорганізація СГВ стала безальтернативною і відбулася влітку 1926 р. на наступних засадах: первинні кооперативи перейшли на зразкові статuti окремих галузей кооперації (споживчої, сільськогосподарської, кустарно-промислової); вони мали будуватися не за національною, а за територіальною ознакою; ті кооперативи, що не перейшли на зразкові статuti сільськогосподарських кредитових товариств, розділилися на галузеві виробничі кооперативи; після реорганізації первинні кооперативи набули право входити на загальних підставах до відповідних союзних кооперативних організацій.

Знищивши СГВ влада неухильно запроваджувала принцип неприпустимості існування національних кооперативів. Боротьба з тенденцією створення національних кооперативних спілок була названа завданням номер один щодо кооперативного руху етнічних громад на I Всеукраїнській нараді по роботі серед національних меншин (1927 р.). Замість національних спілок пропонувалося поширювати всі види кооперації з національною мовою діловодства в місцях мешкання нацменів.

Спроби етнічних меншин послабити ворожість радянських органів до самої ідеї національних організацій не давали позитивних наслідків. Всупереч демонстрації меншостями своєї лояльності, готовності йти на відповідні компроміси (введення до правління комуністів і представників влади, повна звітність, граничне обмеження компетенції), принципова позиція влади залишалася непохитною, створюючи відповідний дефіцит в галузі суспільної реалізації етнічних меншин.

Думки істориків на сутність організації менонітів та її перспективи в радянській країні доволі специфічні. Так, Х.П.Дік і Дж.Тоевс у передмові до документальної збірки “Союз меннонітів України (1921 – 1927)” [879; С.6] зв’язали створення Союзу з давніми традиціями самоврядування громади, намаганнями етноконфесійної громади вижити в принципово нових соціально-економічних умовах. “Найважливіше питання, що стояло

перед меннонітами, - зауважили канадські дослідники, - було просте: що робити, щоб запобігти неминучого економічного краху та витримати неослабний натиск нового революційного режиму. Державний статут, наданий "Союзу" у квітні 1922 року, принаймні здавався тимчасовою відповіддю на це запитання, а також давав певні гарантії на майбутнє меннонітів в Україні". [879; С.5-6]

Високо оцінюючи господарську діяльність кооперативу, зокрема, в подоланні наслідків голоду 1921 – 1922 рр., дослідники особливо відзначили роль організації в збереженні внутрішньої єдності громади. Підсумовуючи досвід діяльності Союзу, Х.П.Дік і Дж.Тоевс цілком слушно зауважили, що в історії організації відбилися обмеженість непу та національної доктрини більшовиків. "За час свого короткого існування "Меннонітський Союз" не лише випробував на собі обмеження непівської політики, але й продемонстрував ефективність та дієздатність заснованого на обцинних засадах кооперативу. "Союз" виявив себе, як представницька, демократична організація, що відповідала за свої дії перед виборцями, очолила економічну відбудову і прогрес та користувалася підтримкою меннонітів різного соціального рівня. Технічні завдання та досвід меннонітського суспільства в радянському сільському господарстві були, як ніколи, потрібні Україні того періоду. Але революційний більшовизм (навіть в його помірних формах за роки непу) був невблаганний стосовно питань релігії і націлений на повну централізацію усіх сфер економіки та соціального життя. Тому більшовики не бачили жодної альтернативи, як тільки знищення, навіть такого корисного союзника, як менноніти." [879; С.7]

Досить глибоко і вдумливо історія створення та діяльності СГВ досліджена вітчизняними істориками. Менноніти не були єдиною етноконфесійною групою, що зазнала на собі "упередженого ставлення" з боку державних структур, а були єдиною групою, що мала національну кооперативну організацію досить тривалий час. (як зазначалося, Союз німців був реорганізований вже 1925 р.) СГВ був чи не єдиним винятком у загальній тактиці більшовиків. З'ясування всіх обставин і наслідків діяльності організації ще попереду. На думку В.І. Марочка "Союз голландських вихідців "...був відповідною правозахисною спілкою, яка мала значно більший вплив на німців-колоністів, ніж органи радянської влади". [871; С.17] В історії діяльності СГВ відомий дослідник кооперативного

руху бачить, з одного боку, ілюстрацію наслідків тоталітаризації суспільства і створення монопартійної політичної системи, з іншого боку, прояв господарської некомпетентності державного керівництва СРСР і УСРР, яке насаджаючи нежиттєздатні соціально-економічні програми (аграризація євреїв та циган), не спроможне було оцінити й використати економічний потенціал "...господарських товариств, що виникали з ініціативи самих товаровиробників..." [879; С.17]

Н.В. Осташева цілком слушно розглядає історію діяльності та причини ліквідації СГВ у тісному зв'язку з етноконфесійними особливостями громади й тогочасними інтеграційними процесами в середовищі світової менонітської громади. Зокрема, дослідниця зауважує, що, СГВ, фактично була першим кроком на шляху "...здійснення велетенської об'єднувальної програми". [813; С.188] В дисертації авторки доводиться, що Спілка намагалася забезпечити не тільки економічну, але й соціальну інтеграцію менонітських колоній України, внаслідок своєї діяльності здобула великий авторитет і фактично здійснювала політичне керівництво колоніями. Розглядаючи обставини ліквідації Союзу, Н.В. Осташева дійшла висновку, що його наступники були цілком життєздатними кооперативними організаціями, що переважно зберегли свій національний склад, уміло використовували державні та закордонні кредити, продовжували благочинну роботу. [813; арк.109] З розпадом СГВ, специфічного "представницького органу менонітської діаспори", Н.В. Осташева пов'язує втрату останньою можливостей "...відновлення самоврядування, економічного захисту, одержання закордонної допомоги, збереження конфесійної недоторканості ... шанс на відновлення цілісності менонітської спільноти України". [813; арк. 191] Дослідження Н.Осташевої підтверджують, що підозри радянського уряду стосовно переростання СГВ з кооперативної організації в політичну були не безпідставними.

Історія взаємин радянського уряду з СГВ від його створення до ліквідації у тісному зв'язку з Ленінським вченням про кооперацію дозволяє розкрити причину внутрішньої суперечливості кооперативного руху в його національній формі. Партійна позиція в цьому питанні була напрочуд цільною. Під час партійної дискусії з питань національно-культурної автономії в 1913-1914 рр. В.І. Ленін висловив категоричне заперечення розділу трудящих у будь-яких організаціях, у тому числі й кооперативних, за

національною ознакою. [1402; С.490-515] Думку вождя підтримували М. Скрипник та Єрмоценко. Останній, зокрема, вважав, що створення Комітету допомоги голодуючим “викликане корисливістю меннонітів для майбутнього блага... що окрім шкоди він їм нічого не зробить”. [879; С.22-23]

Найбільш близьким до позиції В.І.Леніна, який виходив зі стратегічних завдань консолідації пролетарського руху в усіх його формах, було ставлення М. Скрипника. Відзначаючи нелогічність ставлення влади до СГВ, невідповідність її дій звичайному економічному розрахунку, більшість дослідників пояснює їх дією уніфікаторських тенденцій в галузі економічного та суспільного життя країни; управлінською та господарською некомпетентністю державних структур. Додамо до висновків колег такий нюанс. У світлі заповіту вождя кооперативні організації посідали непересічне місце в стратегії побудови соціалізму, оскільки за його задумом лад організованих кооператорів дорівнював соціалізму. На початку непу створювалися й одночасно існували різні форми кооперативів, що мали широкі соціальні завдання. Уряд розглядав кооперативи як школу соціалістичного виховання населення, його при звичаювання до спільного виробничого, а в ідеалі, й громадського життя. Ідеальною формою кооперативної організації, безумовно, вважалася комуна, що уособлювала найпростіший соціальний осередок комуністичного суспільства. Владу, власне, не цікавили економічні обчислення діяльності кооперативів, вони були вторинними. В очікуванні всесвітньої пролетарської революції, комуністичний уряд не добивався оптимізації виробничих процесів. Основною метою всіх форм кооперації (за винятком комуни) було полегшення й прискорення відчуження виробника від засобів виробництва, перетворення дрібного власника на пролетаря, які мали підготувати суцільну комунізацію виробничого і громадського життя країни. Втім, такий сценарій перевладнання суспільства був категорично не сприйнятий у нашій країні, і навіть суцільна колективізація згодом відбулася не на основі комуни, як планувалося, а на базі ТСОЗу. Проте відзначений підхід до кооперативного руху справив визначальний вплив на його розгортання під час непу.

Партійні лідери неодноразово проголошували, що кооперативний рух є наслідком живої творчості мас, яку партія лише скеровує і підтримує. Але прагнення народу, пов'язувані з кооперацією, та партії кардинально не співпадали. Виробник

створював кооперативні організації з метою оптимізації й інтенсифікації виробничих процесів, особливо тих, що вимагали спільної колективної праці бо не могли бути виконані силами сім'ї чи земельної громади, а також для забезпечення споживчих потреб дрібного товаровиробника в умовах непевного й штучно обмеженого внутрішнього ринку СРСР.

Широкі суспільні повноваження кооперативів потенційно могли використовуватися певними етнічними чи етноконфесійними групами для вирішення своїх корпоративних інтересів. Зокрема, досить реальною, хоча й обмеженою, була небезпека перебрання кооперативами функцій заборонених радянським законодавством національних партій. Історія діяльності СГВ, власне, і є яскравим тому підтвердженням. З цієї точки зору цілком зрозумілою стає та непримиренна позиція, яку зайняли більшовики стосовно національних кооперативних організацій.

Комуністична партія неодноразово наголошувала, що національні організації будь-якого характеру в країні не потрібні, оскільки всі її етнічні складові рівні. Разом з тим, вона замовчувала той факт, що інтереси етнічних громад (економічні, соціальні, культурні тощо) були, м'яко кажучи, не тотожними, часто приходили в суперечність одне з одним. Соціально-економічна політика уряду постійно зіштовхувала господарські інтереси різних етнічних громад, мало переймаючись їхньою гармонізацією. В описаних обставинах національні кооперативи потенціювали політизацію етнічності, що розцінювалася як втрата надбань пролетарської диктатури.

Іншим неприйнятним для більшовиків наслідком існування національних кооперативів був нерівномірний господарський розвиток етнічних громад республіки, який не лише ґрунтувався на їхній етногосподарській специфіці, а й безпосередньо залежав від можливостей світової діаспори. Зростання рівня життя окремих етнічних громад за рахунок іноземної допомоги було надзвичайно небезпечними для більшовиків саме внаслідок їхньої очевидності. "Збагачення іноземців" на фоні скрутного становища місцевого селянства не лише збуджувало ненависть останнього, а й приводило його до думки про неспроможність радянської влади вирішувати докорінні проблеми внутрішнього життя країни. До того ж, поставивши мету вирівнювання щаблів економічного розвитку народів країни, перетворивши це гасло на основоположну вісь

політики коренізації, партія не була зацікавлена в зростанні господарського потенціалу і, відповідно, суспільної ваги, жодної з етнічних меншин, вирощуванні й зміцненні своєї майбутньої опозиції. Режим намагався побудувати омріяний соціалізм всупереч теорії марксизму в економічно відсталій країні. А здійснити цей намір в реальних суспільних обставинах можна було лише з бідним і виснаженим, а не господарськи міцним і незалежним населенням.

Відкинувши ідею національних кооперативів, більшовики зробили все можливе для опанування цього виду господарської активності селянства і кустарів. Альтернативою національним кооперативним організаціям стала концепція коренізації загальнореспубліканських кооперативних організацій і установ. Наслідки організуючої та регулюючої діяльності уряду в поширенні радянського кооперативного руху в середовищі етнічних меншин у цілому були значущими.

За роки непу відбулося суттєве зростання кооперативної мережі. На 1928 р. кооперативні об'єднання діяли практично в кожному другому селі. Особливо швидко зростала кількість фахових товариств. Якщо 1923 р. вони становили 3% низових кооперативів на селі, то в 1928 р. – понад 45%. Охоплюючи галузь за галуззю, спеціальна кооперація “вносила в них помітні позитивні зміни, залучала селян до більш прогресивних технологій...”[1310; С.42]

У 1924 р. сільськогосподарська кооперація УСРР усіх видів об'єднувала 15,3%, у 1926 р. – 18,1%, 1927 р. – 25,1%, 1928 р. – 38,6%, у травні 1929 р. – понад 50% селянських дворів. [1310; С.42] Виробники таких технічних культур, як хміль, цукровий буряк, махорка, 1927 р. були кооперовані на 90%.

Сільськогосподарські кредитні товариства склали найбільшу частку товариств низової мережі. На 1 жовтня 1929 р. вони становили 27,9% низових кооперативів. [958; С.42] У 1924 р. система сільськогосподарського кредиту в республіці складалася з Укрсільбанку, трьох філій, окружних та районних сільбанків, кредитних спілок і, нарешті, низових сільськогосподарських кредитних товариств. [893; С.138] Кредитні товариства надавали позики на придбання реманенту, матеріалів, сировини, обладнання і т. і. на пільгових умовах, що забезпечило досить широке розповсюдження даного виду кооперації, нею було охоплено близько половини селянських господарств республіки.

З метою забезпечення села сучасним сільськогосподарським реманентом протягом 20-х рр. створювалися машинні та машинно-тракторні товариства для спільного придбання й використання техніки. Наприкінці 1928 р. названим видом кооперації пересічно було охоплено 2,2% господарств.

Помітними в республіканському масштабі були результати роботи скотарсько-молочарської кооперації (“Добробут”), яка вже протягом першого року свого існування (1924 р.) об’єднала 35% товаровиробників молока. В 1928/29 р. “Добробут” реалізовував 60,8% товарного молока селянських господарств. [958; С.49] Для переробки та збуту продукції своїх членів спілка організувала мережу власних молокозаводів, скотобоець, лідників, сирзаводів, м’ясокомбінатів, ковбасних фабрик тощо.

Важливу роботу по оптимізації сільськогосподарського збуту виконували протягом непу птахівнича, садово-городньо-виноградарська кооперація, спеціалізована кооперація з технічних культур. За висновками провідних сучасних дослідників історії непу, кооперація як така в усіх її формах відігравала визначну роль в прогресуванні індивідуального селянського господарства й дозволяла досить оптимістично дивитися в майбутнє сільськогосподарського сектору виробництва.

Статут Всеукраїнського союзу сільськогосподарсько-кредитової та кустарно-промислової й промислово-кредитової кооперації “Сільський господар”, ухвалений 17.03.1922 р. президією ВУЦВК і зареєстрований Головною кооперативною комісією 30.11.1922 р., надавав громадянам УСРР рівні права, не зважаючи на національну приналежність, щодо участі в кооперації. Виняток становили так звані “позбавленці”, яким шлях до кооперативних організацій був закритий.

Протягом непу частка етнічних меншин у кооперативах у цілому відповідала питомій вазі останніх в населенні республіки, хоча на перших роках існування “Сільського господаря” відзначалося вагоміше представництво росіян і євреїв. (Його репрезентують, зокрема, відомості про національний склад делегатів всеукраїнських з’їздів “Сільського господаря”. Так, на II з’їзді (жовтень 1922 р.) 70% делегатів становили українці, 15,5% - росіяни і 5% євреї. На III з’їзді (лютий 1924 р.) до етнічних меншин належали 21,8% делегатів; IV з’їзді – 30,1%; V з’їзді – 28,8%; VI з’їзді – 23,6%; а на останньому VII з’їзді (вересень 1929 р.) – 20,3%. [1221, 1670, 1721])

Розглянемо економічні аспекти кооперативного руху в селах етнічних меншин. - У першій половині 20-х рр. кооперативний рух суттєвого розвитку не отримав. Так, на початок 1924 р. членами сільськогосподарської кооперації було 3% бідняцьких, 4% середняцьких і 9% заможних господарств. Донецький губернський відділ РСІ відзначав недовірливе ставлення селянства до сільськогосподарської кооперації, пропонував посилити радянський і партійний контроль за діяльністю кооперативів. [632; арк.3 зв - 4]

З весни 1924 р. держава активізувала зусилля по розвитку споживчої кооперації. Постанова 2-ї сесії ВУЦВК VIII скликання "Про споживчу кооперацію" (17.04.1924 р.) пропонувала збільшити кількість членів кооперативного руху, передбачала заходи державного кредитування кооперативних організацій. [913; ст. 188] Для органів місцевого управління не було секретом, що більшість кооперативів створювалася виключно для одержання тракторів. Як приклад наводилися 13 грецьких сільськогосподарських кооперативів, які в серпні 1925 р. отримали трактори фірми "Фордзон". [637; арк. 11] В переважній своїй масі колективи були невеликими, об'єднували від 5 до 11 дворів. Лише два з них були більш чисельними. Сільськогосподарський колектив ім. Леніна №1 (с. Ст. Керменчик) нараховував 20 господарств, а ім. Кліменка (с. Сартана) – 30. Всі об'єднання характеризувалися значною землезабезпеченістю: від 14 до 30 дес. на господарство. В доповіді інспекторів НК РСІ зауважувалося, що переважна частина кооперативів створювалася на папері для отримання тракторів і відразу ж після досягнення мети розпадалася. Непоодинокими були випадки перепродажу, або здавання в оренду отриманих товариствами тракторів.*

Разом з тим кількість різного роду кооперативних товариств повільно, але неухильно збільшувалася. Зокрема, в 1926 р. в грецьких селах Сталінської округи діяли артіль бідноти, маслоробно-сироварильний завод сільськогосподарського товариства селищ В. Комар та В. Янисоль, товариство племінного свинарства (В. Янисоль), загалом 4 товариства, грецькі за етнічною приналежністю своїх членів. На початку 1927 р. на Маріупольщині було створено перші МТТ з 20 господарств, а в жовтні того ж року організовано Маріупольську колективну секцію, одним з основних завдань якої була

* Про це, зокрема йшлося на в резолюції "Про стан МТТ Маріупольщини" з'їзду уповноважених від колгоспів і МТС Маріупольщини 16.10.1927 р. [657; арк. 12]

“...організація нових колгоспів, об'єднань простіших форм і поповнення складу існуючих”. [657; арк. 26] За відомостями секції, грецькими на той час були 1 комуна, 10 сільгоспартілей, 20 ТСОЗів, 40 МТТ, що об'єднували 18% грецьких господарств. [657; арк.32]

Менш поширеною була сільськогосподарська кредитова кооперація. В 1928 р. у Маріупольській окрузі існувало 9, Сталінській – 4 грецькі сільгоспкооперативи, створені за сприяння державних структур. 1928 р. в Малоянисольському районі налічувалося 3 грецьких кредитових товариства, що об'єднували 67,3% господарств. У Мангуському районі даним видом кооперації обслуговувалося понад 60% населення. Ялтинське сільськогосподарське кредитове товариство, за даними обстеження Укрсільбанком, у 1928 р. об'єднувало 79,6% грецьких господарств [1785; С. 218].

Відомості про кооперацію на жовтень 1928 р. показують, що кооперування мало поступовий характер і відбувалося пропорційно питомій вазі етнічних меншин у населенні республіки. Досить широке розповсюдження кооперативного руху в селах етнічних меншин, особливо в місцях розселення колишніх колоністів, відображало порівняно високий рівень розвитку в них продуктивних сил. Найбільшою мірою це було притаманне німецьким селищам, де вже 1926 р. було кооперовано 65% господарств. [1294; С.41]

Втім, якими б значущими не здавалися темпи кооперування в окремих етнічних громадах, вони не задовольняли більшовицький уряд. З весни 1929 р. у пресі починається масований наступ на свідомість населення з метою прискорення темпів кооперування, особливо ж рекламується комуна, як вищий тип об'єднання трудящих. Ідеальна, з точки зору влади, форма організації селянської праці на землі була вміщена під псевдо “Південний” у статті “Йдемо до перемоги, Комуна “Нове життя” Мангуського району”. Про життя комуни, яка складалася з 36 сімей (150 їдців) наводилися такі відомості: “Мають 3 трактори, молотарку, 2 сівалки. Коней робочих – 16, молодняку корів 45, власних неподільних коштів – 12 000 крб. ... Комуна додержується п'ятипільної сівозміни. На цей рік під культурами буде 170 десятин... [Тобто, трохи більше десятини посіву на їдця при 3-х тракторах і 16-ти робочих конях. – Л.Я.] Дуже скрутний стан комуни з житлом. Людність міститься в чотирьох хатах та по різних закутках при господарських будівлях... З цих причин немає школи, немає помешкання для культроботи... Брак

помешкання перешкоджає утворити спільне харчування, і комунари до цього часу варять страву і печуть хліб окремо кожною сім'єю. Тільки в часи сівби та косовиці страва готується на всіх загалом... Праця в комуні проводиться за виробничим пляном. Робітний день буває різний в залежності від терміновості роботи... Розподіл роботи проходить досить планово. Усім комунарам дається наряд завжди увечорі перед робітним днем. Прибутки від господарства комунари розподіляють один раз на рік, а в інші часи одержують харчі [мова оригіналу. – Л.Я.]” [1785; С. 222] Комуна, розташована в грецькому національному районі, поповнювалася за рахунок переселенців з Полтавщини, Харківщини та різних сіл Маріупольщини, що робило її спосіб життя вкрай незрозумілим і чужим місцевому селянству. Надзвичайний подив, певне, викликали у колоністів умови нужденного життя комунарів при визначній для свого часу забезпеченості останніх знаряддями праці.

Попри вдохновенні відгуки преси і виконавчої влади, розповсюдження комун у середовищі всіх етнічних громад було повільним і мало штучний характер. Це, зокрема, детально і ґрунтовно відобразило дослідження Старо-Будської сільськогосподарської трудової артілі ім. К.Лібкнехта (Жулинський район), здійснене під керівництвом В. Кравченка у липні 1929 р. За винятком однієї болгарської комуни, дисертант не відшукав у архівних джерелах прикладів економічно спроможної комуни. Загальнопоширеними ознаками цієї форми кооперування були надлишок землі, її погана обробка, відсутність приміщень, безгосподарність, низька трудова дисципліна, не кваліфікованість керівництва. Всупереч сподіванням влади, комуни доводили „... як то не треба господарювати, бо звідси ж і людський глум з „Комуни”, а по ньому й таке уперте загальне небажання ... вступати до колгоспів”. [45; арк. 122] Впродовж непу комуни складали мізерну частку кооперативних об'єднань і не витримували жодних економічних порівнянь з іншими формами кооперативів. Саме ця обставина була об'єктом постійної турботи влади впродовж непу.

Доволі високим був рівень кооперування болгар Бердянщини, який вже 1925 р. сягав 50% господарів. Проте, за спостереженням завідувача болгарською секцією Катеринославського губкому КП(б)У Іванова, подальший розвиток кооперації гальмувався “відсутністю відповідного організаційного й технічного персоналу... кооперація набула

чисто торгашеської тенденції, забуваючи своє призначення – втягування до кооперації селянської маси, головним чином, бідноти та середняків”. [280; арк. 25] В окремих округах, зокрема Одеській, сільськогосподарською кооперацією було охоплено до 74% болгарського селянства. [1433; С.133] 1927 р. болгари в межах національних адміністративно-територіальних одиниць мали 34 сільськогосподарських, 21 універсальний кредитовий, 10 кредитових і 1 фаховий кооператив [1294; С.42], становлячи при цьому 0,4% пайщиків кооперативних товариств, 0,7% птахівничих, 2,2% плодоовочевих товариств УСРР.

Німецькі колоністи за неповними даними 1924 р. мали 31 сільськогосподарське товариство (6120 пайщиків), у червні 1926 р. - 45 (14 129 пайщиків), у жовтні 1926 р. – 58 (14 795 пайщиків), у 1927 р. сільськогосподарські товариства об'єднували 7 тис. німецьких господарств, що становило 1,8% від загальної маси кооперованого селянства. [1587; С.20] В 1927 р. пересічний рівень кооперування німців складав 54,5% при 40% у середньому по Україні. [800; арк. 114] Наприкінці 20-х рр. сільськогосподарська кооперація обіймала 20,4 тис. німців Степу, близько 5 тис. Полісся, 211 чоловік на Правобережжі й 167 осіб на Лівобережжі України. [1011; С.24-25] У сільськогосподарських кредитових товариствах у жовтні 1928 р. брали участь 25 162 німці, а у фаховій кооперації – 7 628 осіб німецької національності.

В середовищі чехів значного поширення набула фахова кооперація, зокрема хмільницька, в якій вони становили більшість разом з німцями й поляками. 1927 р. чехи становили 0,6% членів сільськогосподарських товариств. Згідно з вибіркоvim переписом кооперації національних меншин 1928 р. чехами були 1,2% пайщиків кредитових товариств, 2,1% - скотарсько-молочарських, 0,1% буряківничих, 1,5% - птахівничих, 5,8% - кооперативів технічних культур.

За сукупним числом пайщиків значно поступалися їм поляки, які в 1926 р. становили 0,8% членів сільськогосподарської кредитової й фахової кооперації. За відомостями узагальнюючих статистичних джерел даними видами кооперації було охоплено 6 908 поляків Правобережжя, близько 3,5 тис. Полісся, 602 особи в Степу й 27 чоловік на Лівобережжі, всього 10 749 пайщиків. [1011; С.24-25]

Високий рівень кооперування характеризував єврейських сільськогосподарських переселенців. У 1927 р. 240 сільськогосподарських кооперативних товариств охоплювали 18,5 тис. єврейських колоністів Правобережжя й Степу, які обробляли 30 тис. га землі. [1314; С.28] В жовтні 1928 р. єврейські переселенці були кооперовані на 90% у той час, як рівень кооперації серед українських селян становив 35%. [437; арк. 224] Переважна більшість євреїв-кооператорів розміщувалася в Степу – 5 543 особи, 1 980 чол. – на Правобережжі, 746 – Поліссі. 204 – Лівобережжі. На той час євреями були 1,2% пайщиків кредитних товариств, 2,1% молочарських, 0,1% буряківничих, 1,5% птахівничих, 1,8% плодоовочевих, 3,4% технічних культур. [800]

Вирішальним фактором поширення ідей кооперування в єврейському середовищі відіграла програма аграризації. Дослідження соціально-економічних та ідейних основ формування програми аграризації єврейства та її запровадження в УСРР привело автора до висновку, що більшовики вміло модифікували одну з найпотужніших сіоністських ідей – створення переселенських колективів – з метою соціальної реконструкції єврейської громади та її підготовки до завершального етапу соціалістичної революції. Кооперування було основною вимогою при комплектуванні переселенських громад. Воно було дійсно необхідним, оскільки самотужки адаптуватися в південноукраїнському чи кримському степу було неможливо. Починаючи з 1924 р. притягнення євреїв до землеробської праці посідало центральне місце серед заходів сприяння економічному розвитку національних меншин. ЦКНМ планувала організувати спеціальне обстеження населення “з метою виявлення характеру та розміру його економічної кризи для обґрунтування побудови подальших міроприємств”. [270, арк. 3.] У 1924 – 1925 рр. спільно з НКЗемом передбачалося здійснити реєстрацію та переселення єврейських сільськогосподарських об’єднань на відведені в Катеринославській та Одеській губерніях 35 тис. дес. землі, забезпечивши відповідне кредитування та фінансування переселенців.

Територія України була поділена на чотири переселенські райони, звідки планувалося відселити 1 774 тис. чол. надлишкового населення, в тому числі і єврейського. [304, арк. 16.] Для розореної, економічно дезінтегрованої країни це було непідсильною справою. Уряд УСРР розпочав одну зі своїх найбільших соціально-економічних програм, ставлячи на революційний ентузіазм і сподіваючись на фінансову

підтримку низки іноземних організацій. Для створення нових єврейських сільськогосподарських колоній у 1925 – 1926 р. було виділено 108,9 тис. дес. землі в Україні та 58,4 тис. дес. у Криму. Згідно з постановою ВУЦВК (29.07.1925 р.) “Про залучення єврейського населення до землеробської праці” уряд планував виокремити для переселенців ще 300 тис. дес. землі в Криворізькій і Херсонській округах. [305, арк. 5.]

Раптовість переходу уряду від ігнорування економічних негараздів єврейського містечка до найшвидшого їхнього подолання визначила характер аграризації, рівень її фінансової підготовки та ефективності. Обстеження єврейських переселенських колективів в середині 20-х рр. в основних рисах вже діагностували всі негаразди, що були їм притаманні. Спроби уряду створити однотипні, однорідні в соціальному відношенні переселенські громади не увінчалися успіхом. Діапазон господарських показників переселенських колективів був доволі великим: від громад, що відносилися до заможних (таких нараховувалося до 30%) [280; арк. 86] і намагалися вести змішане господарство, відкриваючи промислові підприємства; до невеликих ледь жевріючих колективів.

Характер діяльності перших відверто лякав місцеві органи влади, які не мали жодного впливу на них і діючих в їхньому середовищі нелегальних сіоністських та закордонних єврейських суспільних організацій. Завідувач євсекції БНМ Катеринославського губвиконкому Зусманович таким чином змалював суспільну ситуацію, що склалася навкруг цих колективів: “В єврейських колективах, що розташовані на території Криворізької та Запорізької округ, помічений уклон до відкриття промислових підприємств, тобто сільськогосподарських колективів [так у документі. – Л.Я.] в основу господарства вони не ложать землеробства, а обмежуються відкриттям підприємств і для відводу очей місцевим властям та земорганам засівають невеликі ділянки землі... Всі члени таких колективів – колишні торговці, іноді й великі, та дуже невеликий відсоток ремісників. Такі колективи кредитуються органами “Джойта” та “ЄКО” [так у документі. – Л.Я.], що сприяють відкриттю промислових підприємств, є колективи, що існують всього лише 6 – 7 місяців, а отримали кредити від вказаних вище організацій більше 30 тис. карбованців, окрім того такі колективи кредитуються ще й Держорганами.” [280; арк. 86]

Проте переважали переселенські колективи, становище яких було катастрофічним. Склалися вони переважно з чоловіків, які по декілька років мешкали спільно в

непридатних приміщеннях, і не могли через відсутність житла о`бєднатися з родинами. [280; арк. 84] Типовим для таких колективів був випадок, описаний Х. Фінкелем, коли майже дві тисячі переселенців з Херсонської округи через відсутність житла змушені були повертатися на зимівлю до своїх містечок. [1705; С.36] Такі колективи, як видно з низки документів, були покинуті напризволяще і самотужки намагалися вибитися з нужди, що було безперспективною справою, адже їх не кредитували ані американські організації, ані Сельбанк. Спільною прикметою карликових колективів були настрої самоліквідації. Психологічний стан „містечкових колгоспників” влучно охарактеризував кореспондент г. „Емес”: „... шукають служб, підторгують підчас і мріють про ярмарки. До цього часу ще не всі залучені до польових робіт і до зими, безумовно, значна частина колективу відірветься і знову займатиметься повітряними торговими справами” [1279; С.123]. Масові архівні документи свідчать, що в досліджуваний період становище єврейських переселенських колективів було критичним, а баланс – дефіцитним. Типовий стан колективу відображений у листі Л. Дікмана (22.01.1927 р.) єврейській колонізаційній громаді: позики становили близько 70% активів колективу, заборгованість переселенців складала 23% всієї суми позик, 50% заборгованості склали термінові платежі. Економічний аналіз діяльності колгоспу був невблаганний – колектив був „вічним боржником”. Л. Дікман сумував: „За найсприятливішої господарської кон’юнктури поточного господарського року, чи навіть найближчих двох-трьох років, населення буде неспроможним покрити дефіцит минулих років” [875; С.138-139]. Землевпорядження в них завершилося самим фактом нарізки землі. Враховуючи відсутність агрономічної допомоги та навичок землеробської праці, не важко уявити реальне становище справ у цих колективах та перспективи, які вони відкривали своїм членам. Їх можна було розглядати як відчайдушну спробу містечкової бідноти вирватися з замкненого кола злиденності, але аж ніяк не розрекламовану більшовиками модернізацію соціальної структури єврейства, що мала наблизити його до соціалістичного майбутнього. Саме в таких колоніях у 1927 – 1928 рр. у зв’язку з вимерзанням озимих розпочався голод, що був подоланий централізованими зусиллями. [680; арк. 10]

Низка дослідників, зважаючи на обставини колонізаційного руху та неприглядне становище єврейських переселенських колективів, вважає спробу аграризації єврейства

невдалим “соціально-економічним експериментом”, оцінює її негативно і зазначає, що без закордонного фінансування єврейська колонізація як така була приречена. Допомога іноземних організацій, зокрема, Єврейського колонізаційного товариства (ЄКТ), була справді значною і справляла неабиякий вплив на настрої єврейських колоністів. За даними ЄКТ від 12 серпня 1925 р. за перші три роки своєї діяльності в СРСР організація вклала у єврейську сільськогосподарську колонізацію 18 млн. франків. За відомостями Я.Кантора, протягом 1927 р. єврейські закордонні організації інвестували у здійснення програми 4 949 912 крб., а держава – 874 924 крб., або 17,6% від загальної суми. Уряд виділяв на переселенське господарство 137 крб. кредитів, “Агро-Джойнт”, ЄКТ та ТРП – 740 - 940 крб.,* що в свою чергу позначалося і на господарському становищі переселенців і на їхніх політичних поглядах.[1315; С.21]

Впродовж здійснення програми аграризації єврейства в Україні було створено 162 нові єврейські колонії, 38 з яких розміщувалися в Херсонській окрузі, 74 – в Криворізькій, 25 – у Маріупольській та Запорозькій, 22 – в Одеській та 3 – у Мелітопольській. Вже наприкінці 20-х рр. стало ясно, що програма себе не виправдовує фінансово й соціально, вона буксує і створює безліч додаткових проблем. Багаторічні нелегкі зусилля влади привели до виробничої переорієнтації принаймні 20% єврейської громади. Проте, величезна більшість меншини – близько 80% - зберегла традиційний спосіб занять і не поспішала його змінювати, незважаючи ані на складності господарювання, ані податковий тиск, ані громадянську напівправність, ані агітаційні кампанії. Радянська доктрина єврейської сільськогосподарської колонізації була пов'язана зі значними витратами, межувала на грані повсякденного подвигу, на який були здатні далеко не всі мешканці єврейських містечок. Величезна їхня більшість воліла бідувати й перебиватися випадковими заробітками, аніж боротися за виживання в безводному степу, в умовах господарської та побутової невлаштованості, ворожості місцевого селянства. З початком суцільної колективізації єврейські переселенці першими стали об'єктом політики одержавлення сільськогосподарського виробника, а масова

* Представники закордонних організацій не соромилися виказувати зневагу до органів радянської влади та їхньої господарської діяльності. Так, в записці вже згадуваного Зусмановича наведена критика кредитових організацій представником “Джойнта”. Він, зокрема, говорив, що його організація забезпечує потреби єврейських колоністів тоді, як радянська влада обдаровує їх “щербатою копійкою”. [280, арк. 86]

колективізація єврейських землеробських колективів відштовхнула містечкове єврейство від самої ідеї аграризації.

Заяви уряду про можливості продовження політики не відповідали дійсності. Земельні ресурси республіки були вже перерозподілені, українське селянство в низці місцевостей потерпало від малоземелля. Подальше зростання єврейського селянського класу могло перетворитися на фактор внутрішньої дестабілізації суспільства, проте було не спроможне вирішити проблему в цілому. Новостворювана соціальна структура громади виглядала як щось доволі випадкове, невідповідне соціальній структурі як доіндустріального суспільства, так і індустріального. Першою і найбільшою перепорою на шляху успіху аграризації стала, власне, практика здійснення єврейської сільськогосподарської колонізації, система заходів і підходів до комплектації переселенських громад та їхнього облаштування. Дореволюційні дослідники єврейської сільськогосподарських колоній одним з факторів часткового занепаду колоній вважали економічну малопотужність переселенців, які рекрутувалися урядом з найбільш бідніших верств містечкових ремісників і торговців. Радянська концепція ще більшою мірою була зорієнтована на аграризацію найбільш бідних верств єврейської людності. Низка нормативних документів жорстко контролювала соціальний склад переселенських артілей.

Значно ускладнювало організацію переселенської справи й неврахування демографічних особливостей єврейської громади. Зокрема, розповсюдженою причиною недовиконання нарядів стала вимога, щоби в сім'ях переселенців на п'ять їдців приходилося щонайменше три працездатних особи. [437; арк. 14] На перших порах запровадження політики стримував так званий переселенський мінімум (потенційний колоніст повинен був мати 300 крб. для облаштування на новому місці). Держава зобов'язувалася допомагати переселенцям облаштуватися на новому місці*, сприяти кредитами, проте, реальні її можливості не здатні були забезпечити й 1/5 частки потреб колоністів.

Радянська модель єврейської сільськогосподарської колонізації з економічної точки зору незрівнянно поступалася тій, що запроваджувалася в Південній Україні в

* Зокрема, до кола обов'язків держави входило будівництво будинків для переселенців. Такі хати розміром 3 x 5 м. коштували державі близько 530 крб. [1032; С.151]

середині XIX ст. Переселення взагалі, а докорінна переорієнтація напрямків господарської діяльності, зокрема, самі по собі вимагали певної рішучості населення та неабияких зусиль і витрат з боку держави, яка їх організовувала. Порівнюючи умови створення колоній, не важко побачити докорінні відмінності в спрямуванні зусиль розділених часом урядів. Перший, даючи переселенцям значні земельні ділянки (30 – 40 дес.), звільняючи їх протягом десятиліть від податків, призначаючи для них кураторів з взірцевих німецьких господарств, прагнув з часом отримати взірцеві господарства фермерського типу.

Більшовики створили найчисельнішу в Європі армію єврейського селянства (близько 98 тис.) [1310; С.85], проте його господарські показники відповідали середньоукраїнським стандартам дрібнонадільного маломіцного селянства. Типове господарство в новостворених колоніях пересічно мало від 2 до 2,75 дес. землі на їдця, 0,5 голів робочої худоби, 0,5 плуга, 0,05 сівалки, 0,4 голів продуктивної худоби. Безкінними були 70% переселенських господарств, а безкоровними – 60%. [1315; С.11] Більшість єврейських колоністських господарств поповнила величезний шар бідного селянства, яке щоденно боролось за виживання. Основна мета переселення – певне розвантаження соціального напруження в єврейських містечках - була вирішена, проте результат, відчутний принаймні в перші п'ять років, був доволі нестабільним і з економічної і з політичної точок зору.

Другою перешкодою на шляху успіху аграризації стало господарське становище класу єврейського селянства, яке в цілому можна охарактеризувати як надзвичайно тяжке. Воно, безумовно, перебувало в безпосередньому зв'язку з окресленою вище практикою здійснення колонізаційної політики, що не створювала найсприятливіші умови господарювання на землі (як це було з іноземною колонізацією при царизмі), а лише пропонувала певну альтернативу злиденному й безперспективному животінню декласованої містечкової єврейської бідноти. Умови життя землеробських колоній були критичними. В низці архівних документів ми маємо красномовні описи перших кроків містечкової бідноти на шляху опанування професією селянина.

В світлі висловленого вище доволі сумнівним, скоріше, обмеженим, видається підхід дослідників, які серед причин запровадження політики віддають перевагу

намаганню більшовиків істотно розширити свою соціальну базу на селі за рахунок відданого єврейського колоніста. Джерела засвідчують, що більшовики не лише не набрали додаткових балів за допомогою політики аграризації, а й втратили частину тих, що мали до її запровадження. Серед причин, що привели до такого результату слід назвати нужденне становище єврейських переселенців, які мали свої претензії до бездіяльних і безвідповідальних місцевих органів влади; критичне загострення поземельних суперечностей в місцях створення колоній; безкарний шабаш податкових органів, що порушуючи умови переселення і граючи на різниці землекористування в багатонаціональних районах, вкрай загострили взаємини між різними етнічними та соціальними групами селянства по всій Південній Україні.

Третьою найбільшою перешкодою на шляху розвитку й успіху єврейської колонізації як довгострокового соціально-економічного заходу стало очевидне більшовицькому урядові превалювання негативних наслідків аграризації. Історія іноземної колонізації в Новоросії показала, що за умови кредитного і податкового сприяння, на адаптацію переселенців йшло щонайменше десятиріччя. За цей час повністю адаптувалися економічно міцні німецькі й чеські колоністи. Що ж до етнічних груп, вимушених змінювати напрямок господарювання (євреї та греки), то цей термін розтягувався на 30-50 років. Отож, лише на середину 30-х рр. в кращому випадку можна було підводити підсумки політики як такої. Між тим, думка про її марність, нездатність євреїв до сільськогосподарської праці досить швидко поширилася вже наприкінці 20-х років. Живили її не економічні факти (тогочасне становище колоній відповідало етапу адаптації колоністів та щаблю розвитку продуктивних сил у країні), а, власне, неготовність багатонаціонального українського суспільства в цілому, та селянства, як класу, зокрема, поступитися на користь євреїв, чи когось іншого, омріяною землею. Селянство в регіонах колонізаційного руху було не спроможне зрозуміти політики, яка віддавала землю в руки прийдешніх, коли її було замало для місцевих.

Ця обставина так швидко й безповоротно політизувала “несвідоме” місцеве селянство, що його чимдалі складніше було стримувати. Якщо хтось з тогочасних політичних діячів сподівався віднайти опору режимові в особі єврейських переселенців, то він прорахувався і замість політичних дивідендів одержав розширення опозиції, як за

рахунок колоністів, так і багатомільйонного власного селянства. Подальше розпилення земельних ресурсів республіки в руках дрібнонадільних одноосібників вело до очевидного стримування розвитку продуктивних сил країни та політичної ескалації.

Окреме місце в історії спроб радянського уряду перебудувати соціальну структуру етносів та змінити віковичний спосіб їхнього господарювання посідає спроба аграризації циган. Центральна Комісія у справах національних меншостей, Наркомати землеробства та праці відповідно до постанови ВУЦВК та РНК УСРР від 23 лютого 1927 р. «Про заходи щодо сприяння переходу кочуючих циган до трудового осідлого стану життя» [1294; С.43] наприкінці 20-х рр. спробагалися прискорити землевпорядження циганського населення України.

Широко розрекламована переселенська кампанія та заклики «переходити на землю» дали певні результати. Частина циганського населення, в першу чергу того, що мешкало по містечках та вело напівосілий спосіб життя, почало схилитися до землеробської праці. За матеріалами ВУЦВК «Переселення й розселення нацменшостей» (1928 рік) понад 700 циганських родин з Артемівської, Вінницької, Київської, Кременчуцької, Прилуцької, Старобільської та інших округ підтримали перехід до землеробства [82; арк. 102]. У цьому ж році в Мелітопольській та Херсонській округах для переселення циган було відведено понад 100 ділянок. Зазначимо, що організація землевпорядження циганських переселенців мала свою специфіку, пов'язану із соціально-побутовими особливостями більшості циганських родин (скрутним матеріальним станом, не великою кількістю працездатних тощо). З огляду на це циганам, а також ассірійцям, що переходили до землеробства, надавалися деякі пільги: підвищені кредити, зменшення мінімальної кількості працездатних членів у родинах переселенців з п'яти до трьох або навіть двох чоловік тощо.

Робота урядовців по соціальній реконструкції циган просувалася вкрай повільно, якщо не сказати, не просувалася зовсім. Інструкція “Про економічні та організаційно-адміністративні заходи для заохочення кочуючих циган до осідлого способу життя та залучення їх до праці” в 1928 р. констатувала: “Нормальними міроприємствами, без утворення особливих сприяючих умов, неможливо привести кочуючих циган до осідлого життя й втягнути їх в трудові процеси” [459; арк. 11]. Для поживлення переходу циган до

виробничої праці НКВС і ЦКНМ пропонувалося виявити та взяти на облік усіх циган, посилити роз'яснювальну та радянську роботу в їхньому середовищі. НКЗС мав сприяти циганам, які бажали стати селянами, зокрема, переселяти на землі колонізаційного фонду, прирівнюючи їх у всіх відношеннях до переселенців; допомагати їм агрономічними консультаціями; видавати, по можливості повністю, переселенський кредит. Тих же циган, що мали бажання осідати в містах і займатися кустарними промислами чи працювати в промисловості, повинний був опікувати Наркомвнусправ. Причому останній, згідно з інструкцією, мав віддавати перевагу циганам перед іншими кустарями та приватними особами у вирішенні спірних питань по отриманню ділянок під забудову, а також - відповідних помешкань під кустарні виробництва [459; арк. 12]. Інструкція передбачала посилення контролю за виконання циганами взятих на себе зобов'язань по переселенських та інших кредитах.

6 вересня 1929 р. Наркомат землеробства надіслав окружним кредитним союзам та земельним відділам спеціального обіжника, у якому зазначалося: «За відомостями з місць переселенці цигани на колфондах перебувають у важких матеріальних умовах - не мають будівель, с[ільсько]-г[осподарського] реманенту тощо. Будівництво садиб майже не переводиться, бо бідність циган заважає цьому, надається кредит на будівництво, але якого не досить за тими нормами (до 350 крб. на господарство), що надаються іншим переселенцям.

У зв'язку з цим оселення циган на колфонди затримується і утруднюється притягнення циган до хліборобської трудової праці.

З метою полегшити цю справу та щоб сприяти найскорішому збудуванню циганами своїх господарств на колфондах - НКЗС та УСБ вважають за потрібне: а) підвищити для циган норму кредиту на будівництво до 500 крб. на господарство. Цей кредит видавати з фонду переселення, згідно інструкції про порядок кредитування переселенців на будівництво, яку затверджено НКЗС 18 лютого 1926 року; б) кредит ... з банківських коштів на с[ільсько]-г[осподарське] устаткування встановити виключно довготерміновий» [1752; С.72]. Питання землевпорядження циганського населення та залучення його до хліборобства розглядалися на Всеукраїнській конференції трудящих (Харків, листопад 1929 р.). [459; арк. 1] Але, незважаючи на пільгові умови щодо

землепорядження, частина циганських родин покинула надані їм земельні угіддя й повернулася до «не виробничого» способу життя. За відомостями НКЗему в 1927 – 1928 рр. циганам було видано 630 нарядів на переселення, проте вони не були виконані.[544; арк. 3]

З низки архівних джерел видно, що створення циганських колгоспів було штучною справою, яка певним чином просувалася лише внаслідок застосування до циган засобів адміністративного примусу. Створені на початку 30-х рр. на півдні України колгоспи з економічної точки зору були нежиттєздатними. Згадки про них знаходимо в низці документів. Так, приміром на початку 30-х рр. з циганських переселенців у с. Володарському (Маріупольщина) був організований колгосп “Нове життя”. Головою колгоспу на зборах був обраний колишній барон табору Ковтун. Циганський колгосп отримав довгостроковий кредит і додатково обслуговувався тракторами Володарської МТС. За спогадами сучасників, цигани-колгоспники працювали п’ять днів на тиждень, а суботу й неділю проводили на ринках Маріуполя, займаючись своїми споконвічним промислом: “...Циганки ... ворожінням, діти їх побиралися, а дорослі цигани обдурювали [городян. – Авт.] і навіть продавали колгоспних коней”. Жодними політзаняттями, умовляннями й тиском циганських колгоспників не можна було примусити працювати сім днів на тиждень, так, як на той час працювали колгоспники повсюдно по Україні. Проіснувавши майже десятиріччя під наглядом міліції та ДПУ, циганські колгоспи розвалилися напередодні окупації України гітлерівськими військами. Автор надзвичайно цікавих мемуарів І. Стріонов згадує, що напередодні приходу фашистів згадуваний вище голова циганського колгоспу Ковтун, прийшов до голови РВКу, заявивши, що має уповноваження від колгоспників на перейменування колгоспу. Пропонувалося перейменувати “Нове життя” на “Даремну працю”. [1785; С. 262-263]

Повертаючись до особливостей кооперативного руху етнічних меншин, зауважимо, що рівень кооперування в середовищі останніх переважно був вищим за середньоукраїнські показники. Серед причин слід назвати як об’єктивні (досить високий для свого часу розвиток продуктивних сил в окремих етнічних громадах, державна підтримка кооперативного руху, податкові пільги кооперативним організаціям), так і суб’єктивні, пов’язані з особливостями політичної кон’юнктури 20-х рр., намаганнями

перетворити національні райони на прообраз пролетарських держав відповідних етносів закордоння. Кредитування національних кооперативних товариств пересічно перевищувало кредитування українських, бо визначалося боротьбою політичних інтересів. Наприклад, у 1927-1928 рр. з загальної маси кредитів німці отримали 45%, а євреї 17,3%. Держава таким способом фінансувала економічну боротьбу з СГВ та призупинення масової німецької еміграції і здійснення аграризації містечкового єврейства.

У 1928 – 1929 рр. 46 російських кредитових товариств отримали 40,8 тис. крб., 14 єврейських – 67,2 тис. крб., 16 німецьких - 80,1 тис. крб., 5 грецьких – 94,4 тис. крб., 4 молдавських – 97,5 тис. крб., 3 польських – 20 тис. крб., 1 болгарське – 204 тис. крб.[1785; С. 225] Звичайно, робити певні висновки щодо принципів кредитування окремих меншин, не маючи відповідних даних про кількісний склад згадуваних товариств та їхні господарські характеристики, не можливо. Проте диспропорції в кредитуванні окремих товариств занадто різючі, їх не можна пояснити лише переважаючою кількістю пайщиків, оскільки коливання пересічної суми кредитування на одне товариство складає від 0,8 до 204 тис. крб. Тим не менше можна стверджувати, що кредитна підтримка етнічних меншин була одним з вирішальних чинників успішного розгортання радянської кооперації в їхньому середовищі і викорінення ідей кооперування на національній основі.

Пересічний рівень кооперування в колоністських селищах суттєво випереджав республіканські показники. Історики по-різному оцінюють і причини і рівень кооперування колоністських господарств. Так, В.М. Мазур пов'язує значний розвиток кооперативного руху в середовищі німців з втратою надлишків земельних ресурсів. Він, зокрема, пише: "Втративши половину власних земель за радянської влади, а відтак зазнавши серйозних економічних втрат, німці-колоністи перейшли до інтенсифікації і машинізації сільського господарства, насамперед запровадження багатопілля, сільськогосподарської техніки, організації фахових кооперативних товариств. Усі ці заходи сприяли зміцненню селянських господарств". [800; арк. 13] Н.В. Осташева, навпаки, вважає 1926-1931 рр. часом економічного занепаду німців, менонітів зокрема. [817; арк.191] Документи радянських установ надають суперечливі оцінки змісту й мети кооперативного будівництва німецької меншини. Проте беззаперечним є той факт, що створення

кооперативних організацій було інструментом зменшення податкового тиску на індивідуальне колоністське господарство, і німці принагідно широко його застосовували.

Не останню роль відіграли також дореволюційні традиції кооперативного будівництва, що безпосередньо вплинули на рівень кооперування окремих громад протягом 20-х років. Напрямки розвитку кооперативного руху найтіснішим чином ув'язувалися з загальним рівнем розвитку господарств етнічних меншин. Найбільш розвинені (такі, що впроваджували прогресивні сільськогосподарські технології і характеризувалися високою сільськогосподарською освіченістю господаря) господарства мали німці і чехи. На другому місці стояли болгари і греки, а також євреї-колоністи з дореволюційним стажем. Селянські господарства поляків, молдаван, росіян і білорусів були економічно слабшими, мали багато спільних ознак, хоч розрізнялися за формами та нормами землекористування, деякими виробничими показниками, культурою землеробства. Останні за своїми економічними показниками практично не відрізнялися від українців, а загальний характер перебігу соціально-економічних процесів в їхньому середовищі визначався не етнічною ознакою, а територіальним розміщенням. Щоправда нестача землі в цілому виступала фактором, який сприяв кооперуванню селянства. Не випадково доволі значним був рівень кооперування поляків і молдаван. Водночас господарства компактних селянських нацменшостей виділялися за рівнем економічного і соціально-побутового розвитку, вищою часткою заможних соціальних груп, що також створювало відповідні передумови для розвитку різних форм кооперативного руху в їхніх національних районах.

Кооперація, як виробничий і суспільний рух селянства, мала виразну соціальну та економічну підоснову в середовищі усіх етносів УСРР. Проте функції, переважаючі форми та завдання кооперативів, створених представниками окремих етносів, дещо розрізнялися. Для меншин з недостатніми нормами землекористування вона була єдиним шляхом порятунку від економічного розорення. Етногосподарська група колишніх колоністів вирішувала з її допомогою декілька проблем: забезпечувала необхідний товарообмін між містом і селом в умовах дефіциту товарів народного вжитку; суттєво зменшувала податковий тиск на індивідуальні селянські господарства; фінансово забезпечувала задоволення етнокультурних запитів громад.

Німецькі сільськогосподарські товариства відзначалися високоефективною господарською діяльністю та наявністю зразкових кооперативних об'єднань, високим рівнем кооперування населення. Наприкінці 20-х років вони об'єднували 33 тис. пайщиків, що становило 1,8% їх кількості в УСРР тоді, як німецьке селянство складало 1,54% від його загальної кількості. У чехів найпоширенішим видом кооперації була сільськогосподарська, особливо фахова, зокрема товариства по вирощуванню технічних культур (хмелю, льону, буряка). Розгалужену мережу сільськогосподарської кооперації мали також болгари і греки, які становили 0,9 та 0,4% кооперованого селянства республіки відповідно, складаючи 0,38 і 0,36% селянства УСРР. Певного розвитку досягла сільськогосподарська кооперація також в середовищі поляків та євреїв. Але провідні позиції обіймала споживча кооперація. Найвищого розвитку вона набула в німецьких селищах. Польські товариства були невеликими за кількістю пайщиків та обіговими коштами, проте також діяли ефективно. Споживча кооперація охопила всі етнічні меншини України, найбільш чисельною ж вона була в середовищі росіян.

У 1927 р. членами споживчих кооперативів було втричі більше ніж у сільськогосподарських спілках росіян, вдвічі більше поляків і болгар. У середовищі німців споживча кооперація трохи перевищувала здобутки сільськогосподарської, що в цілому відповідало високому сукупному рівню кооперування меншини. Молдавани та білоруси практично порівну були пайщиками як сільськогосподарської, так і споживчої кооперації, і лише греки віддавали перевагу сільськогосподарським кооперативам. Майже 2/3 пайщиків територіально розміщувалися в Степу, що відповідало розташуванню національних районів України. Загальна ж кількість кооперованого нацменівського селянства в 1927 р. склала 350,9 тис. чоловік. [1011; С.24-25] Восени 1927 р. споживчі товариства об'єднували 202,3 тис. росіян (8,9%), 100,2 тис. євреїв (4,4%), 18,9 тис. поляків (0,8%), 6,3 тис. греків (0,3%), 8,8 тис. болгар (0,4%), 1,3 тис. білорусів (0,1%). [1785; С.229]

Констатуючи досить високий рівень кооперування в доколгоспному нацменівському селі, слід зауважити, що він не може слугувати основою серйозних соціально-економічних висновків, оскільки виробнича активність, і підприємницька ініціатива селянства розвивалися в жорстко контрольованих урядом країни обставинах. Державне втручання

виступало визначальним чинником деформації соціально-економічних процесів у країні. Наслідки державного контролю в цілому були негативними. Якщо до революції колоністське село разом із товарним землеробством і тваринництвом було водночас осередком розвитку місцевих кустарних промислів, рибальства, переробної промисловості, приватної торгівлі, то протягом непу відбулося поступове обмеження сфери зайнятості колишніх колоністів внаслідок унеможливлення діяльності ремісників і торговців. Матеріали обстежень національних сільрад і районів засвідчили поступове відмирання цих галузей економіки села, на якому, власне, будувалися засади більшовицької політики товарообміну між містом і селом, при якій останнє потрапило в цілковиту товарну залежність від міста.

Єдиним більш менш легальним видом позасільськогосподарської зайнятості протягом непу залишалося будівництво. Згортання підприємницької активності селянства етнічних меншин, порівняно з початком ХХ ст., було вражаючим. Так, на весь В. Янисольський район (Сталінщина) було лише 2 млини^{*}; у Мангуському районі працювало 2 млини, овочепереробна фабрика та маслозавод; в Сартанському районі не було жодного підприємства з переробки сільськогосподарської продукції [588; арк. 116-118]. Це свідчило про те, що економічний потенціал грецьких селищ не використовувався належним чином, хоча й був значним. У Сартанському районі малися виробки граніту і вапняку республіканського значення; у Велико-Янисольському районі – значні поклади вапняку, каоліну, глини, піску, вугілля; Мангуському – графіту, граніту, порфіру, піску, гравію.

До певної міри винятком були окремі німецькі національні райони, що спромоглися зберегти мережу промислових і кустарних підприємств. Так, у Хортицькому районі в 1926 р. працювали 110 майстерень, 35 млинів, 3 маслоробки, 4 фабрики сільськогосподарського реманенту, 7 ремонтних майстерень, разом - 150 підприємств (для порівняння: в 1916 р. тут існувало 155 промислових закладів). У Молочанському районі було зареєстровано 62 млини, 13 маслоробок, 2 майстерні сільськогосподарського

* На початку ХХ ст. млин був майже в кожному грецькому селі, а великі селища мали їх по декілька. Монополізація державою права на перероблювання зерна привела до занепаду цілої галузі місцевої промисловості, яка б могла забезпечити зайнятість певної частки населення та господарський розвиток регіонів.

реманенту, завод сільськогосподарських машин, 29 кузень (всього 109 підприємств). [817; арк. 100-101] На фоні інших національних районів німецькі відрізнялися відчутним розвитком місцевої промисловості, але це були дрібні виробничі заклади, в той час, як до революції в межах районів діяли доволі великі приватні промислові підприємства.

Незначний розвиток місцевих промислів, що в доколгоспному селі були зорієнтовані на задоволення власних споживчих потреб і, за винятком виготовлення цегли, черепиці та ремонту техніки, носили домашній натуральний характер, свідчив про обмеженість непу в галузі стимулювання виробничої активності селянства, нездатність влади надати дійсного поштовху розвитку села, вказував на її незацікавленість у справжньому піднесенні економіки селянства в цілому й селянства національних меншин зокрема.

Давно доведено, що потреби в суцільній колективізації не було. Господарські досягнення переважної більшості колгоспів були надто скромними, щоб навколишні земельні громади загорілися бажанням наслідувати їх приклад. Земельна громада по своїй суті була опозиційна “диктатурі пролетаріату”. Їхня конфронтація перейшла в стадію конфлікту з початком хлібозаготівельної кризи 1928 р.

На основі резолюції XV з'їзду ВКП(б) “Про роботу на селі” були розроблені і 15 грудня 1928 р. прийняті ЦВК СРСР “Загальні засади землекористування і землеустрою”. Бідняки і середняки отримали право на кращі і зручніші ділянки землі в громаді, колективи отримали додаткові пільги в землекористуванні. Заможні селяни, що потрапили під визначення “куркуль”, були позбавлені права вирішального голосу на зборах громади і не могли обиратись до керівництва цим селянським об'єднанням; сільради могли накладати вето на рішення сходу громади, якщо воно суперечило радянському законодавству, завданням кооперування або інтересам бідноти. В Україні юридичне підпорядкування земельних громад місцевим Радам почали впроваджувати в життя згідно з “Положенням про сільські Ради” (12 жовтня 1927 року). [931] З 1928 р. почали ліквідувати жеребкування при розподілі угідь і вводити класовий принцип: біднякам та членам комнезамів відводили землі в придатному місці, кращі за якістю з урахуванням майбутньої колективізації; громадянам, що об'єднувалися в колективні

господарства, - теж в одному місці і кращі за якістю; “куркулям” - на далеких і гірших за якістю ділянках.

У 1929 р. розпочався новий економічний період, пов'язаний із здійсненням колективізації. На існування індивідуального селянського господарств залишалися лічені місяці.

3.4. Колективізація в селах етнічних меншин

Колективізація українського села, її соціально-економічні наслідки залишаються однією з центральних проблем історичної науки. Докорінна перебудова сільськогосподарського сектору, створення класу колгоспного селянства, експропріація куркульства та промисловий переворот у сільському господарстві були найулюбленишими темами радянської історіографії, розробка яких заохочувалася керівництвом країни. Колективізація розглядалася як закономірний етап реалізації ленінського плану побудови соціалізму, епохальний ривок, що здійснив давно назрілу ломку темного й відсталого села, перетворивши його з “випадкового попутника пролетаріату” на надійного союзника. Висвітлюючи очевидні далекосяжні історичні наслідки колективізації, радянські історики водночас замовчували страшну ціну соціалістичної реконструкції доколгоспного села, страхітливі наслідки голодомору в Україні та його причини. Звільнення свідомості українських істориків від ідеологем радянської історіографії відбувалося поступово. Так само поетапно просувалося заглиблення науковців у сутність колективізації – зламного етапу в історії української держави, українського народу, українського селянства. Дослідження її поза національними відносинами, що склалися на початок 30-х років, на нашу думку, суттєво збіднює загальну картину. Одним з головних недоліків такого підходу є уявлення про колективізацію як виключно соціально-економічне явище, вплив якого на сферу суспільного і культурного життя мав опосередкований характер. Вивчення проблеми на конкретному національному матеріалі відображає лінії безпосереднього

впливу колективізації на сферу суспільного і духовного життя, галузь міжнаціональних взаємин, зокрема.

5 січня 1930 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову "Про темпи колективізації й заходи допомоги держави колгоспному будівництву", згідно з якою суцільна колективізація на Україні мала бути здійснена восени 1931 р. - навесні 1932 р. Республіканське партійне керівництво невдовзі висловилося за прискорення темпів колективізації. У виступі С.В. Косіора (4.02.1930 р.) "Про масову ліквідацію куркульства як класу і чергові завдання партії" та інструктивному листі ЦК КП(б)У (24.02.1930 р.) було поставлено завдання завершити суцільну колективізацію в Україні протягом 1930 р., а в Степу - впродовж весняної посівної кампанії.

На початку 1930 р. розпочався 1-й етап суцільної колективізації в грецьких селах України. До березня 1930 р. у низці сільрад вона досягла 80%. Про її форми та темпи можна судити на прикладі с. Урзуф (Мангуський район). Наприкінці 1929 р. тут існувало 13 колективних об'єднань, що охоплювали близько 30% господарств [566; арк. 154 зв]. За січень були колективізовані 93% господарств*, і створені 2 артілі та комуна. 2 березня 1930 р. артілі реорганізували в комуни й об'єднання їх у єдину "комуна-село Спартак", що вмістила всі 468 господарств ради.

На великих обертах відбувалася колективізація менонітських колоній. На початку 1930 р. були колективізовані вже 60% господарств хортицьких і 75% молочанських колоністів. Натиск колективізації спричинив різке зростання еміграційних настроїв. Наприкінці 1929 р. 13-15 тис. німецьких біженців з усіх регіонів СРСР обложили іноземні представництва в Москві, благаючи їх сприяти виїзду з країни. В 1929 – 1930 рр. під час так званих "московських подій" емігрувало 6,5 тис. німців, з них 4 тис. менонітів, інші 13-15 тис. осіб (10-11 тис. менонітів) примусово інтернували на місця попереднього проживання. [817; арк. 140]

Штурмівщина, силовий тиск, примусова комунізація нацменівських селищ, здійснювані відповідно до плану створення в національних районах "суцільної комуни", стали причиною глибокої кризи. Стихійні виступи селянства відбувалися повсюдно.

* Як бачимо, темпи колективізації грецького села значно випереджали середньоукраїнські. Рівень колективізації у республіці на 1.01.1930 р. становив 16,4%, 1.02. - 29,3%, 1.03. - 68,5%, 10.08. - 70,3%. [1192; С.99.]

12 березня 1930 р. в с. Широке (Хортицький район) 600 селян зішлись на мітинг на захист розкуркулених, який відбувався під гаслом ліквідації ТСОЗів. [817; арк. 121] Найбільшого розмаху набули селянські виступи в місцях розселення польської меншини. В селі Козлові Шаргородського району після несправедливого обкладення в п'ятикратному розмірі селянина-середняка жінки стали на захист скривдженої родини, вимагаючи від реквізиційної комісії припинення безчинств. Селянський сход села Вишнєпіль Бердичівської округи вимагав припинити насильницьку колективізацію і, фактично, засудив бандитські методи її запровадження. [1241; С.41] Виступи під гаслом "Геть колективізацію і радянську владу" відбулися в Тульчинській, Кам'янець-Подільській, Могилів-Подільській та інших округах, більшість з них було придушено силою.

Неминучий суспільний вибух у нацменівських селах випередила березнева лібералізація в питаннях колгоспного будівництва. Після оприлюднення 2 березня 1930 р. статті Й.В.Сталіна "Запаморочення від успіхів" розвал колгоспів етнічних меншин пішов так само швидко, як перед тим відбувалось їхнє створення. На 18 березня у згаданому вище Урзуфі вийшли з комуни і розібрали усупільнений реманент 218 господарств. Перетворення комуни на артіль не зупинило її розвалу. 30 березня одноосібними стали ще 74 господарства. В результаті в артілі залишилося 121 господарство (21,2% господарств сільради), що було на 8,8% менше рівня кооперування в селищі наприкінці 1929 р.

Перший наступ колективізації, що завершився до травня 1930 р. провалом, показав, що нацменівське село, як і Україна загалом, не було готове до подібної "соціалістичної перебудови сільського господарства". Зустрівши запеклий опір селянства, уряд змушений був відступити. Проте це був лише тимчасовий маневр, і певна лібералізація в питаннях колгоспного будівництва впродовж літа 1930 р., спрямована на збереження досягнутого навесні рівня колективізації, теж була тимчасовою. В директивному листі ЦК ВКП(б) "Про колективізацію" (вересень 1930 р.), а пізніше на пленумі ЦК КП(б)У (9-13 грудня 1930 р.) йшлося про необхідність відновлення суцільної колективізації. Об'єднаний пленум ЦК і ЦКК ВКП(б) (17-21 грудня 1930 р.) ухвалив усупільнити в 1931 р. не менш як 80% господарств степової смуги України.

Результати осінньої колективізаційної кампанії в селах етнічних меншин підсумувала II Всеукраїнська нарада по роботі серед національних меншин (листопад 1930 р.). У резолюції “Про колективізацію сільського господарства серед національних меншин” зазначалося: “Перший рік суцільної колективізації наочно довів вигоди й переваги колективної праці, що позначилося на збільшенні посівних площ, більш високих урожаях та більшій прибутковості колгоспників перед індивідуальним господарством, в розвитку механізації (МТС) і господарського розвитку колгоспів” [890; С.155]. Ставилося завдання до весни 1931 р. в основному “...завершити колективізацію більшості нацрайонів, особливо тих, де будуються і вже є МТС” [890; С.156].

За відомостями наради темпи колективізації в національних районах перевищували середньоукраїнські. Так, у єврейському Калініндорфському районі на той час було колективізовано 83,3% господарств, у німецьких Молочанському й Спартаківському – 73%, болгарському Благоевському - 51%. [890; С.52] Надшвидкі темпи колективізації пояснювалися тією обставиною, що переважна більшість національних районів розміщувалася в Степу. Відставання польського національного району доповідач від ЦКНМ А. Глинський пояснював розповсюдженням в місцях мешкання поляків “...суцільної хутірської системи й величезної “мозаїчності” ґрунтів” [890; С.52], що з технічної точки зору ускладнювало усупільнення господарств, а особливо – земельних ділянок. На 1 листопада 1930 р. було усупільнено лише 10% площ району. Втім не лише поляки пасли задніх у переведенні сільського господарства на соціалістичні рейки. Вражають відомості про стан колективізації в російських районах (Див.: Додаток Ж, таб. Ж.1, Ж.2), що спростовували гегемоністські силкування партії.

За непослідовною та агресивною доповіддю ЦКНМ проглядала цілковита розгубленість її працівників, які підлаштовували прояви господарського хаосу та економічної катастрофи, що насувалися на охоплене колективізацією нацменівське село. За звеличеною нарадою “переможною ходою колективізації” приховувалася страшна правда наруги над селянством. З виступів видно, що жодну з національних груп на той час не оминула страшна “перековка” суспільства.

Нарада засвідчила бурхливе зростання колективного сектору в сільському господарстві національних районів протягом 1930 р., водночас не розкриваючи причин і

методів його досягнення. На підтвердження наводилися кількісні характеристики зростання колгоспів в нацменрайонах протягом 1928 – 1930 рр. (Див. Додаток Ж, таб. Ж.1) Більш прикметні відомості про стан колективізації по національних районах містила доповідь Григор`єва “Про колективізацію сільського господарства в середовищі національних меншин”, який, зокрема, привів якісні характеристики новостворених колгоспів. (Див. Додаток Ж, таб. Ж.2) Дані II Всеукраїнської наради по роботі серед національних меншин засвідчили, що колективізація досить швидко просувалася в середовищі селянських за своїм складом етнічних меншин (колишніх колоністів) тоді, як малоземельне польське й російське селянство практично залишалось осторонь колективізації. Григор`єв пояснював цю обставину, по-перше, розташуванням російських і польського районів у лісостеповій смузі; по-друге, поганою роботою місцевих органів влади. Не акцентуючи уваги на непоказних даних (так, скажімо, рівень колективізації у Вільшанському болгарському національному районі становив 10%, німецькому Пулинському – 13%), Григор`єв зробив загальний висновок: “Вся справа саме в нашій роботі, в якості роботи, в класовій політиці. Вона повинна наситити й просякнути всю якість роботи і якщо ця умова виконана, тоді ніяких особливих умов для розвитку колективізації по нацрайонах не може бути й життя це підтверджує... Ми маємо загальну шеренгу і жодного відставання немає.” [890; С.120]

Підтасування статистичних відомостей ґрунтувалася на страху, нездатності республіканських і місцевих органів влади визнати хибність нового курсу соціально-економічної політики на селі, або організаційно чи ідейно протистояти диктату КП. Друга Всеукраїнська нарада по роботі серед національних меншин засвідчила, що серед людей, які за родом своєї діяльності на той час опікувалися проблемами захисту прав національних меншин, був уже сформований згуртований осередок, цілковито заангажований більшовицьким керівництвом, що був не здатний по-справжньому формулювати й відстоювати інтереси етнічних меншин, зокрема селянства. Якщо, до початку суцільної колективізації розроблялися конкретизовані перспективні плани господарської роботи в середовищі етнічних меншин, то тепер вирази “колективізація” та “робота по покращенню економічного становища національних меншин” розглядалися як синонімічні.

Долаючи протидію значної частини селянства, тиск і репресії робили свою справу - кількість соціалістичних колективних господарств зростала неймовірно швидкими темпами. За даними інформаційної групи Укрколгоспцентру в Україні за станом на грудень 1931 р. в місцях компактного проживання національних меншин було 2 322 колгоспи, які об'єднували 171 455 господарств (з яких: 898 російських колгоспів (78 450 господарств); 629 німецьких (40 215); 325 єврейських (19 338); 225 польських (10 145); 107 молдавських (10 033); 81 болгарський (7 523); 38 грецьких (4 375); 15 чеських (1 212); 2 циганських (48); 1 вірменський (35) та 1 шведський (85)). [551; арк. 2] З них понад півтори тисячі були розташовані в національних районах. На 10 травня 1931 р. у болгарських районах було 210 колективних господарств, грецьких 147, єврейських 236, російських 695, німецьких 390, польському 49. [587; арк. 23]

За даними оргсектору Наркомату землеробства УСРР рівень колективізації в національних районах був дещо вищим, ніж у середньому по республіці. Якщо в цілому по Україні на 20 березня 1931 р. було колективізовано 54,7% господарств та 58,8% орної землі, то в національних районах відповідно 58,8% та 68,3%. [950; С.310] Вже через два місяці (на 10 травня 1931 р.) середній рівень колективізації в національних районах досяг 71,7% господарств та 77,9% ріллі (єврейських районах - відповідно 95,0% та 94,6%, болгарських - 78,5% та 77,7%, грецьких - 74,2% та 76,8%, німецьких - 71,7% та 77,9%). Винятком був Пулинський німецький район, стан колективізації в якому дорівнював 27,6% по господарствах та 50,9% по землі. [587; арк. 23] В російських національних районах щабель колективізації (на 20 березня 1931 р.) був нижчим, ніж у середньому по республіці - 49,4% господарств та 55,8% орної землі. [950; С.311] У травні ці показники стали вищими за середньо-українські - 63,6% та 70,0%, проте по окремих районах рівень колективізації суттєво коливався. Так, в Олексіївському районі на 10 травня 1931 р. було колективізовано 90,4% та 93,6% орної землі, а в Путивльському – лише 31,2%. [587; арк. 23]

До осені 1931 р. колективний сектор об'єднав майже всі господарства грецьких селищ (скажімо, в Сартанському районі було усупільнено 98% господарств) [1153; С.41]. У Молочанському (німецькому) районі рівень колективізації сягнув 95% вже в квітні 1931 р. [817; арк. 116] Отже, стрімке кількісне зростання колективізації було явищем, типовим

для всіх національних районів УСРР і свідчило, на нашу думку, про штучність цієї політики.

В суспільній свідомості послідовно насаджувалася думка, що національні райони саме тому йдуть в першій шерензі колгоспного будівництва, що правильне здійснення ленінської національної політики викликало їхню швидку радянську та укорінення соціалістичних ідей. Сьогодні вже, здається, прийшов час остаточно розвіяти облудні концепції тогочасних урядовців та господарників, використовуючи їхні ж матеріали. Напрочуд змістовним є зведення (№57) групи інформації Оргсектору НКЗС на чолі з Левіним “Колгоспний рух у нацрайонах”, датоване 5 квітня 1931 р. Аналізуючи відомості про поступ колективізації в 25 національних районах, група зробила наступні висновки. *Висновок перший:* рівень колективізації по нацрайонах більший за пересічно українські показники. На 21 березня 1931 р. по Україні було колективізовано 54,7% господарств та 58,7% ріллі, а по нацрайонах 58,8% господарств і 68,9% землі селянського користування. *Висновок другий:* “Цілком протилежна картина з співвідношенням рівня колективізації у рямцях окремих природно-економічних районів: рівень колективізації національних районів у межах окремих природно-економічних районів нижчий, ніж пересічно український”. [587; арк. 8] На підтвердження висновку наводилася відповідна статистика.

Таблиця 3.4.1.

**Рівень колективізації в УСРР
по окремих природно-економічних районах
(на 21.03.1931 р.)**

Природно-економічні райони	Колективізовано господарств (%)		Колективізовано землі (%)	
	всі райони	національні райони	всі райони	національні райони
Степ	78,5	75,2	77,9	77,9
Лівобережжя	53,7	47,2	51,3	48,9
Полісся	23,1	19,4	21,6	19,4
Україна	54,7	58,8	58,8	68,3

Третій висновок: останніми місяцями "... темпи зростання колгоспного сектору в національних районах відстають від пересічно-українських темпів як в цілому по всіх районах, так і в межах окремих природно-економічних районів, за винятком Лівобережжя..." [587; арк.9]

Таблиця 3.4.2.

Темпи зростання колективізації в УСРР

з 30.01. по 20.03.1931 р.

райони	Збільшення частки колективізованих господарств (%)		Збільшення частки колективізованої ріллі (%)	
	в цілому	по нац. районах	в цілому	по нац. районах
Степ	17,6	14,8	16,3	12,3
Лівобережжя	19,3	20,3	15,2	18,2
Полісся	7,6	5,2	6,1	4,3
Україна	15,5	14,4	14,1	12,4

У четвертому висновку група відзначила нерівномірність колективізації окремих етнічних меншин.

Таблиця 3.4.3.

Рівень колективізації етнічних меншин УСРР

(на 20 березня 1931 р.)

	Кількість районів	Колективізовано господарств		Колективізовано землі	
		абсолютно	у %	абсолютно (тис. га)	у %
Поляки	1	1462	16,8	5,2	16,2
Росіяни	8	40 254	49,4	262,6	55,8
Греки	3	3 814	70,5	88,3	66,7
Болгари	3	11 076	73,9	105,4	71,9
Німці	7	23 240	77,0	281,1	81,1
Євреї	3	6 896	86,5	116,3	90,4
Разом	25	91 742	58,8	858,9	68,3

П'ятий висновок групи стосувався характеристик переважаючих форм усупільнення в національних районах і констатував "... відставання якісних показників колгоспного руху по нацменрайонах від пересічно-українських показників" [587; арк.10], що виявилось в меншій питомій вазі артілі порівняно з іншими формами колгоспів. Тоді як в середньому по УСРР артіль обіймала 83,2% колгоспів, по нацрайонах – 77,1%. Колгоспи етнічних меншин були також пересічно менш чисельними за кількістю членів. Якщо середньостатистичний колгосп на той час складали 83 господарства, то в нацменрайонах – лише 58, при значно вищій забезпеченості землею – 10 га [587; арк.10-11] на одне колективізоване господарство проти 6 га на колективізоване господарство в середньому по УСРР.

Цитований документ спростовує урядові заяви про те, що національні райони перебували в авангарді колективізаційного руху. Та обставина, що переважна більшість нацрайонів розміщувалася в Степу (19 з 25, або 76% від загальної кількості) – регіоні першочергової колективізації, дала владі змогу маніпулювати цифрами колективізації, особливо з єврейських районів, і підносити їх як свідчення досягнень ленінської національної політики. В майбутньому ці явні невідповідності, як і переважна більшість інших висновків аналітиків щодо колективізації селянства нацменшин, свідомо перекручувалися чи замовчувалися аби спотворити й міфізувати обставини запровадження суцільної колективізації в нацменселі. Водночас вищі посадовці УСРР були цілком свідомі в своїх діях, достеменно знали про проблеми, реальний стан справ і руйнівний вплив колективізації на виробничі сили села.

Протягом 1931 р. місцеві органи влади доклали неймовірних зусиль для пришвидшення колективізації національних районів Правобережжя. Вже на 1 травня 1931 р. у 9 польських сільрадах Волочиського району було колективізовано 78,2% бідняцько-середняцьких господарств.[685; арк. 50] Не зважаючи на надзвичайний силовий адміністративний і економічний тиск, малоземельне польське селянство продовжувало відчайдушний опір колективізації. Скликаний у червні 1931 р. в Житомирі Всеукраїнський зліт представників польських колгоспів констатував, що польські села як і раніше відстають. У той час, як рівень колективізації по Україні пересічно становив 70%, у польському національному районі вона дорівнювала лише 25%. На серпень 1931 р.

Мархлевський район було колективізовано на 26%. Звіти ЦК КП(б)У зауважували, що в польських селах відсоток колективізації коливався від 2 до 27. Село М. Радовище Заславського району повністю саботувало колективізацію. [685; арк. 28] Наприкінці 1933 р. рівень колективізації в польському районі досягся до 32%.

У запеклому опорі польського селянства колективізації міцнішала підоснова подальшої конфронтації влади та польської меншини. Якщо на II Всеукраїнській нараді по роботі серед національних меншин відставання польського села від загальної ходи колективізації пояснювалося поширенням хутірської системи господарювання, то з 1931 р. послідовно насаджується думка про куркульсько-клерикальний антирадянський заколот польської меншини. Згодом, вже після депортації польського та німецького селянства, М.С. Хрущов на XIV з'їзді підсумував причини гальмування колективізації наступним чином: "Труднощі, які пережила Україна при колективізації були організовані за завданням Пілсудського і німецьких фашистів". [1241; С.50]

Наведені слова втратили свою достовірність вже при їхньому виголошенні. Проте й досі дивує, що польські та німецькі селяни Правобережжя змогли так довго і доволі ефективно опиратися колективізації, не маючи для цього спеціальних організацій, будучи політично й територіально розосередженими. Звичайно, господарські особливості польського й німецького селянства Правобережжя відіграли непересічну роль в гальмуванні колективізації в регіоні, проте вони доволі успішно усувалися режимом в ході ліквідації хутірської системи землекористування, отже, не були визначальними. На прикладі поляків і німців Правобережжя, на нашу думку, доволі чітко проявилася тенденція, що проявлялася в середовищі усіх етносів України (в тому числі й українців), проте значно менш рельєфно. Сутність її полягала в наступному. Не зважаючи на те, що лейтмотивом колективізації було усупільнення перш за все бідняцько-середняцьких шарів, реально протягом 1931 – 1935 рр. першими до колгоспів вступали міцні середняки і так звані куркулі,* адже для них це було єдиним шляхом ухилення від репресій і давало

* Не випадково частка колективізованих господарств у 1930 – 1931 рр. як правило була меншою за відповідну частку усупільненої ріллі. Це означало, що господарі, які в той час вступали до колгоспів були переважно добре землезабезпеченими. На підтвердження думки можна навести факти з дисертації Н.В. Осташевої. Наприкінці 1928 – на початку 1930 рр. у менонітських колоніях помітно посилювався рух на створення заможними селянами невеликих (сімейного типу) колгоспів, що були єдиним шляхом порятунку останніх від господарського розорення. 1929 – 1930 рр. ці колгоспи були "очищені" від

надію на порятунок. Бідне маломіцне селянство повсюди запекло опиралося колективізації і саме через свою бідність мало можливість ігнорувати агітацію та загрози місцевих урядовців. Маломіцність селянства Правобережжя до певної міри гарантувала від зарахування його до категорії куркулів і підкуркульників, відповідних репресій. Саме ця обставина розтягнула здійснення суцільної колективізації на Правобережжі більш як на п'ять років. Проте вона не захистила місцеве селянство від агресії уряду, що, будучи боляче вражений у своїх незадоволених амбіціях, необґрунтовано перевів пасивний опір селянства з соціальної площини до національної. Не маючи мужності визнати, що колективізація докорінно суперечила господарським і суспільним інтересам бідного селянства, уряд перейшов до нападок на окремі етнічні групи селянства, кваліфікувавши їх як ворожі радянському ладу.

На середину 30-х рр. національні райони етнічних меншин стали районами майже стовідсоткової колективізації. Її рівень в Спартаківському, Калініндорфському й Високопольському районах дорівнював 100%, у Зельцьському, Карл-Лібкнехтівському, Ново-Златопольському – 99,2%, Сталіндорфському – 99,8%, Молочанському – 98,7%, Люксембурзькому – 95,7%, В. Янисольському – 95,5%, Коларівському – 97,8%, Вільшанському – 96%, Благоевському – 94%. Лише два національні райони - Пулинський та Мархлевський - відставали. В них було колективізовано 61,3 та 69% господарств відповідно. [1446; С.57] Суцільна колективізація селянства етнічних меншин України завершилася.

Висвітлюючи перебіг колективізації в селах етнічних меншин, важливо окремо зупинитися на викликаних нею змінах у соціальній структурі населення. Політика «витіснення й обмеження капіталістичних елементів» вже наприкінці 20-х років привела до зменшення питомої ваги заможних селян у середовищі етнічних меншин. Колективізація, що запровадила доктрину «ліквідації куркуля, як класу» докорінно змінила структуру селянства. Вона не лише знищила найбільш міцні господарства та менш заможні опозиційно налаштовані (так званих «підкуркульників»), а й скасувала будь-який соціальний розподіл, зрівнявши всіх у межах колективних об'єднань. Названа тенденція

куркулів, а II Всеукраїнська нарада заохотила подальшу чистку колгоспів та їхніх правлінь у німецьких селищах. [817; арк. 114-115]

стала визначальним соціально-демографічним фактором першої половини 30-х рр. Колективізація спочатку критично пришвидшила нівелювання соціальних розбіжностей між соціальними шарами села, а згодом насильницькими методами забезпечила соціальну однорідність селянства, який з класу дрібних товаровиробників перетворився на клас найманих працівників, позбавлених засобів виробництва. Так, скажімо, в середовищі менонітського селянства на початку 1930 р. налічувалося 60% бідняцьких, 34% середняцьких і 6% заможних господарств.* Бідняцько-середняцькі шари в Молочанському національному районі в той же час становили вже 96%, на куркулів припадало 4% селянських господарств. [587; арк. 52]

Разом із тим, специфічні ознаки колоністського селянства (як то: порівняно високий добробут, добра землезабезпеченість усіх груп селянства, більша розвиненість товарних відносин) визначили характер перебігу в його середовищі колективізаційних процесів. Колективізація стала відправною точкою вакханалії місцевих урядовців, яких дотепер стримувала політика коренізації, що вимагала урахування національної специфіки при запровадженні соціально-економічних заходів уряду. Штурмові темпи колективізації, ухвалені для степової смуги, у сукупності з названими господарськими особливостями колишніх колоністів перетворили її на колосальний за своєю руйнівною силою соціально-економічний переворот. За відомостями ЦКНМ наприкінці 1929 р. 30 – 35% менонітських господарств розглядалися місцевим керівництвом як куркульські, для інших колоністів цей показник не був меншим за 1/5 частку селянства. [375; арк. 62]

Суб'єктивізм місцевих виконавчих і податкових органів був причиною значного переоподаткування нацменівського села протягом непу. В обставинах суцільної колективізації господарські особливості колоністів у сукупності з радикальністю урядовців спричинили надзвичайну жорсткість політики в їхньому середовищі. Як згадував голова ДПУ УСРР В.А. Балицький, який відвідав на початку колективізації Одеську округу, німецькі села на той час вирізнялися з поміж українських і російських навіть своїм зовнішнім виглядом. "...Села – типові заможні німецькі колонії, з добрими будівлями, з великою кількістю худоби, інвентаря, з міцним куркулем і середняком, чисті й охайні.

* Наведені цифри явно були надуманими, адже за тими ж джерелами кожне друге господарство було безкінним.

Взагалі середняк німецьких сіл – це по своїй міцності куркуль українського села”. [683; арк.47-48] Отже, головні дійові особи, які завершили колективізацію в Україні, не відрізняли куркуля (сільського експлуататора) від селянина, який завдяки власній праці мав міцне господарство, охайну й чисту оселю. Колективізація нищила на корінні селянський світ, прикриваючись гаслами соціальної справедливості, які не мали нічого спільного з тогочасною реальністю. Наприкінці 20-х рр. завдяки одержавленню земельних ресурсів, перепонам у використанні найманої праці та орендуванні земельних ділянок, прогресивному оподаткуванню куркуль вже практично не існував. У середовищі селянства залишалися лише відчутні градації внаслідок нагромадженого раніше нерухомого майна, господарських навичок і бажання працювати на землі. Колективізація була спрямована на повторний після аграрної революції початку 20-х рр. перерозподіл рухомого та нерухомого майна й остаточне знищення в селянстві бажання одноосібно підвищувати рівень свого життя. Через те для етногосподарської групи колишніх колоністів колективізація перетворилася на господарську та соціальну катастрофу.

Колективізація викликала суттєві зміни у тенденціях демографічного розвитку селянських етносів. Найважливішою серед них була зміна питомої ваги міських жителів і селян, що існувала з моменту переселення в Україну до початку колективізації. На початку 30-х років значні групи селян, які не бажали вступати до колгоспів, покинули село. Приміські селища, такі, як Сартана, Мангуш, Старий Крим, у цей час виявляли сталу тенденцію до урбанізації. Так, у 1931 р. в Старокримській сільраді переважна частина господарств (264) кинули сільське господарство і пішли працювати на графітні, гранітні кар'єри та заводи [595; арк. 92]. Урбанізаційні процеси ще більш інтенсивно відбувалися в Сартані та Мангуші, що перебували в безпосередній близькості до металургійних заводів Маріуполя. Адміністративна реорганізація Хортицького німецького району (1930 р.), Сартанського й Мангуського грецьких районів (1932 р.) законодавчо констатувала перетворення великих сіл, що їх складала, на передмістя. Швидко зростала питома вага городян у структурі німців, болгар, чехів тощо. Розпочався масовий розвал єврейських колгоспів і втеча їхніх працівників до міст і містечок України. За даними українських істориків, переважна більшість єврейських колгоспів на середину 30-х рр. припинила своє існування.

За впливом на подальше соціально-економічне життя народів України колективізація посідає центральне місце в низці суспільно-політичних кампаній початку 30-х років. На долю етнічних меншин вона справила епохальний вплив, різко змінивши спосіб господарського та суспільного життя, що зберігався (почасти штучно) з моменту переселення в Росію до кінця 20-х років ХХ ст.

3.5. Етнічні меншини в господарському та соціальному житті міста

Перша половина 20-х рр. ХХ ст. була часом конання українського міста внаслідок руйнації колишньої структури економічного життя. Надалі місто потроху надолужувало втрати в населенні, які сталися в 1917 – 1920 рр. Промислове зростання країни було стрімким і викликало відповідні зміни в її міському населенні. Урбанізація була найвідчутнішою за всю історію України – від 5,4 млн. до 11,2 млн. між 1926 і 1939 р. Приріст міського населення відбувся також шляхом зарахування великих сільських поселень до категорії міст і становив 20%. [1361; С.155] У період між переписами частка міських мешканців зростає з 18,5 до 36,2% всього населення. Проте в територіальному вимірі зростання відбувалося не рівномірно. Найбільшим воно було в містах Донецько-Криворізького басейну. На Донбас і Придніпров'я припадало 3/4 приросту міського населення. Міста Правобережжя на думку Б.Кравченка перебували в застої. У 1926 р. в містах проживало 16,1% населення регіону, в 1939 р. – 20,5% (для порівняння в Донбасі аналогічні показники становили 26 та 48% відповідно). На Поліссі рівень урбанізації знизився між 1926 та 1939 рр. на 5%. [1361; С.156]

Господарські диспропорції та прихована економічна дискримінація центру, що, певне, мала на меті запобігти прискореному розвитку й зміцненню республіки, чи просто була наслідком управлінської некомпетентності, негативно впливали на розвиток господарського комплексу республіки, викликаючи стагнацію окремих регіонів, або збачення їхнього економічного поступу від оптимального. Прикладом може слугувати

Правобережжя, перетворене на осередок вироблення сировини для цукрової промисловості, який не мав за висловом тогочасної преси “серйозної, широкомасштабної промисловості”. За спостереженнями Б. Сігала промисловий розвиток регіону ґрунтувався на дрібних приватних підприємствах [1639; С.146-147], згорання яких наприкінці 20-х рр. завело регіон у стан економічного застою.

Не відзначалося на краще становище промислового осердя республіки - Дніпровсько-Донбаського регіону, який потерпав від недофінансування та одностороннього розвитку. Низький рівень життя, мізерна зарплата, побутові негаразди були характерною ознакою життя робітничого класу України протягом непу і на початку 30-х рр.

Прогресували переважно великі окружні міста, що відчутно позначалося на кількості їхнього населення. В 1926 р. $\frac{3}{4}$ самодіяльного населення окружних центрів мешкало в містах промислово-господарського та адміністративно-господарського типів. В містах були представлені як державний, так і приватний сектори економіки без явної переваги жодного. Міста названого типу проявляли сталу тенденцію до зростання від початку індустріалізації. Протягом неповних чотирьох років у містах типу кількість самодіяльного населення збільшилася в 3,3 рази, причому кількість робітників зросла в 3,1 рази. [1554; С.127] В тому ж 1926 р. в містах сільськогосподарсько-кустарного типу, на відміну від 1923 р. (коли цей тип посідав другу позицію), проживало 29,2%, або ж $\frac{1}{3}$ населення окружних міст. Вони розміщувалися переважно в Правобережжі й відігравали малопомітну роль в економіці республіки, хоча чисельно переважали серед не окружних міст республіки.

Нерівномірність економічного розвитку міст проявлялася як у нерівномірності їхнього територіального розміщення, так і в тім, що кількість самодіяльного населення, задіяного в державному секторі економіки, різко зменшувалася в напрямку з Південного Сходу (Донбас) на Північний Захід (Полісся). Перетворення Донбасу та Подніпров'я на регіони стратегічних інтересів союзного керівництва при одночасному занедбанні економіки міст Правобережжя в умовах його аграрного перенаселення перетворювало перші два на регіони активної міграції, а останній - на регіон перманентної соціальної та міжетнічної напруги.

Названа тенденція виявилася доволі гостро і відіграла помітну роль в суспільно-політичному житті республіки протягом непу. Вже на початку 20-х рр. вона вийшла на перше місце в соціально-економічному й суспільному житті Правобережжя. В офіційних радянських і партійних документах вона отримала назву “містечкової проблеми”. Протягом 1925-1927 рр. більшовицьке керівництво встановило систематичний контроль за діяльністю місцевих органів влади по сприянню традиційному економічному життю містечок. Вживалися також заходи, що мали на меті розширити економічні обрії мешканців містечок, забезпечити їх засобами існування завдяки втягненню в кооперацію, переходу до сільськогосподарської праці. Значно знизити рівень суспільної конфліктності в регіонах повинні були виділення єврейських рад і районів, створення установ розвитку національної культури, освіти. Як наслідок, умови життя містечкового населення дещо поліпшились. Цей факт відзначався офіційною владою на I Всеукраїнській нараді по роботі серед національних меншин і підтверджується великою кількістю документів місцевих виконавчих органів.

Певне поліпшення ситуації визнали й політичні опоненти більшовиків. Так, ЦК Цейрей – сіоністської партії СРСР (ЦСП СРСР) у “Листі до всіх членів партії” (1926 р.), аналізуючи обставини політичної боротьби організації, зазначав: “Слід визнати покращання економічного становища єврейських трудящих. Процес катастрофічної їх економічної деградації зупинився... Бурхливий кількісний ріст змінився стабільністю чи навіть зменшенням числа організацій і членів ЦСП”. [1168; С.41]

Втім період відносної стабілізації соціально-економічних процесів у містечках Правобережжя був нетривалим. Хронологічно він охопив 1925 – 1928 рр. “Великий стрибок” межі 20 – 30-х рр. унеможливив збереження традиційних форм господарського життя містечок. За нових умов, несумісних з приватною торгівлею і виробництвом, єврейські містечка в їх традиційному соціальному значенні, не могли існувати і настала їх остання криза. Її суть досить точно сформульована у висновках Проскурівського окружного статистичного бюро від 10.06.1928 р.: “Вирішення містечкової проблеми по суті є вирішенням питання про перспективи господарського життя єврейського населення.” Наведені в них міркування були одними з багатьох інформаційних матеріалів про стан містечок, які передували проведеній 23-25 червня 1928 р. при ЦК КП(б)У широкій за

представництвом нараді з питань економічного стану єврейських містечок і переселення єврейської бідноти на землю. В нараді взяли участь представники окружкомів КП(б)У, ЦКНМ при ВУЦВК, наркоматів, держплану, кооперації, ОЗЕТ і ТПП. У матеріалах наради в узагальненому вигляді відображена містечкова проблема перед тим, як вона стала надбанням історії.

У доповіді на нараді голови Голоvbюро Євсекцій при ЦК КП(б)У Каттеля “Про економічне становище містечка і заходи до його покращення” змальована економічна криза через докорінну зміну економічної бази єврейських містечок. Вивчивши сутність проблеми, республіканське керівництво передбачало здійснити соціальну реконструкцію містечок на основі переведення містечкового єврейства до виробничої праці. Після нетривалого пожвавлення життя містечок за умов непу, відзначалося в доповіді, вже в першому півріччі 1928 р., в зв’язку з хлібозаготівлями та іншими кампаніями приватна торгівля в містечках скоротилася на 25-40 і більше відсотків. Відповідно зменшилася кількість дрібних торгівців і посередників у містечковому населенні з 50% до 15-20%. Найчисельніші торгівці I та II розрядів заробляли 10-15 крб. на місяць і жили гірше за кустарів. Останні, в свою чергу, складали 30-40% містечкового населення і в більшості (на 90%) були малокваліфікованими бідняками з заробітками 15-25 крб. на місяць на сім’ю в 4-6 і більше осіб. [1168; С.42-43]

25-30% містечкового населення декласувалися і поповнили ряди безробітних. Але в цих умовах, відзначив доповідач, місцевий фінансовий апарат обкладав містечкових жителів непомірними, довільно визначеними податками, які ще більш загострювали ситуацію. При цьому фінансова інспекція посилювалася на рішення XV з’їзду ВКП(б) про наступ на приватних власників-торгівців. Представник Наркомату соціального забезпечення у своєму виступі навів дані про склад міської бідноти і безробітних в УСРР. Біднота загалом становила 4,5% міського населення і на 80% була єврейською. Зі 100 тис. членів благодійних товариств “Допомога” та “Взаємодопомога” євреями були 80% їхнього складу.

Наприкінці 1929 р. – на початку 1930 р. ЦКНМ при ВУЦВК здійснила комплексне обстеження 20 містечок Правобережної України. У підсумковому документі відзначалося певне покращення соціальних умов життя (санітарно-гігієнічних, культурних). Середня

зарплата на сім'ю зросла до 30 і більше крб. на місяць. Лише 4% сімей не мали заробітків. Проте у внутрішній структурі єврейського населення містечок більш як 77% були утриманцями 20,5% працюючих членів сімей, що свідчило про глибоку соціально-економічну кризу, яка охопила містечко на піку здійснення примусового кооперування кустарів і згортання приватної торгівлі.

Проблема пошуку соціально-економічних перспектив містечка була на той час великою адміністративною та науковою проблемою.* Вона надзвичайно гостро позначалася на повсякденному існуванні сотень тисяч людей низки регіонів, вирішення її хоча б у загальних рисах правило за пріоритетний напрямок діяльності місцевих органів влади. Бачення причин і можливих варіантів її вирішення надто відрізнялося залежно від рівня установ і урядовців, народжуючи низку програм, що виключали одна одну. Беззаперечно, містечко, як специфічний соціально-економічний феномен, було незатребуване в умовах нової економічної політики, яка позбавила його старих основ існування, не давши натомість інших. Що ж інших імовірних соціально-економічних обставин, то воно цілком могло виявити значну життєвість.

Історія здійснення індустріалізації підтвердила доречність наукових висновків І.Вейцблїта, який відводив їй непересічну роль у трансформуванні соціальної структури єврейства й вирішенні містечкової проблеми. Названа ліквідаторською на II Всеукраїнській нараді, його думка однак підтверджується фактичним матеріалом доповіді А. Глинського. Останній зауважує, що тільки в 1931 р. планувалося видати в централізованому порядку 29 тис. нарядів для євреїв, що становило населення 9 середньостатистичних єврейських містечок. [1160; С.56] Втім індустріалізація вирішувала містечкову проблему лише економічно, генеруючи натомість проблеми соціального, побутового й культурного характеру. Радянська практика вирішення

* Згідно з дослідженням В. Подгаєцького, в 1923 р. містечка (визначені ним як міста сільськогосподарсько-адміністративного типу) становили другу за чисельністю самодіяльного населення групу міст УСРР. Особливістю містечок було специфічне співвідношення соціальних шарів у міській економіці. Робітники становили менше 1/5 населення міста (з них лише половина була задіяна в державному секторі економіки), 1/4 частка населення займалася сільськогосподарським виробництвом (тобто переважна частка городян виживала за рахунок обробки городів), а сумарна частка господарів перевищувала кількість робітників і службовців. [1554; С.119] Проблема забезпечення економічного відтворення містечок як поселень міського, а не сільського типу виходила за рамки проблем лише єврейської людності внаслідок їхньої великої питомої ваги серед поселень міського типу. Проте саме в єврейському середовищі названа проблема набрала великої політичної й суспільної ваги.

містечкової проблеми механістичним шляхом через виведення надлишкової людності з однієї галузі виробництва чи регіону до іншої галузі й іншого регіону при одночасному ігноруванні супроводжуваних соціальних, побутових, культурних і світоглядних проблем вела до подальших болючих трансформацій у середовищі єврейської меншини, заводила її в стан хронічної маргіналізації, створювала критичні умови етноекномічного виживання замість очікуваної стабілізації та покращення соціально-економічного становища меншини.

В першій половині 30-х років проблема єврейського містечка зникає, як така, з архівних документів. У звітах ВУЦВК про роботу серед національних меншин, які розглядалися Радою Національностей ЦВК СРСР у 1935 р., говориться лише про широке залучення сотень тисяч трудящих національних меншин, особливо трудящої єврейської бідноти, до соціалістичної індустрії. В статті керівника єврейської секції ЦКНМ Д. Маца “На високом подъеме” (1935 р.) знаходимо приклад фальсифікації реальних соціальних процесів. У ній, зокрема, зазначається, що обстеження єврейських містечок ЦКНМ у 1931 р. виявило, що 92% самодіяльного населення містечка жило за рахунок суспільно-корисної праці. Відповідні зміни в соціальній структурі містечкового єврейства, що були наслідком примусової кооперації кустарів і експропріації дрібнобуржуазних шарів, були названі “величезним історичним досягненням... партії, що ліквідує залишки мерзенного спадку царату стосовно нерівності національностей”. [1446; С.59] Проблема пошуку соціально-економічних перспектив містечка перестала турбувати більшовиків у першій половині 30-х рр., оскільки зникла разом з її відтворювачем – дрібнобуржуазними міськими верствами.

Розглядаючи містечкову проблему як один з найгостріших, специфічних епізодів історії непу, не слід забувати, що більшою чи меншою мірою проблема пошуку дрібнобуржуазними міськими верствами нових соціальних та економічних ніш в господарському комплексі міст України зачепила всі етнічні складові республіки. Хронічне масове безробіття, відсутність сировини для кустарних промислів, проблеми зі збутом, непосильне оподаткування, жалюгідні побутові умови: так виглядали обставини повсякденного буття десятків і сотень тисяч кустарів-приватників УСРР. Лише внаслідок відносної малочисельності міських громад інших етнічних меншин та їхній дисперсності

аналогічні єврейським проблеми в їхньому середовищі не набули відповідного розголосу і суспільно-політичної гостроти.

Державний курс на стримування кустарної промисловості при одночасних суттєвих проблемах і прорахунках щодо розвитку індустрії в низці регіонів УСРР перетворював господарське життя переважної більшості міст і містечок країни на нестерпне. Слід визнати, що у штучно створених більшовиками протягом непу умовах для переважної більшості городян очікуваний “великий стрибок” з доіндустріальної в індустріальну епоху ставав чи не єдиною надією на реальне покращення умов життя.

Перехід до форсованої індустріалізації спричинив різке зростання зайнятих у промисловому секторі виробництва, отже, й частки городян у населенні республіки. Як зауважувалося, суцільна колективізація також сприяла відчутному збільшенню людності міст за рахунок селян-втікачів. Зростання етнічних міських громад у цілому відбувалося пропорційно питомій вазі етносів у населенні республіки, внаслідок чого переважну більшість нових городян становили етнічні українці. Протягом 20-х рр. стало зрозуміло, що українці перебували поза конкуренцією відносно потенційних можливостей опанувати містом, оскільки українська нація на відміну від етнічних меншин мала величезні людські резерви для урбанізації.

Переважну більшість нових міських мешканців УСРР склали колишні селяни, “вичавлені” до міста колективізацією. За підрахунками Б.Кравченка більшість нових мігрантів становили українці: рівень урбанізації титульної нації на кінець 30-х рр. порівняно з 1926 р. зріс майже втричі. [1361; С.169-170] Пришвидшення урбанізації не було специфічним явищем українського етносу, аналогічні процеси охопили всі етнічні складові республіки, невпізнанно змінивши з часом соціальне обличчя колись селянських етнічних груп. Її стрімке зростання призупинили регулюючі трудові закони 1931 та 1932 рр. У республіці запровадили оргнабори робочої сили на основі договорів між колгоспами та органами вербування, а 27 грудня 1932 р. була введена паспортна система з пропискою для міського населення. Селяни фактично були повторно закріпачені.

Різне збільшення міського населення, його економічна й суспільна невідповідність стали причиною низки проблем життя міського соціуму. Найгострішими

серед них були нестача житла, продуктів харчування, принизливі побутові умови в промислових центрах. Побутові негаразди збільшували соціальне напруження в містах, міжетнічні конфлікти, зокрема. Б.Кравченко зазнавав, що найбільше ворогували українці та росіяни, що спонукало урядовців до масової українізації шкіл Донбасу. Це, на його думку, було проявом “розв’язання шляхом українізації деяких конфліктів, породжених урбанізацією”. [1361; С.157] Міжетнічні суперечності (українсько-польські, українсько-німецькі конфлікти, антисемітизм) були характерною ознакою життя всіх міст України й засвідчували великі прорахунки етнополіки. Не останню роль у накопиченні проблем міжетнічного порядку відігравала та обставина, що різке зростання пролетаріату відбувалося насильницьки, внаслідок примусового позбавлення селян і кустарів засобів виробництва. Величезні маси пролетаризованої людності являли собою багатомільйонну армію озлоблених, загнаних у глухий кут “будівничих соціалізму”, для яких уряд країни проти їх волі вигадував нові соціальні ролі.

Масова соціальна екзальтація, що охопила міста України, живила ґрунт міжетнічних суперечностей, що були притаманними не лише українсько-російським взаєминам, а просякали наскрізь всі етноси республіки. Їхнім проявом було зафіксоване пресою зростання антисемітизму. Якщо останній був, так би мовити, явищем звичайним для української історії, то міжетнічні чвари поміж іншими когортами заводських робітників менш відомі широкому загалові. Проте й вони були характерним явищем у житті заводських колективів і завдяки практиці самокритики набули широкого розголосу. [1785; С. 370-372]

Неконтрольоване зростання людності великих міст України в обставинах хронічного безробіття створювало додаткові адміністративні, соціальні й комунальні проблеми. За переписом 1926 р. в чотирьох найбільших містах України (Київ, Харків, Одеса, Дніпропетровськ) мешкало близько чверті* всіх євреїв УСРР. Протягом непу розвантаження густонаселених місцевостей Правобережжя відбувалося переважно за рахунок внутрішньої міграції надлишкової людності до великих промислових центрів. Порівняно з 1897 р. у 1926 р. чисельність єврейської громади Лівобережжя зросла на

* Для порівняння: на той час у великих містах Англії проживало 40% її єврейської громади, Америки – 27,3%, Німеччини – 26,7%, Польщі – 7%, СРСР – 6,5%. [1117; С.109]

181,8%, а Гірничо-Промислового району – на 324% [1117; С.101], і це в умовах промислового спаду першої половини 20-х рр. За спостереженням І.І. Вейцблота зростання єврейської людності промислових регіонів відбувалося не рівномірно, за рахунок збільшення євреїв в населенні чотирьох найбільших міст України. В Києві приріст склав 437%, Харкові – 737, Одесі – 109, а Дніпропетровську – 150%. [1117; С.110] Перша половина 20-х рр. стала часом надзвичайно активних внутрішніх міграцій саме внаслідок промислового спаду, який змусив значні маси міського населення, наприклад єврейського, шукати засобів існування. За спостереженням І. Вейцблота, до 1923 р. основна маса мігрантів спрямовувалася до спокійних округ Лівобережжя (Полтавської, Кременчуцької, Прилуцької). Після запровадження непу і з розгортанням відбудовчих процесів у промисловості частина біженців реемігрувала до великих промислових міст та Донбасу, які потребували значних трудових ресурсів. [1117; С.124]

Міграційні потоки 20-х рр. перерозподілили міську людність України з місцевостей традиційно великої щільності населення до місцевостей, які прогресували економічно. В означений час Дніпровський та Гірничо-Промисловий райони, незважаючи на те, що територіально вони розміщувалися в Степу (пересічна щільність населення дорівнювала 45,9 чол./кв. км), підвищили густоту наявного населення до 50,9 та 65,7 чол./кв. км. відповідно. [786; арк. 79-80]

Визначення ваги міграційних процесів у соціально-економічних і культурних зрушеннях країни є надзвичайно важливим і відповідальним завданням. За переписом 1926 р. 5,5 мільйонів мешканців УСРР були заходими, що становило 18,8% від загальної кількості (29 млн.) людності республіки. Нагадаємо, що питома вага етнічних меншин в населенні країни становила близько 18%. Таким чином, сумарна частка прийшлого населення (яке культурно та ментально було мало зв'язане з Україною) та етнічних меншин (які мали подвійний стандарт ставлення до України) складала майже 2/5 її населення, що вочевидь було впливовим соціально-економічним і політичним чинником.

Індустріалізація стала висхідною точкою прискорення як внутрішніх міграційних потоків, так і притоку людності з-за кордонів УСРР. Стрімке зростання населення промислових регіонів України мало відповідне економічне підґрунтя, і, як зазначалося в партійних та радянських документах, було соціально виправданим та підготованим.

Проте й негативні його наслідки були очевидними. Постійні міграції в межах СРСР розмивали тіло української нації, що лише починала інтегруватися. Надприродна рухливість і нестабільність людських потоків негативно впливала на соціальне, комунальне й культурне середовище промислового міста, перетворюючи його на осередок маргіналізації та конфліктності. Щорічно в чотирьох найбільших містах України осідали принаймні 15-16 тис. самих лише євреїв, тобто 4-5 великих єврейських містечка. Натуралізація такої кількості переселенців була великою соціальною проблемою. І.Вейцблїт вважав неконтрольоване зростання єврейських громад великих міст республіки в умовах масового безробіття основною причиною безперспективності заходів по "оздоровленню декласованої частини єврейської людності України". [1117; С.137]

Чимдалі впливовішим чинником соціально-економічного життя українського міста ставала міжреспубліканська еміграція. Так, протягом 1923 – 1926 рр. еміграційне сальдо євреїв з УСРР до інших республік СРСР (в основному до Москви та Ленінграду) становило 25 – 30 тис. чоловік. [1117; С.142] Отже, в межах СРСР відбувався посилений обмін представниками етнічних меншин, що мало далекосяжні суспільні наслідки.

Висновки

Внаслідок воєнно-революційних подій 1917 – 1920 рр. докорінним чином змінилися суспільний і правовий статус етнічних меншин України. Колишній становий принцип побудови суспільства відійшов у минуле, проте сам по собі факт правової рівності етносів у країні не здатний був стати фактором громадянського миру і порозуміння в післяреволюційну епоху. Зруйнувавши колишні засади існування суспільства, революція разом з тим зламала господарський механізм регулювання відтворення соціуму. В перехідну епоху всі етнічні складові країни мали заново віднайти й посісти нові ніші в системі суспільного виробництва і споживання.

Соціально-економічні відносини перебували в тісному зв'язку з національною картою республіки і ринком праці. Земля (на той час - основний засіб виробництва) була

жорстко закріпленою за земельною громадою, що концентрувало її в руках певних етнічних груп. Всі інші етноси, що за збігом обставин так, або інакше з'являлися в країні (перш за все це стосувалося біженців), могли натуралізуватися лише в містах. В цьому сенсі відносини між містом і селом набули додаткового змісту.

Серед найвпливовіших економічних факторів, що визначали зміст міжетнічних відносин у країні протягом непу, у містах слід назвати занепад великої промисловості при одночасному застої кустарної промисловості; на селі – неврегульованість земельного питання.

Непоследовна політика стосовно землевпорядження в місцях компактного мешкання етнічних меншин постійно підживлювала настрої на користь “чорного переділу” в колах українського та російського селянства, що розцінювало її як початок політики витіснення етнічних меншин з економічного простору країни, обмеження їхньої господарської активності. Етнічні меншини відчували себе чужинцями і це збурювало хвилю еміграції. Земельне питання залишалося найгострішим серед соціально-економічних проблем 1920-1928 рр., про що свідчила питома вага скарг по земельних питаннях в архівах ЦКНМ та ЦАТК при ВУЦВК.

Податковий тягар на селянські етнічні меншини був джерелом постійних міжетнічних суперечностей. Перші фронтальні обстеження становища етнічних меншин зафіксували катастрофічне зниження їхньої господарської спроможності, незадоволення податковою політикою та її негативний вплив на клімат міжетнічних взаємин, ставлення етнічних меншин до радянської влади.

Зменшення норм землекористування викликало колапс у потерпілих від них колоніях, оскільки їхня система господарювання була зорієнтована на значні земельні ділянки. Під загрозою масової еміграції меншин уряд поступився основоположними принципами селянської політики. В той час, як переважна більшість автохтонного селянства жорстко страждала від нестачі землі, колишні колоністи зберегли значні земельні ділянки. Намагаючись врегулювати земельні відносини в поліетнічних регіонах, уряд добре розумів, що нерівномірність землекористування залишатиметься протягом років генератором міжетнічних конфліктів.

Непоследовно і механістично здійснювалося переселення на колонізаційні фонди малоземельного та безземельного селянства з числа етнічних меншин, а також містечкового єврейства. Колонізаційна політика виступила фактором внутрішньої дестабілізації суспільства, яке, щоправда, і без неї не відзначалося цілісністю. Цілком зрозумілими й детермінованими були вимоги й претензії до політики з боку титульного етносу і втягнутих у конфлікт етнічних меншин. Фактом є й те, що і перший, і другі були громадянами однієї країни й мали рівні права на належні умови для етновідтворення. В цьому розумінні відповідність колонізаційної політики завданням господарської відбудови країни в цілому, господарському відродженню етнічних громад та інтересам внутрішньої стабілізації суспільства видається доволі суперечливою і вимагає подальшого вивчення.

Розвиток селянства етнічних меншин, як класу, та його господарства, як ланки загальнодержавного сільськогосподарського сектору виробництва, в цілому відбувався за напрямками, характерними УСРР загалом. Серед генеральних тенденцій, що розвивалися в селі протягом непу, слід назвати наступні: поступове посереднячення села з постійним зменшенням питомої ваги крайніх соціальних груп; підвищення ролі земельної громади в організації підприємницької та виробничої активності селянства, інтенсифікації та оптимізації використання сільськогосподарських угідь; запровадження землевлаштування як методу гармонізації поземельних відносин і здійснення соціальної політики більшовиків на селі; трансформація податкового тягара на селі від часткової лібералізації в середині 20-х рр. до ужорсточення наприкінці непу; незворотне збільшення втручання держави в процеси товарообміну між містом і селом, напрямки господарського розвитку села, форми організації його виробничого життя. Обставини запровадження непу в селах етнічних меншин і його наслідки мали певні особливості, як регіональні, так і суто національні.

Неп був спрямований не на стимулювання виробничої та підприємницької активності селянства, як таких, а на забезпечення зростання соціальної бази радянської влади на селі. Заможне селянство стримувалося у своєму економічному зростанні, штучно обмежувалися його намагання перетворитися на основний виробничий соціальний прошарок села. З часом це викликало свідоме згортання трудової та виробничої активності селянства, дрібнення господарств (і відповідно земельних ділянок)

з метою зниження оподаткування. Основним негативним наслідком цього процесу було перманентне зниження товарності села, стагнація сільськогосподарського сектору. Незважаючи на відчутне, порівняно з українськими та російськими селами, кредитування, землевпорядження, агрономічну допомогу тощо, села етнічних меншин у другій половині 20-х рр. не відновили свого довоєнного потенціалу.

Аналіз основних економічних показників показує, що всі соціальні верстви селищ колишніх колоністів протягом непу не були зацікавлені в розширеному виробництві. Аграрна політика більшовиків, що позбавила їх значної частини використовуваних раніше земель та угідь, водночас позбавила впевненості у доцільності й розумності виснажливої повсякденної роботи на землі, яка асоціювалася лише з правом власності на неї.

Визнаючи позитивний вплив непу на відновлення продуктивних сил селищ етнічних меншин у повоєнний період, слід констатувати обмеженість політики в її впливі на загальний поступ економіки колоністського села. В міжвоєнний період сільське господарство розвинених країн Європи та Америки розвивалося американським шляхом. Генеральні тенденції світового розвитку сільського господарства визначалися концентрацією земельних ділянок, поглибленням спеціалізації, інтенсифікацією виробництва, запровадженням передових аграрних технологій, введенням шестипілля, машинізацією та електрифікацією сільськогосподарського виробництва. Основним сільськогосподарським виробником стала фігура міцного фермера, що використовував у роботі пропонувані машинобудуванням трактори, комбайни; запроваджував сучасні розробки агрономічної науки; послуговувався сортовим посівним матеріалом; вирощував породисту високопродуктивну худобу; врешті, спеціалізувався на виробленні певного виду сільськогосподарської продукції; постійно підвищував товарність свого господарства і свою професійну майстерність.

Неп зробив центральною виробничою фігурою країни в цілому, і колоністського села, зокрема, середняка, господарство якого ґрунтувалося на власній, переважно ручній, праці. Статистичні відомості свідчать, що протягом 20-х рр. забезпеченість господарств сільськогосподарською технікою залишалася вкрай незадовільною. Навіть плугами господарства були забезпечені лише наполовину, що стало причиною поганої обробки

землі та її виснаження. Пересічне господарство практично не угноювало землю, тим більше не використовувало мінеральних добрив.

Дослідження особливостей господарського розвитку селищ етнічних меншин дозволяє стверджувати, що багатопільні сівозміни в їхньому середовищі запроваджувалися повільно, або формально. В цьому явищі відбилися як неповага колишніх колоністів до заходів некомпетентних на їхній погляд місцевих керівників, так і недовіра до нововведень у галузі землекористування. Хронічна ескалація земельного питання в селищах етнічних меншин протягом 20-рр., наклала свій негативний відбиток на цей раціональний захід аграрних органів, зводячи нанівець їхні зусилля. Етнічні громади опиралися намаганням державних органів збільшити своє втручання в господарську діяльність селянина-одноосібника, що в низці місцевостей привело до реанімації общинних методів землекористування. Не останню роль у гальмуванні економічного розвитку села відіграла невпорядкованість поземельних відносин. Регулярні спроби завершити землевлаштування сіл етнічних меншин не приносили плодів. Налякане й розчароване земельною політикою більшовиків селянство протягом непу гальмувало роботу землевпорядних комісій, зводячи її, за свідченнями документів, до простого зрівняльного переділу.

Дрібне автаркічне [замкнене на себе. – Л.Я.] селянське господарство розглядалося урядом Й. Сталіна (і фактично це відповідало дійсності) як економічно не перспективне. Об'єктивно оцінюючи економічні показники, скажімо, колоністського села, слід визнати, що воно, порівняно з дореволюційними часами, зробило суттєвий крок назад і, як українське в цілому, не витримувало жодних порівнянь з селянськими господарствами розвинених країн. Причиною регресу, власне, був неп, як цілісна соціально-економічна політика. Колоністські господарства раніше за інші в Україні діагностували загальний стан справ у сільськогосподарському секторі економіки. Аналіз основних суперечностей, що зумовлювали життєдіяльність господарств колоністів, та їхніх основних економічних показників, засвідчує, що на початку 30-х рр. ХХ ст. вони перебували напередодні глибокої економічної кризи. За умови збереження діючих на той час засад економічного та адміністративного регулювання виробничих взаємин на селі, економічна криза з невідворотністю насувалася на сільськогосподарський сектор країни в цілому.

Покращивши загальні умови побуту й життя селянства, харчування та добробут зокрема, неп наклав жорсткі рамки на розвиток товарності селянського господарства. При збереженні політики в майбутньому, село роками б тупцювалося на місці, оскільки було економічно й соціально не зацікавленим у розширеному виробництві. Вказана обставина стала визначальною в формуванні перспектив соціально-економічного розвитку республіки загалом.

При тогочасному галузевому співвідношенні соціальних груп* УСРР була приречена розвиватися як сільськогосподарська країна. Негативним був не сам факт того, що республіка за основним сектором виробництва мала бути аграрною, а те, що її сільськогосподарський сектор ґрунтувався на архаїчних, низькопродуктивних формах організації праці, на базі дрібного селянського господарства, яке було зосереджене на задоволенні власних споживчих потреб.

Ця обставина відіграла вирішальну роль у згортанні непу. Партократія на чолі з Й.Сталіним, фанатично віддана ідеям лєнінізму й зацікавлена в докорінній перебудові сільськогосподарського сектору виробництва, була не спроможною відмовитися від утопічного бажання випередити розвинені країни за темпами економічного розвитку. Розглядаючи подальшу лібералізацію селянської політики, розширення сфери впливу вільних товарно-грошових відносин між містом і селом як поразку пролетарської революції, державне керівництво пожертвувало селянством як класом на користь меті прискореної індустріалізації сільського господарства, перетворення сільськогосподарського сектору країни з ладу дрібних виробників на лад великих державних сільськогосподарських підприємств. Подальша історія селянства етнічних меншин, як і селянства УСРР в цілому, пов'язана з колективізацією.

Політика колективізації поклала край більш як 150-річній історії виробничої та підприємницької діяльності колоністів в Україні. Вона завершила справу економічного руйнування одноосібного господарства, раптово зупинивши безальтернативну

* М.Шаповал наводить такі відомості про зайнятість соціальних верств розвинених країн світу по основних виробничих галузях: Німеччина (1907 р.) мала 35,3% зайнятих у сільському господарстві, 37% - у промисловості, 10,6% - у торгівлі й на транспорті, 17,1% - державній службі, вільних професій тощо; для Франції (1906 р.) аналогічні показники дорівнювали 44%, 31,1%, 14,3 та 10,6%; Англії без Ірландії (1914 р.) – 9%, 47,8%, 25,9 та 17,3%; для США (1920 р.) – 25,7%, 34,9%, 14,7 та 24,7% відповідно. [1814; С.15]

багаторічну агонію дрібного товаровиробника. Одержавлення засобів виробництва і прикріплення селян до колгоспів відкрили нову еру в історії селянства України. Господарський розвал і хаос у колгоспах, глибока світоглядна криза в сукупності зі злочинною зневагою уряду до власного народу спричинили голодомор 1932 – 1933 рр. Вихід з нього був пов'язаний з певною лібералізацією щодо селянства, зміною принципів господарювання в колгоспах, на які влада вимушено пішла, втративши мільйони товаровиробників.

Досліджуваний період став карколомним не лише в економічній, а й у соціальній історії етнічних меншин УСРР. Трансформація їхньої соціальної структури визначалася особливостями непу, як перехідного періоду, протягом якого відбулася болюча, доволі швидка з точки зору розвитку глобальних соціально-економічних процесів, перебудова основ існування суспільства. Вона зачепила усі соціальні верстви та етноси країни. Еволюція селянства відбувалася в контексті специфічних відносин цього виробничого класу з основним засобом виробництва (землею), який був зрівняльно розподілений між його представниками державою, але фактично йому не належав. Селянин не мав права розпоряджатися земельною ділянкою, продавати її, передавати в спадок, концентрувати земельні ресурси в одних руках, він міг лише обробляти землю та віддати її, об'єднавшись з іншими селянами в рамках колективних об'єднань. Податкова, орендна політика спрямовувалася на стримування зміцнення й зростання вищих груп селянства, що перетворило останнього на клас дрібних товаровиробників, з економічної точки зору приречених на поступову втрату власного господарства.

Право користування землею тісно пов'язувалося з власною працею на землі. Ця обставина намертво зв'язала величезну частку населення країни з малопродуктивним, переобтяженим податковим тягарем дрібним господарством, що в сукупності зі штучним стримуванням реальної диференціації в середовищі сільськогосподарського виробника, замкнуло його в рамках автаркійного господарства, не здатного самостійно вийти на індустріальний рівень розвитку продуктивних сил.

Неп був часом соціальної строкатості українського суспільства, яку визначали декілька факторів. Першим, і найвпливовішим серед них, був загальний зміст внутрішньої політики більшовиків, яка обумовила штучність соціальної стратифікації селянства.

Другим за впливом був регіональний чинник, оскільки характер проблем у сільськогосподарському секторі визначався забезпеченістю селян землею. На третьому місці була етногосподарська специфіка складових країни.

Сукупний вплив означених факторів спричинив значну варіативність характеристик окремих груп селянства відповідно до територіального розташування їхніх господарств. Партійно-державні документи доби зауважували, що, скажімо, куркуль Правобережжя за своєю потужністю відповідав маломічному середняку колоністів Степу. Оскільки основною соціально диференціюючою ознакою селянського господарства до кінця непу залишалася його забезпеченість землею, різкі коливання норм землекористування по регіонах УСРР надзвичайно заплутували роботу місцевих органів влади та унеможливлювали її стандартизацію. На межі 20 – 30-х рр. пришвидшення соціально-економічних процесів сприяло наближенню господарських характеристик етнічних меншин до характеристик українського селянства, а колективізація завершила їхнє нівелювання.

Трагедія українського селянства була трагедією національною. Не хто інший як Й.Сталін писав: "...Селянство становить головну армію національного руху... Без селянства не може бути міцного національного руху". [1361; С.168] На думку Б. Кравченка в 1933 р. Сталін дав команду припинити політику українізації. "Українізація, породжена селянством, згинула разом з ним" [1361; С.169], - підсумував шановний дослідник. Визнаючи образність наведеного висловлення, наважимося додати до нього наступне міркування. - За іронією долі історія зв'язала в один клубок декілька зламних соціальних програм, що перетворили 30-і роки на найдраматичніший проміжок історії України. Колективізація та індустріалізація, радикально змінивши зміст економічного життя країни, викликали разючі соціальні трансформації, внаслідок яких суспільство насильницьким шляхом перейшло до нової історичної форми організації суспільства. Селянство перестало розглядатися як основний виробничий клас країни, а центр ваги суспільного життя перенісся до міста. Трагедія української нації в будь-якій з її етнічних складових у той час полягала в жорстокому раптовому нищенні старого світу суспільного, виробничого й культурного буття, який був зруйнований всупереч бажанню переважної більшості населення й тоді, як він ще історично себе не вичерпав.

Не менш драматично розвивалося соціально-економічне буття міста. До початку індустріалізації воно спотворювалося хронічним масовим безробіттям, як промислових робітників, так і ремісників-кустарів. З різних економічних причин протягом непу товарообмін між містом та селом був нееквівалентним. Величезні маси людності невеликих міст і містечок були позбавлені елементарних засобів існування. Особливо нелегко приходилося представникам професій невиробничої сфери, запит на послуги яких внаслідок неплатоспроможності населення був надзвичайно низьким. До початку індустріалізації, яка створила нові робочі місця, зайнятість городян забезпечувалася запровадженням нових соціальних програм, скажімо, політики коренізації (українізації, зокрема), що викликала додатковий попит на робочу силу на всіх рівнях освіти, місцевого й центрального врядування тощо.

Протягом непу етноси УСРР не змогли в нових історичних умовах розподілити внутрішній ринок зайнятості. “Великий стрибок” межі 20 – 30-х рр. відкрив епоху нових соціальних відносин у країні, в якій вже не було місця жодним розділенням за національною ознакою.

В етнічному розрізі соціально-демографічні процеси протягом непу розвивалися наступним чином:

1) колишні колоністи протягом непу законсервували свою дореволюційну структуру з переважаючою часткою селянства, яке, разом з тим, втратило колишні переваги перед місцевим населенням і перейшло до менше забезпечених груп. На початку 30-х років знайшла своє логічне завершення політика державного регулювання соціальної структури села, що набула форми досягнення соціальної однорідності селянства. За найскромнішими підрахунками, втрати трудових ресурсів у селах етнічних меншин внаслідок «ліквідації куркуля, як класу» становили від 10 до 20% населення. Значну їхню частину становили селяни, які переселилися до міст. Зміна співвідношення між міським і сільським населенням стала найважливішим демографічним наслідком колективізації в середовищі колишніх колоністів;

2) єврейська меншина відрізнялася найбільш інтенсивними соціальними змінами, які були пов'язані не з об'єктивними економічними процесами, а з запровадженням державних заходів по перебудові її соціальної структури. Аграризація та

залучення до промисловості викликали певне збільшення частки зайнятих у виробничих галузях, проте в цілому заяви про докорінну реконструкцію соціальної структури єврейства були політичним міфом. Звинувачення євреїв у непристосованості до виробничої праці не відповідали дійсності. Повільність змін у складі єврейства була спричинена не небажанням меншини пристосовуватися до нових суспільних обставин, а непослідовністю і невідповідністю дій уряду, який розпочинав великі далекосяжні соціальні проекти без необхідної підготовки та забезпечення, а розпочавши, кидав на самоплив. Задекларувавши створення єврейського селянства, радянська держава припустила його існування протягом п'яти років, і вже на межі 20 - 30-х років примусово перетворила на сільськогосподарських робітників. Більш перспективною виявилася історична доля єврейського робітництва, що кількісно зростало протягом індустріалізації та колективізації за рахунок кустарів. Отже, під час непу відбулася не докорінна перебудова соціальної структури єврейської меншини, а тимчасова її переорієнтація. Згодом, при відновленні суспільного замовлення на послуги невиробничої сфери, сталася стабілізація соціальної структури етносу знов таки зі значним представництвом зайнятих у сфері обслуговування;

3) нечисельні етнічні меншини, як правило дисперсні, протягом непу складала лави республіканського пролетаріату та кустарів;

4) під час непу держава домоглася переходу на осілість значних мас циганського етносу, внаслідок адміністративного тиску з'явилися циганські сільські поселення та райони у великих промислових містах, що дозволило більшовикам говорити про оздоровлення соціальної структури етносу. Відповідність декларацій уряду реальним соціальним процесам у середовищі етносу вимагає суттєвих коректив. Незважаючи на зовнішню радянізацію, в цілому етнос зберігав низку рис племінного способу життя, що робило неможливим будь-яку соціальну диференціацію в його середовищі.

Колективізація на селі та пролетаризація кустарів у місті стали поворотним пунктом різкої зміни всієї будови соціального життя етнічних меншин. Визначали її процеси розселянювання й надшвидкі темпи урбанізації, які брали старт наприкінці досліджуваного періоду.

РОЗДІЛ IV

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ ЕТНІЧНИХ МЕНШИН УРАЇНИ

4.1. Адміністративно-територіальне будівництво в місцях розселення етнічних меншин

Історія національних рад і районів напрочуд змістовна в контексті становлення радянської державності, адміністративно-територіального структурування України та її політичного життя. Дослідження особливостей функціонування національних рад і районів та їхніх виконавчих органів унаочнює етапи затвердження рад як історично нової форми державної організації, особливості їхньої трансформації під впливом міцніючого тоталітаризму. Минувшина національних адміністративно-територіальних одиниць, сукупності суперечностей і проблем, закладених під час адміністративно-територіального реформування 20 – початку 30-х рр., дозволяє з'ясувати рівень управлінської компетентності тогочасного уряду та місце названих утворень у тактиці й стратегії радянського уряду. Врешті, діяльність виконавчих структур національних рад і районів, динаміка виборчих кампаній та форм суспільно-політичної активності населення дозволяє визначити рівень політичної культури і самодіяльності етнічних меншин у радянській країні і, відповідно, охарактеризувати доступ останніх до політичної реалізації, висловлення та відстоювання національних, соціальних та політичних прагнень.

Створення національних адміністративно-територіальних одиниць (сільських і селищних рад, національних районів) посіло окреме місце в історії політики коренізації. Однією з перших в контексті коренізації постала проблема удосконалення адміністративно-територіальної структури республіки з урахуванням інтересів етнічних меншин. Аби зрозуміти сутність тогочасних проблем, слід звернутися до історії адміністративно-територіального структурування УСРР.

1 лютого 1922 р. ВУЦВК прийняв постанову, яка започаткувала адміністративно-територіальну реформу в Україні. Згодом постанову (16.10.1922 р.) затвердила третя

сесія ВУЦВК VI скликання. Метою реформи, як зазначали офіційні джерела, були спрощення й оптимізація державного апарату. Реформування передбачало перехід на триступеневу систему, яка включала за принципом вищості округи, райони та сільські адміністративні одиниці. Протягом 1923 р. кількість губерній в УСРР скоротилася з 12 до 9, на заміну 102 повітам були створені 53 округи, замість 1989 волостей – 709 районів, чисельність сільрад скоротилася з 15696 до 9307. [1099; С.15]

Нашвидкоруч проведена, реформа мала низку недоліків, практично ігнорувала особливості національної структури регіонів і усталені економічні зв'язки. На це відверто вказувала низка відомчих матеріалів, зокрема ревізійні звіти НК РСІ, НКВС і ЦКНМ. [891; С.11; 1016;] Так, у доповіді НКВС УСРР (22.12.1923 р.) “Про політичне становище в німецьких колоніях Варварівського району Миколаївської округи” йдеться про загострення міжнаціональних суперечностей та спалахи міжетнічної ворожнечі внаслідок об'єднання німецьких колоній і російських сіл у межах одних адміністративно-територіальних одиниць. [880; С.27,44.]

Б.В.Чирко вважає, що адміністративно-територіальна реформа першої половини 20-х рр. порушила монокультурні зв'язки між національними селами, та негативно відбилася на “національно-специфічному устрої життя ряду національних груп”. [1752; С.39] Власне, безпосередньо з цією причиною дослідник пов'язує визрівання ідеї національних адміністративно-територіальних одиниць.

Перші обстеження етнічних громад, здійснені ЦКНМ влітку – восени 1924 рр., надали в розпорядження уряду багатий фактичний матеріал, який заставив задуматися над причинами викритих негараздів і шукати шляхів виходу з ситуації. Четверта сесія ВУЦВКу VII скликання прийняла постанову “Про підсумки і чергові завдання районування України” (4.11.1923 р.), в якій пропонувала вжити заходів “до рівномірного розподілу населених пунктів по сільрадах і сільрад по районах, прагнучи до збереження в одній адміністративній одиниці однорідного за своїм національним складом населення”. [1035; С.221] Втім, становище чимдалі ускладнювалося. Доповідна записка Центрального бюро німецьких секцій при ЦК КП(б)У “Про створення німецьких адміністративних районів на Україні” (березень 1924 р.) назвала “виділення колишніх компактних німволостей у самостійні адміністративні райони” [1035; С.221] можливим виходом з того кризового

стану, що склався в німецьких колоніях внаслідок перших років врядування більшовиків. Спочатку пропонувалося відокремити Хортицький район на Запоріжжі (14 тис. людності) та район ім. Рози Люксембург на Маріупольщині (25 тис.). Зазначалося, що “виділення самостійних адміністративних одиниць німколоній має політичне значення в галузі реального проведення національної політики по відношенню до національних меншостей взагалі та по відношенню до колоністів зокрема...”. [1752; С.40]

Впливовим фактором визрівання планів адміністративно-територіального структурування УСРР за національною ознакою стала відповідна активність етнічних громад, найбільше – німців. Їхні письмові звернення німців до вищих органів влади (Наркомзему, Відділу національних меншин при КНВС, ЦКНМ) з приводу відновлення німколоній були непоодинокими.* В монографії Б.В.Чирка наведена заява уповноваженого німців Бахмутського повіту Донецької губернії, датована січнем 1923 р. Цікавою для історика є мотивація німецької громади в її прагненні до самоізоляції: “... Вся система сільського господарства колоністів відрізняється від сільського господарства російських селян. Зважаючи на це, сільськогосподарські потреби та вимоги (німецьких колоністів – Авт.) відрізняються від потреб та вимог російських селян. Не можна замовчувати також і таке явище: чимало посадових осіб все ще вважають німців-колоністів заможнішими тільки за їхнім зовнішнім виглядом та зовнішнім виглядом їхніх будівель ... Цей помилковий погляд у волостях зі змішаним населенням призводить до того, що головна частина податкового, трудового та гужового тягара падає на колоністів.

Виходячи з вищевикладеного, прошу німецький підвідділ Відділу національних меншостей НКВС на Україні (так у тексті – Авт.) надати німецькій волості Донецької г[убернії Бахмут[ського] п[овіту] і в подальшому самостійне адміністративне існування, так

* Ймовірно, саме позиція німецької громади та її активна зовнішньополітична підтримка з боку німецького уряду впродовж 1918 – 1921 рр. надали визначального поштовху визріванню ідеї створення національних адміністративно-територіальних утворень. Відомо, що вже під час переговорів у Брест-Літовську німецька сторона вимагала визнання колоністів німецькими емігрантами і, ґрунтуючись на цьому, вимагала права встановлення протекторату над російськими німцями. Під час окупації німці розігрували сценарії створення самостійного державного німецького утворення (на умовах протекторату): чи то у вигляді федерації національних районів, чи то у формі обласної автономії в національному вигляді, чи то у формі незалежної держави (колонії) Крим-Таврія, прилучення останньої до України на умовах зв'язку між Баварією і Пруссією [1111; С.71-72; 1693; С.121-125.]. Як виклик і упередження цих настроїв у жовтні 1918 р. була утворена автономія на “трудої основі” – Автономна область німців Поволжя. [1364; С.141.] Вона ж створила прецедент, який згодом поширився на інші “проблемні” етнічні громади.

як, повторюю, тільки в цьому запорука можливо (так у тексті – Авт.) швидкого економічного відродження колоній німецької волості”. [1752; С.40]

Питання про створення національних адміністративно-територіальних одиниць, на думку Б.В.Чирка, постало внаслідок некомпетентності, проявленої урядом під час реформування адміністративно-територіальної карти УСРР. У цьому його позиція збігається з офіційною, висловлюваною свого часу А. Буценком. Але є й інша, практично не згадувана офіційними радянськими джерелами, причина. Створення національних рад і районів було єдиним на той час виходом з глухого куту міжнаціональних суперечностей в місцях розселення етнічних меншин, у який вони зайшли внаслідок здійснення аграрної революції, перших кроків непу та голоду 1921 – 1922 рр. Не випадковість адміністративно-територіальних перетворень у країни, а критичне загострення національного питання на фоні волюнтаристських витівок місцевих радянських урядовців, ігнорування болючих соціально-економічних проблем етнічних громад та викликане ними катастрофічне падіння престижу радянської влади стали причиною висунення проекту створення національних рад і районів.

Виділення національних рад і районів в першу чергу вирішувало завдання загашення вогнищ конфліктності в місцях розселення етнічних меншин, і досить швидко без зволікань вони були створені для німців, зокрема, менонітів. Створення німецьких рад і районів втілило найпекучіше на той час прагнення німецької громади – відокремитися від радикальних, карколомних перетворень радянської влади на селі, що поставили німецькі колонії на межу економічного краху й спричинили масову еміграцію. Їхне виокремлення суттєво пом'якшило клімат міжетнічних взаємин і щиро віталось місцевими лідерами громад, які покладали на них далекосяжні надії. Зокрема, найбільш відомий керівник менонітської громади В.Янц, дізнавшись про проекти виділення німецьких районів та можливого зменшення норм для їхнього утворення до 10 тис. осіб (йдеться про лист від 23.01.1924 р.*), писав буквально наступне: “Наше населення вітає це призначення та з великою увагою слідкує за розвитком цього проекту. Населення голландських вихідців великих груп колоній *висловлює свою волю щодо національних районів* (виділення – Л.Я.) наступним чином: ... створення окремого району з менонітських

* Відповідна ухвала Сесії ВУЦВК була прийнята 1925 р.

колоній колишніх Хортицького та Миколайпольського повітів ... Молочанського району ... Гнаденфельдського району”. [880; С.56]

Гранично ясно в листі висловлені причини, які живили в німецькому середовищі автономістські настрої. “По сьогоднішній день, - пише В.Янц, - колоніям нав’язані малописьменні адміністратори різних інших національностей, які геть чужі життю, укладу та побуту наших колоністів. Багато робиться через невігластво, упередженість, корисливість та національний антагонізм прямо на шкоду престижу радянської влади, підриваючи її авторитет і відштовхуючи населення, яке лише знає та бачить місцевих представників влади. Характерною є безправність колоніста нашого, позбавленого права голосу... Свавілья заважає 65% усього населення, або 80% наділених землею, мати право голосу.” [880; С.57] Висловлюючи колективну думку громади, В. Янц ув’язав подальші взаємини менонітів та радянської влади з існування національних адміністративно-територіальних одиниць, причому пропонував їх створити “по волі населення”, “відновити в правах громадян колоній – менонітів, у межах правових норм, переглянувши список позбавлених права голосу”, надати можливість створити “національну адміністрацію у райвиконкомах і райсільрадах по колоніях”. [880; С.57-58]

Не важко побачити, що ставлення до проблеми національного адміністративно-територіального будівництва в місцях розселення етнічних меншин менонітської громади (врешті, й інших етнічних меншин) та радянської влади докорінним чином відрізнялося. Етнічні громади сповідували селянський демократизм і ратували за зрівняння політичних прав національного селянства та пролетаріату, як у квотах представництва до органів влади, так і в доступі до політичного життя республіки, участі у місцевому самоуправлінні. Хоча їхні міркування з приводу засад та мети утворення національних рад і районів не завжди висловлювалися чітко, величезний шар документальних свідчень дає підстави стверджувати, що національні ради і райони розглядалися ними в першу чергу як можливість налагодити на місцях більш справедливий механізм розподілу влади та її використання в інтересах місцевих етнічних громад. Радянська влада, досить чітко усвідомлювала названі настрої і використала їх для зміцнення своїх політичних позицій. Водночас вона не збиралася ані пом’якшувати соціальну політику щодо селянства ані потурати автономістським настроям окремих етнічних громад. Нова “національна” форма

адміністративно-територіального поділу країни мала використовуватися для менш проблемного наповнення радянським змістом низових органів радянської влади і управління.

На перших порах етнічні меншини ще не розуміли цього і цілком серйозно поставилися до національних рад і районів як до довгоочікуваного втілення своїх найсміливіших прагнень. Зростання прихильності місцевого населення до заходів радянської влади внаслідок створення національних рад і районів було таким очевидним, а політичні дивіденди такими значущими, що протягом 1925 – 1927 рр. практика створення рад і районів за національною ознакою впроваджувалася не лише в середовищі найбільш “конфліктних” і суспільно активних німців, а була поширена в середовищі значно смирніших поляків, болгар і греків.

Принагідно відзначимо, що потяг етнічних меншин до створення власних рад і районів досить суттєво відрізнявся. В середовищі поляків, які, як відомо, аж до перепису 1926 р. часто-густо приховували свою етнічну приналежність, ця ідея не набула відчутного поширення. Зокрема, спеціальне обстеження польського населення комісією ЦКНМ напередодні створення польського району зафіксувало вимоги створення національних шкіл та інших організацій, що ж до можливості існування польських рад і районів, респонденти виявили сумніви, що “українці дозволять мати полякам свій район”. [1673; С.48] Натомість громада досить виразно проявляла прихильність до існуючої польської державності і заявляла про бажання емігрувати. В середовищі німців внаслідок відвертого затиску і цькування з боку райвиконкомівського активу відокремлення німецьких волостей, як можливий шлях захисту інтересів німецької спільноти від свавілля радикально налаштованих місцевих керівників, досить чітко окреслилася вже під час виходу з голоду 1921 – 1922 рр. На перевиборах 1925 р. колонія Смоляне підняла питання про виділення національного району. Згодом, під час сільських зборів з приводу скликання (що дуже важливо) позапартійної районної селянської конференції питання створення в Хортиці національного району “... повсюди підіймалося зі всією рішучістю, бо колоністи лишень довідалися про відвідання району комісією (ЦКНМ – Л.Я.) й вимагають не лише виділення району, а й представника центральної влади на менонітській районній конференції поза як, за їхніми словами, округа проти виділення району і не хоче розуміти

бажання менонітів”. [880; С.194] Сильні автономістські настрої були зафіксовані серед греків під час обстеження їхнього становища спеціальною комісією ВУЦВК, ЦКНМ та НКПросу влітку-восени 1925 р. Причому останні зв'язали в єдине ціле сподівання на відновлення грецької адміністративно-територіальної й культурної автономії за прикладом Грецької округи кінця XVIII – першої половини XIX ст.ст. та повернення дореволюційних норм землекористування.

З'ясування вкоріненості бажань створити національні ради та райони було одним з основних завдань усіх державних комісій, що протягом 1924 – 1926 рр. обстежили найбільші етнічні громади УСРР і виробили рекомендації щодо національного районування. На їхніх висновках ґрунтувалося масове виділення національних сільських і селищних рад протягом 1924 – 1925 рр.. Зменшення норм для їхнього відокремлення дозволило зробити це майже автоматично. Що ж до відокремлення районів, то ця робота вимагала великої та наполегливої праці різних структур та установ, зокрема, РНК, ВУЦВК, ЦАТК, ЦКНМ і окружних виконкомів.

Створення національних адміністративно-територіальних районів було досить непростою справою. По-перше, в радянському праві не існувало відповідних нормативних документів, які б визначали зміст понять “національна адміністративна одиниця”, “національний район”, “національна рада” тощо, а також законодавчий порядок їхнього створення, кількісні та якісні вимоги стосовно їхнього оформлення. По-друге, практично не визначеними були причини створення національних адміністративно-територіальних формувань та завдання їхньої діяльності, складу виконавчих органів та особливостей їхнього функціонування в УСРР. По-третє, досить важливою була проблема налагодження діловодства в національних радах і районах, визначення порядку їхніх зносин з вищими органами радянської влади. Хоча Постанова ВУЦВК та РНК УСРР “Про заходи щодо забезпечення рівноправності мов і про сприяння розвитку української мови” пояснювала основоположні засади мовної політики в УСРР на час політики коренізації, вона не визначала механізм її реалізації на місцях і технічні аспекти запровадження низки складних управлінських рішень.

Досить вагомою стала політична складова. На думку Т.Єременко, ідея створення польського району у прикордонні, як бази просування соціалістичної революції на захід,

належала комуністам Ф.Кону та Ю.Мархлевському і була висловлена на початку 20-х років на одному з конгресів Комінтерну.[1241; С.20] Більше того, для реалізації ідеї з 1923 по 1925 роки з Росії до Волинської губернії і Білорусії, на колишні магнатські землі, переселили більше 30 тис. польських родин.

Про політичні мотиви створення єврейських районів на I Всеукраїнській нараді по роботі серед національних меншин висловився представник Херсонщини Аронов: “Доки ми не матимемо своїх працівників, доки радянська влада там, на місцях, не вживе відповідних заходів, поки там не будуть створені сільради і райони, доти наш радянський вплив буде там значно меншим за вплив працівників Джойнту, які не особливо люб’язно ставляться до радянської влади”. [976; С.112]

На одному з перших засідань, 24 травня 1924 р., ЦКНМ заслухала питання “Про виділення німецьких районів та сільрад”. [1752; С.39,42] Вже протягом літа 1924 р. аналогічні питання постали щодо можливості й доцільності створення національних рад і районів у місцях розселення інших меншин, зокрема поляків, євреїв, греків, болгар.

Зі свого боку уряд зробив усе можливе для того, щоб створення національних адміністративно-територіальних одиниць працювало на користь зміцнення радянської влади і прискорювало радянізацію меншин. На перешкоді автономістських настроїв окремих етнічних громад стала продумана кадрова й виборча політика, внаслідок якої керівні посади у виконкомах рад посіли комуністи відповідної національності [872; С.53-57], значну частку яких, особливо серед болгар, становили політемігранти.

29 серпня 1924 р. РНК УСРР ухвалила постанову “Про виділення національних районів та рад”. [1294; С.97] У тому ж році ВУЦВК затвердив Положення “Про сільські ради”, в якому передбачалося (з дозволу губвиконкому) формування національних сільрад з кількістю населення меншою за 1 тис. осіб. [914] Четверта сесія ВЦВК VIII скликання (15-19 лютого 1925 р.), заслухавши доповідь ЦАТК “Про низове районування”, ухвалила постанову, яка зменшила кількісні вимоги до оформлення національних адміністративно-територіальних одиниць: сільрад – до 500 чол., національних районів – до 10 тис. чол. [1294; С.70,71] Створення національних рад і районів резолюція сесії пов’язала з доброю волею уряду, який пішов назустріч прагненню “трудящих мас з

національних меншостей наданням їм права можливості розвивати свою культуру та мову (курс. Л.Я.)". [914; С.234]

Згідно з відомостями, опублікованими Б.В.Чирком, формування системи національно-територіального районування почалося в 1923 р. з виділення німецьких, а потім болгарських, грецьких та чеських національних сільських рад. [1496; С.122-123; 1752; С.42] Це твердження є не цілком правомірним. У 1923 р. правильніше було б віднести підготовчий період майбутнього виділення національних сільрад у місцях компактного мешкання німців. Саме тоді виокремили сільради та два райони з *переважаючою часткою німецького населення*, що вочевидь не те саме, що й виділення національних адміністративно-територіальних одиниць. На відміну від 1922 р. під час районування УСРР у 1923 р. ЦАТК та її місцеві підрозділи уважніше ставилися до розмежування адміністративно-територіальних одиниць і змушені були враховувати національний фактор. Що ж до законодавчого оформлення національних сільрад і районів, воно розпочалося на 1924 р. і пов'язане з діяльністю ЦКНМ при ВУЦВК та ухваленням відповідних законодавчих актів, які унормували національні адміністративно-територіальні одиниці та дійшли принципового висновку про можливість їхнього існування як такого.

Навесні 1924 р. питання створення німецьких національних адміністративно-територіальних одиниць було одним з найгостріших політичних питань. На другому засіданні ЦКНМ (23 травня 1924 р.) Комісія, яка ще сама перебувала в стадії організаційного оформлення, не мала відповідного положення з визначенням функцій і повноважень, розглянула питання "Про виділення німецьких районів і сільрад". [269; арк. 38] Зауважимо, що названа проблема ще не була вивчена, проте ЦКНМ звернулася до Президії ВУЦВК з пропозицією виділити наступні райони з компактними масами німецької людності: Ландауський (Миколаївська округа Одеської губернії); Люксембурзький (Маріупольська округа Донецької губернії) та Хортицький (Запорізька округа Катеринославської губернії). Підготовча робота по створенню німецьких рад і районів розгорнулася влітку 1924 р. після того, як представники Комісії обстежили становище німецьких колоній Миколаївщини, Катеринославщини та Донеччини. Паралельно розгорталася аналогічна підготовча робота відносно поляків, євреїв і болгар.. Вона

просувалася доволі швидко, відповідні проекти ЦКНМ розробила вже наприкінці літа 1924 р. Зокрема, 25 серпня 1924 р. ЦКНМ розглядала питання “Про виділення болгарського району в Бердянській окрузі”, а 2 вересня – “Проект виділення болгарських адміністративно-територіальних одиниць”. [269; арк.19, 21]

Доволі гострим було польське питання, отож вже 16 вересня 1924 р. ЦКНМ затвердила інструктивний лист “Про виділення однорідних в національному відношенні адміністративно-територіальних одиниць в місцевостях проживання польського населення”, який згодом був розісланий до Київської, Подільської, Волинської та Одеської ГКНМ і започаткував підготовчу роботу по виділенню польських сільрад і районів. [271; арк.61-62]

1924 – 1928 рр. позначилися найбільш активною діяльністю уряду по створенню національних рад і районів в УСРР. Цей період можна визначити як час захоплення ЦКНМ, а в її особі й ВУЦВК, національною адміністративно-територіальною розбудовою республіки. Їхня діяльність була схвалена ІХ Всеукраїнським з’їздом рад (3-10 травня 1925 р.). Виступаючи наприкінці форуму, голова РНК УСРР В.Чубар спростував чутки про створення єврейської республіки зі столицею в Одесі. Він підтвердив доцільність відповідної роботи по створенню автономних областей або республіки. [1299] На з’їзді були внесені відповідні зміни до Конституції УСРР, які законодавчо закріпили статус АМ СРР (створеної 12 жовтня 1924 р.), а також затвердив Конституцію АМ СРР 1925 р.

На 1 квітня 1925 р. в УСРР було оформлено 98 німецьких, 26 грецьких, 25 болгарських, 19 єврейських, 15 польських, 5 чеських, 1 білоруська сільради. [1577; С.35] Про динаміку національного адміністративно-територіального будівництва можна скласти уяву на основі наступних відомостей. На 1 січня 1926 р. в УСРР було 185 німецьких сільрад, 111 польських, 100 єврейських, 90 російських, 57 болгарських, 27 грецьких, 13 чеських, 9 молдавських, 1 білоруська. На 1 жовтня чисельність російських сільрад зросла до 312, німецьких – 222, польських – 119, молдавських – 52, грецьких 28, білоруських – 12. [1577; С.35]

Протягом 1924 – 1926 рр. на мапі України з'явилися п'ять німецьких, два болгарські, один польський райони*. В 1925 р. радянська преса повідомляла про необхідність термінового утворення ще одного польського району на Волині і двох чеських національних районів у Київській та Житомирській округах.[1671; 1712]

Друга сесія ЦВК СРСР II скликання заслухала доповідь українського уряду і в резолюції (25 квітня 1926 р.) назвала виділення національних районів і рад досягненням у забезпеченні прав національних меншин. [1294; С.92] Мала Президія ВУЦВК розглядала діяльність ЦАТК у квітні 1926 р. і визнала її задовільною, але зазначила, що треба посилити увагу до забезпечення прав росіян у місцевостях, приєднаних до УСРР внаслідок оновлення державного кордону з РСФСР. [871; С.148]

Як свідчать матеріали архівного фонду ЦКНМ, питання виділення кожного окремого національного району було вкрай складною проблемою, зачіпало інтереси низки зацікавлених організацій та установ. Протягом другої половини 20-х рр. ЦКНМ та ЦАТК доклали зусиль для розробки та втілення в життя низки проектів національного районування, які залишилися на папері внаслідок протидії місцевих органів виконавчої влади. Так, зокрема, об'єднана нарада німецького активу з членів ВУЦВКу та ЦКНМ 20 вересня 1925 р. зазначила, що створення національних районів просувається повільно і часто затримується без поважних причин. Нарада розглянула клопотання до Президії ВУЦВКу щодо оформлення Хортицького району до виборів 1926 р., проте цього не сталося.

В серпні 1926 р. ВУЦВК надіслав таємне розпорядження “Про здійснення органами радянської влади заходів щодо вирішення проблем німецького населення та інших національних меншостей”. У ньому йшлося про зволікання місцевих органів з виконанням розпоряджень центральних установ по задоволенню потреб нацменнаселення, яке вони вважали куркулями, нехтування господарськими та громадянськими правами. Президія ВУЦВКу зобов'язала виконкоми розпочати підготовку до виділення національних адміністративно-територіальних одиниць і подати відповідні матеріали до ЦАТК. [880; С.104, 105]

* Польський район був створений на базі Довбишанського району Житомирської округи. Перейменованим на Мархлевський у квітні 1926 р. на першому з'їзді рад Довбишанського національного району.

Складно відбувалося виділення єврейських районів. 25 червня та 27 жовтня 1926 р. ЦКНМ розглядала проекти створення єврейського району в Херсонській окрузі. Обидва рази, зауваживши можливі проблеми стосовно економічного становища майбутнього району та складність розмежування оточуючих адміністративних одиниць, рішення про створення району відкладалося. [279, арк. 275; 283, арк. 238.]

Проблеми національного адміністративно-територіального будівництва розглянула I Всеукраїнська нарада по роботі серед національних меншин. Зокрема, вона вказала на недостатнє охоплення національними адміністративними одиницями євреїв та росіян. Заступник голови ЦКНМ пояснив його проблемою адміністративної класифікації містечка. Стосовно росіян позиція уряду була висловлена наступним чином: до 1927 р. не було потреби в створенні російських сільрад, адже весь місцевий державний апарат працював російською мовою.

В цілому нарада позитивно оцінила національне адміністративно-територіальне будівництво і пропонувала зосередити зусилля на створенні російських, єврейських і грецьких національних районів.

Питання виокремлення російських адміністративно-територіальних одиниць актуалізувалося 1927 р., в зв'язку з загостренням російського питання. Яскравим проявом проблеми став виступ Ю.Ларіна з критикою "крайнощів у проведенні українізації" під час звіту уряду УСРР II сесії ЦВК СРСР у квітні 1926 р. (восени того ж року був опублікований у "Більшовику"). Претензії до республіканського керівництва звелися до закидів про защемлення прав російського населення, штучного обмеження сфери застосування російської мови, зокрема в навчальних закладах. У характерних тогочасних висловах українізація називалася поступкою петлюрівщині, і хоча згодом виступ Ю. Ларіна отримав таку само рішучу відсіч з боку українських керівників [1715; С.70], окреслився черговий виток ескалації російського чинника в політичній історії України.

На цей час російсько-українські взаємини у республіці, особливо в східних регіонах, набули ознак конфронтації. За ними уважно спостерігав центральний союзний уряд. Згідно з засадами політики коренізації росіяни не мали статусу національної меншини. З одного боку, це ніби підвищувало суспільний статус етносу, дорівнюючи його до українців. З іншого, по мірі розширення та якісного поглиблення українізації і

становище, і, що важливо, ставлення росіян, як однієї з найвпливовіших етнічних громад республіки, до політики українського уряду (українізації) зазнавало відчутних змін. Високі посадовці повсякчас заявляли, що вони запроваджують українізацію *вимушено* (виділення Л.Я.) і *тимчасово*, проте чимдалі ці заяви не задовольняли тієї частини російської громади, яка була політизована й екзальтована “насилницькою українізацією”. На відміну від інших етносів (що мали свої адміністративно-територіальні одиниці) проблеми росіян, як здавалося, ускладнювалися оскільки вважалося, що вони були не такими кричущими. В своїй доповіді на I Всеукраїнській нараді по роботі серед національних меншин Я.Саулевич наголосив, що в умовах перших кроків українізації, коли місцеві органи переважно працювали російською мовою “...не було ... потреби у виділенні окремих російських рад і районів”. [976; С.28]

Ставлення до проблем росіян було різним і на місцях (де на запрошення взяти участь у всеукраїнській нараді нацменпрацівників відповіли: “У нас нацменшин нема”), і в вищих урядових колах (де росіян меншиною не вважали). Представник Наркомпросу М.Левітан на I Всеукраїнській нараді по роботі серед національних меншин відзначив, що можливості росіян стосовно культурного обслуговування були кращими ніж українців, з чого робив висновок про недоречність механічного застосування адаптованих механізмів нацменроботи в російське середовище. “...Поширювати зверху донизу цей принцип [введення до штатів нацменустанов російського представника. – Л.Я.] так само, як ми робимо стосовно інших нацменшин, щодо росіян не потрібно”. [976; С.99]

Проте зростання обурення російської громади на фоні поглиблення українізації вимагало відповідних реакцій з боку уряду. Лазоверт (Агітпроп ЦК КП(б)У) вважав, що російське питання в УСРР стояло не так гостро, як стосовно інших етнічних меншин, але було актуальним і вимагало вирішення. Він також визнав, що уряд припустився помилок, які позначилися на забезпеченні культурних потреб російських робітників і селян. [976; С.100] Ця позиція, здається, найбільш точно віддзеркалювала ставлення російської громади та союзного керівництва.

Ідея виділення російських адміністративно-територіальних одиниць означала новий етап в історії коренізації на Україні, оскільки росіяни були визнані національною меншиною. Відчутне загострення проблеми неприйняття росіянами зростаючих темпів

українізації спонукало українських урядовців до вагомих і швидких дій. У 1927 р. представник від росіян був введений до складу ЦКНМ, і Комісія розпочала підготовчу роботу по виділенню російських районів. Спочатку уряд не мав чіткого уявлення про напрямок діяльності в цій справі. Оскільки значна частина росіян мешкала в містах, виникла думка про необхідність створення в них адміністративно-територіальних одиниць, хоча в цілому місто не розглядалося більшовиками як ймовірний полігон для національних адміністративно-територіальних експериментів. Доповідаючи І Всеукраїнській нараді по роботі серед національних меншин, А. Буценко висловив її наступним чином: “Ми повинні будемо піти по лінії оформлення та виділення російських адміністративно-територіальних одиниць районів, сіл, селищ міського типу і, мабуть, районів в окремих містах, російських районних рад, у містах, де є російські робітничі квартали, де працюють російські робітники, для того, щоб можна було краще обслуговувати, підійти впритул до потреб, інтересів російського населення, російських пролетарів у наших пролетарських центрах”. [976; С.44] Отже, українські націонал-більшовики були готові йти на виняткові поступки в питаннях облаштування російської громади в республіці. Ці виняткові поступки засвідчували виняткову роль росіян у політичному житті УСРР.

1926 р. на теренах України з'явилися перші 122 російські національні сільські ради, наступного року їх нараховувалося вже 292. За відомостями уряду рівень етнічної концентрації в російських сільрадах був одним з найвищих в республіці – 89,7%, загалом вони охопили 48,7% росіян, які мешкали в сільській місцевості. Чисельність російських сільрад зростала до початку 30-х рр. У 1931 р. росіяни мали 372 сільські ради та дев'ять селищних: Щербинівську, Артемівську, Північну, Добрянську, Путивльську, Радульську, Сорокинську, Ізваринську та Краснодонську. [1478; С.15,36]

Протягом 1927 р. в УСРР були створені дев'ять російських районів: Путивльський (Глухівської округи), Кам'янський (Запорізької), Петровський, Сорокинський, Станично-Луганський (Луганської), Терпінянський (Мелітопольської), Олексіївський, Старовірівський та Чугуївський (Харківської округи). Станом на 1931 р. нараховувалося 8 російських національних районів (Путивльський, Великописарівський, Чугуївський, Олексіївський, Верхньо-Теплівський, Сорокинський, Кам'янський і Терпінянський).

Російські національні райони становили майже третину національних районів УСРР. Хоча їхнє створення відбулося у стислі строки, це не означало, що робота по їхньому відокремленню відбувалася без ускладнень. Дратівливого характеру набула проблема задоволення запитів міських мешканців.

Послідовне запровадження національного принципу в адміністративно-територіальному структуруванні УСРР означало актуалізацію проблеми виділення національних міських рад. Питання досить широко обговорювалося у середині 20-х рр. особливо на Правобережній Україні в місцях компактного мешкання євреїв. До 1927 р. шляхом ліквідації терміну “містечко”, часткового надання містечкам Правобережжя статусу селищ міського типу уряд спромігся перевести питання в площину “... пристосування роботи міськрад до обслуговування ними населення рідною мовою”. [965; С.31] Більшовицький уряд вважав ідею виділення національних міськрад політично неприпустимою і блокував її. В якості ідеологічного обґрунтування антитези гаслу “національної міськради” було обрано думку, що місто є не лише адміністративною одиницею, а культурним центром округи чи району, зростаючим за рахунок пролетаризації оточуючого селянства. В.П. Затонський зауважував, що переважна більшість міст України була не українською, і виділення в них національних міськрад не лише докорінно суперечило меті українізації, а й протиставляло українську культуру російській. [976; С.9-10]

Блокування ідеї створення національних міськрад було зведене до випробуваної на початку 20-х рр. тези налагодження “правильних взаємин між містом і селом”. В.П. Затонський своє ставлення до проблеми висловив наступним чином: “... Якщо місто ... буде російським за культурою чи російсько-єврейським, а село українським, то справа завершиться, безумовно, суцільним звалищем, замість того, щоби справа пішла в бік керівництва селянством з боку пролетаріату... питання не таке просте, якщо є сільрада з російським населенням, то виділити його в національну одиницю – будь ласка, з превеликим задоволенням. А ось Харків, переважно російське місто, чи можна його виділити в окремий російський район, залишаючи всю округу і всю Україну на українському положенні? ... прийдеться шукати шляхів, яким чином найбільшою мірою забезпечити інтереси російського населення, аби воно, як таке, жодною мірою не

затискалося, не пригнічувалося. Разом з тим необхідно надати місту можливість українізуватися, тобто знати українську мову для того, щоби керувати українським селом”. [976; С.13-14]

Цілком, здавалося б, логічний умовивід не можна вважати за відвертий і вичерпний. Принаймні, він є досить красномовним відбитком свого часу, коли розвиток міжетнічних взаємин і політичних процесів відбувався напрочуд складним шляхом, під впливом політичних слоганів, які пристосовували реальні суспільно-політичні процеси під відповідні теоретичні догми. Найбільш вірогідним є інше пояснення блокування ідеї створення національних міськрад.

Місто було прямою протилежністю українського села не лише за національним складом, а й за змістом, інтенсивністю та розмахом соціально-економічних, політичних і культурних процесів. Місто було осередком активних міжетнічних контактів, з одного боку, та активного політичного буття, з іншого. Індустріалізація міста, а вона з історичної точки зору була невідворотною, збільшувала б всі національні когорти пролетаріату. Розмежування міст чи їхніх районів за національною ознакою* з урахуванням квот на висунення депутатів до вищих органів влади від робітництва закладало підвалини висунення національних вимог як *політичних* на загальнореспубліканський рівень. Ця небезпека для радянської влади була тим більш реальною, що саме в містах, на відміну від інертного аполітичного села, умови для консолідації та політичної інституалізації національних рухів були найсприятливіші. Сільські адміністративно-територіальні одиниці не являли для радянського уряду та його політичної влади жодної загрози. Перенесення однопорядкових процесів адміністративно-територіального районування до міст означало граничне ускладнення керованості політичних процесів і становило пряму загрозу існуючій владі. Ось чому послідовна позиція більшовицького уряду щодо розповсюдження національних адміністративно-територіальних “витівок” на міста не викликає у нас жодного здивування.

Усвідомлюючи цілковиту ворожість названої ідеї, радянський уряд, тим не менше, досить обережно і терпляче ставився до спроб її втілення на місцях. На 1927 р. в

* Ідеї створення національних міськрад та виборчих дільниць були популярні не лише в єврейських містечках, а й, скажімо, серед татар-робітників Донбасу.

УСРР було 13 міст і селищ міського типу, які адміністративну роботу провадили єврейською та українською мовами.[976; С.31] Іншою формою прояву тенденції було створення спеціальних нацменустанов при міськрадах, які з часом були скасовані "... аби не відволікати членів міськради зі складу національних меншин від безпосередньої їхньої роботи, загальної роботи в міськраді, та, щоб не створювати національного сепаратизму." [976; С.31]

З цієї ж причини не отримала розвитку практика створення селищних рад. З матеріалів ЦКНМ та ВУЦВК, I та II Всеукраїнських нарад по роботі серед національних меншин видно, що уряд не відчував впевненості у середовищі мешканців величезної кількості містечок. Більшовики вважали проблему селищних рад більш складною, ніж сільських і міських, зважаючи на особливості їхнього соціального складу. В УСРР селищні ради були створені в місцях компактного розселення росіян і євреїв. Стосовно перших ЦКНМ зазначала складність етнічного складу гірничих селищ, де окрім росіян мешкали компактні групи нечисельних національних меншин: татари, корейці, китайці тощо. Єврейські містечка, через особливості їхньої соціальної структури та господарського життя перебували на особливому рахунку влади. Тут виділення національних селищних рад обумовлювалося гостротою політичних суперечностей та економічних проблем мешканців. Протягом 1924 –1925 рр. низка обстежень ЦКНМ визначила місця найбільшої соціальної конфліктності та імовірного створення національних адміністративно-територіальних одиниць. Завчасно були обстежені містечка і в декілька етапів їм надали статусу селищ міського типу або міст. Нарешті 24 лютого 1926 р. постановою ВУЦВК та РНК УСРР "Про встановлення точного реєстру селищних рад в залюднених пунктах з переважним єврейським населенням на терені УСРР" виділили 52 селищні ради з переважаючою єврейською людністю [926].

Проблема виділення національних адміністративно-територіальних одиниць у містах та селищах міського типу активно дебатовалася I Всеукраїнською нарадою по роботі серед національних меншин. Проте, далекосяжні обіцянки представників вищого державного керівництва не були реалізовані. Зваживши гостроту проблеми та можливі наслідки, уряд 6 липня 1927 р. прийняв оновлену Постанову "Про забезпечення рівноправності мов та про сприяння розвитку української культури" та відповідні їй

Положення. Особливістю нових Положень була та обставина, що поруч із проголошенням права національних меншин на створення “національно-територіальних одиниць” у П.8 зазначалося: “Міста та селища міського типу не відокремлюються в національно-територіальні адміністративні одиниці”. [929; С.621] Таким чином, подальшого розвитку робота по створенню національних селищних рад не отримала, а раніше створені російські та єврейські селищні ради згідно з засадами нового Положення мали втратити статус національних.

Уряд не приховував упередженого ставлення до мешканців новостворених адміністративно-територіальних одиниць, вбачаючи вирішення національного питання в середовищі дрібних товаровиробників (кустарів) і торговців на шляхах їхнього кооперування. Особливості соціально-політичної діяльності рад у єврейських селищних радах визначалися загальними засадами усунення непролетарських елементів від політичного життя та участі у органах державної влади. Не випадково частка позбавленців у єврейських селищних радах була чи не найвищою серед етносів республіки протягом 20-х рр. аж до масової кооперації кустарів напередодні суцільної колективізації.

Незважаючи на досить широке защемлення політичних прав значної частки єврейської громади, існування національних рад відіграло непересічну роль у пристосуванні меншини до умов життя, запропонованих непом. Силами селищних виконкомів вирішувалися найпекучіші проблеми забезпечення безробітних кустарів роботою, переселення на землю, аграризація примістечкових земельних угідь, соціальне забезпечення нужденних, допомога постраждалим від погромів і т. і. Місцева влада відновлювала зруйновану інфраструктуру. Завдяки виділенню єврейських селищних рад у містечках суттєвим чином покращився стан міжетнічних взаємин за рахунок усунення від роботи в місцевих органах виконавчої влади антисемітськи налаштованих адміністраторів.

Пріоритетним напрямком урядової діяльності по створенню адміністративно-територіальних одиниць у місцях компактного мешкання єврейства стало створення національних районів у сільській місцевості. Нарада секретарів ЦК КП(б)У 15 лютого 1927 р. заслухала питання “Про єврейські райони” і доручила фракції ВУЦВКу обговорити

можливість створення єврейського району. [1614] Організаційно-правове оформлення району відбулося 5 березня 1927 р. Про перипетії його створення в 1928 р. писав “Більшовик України”. Зазначалося, що частина партійно-радянського керівництва висловлювала думки про невідповідність створення єврейського району комуністичним принципам, можливість зростання антисемітизму і шовінізму, відокремлення єврейських селян та защемлення прав українців, а також складностей з забезпеченням фінансових потреб району. [1623; С.89-102] Висловлені тоді настрої красномовно свідчили, що значна частина місцевих керівників була свідомо ворожою ідеї національного адміністративно-територіального будівництва, як такої, від початку її запровадження. Цей висновок видається нам досить вагомим і важливим для дослідження причин подальшої трансформації адміністративно-територіальної структури УСРР у напрямку унітаризму.

Протягом 1927 – 1928 р. було створено дев'ять російських, три грецькі райони та збільшено кількість національних рад. Червневий Пленум ЦК КП(б)У (3-8 червня 1927 р.) назвав створення національних рад серйозним досягненням радянської влади в галузі здійснення національної політики. [951; с.446] В 1927 р. поляки в складі національного району становили 68,9% населення, євреї – 79,7%, німці – 75,9%, болгари – 73,5%, росіяни – 71,6%. У національних селищних радаєв євреї становили 76,9%, а росіяни – 84,1%. [1294; С.21, 23-24] IV сесія ВУЦВК X скликання (1928 р.) назвала національне районування найкращою формою втілення “національної політики радянської влади, що повністю сприяє забезпеченню культурних і господарських потреб національних меншостей та втягненню останніх в радянське будівництво”. [82; арк. 35]

Кількісне зростання національних адміністративно-територіальних одиниць було відчутним і відображало поступовий перехід місцевих керівників від його саботажу до захоплення ним як таким. II Всеукраїнська нарада по роботі серед національних меншин (листопад 1930 р.) заявила про завершення національного адміністративно-територіального будівництва. Пропозиції виділити ще один грецький і польський райони та 10 – 20 національних сільрад хоча й були внесені до резолюції наради, залишилися на папері. [890; С. 78, 97, 150, 151.]

Розбудова національних адміністративно-територіальних одиниць була надзвичайно складною справою і відчувала на собі вплив безлічі ускладнюючих факторів,

серед яких протягом 20-х рр. була нестабільність адміністративно-територіальної структури республіки загалом. Організація територіальних управлінських структур під час непу набула вкрай суперечливого характеру внаслідок відсутності визначеної концепції приведення територіальних структур у відповідність до економічних потреб, що відбувалося на тлі хронічної господарської пропасниці та економічної дезінтеграції. Цікавість управлінців до вироблення відповідних засад адміністративно-територіального структурування республіки значно підвищилася починаючи з 1928 р., коли Донбас і Дніпровський промисловий райони почали виявляти ознаки сталого економічного піднесення. В цей час в основу районування були покладені господарсько-управлінські принципи генеральності, ієрархічності побудови системи регіонів, економічної обґрунтованості та перспективної спрямованості. [1121; С.87] У визначенні перспектив подальшої оптимізації адміністративно-територіальної структури орієнтувалися на принципи: виробничий, керованості, всесоюзної спеціалізації, територіальної комплексності, єдності адмінподілу, економічного районування. Зауважимо, що вони погано сполучалися з засадами, на яких відбувалося створення національних адміністративно-територіальних одиниць, протиставляли останні логіці загального політичного і господарського розвитку УСРР у складі СРСР. У цей час А. Буценко пафосно заявляв: “Ми не сміємо українізувати поляків за прикладом польської шляхти, яка полонізує українське населення, або молдаван – “культурними методами” румунської сигуранци... Ми прагнемо до повної національної рівності і свободи розвитку всіх народностей”. [1121; С.87-88] – Вибиваючись з логіки адміністративно-територіального й господарського структурування УСРР, національні райони, здавалося, приречені, але були й інші причини їхнього збереження. В існуванні національних адміністративно-територіальних одиниць політичні мотиви переважали всі інші. В цьому на нашу думку й треба шукати підоснову тих докорінних суперечностей та проблем, що супроводжували як створення національних районів, так і їхнє існування.

На думку Б.Чирка формування системи національного районування завершилося в основному на початку 30-х років. [1752; С.47] 1931 р. в УСРР існували 1 084 національні сільради: 379 російських, 252 німецькі, 164 польські, 115 єврейських, 80 молдавських, 46 болгарських, 30 грецьких, 12 чеських, 3 албанські, 2 білоруські, 1 шведська, а також

67 селищних національних рад (56 єврейських, 9 російських, 2 німецькі). Кожна десята сільрада в Україні була національною. [1752; С.47] 1931 р. на території республіки було 8 російських національних районів, 7 німецьких, по 3 грецьких, болгарських та єврейських, 1 польський.

З початку 30-х рр. так зване національне адміністративно-територіальне будівництво у УСРР проявляє виразну тенденцію до згорання. Етапи ліквідації національних районів залишаються не з'ясованими, зустрічаються й помилки. Так, Л.Рябошاپко зауважує, що процес формування національних адміністративно-територіальних одиниць завершився в 1930 р. створенням на Криворіжжі нового єврейського району з центром у с. Ізлучисте. [1614] Цей же рік, за його словами, “став початком поступової ліквідації національного районування”. [1614; С.84] В 1930 р. у зв'язку з ліквідацією округ і будівництвом Дніпрогесу припинив своє існування створений 1929 р. німецький Хортицький національний район, приєднаний до Запорізької міської ради. Далі наведені не цілком правильні відомості про ліквідацію Сартанського та Мангуського національних районів, які за його відомостями були приєднані до Донецької області. [1614; С.209] На підтвердження наведена постанова політбюро ЦК КП(б)У 1932 р. “Про Сартанський і Мангуський національні райони”, в якій йдеться про приєднання названих районів до м. Маріуполя.

Крайню межу національного адміністративно-територіального будівництва в УСРР слід відсунути принаймні до 1934 р., коли внаслідок розукрупнення однойменної адміністративно-територіальної одиниці з'явився грецький Старокараньський район. Втім, це не заперечує того, що протягом 1930 – 1935 рр. основною тенденцією стало поступове зменшення кількості адміністративно-територіальних одиниць під приводом удосконалення адміністративно-територіального устрою республіки та переходу спочатку на 2-х, а згодом – 3-х-ступеневу форму управління. Зміни розмірів, назв, підпорядкування національних адміністративно-територіальних районів відбулися відповідно до Постанови ВУЦВК і РНК УСРР “Про ліквідацію округ та перехід на двоступеневу систему управління” від 2.09.1930 р., яка втратила чинність вже 20.05.1931 р. Згідно з нею до літа 1930 р. мав бути ліквідований і переданий у відання Запорізької міськради Хортицький німецький район; об'єднані Петропавлівський та Станично-Луганський райони, а створений на їх

основі новий російський район отримав назву Верхне-Теплівського; ліквідувався Ботіївський район з віднесенням його території до Коларівського болгарського району. Згідно постанови Велико-Писарівський район отримав статус національно-російського. [937; С.691, 694, 699, 700.] Таким чином, у першій половині 30-х рр. припинили своє існування Хортицький німецький (1930 р.), Ботіївський болгарський (1930 р.), Мангуський і Сартанській грецькі (1932 р.), Терпінянський російський (1933 р.) [987; С.7], Мархлевський польський та Пулинський німецький (1935 р.) райони.

1932 р. в республіці діяли 23 національних райони, 1112 сільських рад і 65 селищних національних рад. Відповідно до нового адміністративно-територіального поділу республіки змінилося підпорядкування районів. У складі Одеської області перебувало 3 німецьких національних райони (Зельцьський, Карл-Лібкхнехтівський, Спартаківський), 2 болгарських (Благоївський, Вільшанський) та Калініндорфський єврейський район. Дніпропетровській області підпорядковувалися 3 німецьких національних райони (Високопільський, Люксембурзький, Молочанський), 2 російських (Кам'янський, Терпінянський), 2 єврейських (Сталіндорфський, Новозлатопільський), Коларівський болгарський і Великоянисольський грецький. У Харківській області було 5 російських національних районів (Великописарівський, Верхньотеплівський, Олексіївський, Путивльський, Чугуївський), в Київській області – польський Мархлевський та німецький Пулинський райони, а в Донецькій області – Сорокинський російський національний район. [1752; С.48]

За урядовими відомостями на 1.11.1933 р. в УСРР залишилося 22 національні райони. [991; С.12] Згодом, як ми бачили, до них додався ще один грецький національний район – Старокараньський.

Вивчення динаміки національного адміністративно-територіального будівництва в УСРР і досі залишається доволі складною проблемою через її внутрішню нестабільність, постійні зміни як в складі національних адміністративно-територіальних одиниць, назвах, підпорядкуванні. Так, скажімо Мархлевський польський національний район протягом свого існування постійно зростає за рахунок приєднання нових сільрад, а навприкінці, навпаки, втрачав їх. Спартаківський німецький район утворювався як Гросс-Лібентальський, Фрідріх-Енгельсівський – як Зельцьський, Карл-Лібкнехтівський – як

Ландауський, Мархлевський – Довбишанський. Були й приклади об'єднання районів: Молочанський і Пришибський німецькі райони 1929 р. були об'єднані в Молочанський, Олексіївський та Старовірівський російські – в Олексіївський, Станично-Луганський та Петропавлівський російські – у Верхньо-Теплівський (1930 р.), Ново-Миколаївський і Будьонновський російські – у Терпінянський. У свою чергу Старокараньський грецький район був створений внаслідок розділення однойменного району зі змішаним населенням. Постійно змінювалися межі районів та кількість вміщуваних ними сільрад. Так, наприклад, польський район у 1926 р. обіймав площу в 620 верств і налічував 42 161 людину, а в 1933 р. площа району становила 856,4 км, а населення – 54 319 чол., [1343; С.85] якщо в 1929 р. в районі була 31 польська сільрада, то в 1932 р. – 34 (всього ж – 38 сільрад). [1241; С.26,27]

Висвітлення історії національних рад і районів на початку 30-х років було б неповним без розкриття впливу на неї адміністративної реформи 1930 р. XVI з'їзд ВКП(б) ухвалив рішення “про скасування округ і зміцнення району як головної ланки соціалістичного будівництва в селі, що повинно [було] привести до рішучого наближення партійно-радянського апарату до села, до колгоспів, до мас...” [951; Т.4. – С.416-417]. Метою реформи було забезпечення безперешкодного контролю держави над колективізованим селом. Зазначалося, що внаслідок реформування не повинні постраждати права, надані національним утворенням (автономним областям, національним районам і сільрадам). Однак реорганізація округ України правдиво призвела до дезорганізації адміністративної роботи і практично паралізувала роботу серед етнічних меншин. Це визнала вже нарада по реорганізації округ (1930 р.) [87; арк. 141 зв].

У низці місцевостей реформу використали для згортання нацменроботи. Так були легалізовані настрої, досить глибоко вкорінені в свідомості не лише місцевих відповідальних працівників, а й вищих ешелонів радянського чиновництва вже наприкінці 20-х років. У висновках НК РСІ про ліквідацію окружних бюро у справах нацмен (23 вересня 1927 р.) зазначалося: “Існуюча форма керівництва роботою серед нацменів через бюро при ОВКах в подальшому становитиме загрозу для виховання у населення

тенденцій повної автономізації державного будівництва в цій галузі.., вже й тепер бюро розцінюється населенням переважно як національні, аніж державні органи” [640; арк. 15].

В 1930 р. подекуди нацменбюро скасували, їхні працівники отримали нові призначення. 9 жовтня 1930 р. в секретній доповідній записці ЦКНМ до ЦК КП(б)У у зв'язку з розвалом нацменроботи та загостренням ситуації в німецьких і болгарських колоніях вказувалося на необхідність введення до штатів райвиконкомів посади нацменінструктора[565; арк. 11-12]. 12 листопада 1930 р. Секретаріат ВУЦВК розглянув це питання, а пізніше були визначені конкретні райони. 15 січня 1931 р. президія ВУЦВК ухвалила постанову “Про введення до штатів деяких райвиконкомів посади інструкторів по роботі серед національних меншин” [574; арк. 39].

Ухвалені заходи, однак, якісно ситуацію не змінили. Авторитет ЦКНМ серед місцевих працівників так упав, що її голова М. Василенко змушений був у листуванні з місцевими органами влади використовувати ім'я ВУЦВК. У циркулярі ВУЦВК (11 жовтня 1930 р.) зазначалося: “РВК і міські ради, які несуть цілковиту відповідальність...за залучення національних меншин до радянського будівництва, за розвиток радянської пролетарської культури, майже зовсім не займаються і не цікавляться цією роботою” [564; арк. 5].

Протягом 1934 р. випадки ліквідації національних адміністративно-територіальних одиниць стали не поодинокими і носили не випадковий характер. 23 листопада 1934 р. Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило “Постанову Вінницького обкому КП(б)У про реорганізацію 18 польських сільрад в українські”. [667; арк. 144] 20 грудня того ж року була підтримана пропозиція Київської обласної організації про реорганізацію ще 7 польських сільрад в українські. [667; арк.192] В 1935 р. вже 40 сільрад ліквідували “як штучно насаджені, населення яких переважно говорить українською мовою”. Тих 12 польських сільрад Вінницької області, які являли з себе залишки національного адміністративно-територіального будівництва в місцях компактного мешкання поляків, стосувалася постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 20 серпня 1935 р., яка наказувала “у зв'язку з масовою засміченістю польськими націоналістами керівницького складу національних польських сільрад (в першу чергу складу голів і секретарів сільрад) ... Київському та Вінницькому обкомам спільно з органами НКВС провести чистку як колишніх, так й

існуючих польських сільрад від націоналістів та інших антирадянських елементів. Замінити керівний склад в польських сільрадах, в першу чергу голів”. [1241; С.48]

Постановою від 17 серпня 1935 р. внаслідок опитування членів Політбюро ЦК КП(б)У було вирішено розформувати Мархлевський і Пулинський райони. З жовтня партійна ухвала була дубльована постановою президії ЦВК УРСР “Про Мархлевський та Пулинський райони Київської області”. Згідно з нею польський і німецький райони були розформовані “В зв’язку з економічною слабкістю..., незручністю обслуговування МТС колгоспів, а також адміністративною черезсмужністю”. [669; арк. 4]

Завершення історії національних адміністративно-територіальних одиниць прийнято пов’язувати з загально відомими постановами Одеського обкому КП(б)У від 5 лютого 1938 р. “Про реорганізацію національних районів Одеської області в райони звичайного типу”; політбюро ЦК КП(б)У від 16 лютого 1938 р. “Про реорганізацію національних районів та сільрад УРСР в звичайні райони та сільради”. [1752; С.130,131] З прийняттям нової союзної Конституції (1936 р.) національні сільради і райони втратили правові гарантії свого існування. В ній, на відміну від Конституції СРСР 1924 р. і Конституції УСРР 1929 р., окремо не оговорювалася можливість утворення адміністративних одиниць етнічних меншин.

4.2. Зміст і особливості діяльності національних адміністративно-територіальних одиниць

Національні ради були не лише складовою адміністративно-територіальної структури республіки, а й основоположним осередком радянської влади як такої. Виділення їх як адміністративно-територіальних формувань наслідувало мету наближення ідеології правлячої партії до народу, проте, було водночас досить трудомісткою витівкою уряду. Практика виділення національних адміністративно-територіальних одиниць мала явно виражений популістський характер. Йдучи на певні

поступки національному селянству, уряд праг максимально використати адміністративно-територіальні новоутворення на користь своєму політичному зміцненню. Керівники республіки розуміли, що не виділення національних рад, а їхня повсякденна робота буде тим жупелом, який формуватиме подальші взаємини влади та населення. Прецедент дійсно багато важив у історії етнополітики як такої, проте значно більш важливою була сутність і наслідки повсякденної роботи цих утворень. Те, що створення національних рад і районів досить критично і виважено сприймалося переважною більшістю урядовців, місцевих керівників і самими етнічними громадами є незаперечним фактом.

Виступаючи на I Всеукраїнській нараді по роботі серед національних меншин, голова Київського окрвиконкому Гулько з цього приводу висловився досить відверто: “Національна справа – це дуже добра річ, але, треба сказати, що ці ради досі не мають свого приміщення. Ці національні ради відкриваються дуже урочисто, кожне відкриття національної ради – свято для всієї округи чи району, але, коли це свято минає, і настають будні, то ця національна рада плаває без руля і вітрил”. [976; С.71]

Становище національних рад і районів у радянській країні було доволі суперечливим, адже їхнє населення за своїми соціальними ознаками скоріше становило суцільну опозицію владі, аніж її опору. З одного боку, ця обставина ускладнювала завдання уряду та КП по контролю і скеровуванню політичної самодіяльності національних рад і районів. З іншого боку, населення пильно і скептично придивлялося до тих змін, які принесла коренізація у роботу місцевих органів виконавчої влади. Отже, робота останніх, перебуваючи на перетині політичних інтересів уряду і населення, відігравала вирішальну роль у так званому процесі радянізації.

В історіографії можна зустріти невідповідні визначення місця національних адміністративно-територіальних одиниць в системі органів виконавчої влади. О.Я. Калакура, зокрема, вважає, що ЦКНМ безпосередньо головувала над національними адміністративно-територіальними утвореннями*. В дисертації дослідник пише: “Особливість національних районів, у тому числі Мархлевського, була в тому, що

* В антитезу авторові нагадаємо виступ Я.Саулевича на I Всеукраїнській нараді по роботі серед національних меншин, який на закиди щодо слабкого керівництва роботою національних районів з боку ЦКНМ відповів наступне: “...Цілком зрозуміло, що ЦКНацмен німецьким РВКом не керує, бо він входить до загальної системи радянських органів... Наші робітники мають завданням сприяння роботі райвиконкомів і проведення тих чи інших заходів серед нацменшин...” [976; С.151.]

вони мали подвійне підпорядкування: відповідному окрвиконкому (згодом облвиконкому) і ЦКНМ при ВУЦВК. Ззовні така приваблива система мала ряд негативних моментів, породжувала паралелізм, тяганину і бюрократизм у вирішенні питань, а накреслені політичні, економічні, культурні заходи щодо допомоги району реалізовувалися повільно та непослідовно”. [794; арк. 56] Автор не конкретизує характер підпорядкування національних районів ЦКНМ, проте порівняння його з вертикальним принципом підпорядкування органів виконавчої влади в цілому позбавляє судження коректності.

Для з’ясування місця національних рад і районів у системі органів влади УСРР пропонуємо акцентувати увагу не на їхній структурній побудові, а на характері вирішуваних ними соціально-економічних і політичних завдань та відповідності останніх інтересам нацменнаселення. Варто визначити, яким чином вони на практиці поєднували функції органів диктатури пролетаріату із репрезентацією інтересів етнічних меншин. У даній частині роботи предметом дослідження стануть соціально-політичні аспекти організації та діяльності національних рад і районів.

Погляд українського уряду на завдання національно-державного будівництва щодо етнічних меншин конкретизував М.О. Скрипник, який зазначав: “Національна сільрада чи національний район - це не тільки орган самоврядування, це взагалі не орган національної персональної автономії, це орган пролетарської влади” [1644; С.26]. Національні адміністративно-територіальні одиниці, таким чином, розглядалися перш за все як форма здійснення диктатури пролетаріату в національному селі, районі, спосіб залучення національних меншин до радянського будівництва, регулювання їхнього соціально-економічного і культурного розвитку.

Виступаючи на I Всеукраїнській нараді по роботі серед національних меншин, новопризначений голова ЦКНМ А.Буценко наступним чином визначив мету державної роботи з національними радами: “... Якогога більше залучення широких мас до безпосередньої участі в роботі наших рад, виконкомів, (виділення Л.Я.) до безпосередньої участі у соціалістичному будівництві, в будівництві нової пролетарської громадськості, пролетарської держави”. [976; С.6] Згодом з’явилися й відвертіші висловлення урядовців щодо змісту роботи національних рад та їхніх виконавчих органів. Зокрема, Д.Мац зауважував, що “в умовах національного району легше було викривати

підступи куркулів, які приховуються під національним прапором, справляти належний опір спробам непманів і куркулів у створенні так званого національного блоку і гальмувати соціалістичне будівництво”. [890; С.102]

Водночас компетенція національних рад та їхніх виконавчих комітетів у рамках діючого законодавства була досить широкою: вони мали вирішувати всі питання економічного, політичного і духовного життя на підпорядкованих територіях, розробляли плани соціального розвитку районів, селищ і сіл та дбали про їх фінансове, матеріально-технічне й кадрове забезпечення, займалися всіма проблемами життєдіяльності – від будівництва до художньої самодіяльності. В зв'язку з цим важливо охарактеризувати стан національних адміністративно-територіальних одиниць у другій половині 20-х років (напрямки діяльності, соціальний, національний склад), розкрити роль, яку відіграли ради і райони у здійсненні завдань соціалістичного будівництва.

Звіти про обстеження національних сільрад вперше знаходимо в матеріалах ЦКНМ за 1924-1925 рр. Нові національні форми повною мірою перейняли недоліки сільрад першої половини 20-х років. Вони являли собою штучні утворення, не зв'язані з повсякденним життям селянства, робота яких зводилася до листування з районним керівництвом і виконання його розпоряджень. Населення фактично не брало участі в їхній діяльності. Застосування класового принципу при доборі голови й секретаря не завжди вело до обрання дійсно кандидатур. Відомості про пияцтво, рукоприкладство, моральний розклад, лиходійство сільрадівської верхівки були непоодинокими. До влади потрапила значна частина осіб, які на новій посаді вели себе не достойно, використовували службове становище для особистого збагачення.

Значні проблеми спостерігалися у сфері забезпечення національних прав. На початку 1927 р. I Всеукраїнська нарада по роботі серед національних меншин відзначила, що лише в Шепетівській окрузі діяльність національних сільрад здійснювалася національними мовами. Переважна більшість національних сільрад, згідно актів обстеження, “нічим не нагаду[вала], що [вона була] національною”. [976; С.29] З одного боку це свідчило про об'єктивні складнощі в запровадженні національних мов до сфери діловодства. З іншого, в цьому проявлявся потяг етнічних меншин до відмежування за національною ознакою як такого. В національних радах населення прагло відмежуватися

від нав'язуваних зверху керівників та здійснюваних ними соціально-економічних заходів, що ж до мови діловодства, то ця проблема посідала значно скромніше місце в низці претензій етнічних меншин до уряду, тим більше, що вони практично не мали історичного досвіду використання власної мови в органах місцевої влади. Другорядність названої проблеми в вочевидь проявлялася в тім, що в більшості національних районів діловодство не було переведене на національні мови і в 30-і роки.

Нарада тим не менше зазначила, що створення національних рад і районів привело до масового втягнення трудящих у радянське будівництво. В доповіді ЦКНМ вказувалося, що воно також сприяло розвитку господарської та культурної ініціативи нацмен населення [976; С.29]. Разом з тим зауважувалося, що в цілому робота національних сілрад потребує поліпшення.

Зміст цього покращення по-різному розумівся у вищих колах радянської адміністрації та на місцях. Надзвичайно цікаві міркування стосовно діяльності національних селищних рад виголосив на I Всеукраїнській нараді по роботі серед національних меншин представник Проскурівської округи Зевін. Він засвідчив, що єврейські селищні ради стали могутнім фактором радянізації єврейства, проте вважав, що адміністративна ефективність нових утворень була сумнівною. Причиною була неспроможність рад впливати на формування місцевого бюджету. Для поживлення їхньої діяльності він пропонував надати останнім право вносити "...корективи стосовно організаційно-бюджетної частини...", бо інакше, наша рада, як орган влади, нічого з себе не являє, в кращому випадку, вона займається культ.-просвіт роботою, в гіршому випадку, вона займається виключно міліцейськими функціями". [976; С.64]

За вцільністю і відвертістю сутнісної характеристики національних рад виступ Зевіна, здається, не має аналогів у радянській літературі. В ньому наочно проявилася боротьба двох таборів радянських будівничих. Один з яких не надавав жодного значення місцевому самоврядуванню, як такому, дбаючи лише про відповідність його конкретних форм партійним настановам. Інший намагався надати формі повноцінного змісту, в якому б втілювалися як інтереси певних етнічних меншин, так і регіонів. У виступі Зевіна проявилася природне прагнення керівників місцевого рівня ставати господарями в

регіонах. Воно просякало наскрізь керівників усіх рівнів, закладаючи підвалини регіоналізму, який в умовах коренізації густо приправлявся виразним етноцентризмом.

Уряд пов'язував покращення роботи національних рад в першу чергу з їхньою спроможністю виконувати поставлені урядом завдання соціалістичної реконструкції села. Головним знаряддям доведення стану національних рад і районів до відповідного рівня вважалася кадрова політика. Тому державні органи в другій половині 20-х років дедалі сильніше впливали на виборчі кампанії, а їхні показники часто підганялися під середньоукраїнські. Загальноукраїнською була тенденція неухильного зростання питомої ваги членів КП(б)У, КСМ, КНС і наймитів (за рахунок позапартійного середняцького і заможного селянства) в складі рад; збільшення частки позбавленців^{**}; превалювання у виборчих кампаніях зовнішніх атрибутів розвитку народовладдя (відсоток явки на вибори, питома вага жінок у сільрадах тощо). Офіційні відомості, здавалося, підтверджували заяви вищих і місцевих урядовців про вирішальні перемоги більшовизму в національному селі. Тим часом ревізування грецьких сільрад 1927, 1928 рр., анкетні обстеження секретарів сільрад у 1928 р., перевірка роботи серед національних меншин Маріупольської округи (27-30 жовтня 1928 р.), доповіді Маріупольського та Сталінського ОБНМ, звіти грецьких райвиконкомів характеризують нежиттєздатність національних сільрад.

Тут, здається, знаходиться основний критерій оцінки результатів національно-державного будівництва в УСРР. Адже національне життя тісно пов'язане із соціальним та економічним. Не зайвим буде повторити, що національно-державне будівництво здійснювалося переважно в сільській місцевості. Згорання непу негативно позначилося на характері міжнаціональних відносин на селі, стало базою зживання плюралізму як в економіці, так і в політиці, отже, у методах і підходах до розв'язання національного питання. Не секрет, що під час їх проведення відбувалася боротьба за владу на селі. І ради в ній виступали перш за все як органи політичні, а вже потім здійснювали економічні

^{**} Суттєвість частки позбавленців була характерною ознакою національних рад і районів. Найбільшою вона була в середовищі євреїв. Обстеження єврейського населення в 1925-1926 рр. виявило, що частка позбавленців серед єврейства становила від 22% (Малин) до 45% (Чуднов), а пересічно – 35% населення містечок Правобережжя. [1528; С.150]

та культурні функції*.

Важливі зміни напрямків діяльності сільрад відбулися наприкінці 20-х років. Вони відображені в доповіді члена ЦКНМ Я.Д. Саулевича на оргнаradі по скликанню II Всеукраїнської наради по роботі серед національних меншин, де підкреслювалося: "...Нацради кепсько здійснюють класову політику в своїй роботі. Становище батрацтва та бідняцтва вимагає відповідних заходів Радвлади" [481; арк. 14-15]. В доповіді також вперше містилася згадка про "єдиний фронт національних меншин" (тобто об'єднання соціальних верств суспільства під гаслами "національної єдності") як протидію колективізації, форму опору заходам радянської влади.

1929 р. став переломним в етнополітиці. У матеріалах ЦКНМ читаємо: "Останній рік - рік широкого перелому серед нацменшин у справі соціалістичної перебудови нацсела, активності в будівництві соціалізму, розгорнутого наступу на непмансько-куркульські елементи, проти шовіністичної ідеології, за братерську співпрацю" [483; арк.26]. 1929 р. розпочав найтрагічніший етап у долі національних автономій. Саме сільради і райони в першій половині 30-х рр. стали провідниками антинародної соціально-економічної політики держави. В цей час національна політика та національні адміністративно-територіальні одиниці були перетворені на знаряддя найшвидшого запровадження колективізації.

Типовим відбитком того нелегкого часу є матеріали V Сартанського районного з'їзду рад, який відбувся 3-5 березня 1929 р. (В ньому взяли участь 203 делегати грецьких сіл, радянських і культурних установ, з них 46 - з правом вирішального голосу і 4 - з дорадчим голосом.) У привітанні зокрема говорилося: "Сьогодні у нас велике свято - ми відкриваємо 5-й районний він же 1-й національний з'їзд рад, сьогодні ми вперше можемо говорити своєю мовою. Завдяки радянській владі ми можемо навчати наших дітей своєю мовою. Лише ради розв'язали національне питання, кожна нація може розвиватися на своїй національній мові, мати свою культуру... Партія та радвлада ставить перед нашим грецьким районним з'їздом завдання - перевести наше селянське господарство на колективне, укріпити союз селянства з робітниками... Ми повинні всі

*□ Це було притаманне органам радянської влади всіх рівнів. Наприклад, Нацменбюро Сталінського ОБКу 24 листопада 1927 р. зазначало: "Радапарат як в окрузі, так і по районах не пристосований для обслуговування нацменнаселення..." [482, арк.48]

думки і сили спрямувати на те, щоби наше господарство поставити на тверді ноги, ми практично повинні здійснити союз робітників і селян і забезпечити робітників хлібом. Ми повинні за 5 років поставити нашу країну в таке становище, коли вона, твердо ставши на ноги, буде здатна дати рішучу відсіч у випадку війни своїм ворогам” [543; арк.10].

Під запаморочливим впливом комуністичної фразеології делегати зосередилися не стільки на розгляді нагальних проблем повсякденного життя, скільки на необхідності підсилення господарської і політичної боротьби з “куркульськими та непманськими елементами”, здійсненні чистки сільрадівського апарату, прискоренні колективізації. Заяви окремих делегатів про відсутність агрономічної та медичної допомоги, тяжкі побутові умови національних шкіл, похибки сільськогосподарської політики потонули в атмосфері колективізаційної істерії. На тридцяти сторінках протоколу з’їзду вміщена неймовірна кількість гасел, які супроводжувалися криками “Ура!” та виконанням Інтернаціоналу. Серед них такі: “Подавляя классовых врагов, подымая творчество масс, будем строить социализм”, “Все излишки хлеба государству”, “Да здравствуют мареновские печи, которые в ближайшее время переустроят весь мир”, “Да здравствует батрачество - опора партии на селе”, “Да здравствует освобожденное батрачество во всем мире” тощо. З’їзд, хоча й був проголошений першим грецьким, був національним лише формально. Відсутня політична самодіяльність делегатів, зібрання лише мало схвалити насаджувані державою настанови і забезпечити їхнє запровадження у життя. У такий спосіб уряд, з одного боку, створював ілюзію народного самоврядування, з іншого, тримав національні ради в жорстких рамках урядового курсу, здійснюючи тотальний контроль за їхньою діяльністю. Власне, це було характерним для органів влади і державних структур усіх рівнів.

На межі 20 – 30-х рр. головним завданням національних рад було назване запровадження суцільної колективізації. Про це йшлося на розширеному пленумі ЦКНМ (28-29 серпня 1929 р.) та II Всеукраїнській нараді по роботі серед національних меншин (листопад 1930 р.).

Курс на колективізацію визначив долю національних сільрад і районів. Колективізація викликала запеклий опір нацменівського селянства, в якому суспільні верстви, які могли б стати носієм ідей соціалістичної перебудови села були

нечисленними. Архіви 1929 – 1930 рр. (обстеження сільрад і районів, зведення про політичне становище і перебіг колективізації, документи місцевих організацій і органів влади) відображають картину глибокої соціально-економічної і політичної кризи, що доповнювалася й загострювалася елементами міжнаціонального протистояння, особливо стосовно українців та росіян.

Відповідно до вимог нового політичного курсу змінився і характер виборчих кампаній. Перевибори сільрад 1929 р. відбувалися під гаслом зміцнення класового складу (тобто, їхньої пролетаризації). З них було вилучено майже половину депутатів (раніше заможні селяни в грецьких сільрадах становили до 34%, болгарських – 20,3%, німецьких – 30,8%, чеських – 47,3%, українських – 11,4%) [505; арк. 69]. Зросла чисельність позбавленців - 6,2% (в середньому по Україні - 4,2%). До складу рад увійшли наймити, яких давніше практично не було. 19% депутатів рад були комуністами.

Форсований наступ на “глитайські елементи” в селах колишніх колоністів означав економічне розорення й політичне безправ'я щонайменше 1/10 частини населення. Додамо відсоток позбавлених виборчих прав через торговельну діяльність, не дивно, що питома вага позбавленців у низці німецьких, болгарських, грецьких сільрад 1929 р. перевищила 1/5 частину їхньої людності.

Коренізація місцевих органів влади впродовж 1925 – 1929 рр. сприяла зростанню довіри нацменівського селянства до радянської влади. Разом із тим на даному етапі з ряду причин (нова система управління, специфіка сільського життя; особливості політики радянської влади щодо селянства, нестача коштів, часу тощо) національні ради і райони не стали справжніми органами народовладдя, хоча така ілюзія штучно створювалася.

З початком суцільної колективізації національні сільради розглядалися урядом тільки як знаряддя запровадження не лише непопулярної, а й антинародної політики. Національні сільради і райони опинилися перед дилемою: здійснювати політику, що, м'яко кажучи, не відповідала інтересам селянства, або чинити опір колективізації, що було пов'язано з небезпекою перетворення на “органи місцевого національного сепаратизму”. Незалежно від вибору на цьому етапі вирішувалася історична доля національних сільрад і районів.

Їхнє існування на початку 30-х років тісно було пов'язане із здійснюваними соціальними та економічними реформами. Уряд України усвідомлював, що успіх перетворень у сільському господарстві залежить від позиції національних сільських рад та районів. Вже 5 лютого 1929 р. IV сесія й президія ВУЦВК ухвалили постанову “Про створення умов для братерського єднання трудящих різних національностей у справі будівництва соціалізму” [87; арк.7]. Агітаційна кампанія 1929/30 рр., крім підготовки громадської думки до здійснення колективізації, мала на меті також і запобігання міжнаціональним конфліктам на її ґрунті.

Важливу роль у цьому відіграла II Всеукраїнська нарада по роботі серед національних меншин (27-30 листопада 1930 р.). Нарада відзначила успіхи республіки в забезпеченні “братерського співробітництва трудящих різних національностей”; підкреслила, що “Україна переує в справі соціалістичного будівництва серед національних меншин”, що вона “показала у справі, як треба по-ленінськи; по-більшовицьки вирішувати національне питання” [890; С.153, 155]. Зауважувалося, що створення національних адміністративно-територіальних одиниць було важливим етапом у розвитку національного руху етнічних меншин країни. Нарада, власне, не стільки узагальнила досвід національно-державного будівництва в Україні, скільки вказала на його завершеність, зосередившись на соціальних питаннях.

На початку 30-х років Україна (як й інші союзні республіки) на підставі загальних положень “Про організацію сільських рад у Союзі РСР” переглянула попередні положення (1927 р.) про сільські ради. В нових положеннях підкреслювалося: “Сільради організують батрацько-бідняцькі й середняцькі маси села, здійснюють заходи по соціалістичній перебудові сільського господарства й побуту села, проводять ліквідацію куркульства як класу на основі суцільної колективізації” [1783; С.265]. Будучи її безпосередніми провідниками, сільради вже 1930 р. абсолютизували свої адміністративні функції, перетворившись на органи державного свавілля.

Згідно з рішеннями II Всеукраїнської наради по роботі серед національних меншин у грудні 1930 р. відбулися дострокові перевибори сільрад, які зв'язали з перевиборами правлїн колгоспів і перетворили на “масову суспільно-політичну кампанію” [890; С.156]. Виборча кампанія 1930-го р. проводилася з урахуванням невдалого весняного наступу на

приватний сектор у селах етнічних меншин. Основною її метою було перетворення сільрад на знаряддя колективізації села. Вибори 1930 р. стали важливим етапом у підготовці другого, більш ґрунтовного й безжалісного натиску цієї експропріаторської політики.

1931 р. став вирішальним у долі національних рад. Саме їхніми зусиллями в переважній більшості сіл етнічних меншин було здійснено суцільну колективізацію, а це позбавило ради докорінної основи - підтримки народу*. Матеріали обстеження національних рад і районів влітку 1931 - взимку 1933 рр. відбивають перевантаженість їх господарчою й політичною роботою, зниження інтересу до питань національного життя. Наслідком запроваджуваної одночасно з колективізацією моделі управління були формалізація та бюрократизація діяльності національних сільрад і районів, їхніх виконавчих органів. Прикметою цього нелегкого часу стали конкурси національних рад України (щорічно проводилися з кінця 20-х років), де ради в умовах колективізації та голодомору змагалися у посадці дерев, будівництві лазень тощо.

Внаслідок адміністративно-територіальної реформи початку 30-х рр. досить серйозно погіршився стан нацменроботи. Кадрові переміщення, викликані реформою, призвели до розмивання місцевого апарату**, формуваного раніше згідно з політикою коренізації. Поруч із зниженням професійного рівня працівників, значно впала питома вага тих із них, хто знав національну мову [1446; С.63]. Скажімо, у 1931 р. в Мангуському районі, де греки становили більш ніж 70% населення, переважна частина працівників не володіла ані греко-еллінською ані урумською мовами [598; арк.62]. Вже в травні 1931 р. греки в керівних органах грецьких районів становили близько 30%, сільрад - близько 40% [591; арк.349], на чолі суспільних організацій (тобто партійних осередків та КНС) їх майже не було. Діяльність сільрад цілком російською мовою. Таким чином, усі надбання політики коренізації в грецьких селах були втрачені.

* Примітними в цьому відношенні є спроби селян Маріупольщини під час звітних доповідей сільрад провести резолюцію: "Сільрада – старе жандармське управління за його роботу минулих хлібозаготівель" [91; арк.1].

** Так, у матеріалах обстеження Мангуського району зазначалося: "Большинство присланных работников в списках РИКа числятся "сбежавшими" за каких-нибудь полгода. За данный срок в район было прислано 20 работников (из них 3 грека), из которых 15 человек, то есть 75% ушли назад, причем 6 человек просто сбежали" [595; арк.90].

Подібні, хоч і менш кричущі процеси, відбувалися в селах німців, болгар, єврейських сільськогосподарських колоніях. Під гаслом зміцнення керівного складу рад і райвиконкомів повсюдно відбувалася руйнація управлінського апарату, сформованого на кінець 20-х рр. Протягом 1930 – 1931 рр. з німецьких колгоспів повсюди наче густим гребінцем вичистили “куркульсько-клерикальні” та “класово ворожі елементи”. Населення виявляло своє ставлення до колективізації та соціально-економічної роботи сільрад зростанням еміграції та переселенням до міст. Що ж до уряду, то він, відчуваючи зміцнілі позиції, відповідав на це спочатку виселенням куркулів і підкуркульників, далі – введенням паспортної системи, а з 1935 р. – масовими депортаціями.

В 1931-1932 рр. ВУЦВК і ЦКНМ ухвалили низку заходів щодо поживлення нацменроботи, проте вони не мали успіху. Її налагодження стримувала також відсутність положення “Про обласні комісії у справах національних меншостей при облвиконкомах”, яке було розроблене лише 1933 р. Важливо підкреслити, що колективізація та адміністративна реформа проходили одночасно, взаємовпливаючи, ускладнюючи тим самим умови існування національних рад і районів.

Перша половина 30-х рр. стала вирішальною в історичній долі національних адміністративно-територіальних одиниць. Будучи безпосередніми провідниками колективізації, вони разом з тим подекуди об’єктивно ставали осередками селянського опору*, який дуже часто набирив форми національного сепаратизму (“єдиний фронт нацменшин”). Перетворення національних сільрад і районів на слухняних виконавців партійних настанов здійснювалося послідовними жорсткими адміністративними заходами. Серед них найголовнішими були: 1) звуження кола повноважень сільрад, оформлене на початку 30-х років у нових положеннях “Про організацію сільських рад...”; 2) “класово витримана політика” виборчих кампаній, результатом якої було усунення від активного політичного життя (а, відповідно, й позбавлення можливості опиратися) опозиційно налаштованого селянства; 3) кадрова політика, що перетворила

* Так, у доповідній записці секретаря Мархлевського райкому Б.Марчевського (березень 1933 р.) йдеться про відвертий супротив сільрадівського активу. Він занотує: “Деякі сільради організують куркульські провокації, здійснюють ґвалт про масовий голод, подають у райвиконком списки на 30-40 голодуючих родин по селу”. [892; С.414-415] Найдовший і найзапекліший опір державі чинили польські та німецькі сільради Правобережжя. Під час голодомору поляки і німці виявили достойну повагу свободи мислення і не крилися у виявленні незадоволення урядовими діями.

представників інших національностей на зняття здійснення колективізації в селах етнічних меншин; 4) адміністративна реформа, що безпосередньо зв'язала центральні органи державної влади з районами.

До початку весняної колективізаційної кампанії 1931 р. опір національних рад Південної України в цілому був зломлений. Це, з одного боку, привело “до вирішальних перемог на фронті колективізації”. З іншого, почався процес “ поступового відмирання ” національних автономій, які вже давно перестали бути органами народної влади. Їхня робота бюрократизувалася й формалізувалася. Незатухаючий осередок селянського опору суцільній колективізації сформувався на Правобережжі – в польському Мархлевському та німецькому Пулинському районах. Непоказні досягнення колективізації в цих західних районах, непримиримість населення, близькість кордонів спонукали уряд до поступового розмивання названих районів як національних. У 1932 – 1934 рр. внаслідок низки адміністративно-територіальних змін поступово зменшилася кількість національних сільрад і відбулися значущі доселення в прикордоння українського селянства, внаслідок яких національні райони поступово перетворювалися на змішані. В 1935 р. масові депортації поляків і німців та законодавча ліквідація Мархлевського та Пулинського районів діагностували справжню позицію КП у національному питанні і визначили близьке майбутнє інших, номінально національних, адміністративно-територіальних одиниць.

4.3. Виборчі кампанії 20-х – першої половини 30-х рр. та участь етнічних меншин у виборах

Історія національних рад найтіснішим чином зв'язана з еволюцією суспільства та політичної системи в УСРР. Виборчі кампанії 20 – першої половини 30-х рр. є однією з найскладніших і найхарактерніших сторінок політичного життя суспільства, загнаного в щільні лабети пролетарської диктатури. Втім, ми не схильні розглядати розвиток радянської виборчої системи як однолінійний процес. Принаймні протягом 20-х рр. він

робив досить цікаві “зигзаги”. Значущий вплив на характер виборчих кампаній та участь у них етнічних меншин справили політика коренізації загалом і діяльність національних рад, зокрема. М. Журба свого часу зауважив, що “... під час виборів до (національних – Авт.) сільських рад відбувалася справжня боротьба національного з класово-інтернаціональним”. [1260; С.170]

Вважаємо за потрібне відзначити, що історія виборів до національних рад і районів була надзвичайно динамічною і віддзеркалювала загальний поступ радянської політичної системи. Десятиріччями дослідження участі етнічних меншин у виборах перш за все пов'язувалося з мірою підтримки радянської влади тими чи іншими етносами та окремими етносоціальними групами. В історіографії досить міцно затвердилася думка, що найбільш міцними політичними позиціями більшовиків були в середовищі євреїв і росіян, а найбільш хиткими – серед поляків. Масовий шар документальних джерел по виборчих кампаніях у середовищі етнічних меншин, особливо в місцях компактного мешкання, дозволяє детальніше прослідкувати співвідношення політичних сил під час виборів до національних рад, з'ясувати політичні програми чи окремі політичні вимоги певних етнічних меншин та їхню трансформацію відповідно до змін політичної ситуації в країні. Досі актуальною науковою проблемою залишається визначення питомої ваги власне більшовицького електорату в середовищі етнічних меншин як під впливом коренізації, так і загальної політичної стратегії більшовизму.

Проблема невідповідності рівня політичної активності, форм суспільної активності етнічних меншин тактичним і стратегічним інтересам КП становило основу політичної роботи в їхньому середовищі. Протягом перехідного періоду мало бути виконане завдання “політичного перевиховання” трудящих етнічних меншин і політичної ізоляції опонентів більшовизму. Окреслена концепція політичної роботи особливої ваги в контексті запровадження демократичної державної моделі, якою теоретично була радянська. В умовах прямих виборів радянська влада могла залишатися з ідеологічної точки зору комуністичною, а з соціальної – пролетарською лише за умови кількісного домінування виборців, що були б носіями комуністичної ідеології. В селянській державі добитися бажаного результату можна було лише за рахунок усунення від виборів (принаймні на термін їхнього “ідеологічного дозрівання”) усіх, хто не відповідав

соціальним вимогам уряду і виявляв себе непослідовним у питаннях марксистсько-ленінської ідеології. Практика позбавлення виборчих прав ідеально слугувала меті штучного формування електорату КП під час виборів. З числа виборців вилучалися не лише колишні можновладці й “царські служаки”, а й трудове за своїм характером середнє й заможне селянство, служителі релігійних культів, місцева інтелігенція, а також часто-густо й незаможне селянство, так звані підкуркульники, як класово несвідомі.

Боротьба за електорат, таким чином, ставала основним питанням у визначені політичного спрямування села й через те визначала складні й суперечливі стосунки між державою та етнічними меншинами. Гостроту цих стосунків яскраво унаочнював той факт, що в більшості селищ етнічних меншин населення різко заперечувало можливість голосування за списки та кандидатури від райвиконкомів.

Уряд усвідомлював необхідність наочних змін у роботі виборчих комісій та підходах до формування складу рад і виконкомів. Не маючи наміру поступатися в галузі соціально-класових засад комплектування місцевих осередків радянської влади, він вже 1924 р. зробив суттєві корективи в галузі етнічного представництва. Жовтневий 1924 р. обіжник ЦК КП(б)У поруч з обов'язковістю висування членів КНС та наймитів пропонував забезпечити представництво в радах національних меншин відповідно “національному складові населення ... місцевості”. Наступним кроком у коренізації рад стало виділення національних рад і районів.

Створення національних рад і районів стало переломним моментом у поступовому опануванні більшовиками свідомістю і формами політичної активності найширших верств населення. Саме з їхнім виділенням і проведенням 1925 р. першої виборчої кампанії національними мовами розпочинається переможна хода більшовизму в національному селі. Діяльність національних рад і районів найтіснішим чином була пов'язана з проблемою участі етнічних меншин у роботі радянських органів влади та виборів до їхніх виконавчих структур.

Загальновідомою є незначна участь етнічних меншин у виборчих кампаніях початку 20-х рр., що пояснювалося комплексом політичних, господарських і суспільних чинників. На думку істориків абсентеїзм виборців став відправним пунктом корекції внутрішньої політики більшовиків стосовно етнічних меншин. У тимчасовій інструкції

ВУЦВК і ЦКНМ “Про роботу комісії нацменшин при губвиконкомах щодо польського населення” (серпень 1924 р.) йдеться про недостатню участь поляків у виборчих кампаніях попередніх років. Інструкція рекомендувала висувати в радянські органи відданих комуністичній владі і популярних серед місцевого населення польських бідняків і робітників. III з’їзд рад СРСР у 1925 р. доручив ЦВК СРСР вводити до всіх виборних радянських органів представників національних меншин у місцях їхнього мешкання. [1783; С. 276]

Проте на початку коренізації участь етнічних меншин у виборах залишалася непоказною. У доповіді ВУЦВКу “Про пророблену роботу серед національних меншостей” (січень 1926 р.) визнається, що втягнення національних меншин у радянське будівництво просувається надзвичайно повільно. За відомостями Л.Рябошапка політичний абсентеїзм серед національних меншин 1925 р. був досить високим і місцями доходив до 10%. [1614; С.86] За нашими відомостями, явка виборців на ділянки в селах етнічних меншин була значно меншою. Архівні джерела цього часу засвідчують, що жінки в селах етнічних громад (меноніти, греки, болгары та ін.) на вибори практично не з’являлися. В низці селищ за відсутності кворуму збори скликали по декілька разів, або посиляли чоловіків за дружинами для збільшення кількості виборців. Зважаючи на ту обставину, що жінки становили щонайменше половину населення, їхня масова відсутність зставляє зменшити абсолютні показники активності виборців принаймні вчетверо. Отже, явка етнічних меншин на збори в середині 20-х рр. не перевищувала 50%, і це підтверджується масою документальних свідчень.

Такі показники, зрозуміло, були надто непоказними, щоб на них можна було вибудувати концепцію народної підтримки більшовицької влади. Ставка КП на політику коренізації, як засіб донесення комуністичних ідей у маси та підвищення їхньої виборчої активності, виявилася правильною і досить скоро стала приносити політичні дивіденди.

1925 – 1926 рр. стали переломними в становленні засад радянської виборчої системи в тому сенсі, що поруч із дотриманням принципу класовості в комплектуванні сільрад і райвиконкомів, влада починає приділяти значну й зростаючу рік від року увагу створенню ілюзії того, що радянська влада є “своєю” для трудящого селянства, кров від крові, плоть від плоті, - дітищем трударів села. Ефект “вкорінення” радянської влади (або

“радянзації” етнічних меншин) досягався за рахунок коренізації місцевих органів влади, запровадження мов у роботу виборчих комісій, рад, агітбригад тощо.

1925 р. виборча кампанія в низці місцевостей УСРР уперше здійснювалася рідною мовою місцевого населення. Представники етнічних меншин були введені до всіх виборчих комісій. Мовами окремих національних меншин друкувалися виборчі списки й бюлетені. Звітуючи перед ЦВК СРСР, ВУЦВК інформував про рівномірніше представництво національних меншин в органах влади. [1077; С.93] Відчутно змінилася на краще активність виборців. Досить високою була явка на вибори серед поляків – 63,5%, у той час як пересічно по республіці вона становила 54%. [1241; С.14] В середині 20-х рр. виборчі кампанії в менонітських селищах відрізнялися надзвичайно низькою активністю, а то й відвертим саботажем населення. Певне пом’якшення законодавства щодо позбавленців і виділення національних рад трохи покращили ситуацію. Як відомо, 1925 р. вибори проводилися німецькою мовою, тоді ж, за словами виборців, вони вперше обирали “до рад своїх людей”. [879; С.196]

Постанова ЦК КП(б)У “Про перевибори сільрад” (26.12.1925 р.), певне в очікуванні значних перемог радянської влади, ґрунтованих на розгортанні політики коренізації, зобов’язала партійні організації перетворити виборчу кампанію на демонстрацію завоювання середняка компартією, зміцнення її союзу з незаможником. За висновками М.Журби під час виборчих кампаній 1925 – 1926 рр. коло виборців значно збільшилося, причому “поширеним явищем було висунення кандидатур середняків і навіть заможних селян від імені громадських об’єднань”. [1260; С.173]

Певна лібералізація виборчої практики в 1925 – 1926 рр. доповнювала відповідну лібералізацію селянської та податкової політики, що мали на меті нагромадження селянських ресурсів напередодні індустріалізації. Багатонаціональне село УСРР сприйняло послаблення 1925 – 1926 рр. як довгоочікуваний поворот влади обличчям до селянства та його потреб. Зменшення частки позбавленців навело селян на думки про запровадження в скорому майбутньому загального виборчого права без обмежень. [1260; С.174] Перші здобутки коренізації вкупі з соціально-економічною лібералізацією викликали сплеск політичної активності села. Частка середняків у сільрадах у цей час виявилася чи не найвищою за всю історію непу, послабшав антикуркульський прес. В усіх

етнічних громадах спостерігалися активізація критики діяльності попередніх складів сільрад, висунення альтернативних списків. Серед вимог селянства на перевибірних зборах називалися прискорення землевлаштування, пом'якшення загальної селянської політики, доступ до кредитування, зменшення податкового тиску, покращення медичного та ветеринарного обслуговування, відбудова шкільної мережі. Значно рідше селянство висловлювалося за повернення конфіскованих під час воєнного комунізму реманенту, худоби, майна, громадських земель. Отож, стимулом політичної активності селян у цей час були господарські та побутові негаразди селянського класу як такого. Більш напруженими були виборчі кампанії в місцях розселення колишніх колоністів, які претендували на повернення втрачених за часів аграрної революції земельних ділянок. Втім, завдяки виділенню національних адміністративно-територіальних одиниць ці суперечності досить скоро вдалося послабити. Таким чином, у середині 20-х рр. політичною платформою всіх етнічних груп селянства був загальний селянський демократизм, який партійні документи кваліфікували як “плебейський”.

Якщо лібералізація 1925 – 1926 рр. у середовищі національного селянства викликала виборчий ентузіазм, то реакція з боку уряду була іншою. Проаналізувавши основні соціально-економічні показники розвитку країни та соціальний склад органів місцевої влади, уряд прийшов до цілком логічного висновку про загрозу пролетарській державності з боку приватного виробничого сектору й неможливості забезпечити більшовицьку більшість у сільрадах парламентськими методами. Небезпека “виродження” диктатури пролетаріату у демократичне суспільство була очевидною і, за умови збереження окресленого соціально-економічного та політичного курсу, могла відбутися протягом найближчих років. Збереження надбань пролетарської революції в СРСР було можливим лише за чіткого дотримання розробленої В. Леніним концепції соціально-економічного та політичного розвитку країни перехідного типу. Сутність її, як відомо, полягала в одержавленні стратегічних засобів виробництва, зростанні кооперативного сектору, обмеженні політичних прав опозиції та однопартійній політичній системі.

Повернення до ленінських засад організації суспільно-політичного життя відбулося вже 1927 р. разом з черговим ужорсточенням виборчого законодавства.

Специфікою наступного періоду суспільно-політичного життя в національному селі було оригінальне поєднання ліворадикальних методик керування виборчим процесом із яскравим національним колоритом виборчих кампаній, яке забезпечувало пом'якшення суспільних конфліктів на селі. Протягом 1927 - 1928 рр. загальне радянське та виборче законодавство були доопрацьовані відповідно до потреб зміцнення економічних і політичних позицій більшовизму. Цій меті були підпорядковані відповідні зміни в положеннях про сільські ради, районні виконкоми та районні з'їзди рад (1927 р.), ЦКНМ та її місцеві органи (1928 р.), врешті, - Конституції УСРР 1929 р.

Розгорнуту програму організації виборів у місцях мешкання етнічних меншин запропонувала I Всеукраїнська нарада по роботі серед національних меншин, яка на десятому році існування радянської влади нарешті чітко окреслила порядок ведення виборчих кампаній, зокрема, визнала хибною практику створення виборчих діляниць за національною ознакою, які місцями виокремили для євреїв, татар, росіян. Оскільки на початку 1927 р. нацменпрацівникам вже було відомо про розширення переліку категорій позбавленців, I Всеукраїнська нарада по роботі серед національних меншин наголосила на необхідності найширшого застосування національних мов у роботі виборчих комісій для упередження можливих міжетнічних конфліктів.

Теза про вкорінення комуністичних ідей у свідомість мільйонів трудящих стала лейтмотивом офіційних урядових заяв, підтвердженням чого вважалася позитивна динаміка виборчої активності етнічних меншин. Водночас замовчувалося усунення від виборів все більшої частки людності, нав'язування списків кандидатур, поширення всіляких "чисток" серед кандидатів. Вибори 1927 р. проходили під гаслом позбавлення заможного селянства доступу до влади на селі. В Коларівському болгарському районі частка комнезамівців у радах зросла порівняно з 1926 р. втричі, у грецьких сільрадах вона сягнула 39,9%. 84% голів польських сільрад були членами КНС чи Робітземлісу. [1260; С.176]

Поряд з безперечними позитивними тенденціями стосовно рівномірнішого представництва етнічних меншин в органах влади, особливо місцевого рівня, спостерігалися явні диспропорції у їхньому представництві в органах середнього та вищого рівня.

Таблиця 4.3.1[1783; С.281]

Коренізація органів влади в 1925/1926 рр.

	1925 р.		1926 р.	
	Українці	Меншини	Українці	Меншини
Міськради	37,8	62,2	46,1	53,9
Сільради	87,8	12,2	88,5	11,5
Райвиконкоми	79,1	20,9	79,2	20,8
Окрвиконкоми	63,2	36,8	60,0	40,0
ВУЦВК	55,9	44,1		

Важливо зауважити, що домінування етнічних меншин серед членів міськрад досягалося за рахунок росіян і євреїв. У 1925 р. росіянами були 35% загальної кількості членів міськрад, а євреями – 21,5%. 1926 р. 26,8 та 20,3% відповідно. [1752; С.50]

Основні характеристики етнічного складу органів влади та представницьких форумів УСРР унаочнює таблиця, складена Л.Рябошапком [1614; С.87]:

Таблиця 4.3.2

Представництво національних меншин у деяких радянських органах влади (1927 р.)

Органи влади	Представництво національності (%)						
	Росіяни	Євреї	Поляки	Німці	Білоруси	Молдавани	Інші
Сільради	5,5	1,5	1,5	1,5	0,2	0,9	1,0
Міськради	25,6	19,3	1,6	0,5	1,7	0,3	2,2
Голови сільрад	4,2	0,9	2,0	2,4	0,1	0,7	0,9
Районні з'їзди рад	8,9	3,3	1,36	1,3	0,5	0,7	1,4
Округні з'їзди рад	15,7	9,1	1,7	1,1	1,2	0,2	2,1
X Всеукраїнський з'їзд рад	22,6	8,6	2,9	1,3	1,5	1,0	-

З таблиці видно, що представництво етнічних меншин у низових органах радянської влади та серед голів сілрад на 1927 р. в цілому вже відповідало генеральному напрямкові коренізації – висуванню на ці посади представників місцевого населення, що проявилось у відповідності їхньої частки у органах представницької влади до частки в населенні міст і сіл. Що ж до питомої ваги росіян та євреїв серед делегатів окружних та всеукраїнського з'їзду рад, то вони суттєво перевищують їхню питому вагу в населенні республіки. Водночас помічається недопредставлення поляків і колишніх іноземних колоністів у складі окружних і вищого органу законодавчої влади республіки. Пояснюється це особливостями радянської виборчої системи 20-х рр., яка за допомогою виборчих квот забезпечувала суттєвість представництва робітників та військовослужбовців (серед яких росіяни та євреї становили більшість) на з'їздах рад. Отже, на вищих рівнях влади наслідки політики коренізації нівелювалися, не припускаючи жодного “перегрупування сил” на вищих щаблях влади на користь дрібнобуржуазних сил, тобто селянства, яке, як ми бачили, в етнічному розрізі було представлено не лише низкою етнічних меншин, а й українством.

За відомостями, опублікованими Л.Рябошапком, явка виборців національних меншин у 1926 р., за винятком росіян, була вищою за пересічну (51,9%) по УСРР. У виборах взяли участь 61,1% євреїв, 57,6% німців, 57,5% поляків, 52% болгар. [82; арк.20-21] 1926 – 1927 рр. явка на вибори по окремих нечисленних меншинах становила: 59,6% серед шведів, 57,2% - чехів, 53,1% – албанців, 52,6% – молдаван, 42,2% – білорусів. У 1928 – 1929 рр. відповідні показники були наступними: 71,7% у чехів, 68,2% – шведів, 67,8% – білорусів, 62,5% – албанців, 60,4% – молдаван. На виборах 1929 – 1930 рр. пересічний показник явки на вибори в середовищі етнічних меншин становив 66,6%, а українців – 64,6%. [82; арк. 20-21] З наведених даних Л.Рябошапко робить висновок, що “формально нечисленні національні меншини головно підтримували заходи радянської влади і пропонувані нею кандидатури”. [1614; С.88] На нашу думку, згадані показники не є підставою для таких висновків. Те, що підтримка заходів радянської влади була не переконливою в усіх етнічних і соціальних верствах УСРР, визначило подальше ужорсточення виборчого законодавства і постійне зростання частки позбавленців протягом другої половини 20-х рр. Отже, картина так званої підтримки трудящими заходів

радянської влади забезпечувалася не стільки за рахунок їхньої реальної радянзації, скільки шляхом максимального усунення від волевиявлення радянської опозиції.

Вже червневий пленум ЦК КП(б)У (3-8.06.1927 р.) та X з'їзд КП(б)У (20-27.11.1927 р.) головним результатом виборів назвали політичну ізоляцію куркуля, зміцнення бідняцько-середняцького союзу та його керівну роль у сільрадах. [951; С. 46,495,496.] Зростання питомої ваги членів партії та КСМ у сільрадах та їхніх виконавчих органах розцінювалася як генеральна мета і закономірний результат зміцнення радянської влади на селі.

Сучасники зауважують, що вибори 20 – 30-х рр. супроводжувалися численними порушеннями прав людини та широким позбавленням виборчих прав значних груп населення. Вже інструкція про перевибори 1927 р. довела частку позбавленців серед менонітів від 24 до 55%, причому більшість з них була позбавлена виборчого права за використання найманої праці в минулому. [676; арк.71] Але “незважаючи на це, радянська влада намагалася дотримуватися формальних вимог рівного представництва усіх національностей в органах влади, адже це подавалося як доказ правильного проведення національної політики”. [1614; С.89] Наведене висловлення не цілком відображає специфіку радянської виборчої системи й практики 20-х рр., проте “формальний конструктивізм” представництва етносів у структурах радянської влади складався саме протягом 20-х років і штучно підтримувався політичною системою СРСР протягом усього періоду її існування.

Розпочатий у 1927 р. політичний наступ на заможні верстви села набув свого апогею напередодні суцільної колективізації. Виборчий механізм 1929 р. звівся до “...цілеспрямованої селекції майбутнього складу сільрад із числа соціально близьких більшовицькому режиму прошарків національного села”. [1258; С.178] У переддень колективізації представництво комнезамівців і членів спілки Робітземлісу порівняно з 1927 р. у російських сільрадах зросло з 23,1 до 46,1%, грецьких – з 36,1 до 61,3%, болгарських – з 36,9 до 60,2%, німецьких – з 27,2 до 46%, єврейських – з 21,1 до 40,1% відповідно.

Далі зростала частка позбавленців. Коливання питомої ваги позбавлених виборчих прав у різних етнічних групах були значними: в німецькому Люксембурзькому районі вона

сягала 6,2%, Карл-Лібкнехтівському - 17%, єврейських містечках Проскурівщини – 43,5%, а в окремих національних сільрадах Мінковецького району – 65%. [1258; С.179]

Характерною ознакою виборчих кампаній 1928 – 1929 рр. стало зростання частки позбавленців за рахунок селян - членів селянських громадських об'єднань, зокрема кооперативних. Причини прискіпливої та жорсткої виборчої політики влади з'ясувалися наступного року на фоні наступу суцільної колективізації і насадження нового ладу суспільного життя. Влада передбачливо зрощувала такі ради, що були спроможні запровадити в життя її карколомні настанови. 31 січня 1930 р. ЦВК СРСР ухвалив постанову “Про дострокові перевибори сільських рад і райвиконкомів в районах суцільної колективізації”, яка запропонувала республіканським ЦВК та окружним виконкомам на основі виборчого законодавства провести перевибори у тих місцевостях, де суцільна колективізація ще не розпочиналася. [950; С.137,138]

У виборчих кампаніях межі 20 – 30-х рр. найбільш очевидно проявлялося прагнення більшовицької партії опанувати всі царини суспільного життя, її зверхне, зневажливе ставлення до “мас”, думку і волю яких вона, вміло маніпулюючи людськими слабкостями, скеровувала в потрібне їй річище, відмовляючи народів країни в праві мати власний погляд на зміст і мету свого існування. Матеріали II Всеукраїнської наради по роботі серед національних меншин красномовно ілюструють сутність діяльності національних рад і районів, їхніх виконавчих органів та політичну ситуацію на селі, охопленому суцільною колективізацією. В доповіді голови ЦКНМ М. Василенка цілком відверто змальовані обставини діяльності національних рад та вимоги уряду щодо організації перевиборів. З них видно, що на той час місцеві ради фактично були органами диктатури держави, яка перебуваючи в стані війни з власним народом, намагалася виправдати свої антинародні заходи “волею трудящих” та їхнім прагненням нового життя. Серед вимог до діяльності місцевих рад називалися підсилення контролю за складом виборчих комісій та складанням списків виборців; прискіплива перевірка роботи рад (зокрема стану виконання господарсько-політичних кампаній); вигнання куркулів та підкуркульників зі складу рад і колгоспів. Зі складу грецьких сільрад, зокрема, було “вичищено” близько 37,5% попереднього складу. Зросла питома вага незаможників (18%), основну частину становили середняки (73,8%). Збільшилася чисельність партійців

(26,2%), членами КНС були 60% обраних, 91,2% становили колгоспники [715; арк.276]. Протягом 1930-1933 рр. у грецьких селах "вичистили" в середньому 20% працівників радапарату. У створеній на виборах ідеологічній атмосфері участь населення у виборчому процесі все більше ставала не висловленням його політичної волі, а ніби тестом на політичну лояльність. 1930 р. у виборах взяло участь 70,3%, а в 1931 р. - вже 91% грецького селянства.

Представники національних адміністративно-територіальних одиниць та БНМ зі свого боку зосередилися на практичних проблемах організації виборчих кампаній, які ще рядилися в національно-радянську форму. Серед найпоширеніших хиб передвиборчої кампанії 1930 р. були названі брак відповідної літератури національними мовами (Запоріжжя, Маріупольщина, Сталінщина, Пулинський район); відсутність виборчих карток національними мовами (Коларівський, Високопільський, Калініндорфський райони); відсутність виборчої інструкції мовами етнічних меншин; спроби створення національних виборчих дільниць (татари і вірмени); неспроможність райвиконкомів звітувати перед виборцями мовою місцевого населення (російські села Полтавщини, Вільшанський болгарський національний район). [890; С.13-24, 25, 27, 31, 33, 35, 147-149.]

Політичний переворот початку 30-х рр. неоднозначно позначився на характері виборчих кампаній та участі в них етнічних меншин. З одного боку, деспотичні методи запровадження суцільної колективізації спричинили подальшу формалізацію виборчих кампаній. II Всеукраїнська нарада по роботі серед національних меншин відверто визнала, що звітно-виборча кампанія 1930 р. часто зводилася до заповнення секретарем сільради анкети, надісланої райвиконкомом. [890; С.30] З іншого боку, колективізація в низці місцевостей викликала природне підвищення політичної активності і боротьби селянства, які проявлялися й під час виборчих кампаній. З 1930 р. відзначається сплеск виборчої активності селянства, який віддзеркалював його спроби вплинути на хід колективізації парламентськими засобами. Антиколективізаційні виступи на виборчих зборах зафіксовані в політичних зведеннях з усіх національних районів УСРР. Спільними для більшості виборчих зборів були відмова голосувати за райвиконкомівські списки, висування кандидатур від громад. На хвилі селянського невдоволення болгари

голосували за ліквідацію національного району, намагаючись в такий спосіб позбавитися від нав'язаного керівництва. Надзвичайно цікавий приклад селянської активності навів М. Журба. – В лютому 1930 р. в польському селі Велика-Радогощ Плужанського району Проскурівщини сільська сходка обрала новий склад сільради, селяни ухвалили розібрати усуспільнене майно, розформувати колгосп, вимагати звільнення заарештованих односельців, а в разі відмови вирішили силою прориватися через кордон до Польщі. [1258; С.182] Реанімація сільського сходу, як альтернативного органу влади, свідчила про глибоку кризу радянської влади та створеної нею політичної системи. Криза ця була подолана бузувірськими методами, і вже під час голодомору селянство вочевидь зневірилося в своїй здатності впливати на життя країни. Надалі так званий демократизм радянського суспільства слід кваліфікувати як фіктивний, ґрунтований на зневазі до власного народу та його волі.

Політичне вбивство куркуля, позбавлення його можливості впливати на хід виборів до рад стали лейтмотивом передвиборчої роботи національних рад і районів протягом здійснення суцільної колективізації. Пошуки й переслідування куркулів та їхнє вигнання з національних рад не припинялися до середини 30-х рр., коли за ними намертво закріпилося тавро ворогів радянської влади, колгоспного ладу та народу. Під час передвиборної кампанії 1934 р. “куркулів” викрили у Дашівській єврейській сільраді Іллінецького району (Вінниччина), Липинській польській сільраді Городницького району (Волинь), Непознаньській німецькій сільраді Ємільчинського району (Волинь) та у виборчому с. Вороніно російського Путивльського району. [1158; С.19] Не зайвим буде нагадати, що вміщені в статті співробітника Відділу національних меншин при ВУЦВК А. Гітлянського відомості передували ліквідації в наступному 1935 р. польського і німецького національних районів, масовим депортаціям поляків та німців, і відображали запеклу боротьбу уряду за завершення суцільної колективізації в лісостеповій смузі України.

Явка виборців на вибори у післяголодному 1934 р. практично досягла показників “золотої ери” брежнєвських часів і склала в єврейському Новозлатопільському районі 98,6%, російському Сорокинському – 95,4%; німецькому Люксембурзькому – 96,2%, болгарських Вільшанському і Благоївському – 93,2% та 91,1%, Калініндорфському

єврейському – 96,4%; Спартаківському німецькому – 90%; Сталіндорфському єврейському – 90,6%; Великоянисольському грецькому – 90%; Коларівському болгарському – 92%.[1783; С.288] У албанських радах явка виборців становила 96,5%. Такими само високими показниками звітували виборчкоми наступної кампанії 1935 р. Так, зокрема, на вибори з'явилося 91,9% болгар, 90,2% євреїв. [1131] Втім, у цей час ще не виключалася й критика роботи виборчкомів. Ю.Войцехівський у своїй статті навів факти недотримання інструкції Центрвиборчкому, внесення до списків виборців неіснуючих осіб, відсутність наказів виборців, відмови євреям і полякам в обслуговуванні рідною мовою (Молочанський, Путивльський, Ємільчинський, Березівський, Барашівський райони), пасивність населення при обговоренні звітних доповідей (Великописарівський район), критики діяльності керівництва рад. [1131]

Наприкінці досліджуваного періоду національний склад місцевих рад виглядав наступним чином:

Таблиця 4.3.3 [997; С.151]

Національний склад рад у 1934/1935 рр.

Ради	Представництво національності (%)					
	Росіяни	Євреї	Поляки	Німці	Молдавани	Інші
Міські та селищні	23,2	15,2	0,9	0,5	0,2	3,9
Сільські	5,7	2,2	1,9	1,7	1,0	1,4

Порівняння даних Таблиць 4.3.1 – 4.3.3. говорить за те, що в першій половині 30-х рр. ще зберігалися надбання політики коренізації в УСРР стосовно відповідного представництва етнічних груп у низових органах радянської влади. Це, зокрема, проявилось в тенденції подальшого зменшення частки росіян та євреїв у міськрадах. Що ж до представництва етнічних меншин у сільських радах, то вона залишалася практично не змінною. На нашу думку, саме коренізація низового апарату виконавчої влади надала політичному перевороту початку 30-х рр. надзвичайної сили, визначила його перемогу і дозволила режимові, що запроваджував карколомні заходи нелюдськими заходами, апелювати до гасел народовладдя та демократії.

4.4. Нерадянські суспільно-політичні рухи в контексті суспільно-політичного життя Радянської України

Мета опанування громадянською свідомістю етнічних меншин УСРР та спрямування її в радянське річище була надзвичайно актуальною на початку політики коренізації. З перших років існування більшовицький режим характеризувала невідповідність проголошуваних гасел і дійсних заходів по регулюванню суспільно-політичної ситуації. Всупереч конституційним заявам про всебічну підтримку громадських організацій трудящого люду, уряд здійснював політику жорсткого контролю за створенням та діяльністю громадських організацій, керуючись принципом монополізації політичного життя та думання більшовицькою партією.

Найбільш послідовною та непримиренною була позиція більшовиків у питаннях припустимості існування будь-яких політичних партій, окрім ВКП(б). У 20-х рр. шляхом внутрішньої розкладницької роботи та репресій більшовицька диктатура витравила з суспільного життя, або принаймні завела в глибоке підпілля політичні партії республіки, як загальноукраїнські, так і національні. Принагідно зауважимо, що суспільно-політична активність окремих етнічних громад та гострота “національного питання” в їхньому середовищі мали суттєві відмінності, вимоги національного характеру відігравали нерівнозначну роль в суспільно-політичних колах найчисельніших етнічних меншин України, які разом з українцями становили основу народу республіки.

Росіяни аж до кінця 20-х рр. не висували власні національні інтереси в якості пріоритетного напрямку своєї громадської позиції і як правило не протиставляли їх загальній політиці радянської влади, оскільки в широких колах громадськості соціалістична революція асоціювалася з російською революцією.

Доволі пасивною протягом непу залишалася суспільно-політична позиція поляків України. Характерною ознакою політичного мислення польської громади була орієнтованість на сусідню Польщу та прагнення об'єднатися з історичною батьківщиною. Значна залежність польської громади від оцінок радянської влади з боку польського уряду та католицького священства визначала характер громадянської поведінки етносу в

складі УСРР та його перманентну опозиційність до заходів більшовицького уряду. Найбільшого поширення в середовищі польського селянства набули напівлегальні релігійні гуртки, які унаочнювали досить складні взаємини громади з більшовицьким режимом.

Німці України займали досить активну суспільну позицію, гуртувалися в громадських та кооперативних організаціях. Ними не зафіксовано жодної спроби громади протягом 20-х рр. створити політичну партію, яка б ставила собі за мету презентацію та відстоювання прав меншини в СРСР. Характер громадської активності німців обумовлювався особливостями релігійних громад. Прояви антирадянськості в середовищі німців-католиків мали багато спільного з поляками, оскільки їх зв'язувала спільна історія церкви в УСРР. Протестанти (особливо меноніти) характеризувалися прагненням до самоізоляції, але в цілому пацифістський характер громади унеможливив виникнення політичної організації в їхньому середовищі. Формою протидії радянській став колективний саботаж більшовицьких заходів і масова еміграція. Останню в цілому можна розглядати як прояв генеральної антирадянськості менонітів, які, як специфічна етноконфесійна група, прагли максимально обмежити контакти парафіян з оточуючим суспільством, звівши їх до спілкування між певними юридичними особами (скажімо, В.Янцем – генеральним повіреним менонітів УСРР) і урядовими структурами. Менонітів у цілому можна розглядати як опозиційну більшовицькому етноконфесійну групу, свідомо ворожу соціальному, культурно-освітнім і побутовим заходам уряду, як таким.

Болгари,* чехи та греки УСРР за суспільно-політичними характеристиками були подібними до німців, оскільки сутність соціально-економічних проблем в їхньому середовищі не суттєво відрізнялася від останніх. Водночас етнічна спорідненість перших етносів та конфесійна близькість останнього суттєвим чином притушували гостроту суперечностей громад з радянською владою та оточуючим етнічним середовищем, що врешті-решт визначило помірковану суспільно-політичну позицію названих громад та їхню незначну громадську активність. Досить сказати, що отримавши відсіч спробам

* З політичної точки зору болгари були одним з найменш проблемних етносів УСРР. У низці доповідей протягом 20-х рр. зазначалася відсутність в їхньому середовищі політичних угруповань і релігійно-політичних груп. [281; арк. 83.]

організації власних національних кооперативних спілок на початку 20-х рр., вони надалі вже не намагалися створити громадські організації національного характеру.

Єдиною меншиною, яка характеризувалася високим рівнем суспільно-політичної активності та мала численні партії й суспільні організації була єврейська. Найвищої активності діяльність сіоністських партій набула напередодні створення ЦКНМ. У переддень запланованого, але не скликаного з політичних міркувань Всеукраїнського з'їзду національних меншин,^{*} ЦК Сіоністсько-соціалістичної партії 10-тисячним накладом випустила відозву, в якій вичерпно виклала власне бачення причин загострення єврейського питання та шляхи його вирішення. Ось основні претензії сіоністів-соціалістів до більшовицького уряду: “Єврейські трудящі розгромлені економічно... Єврейські трудящі розгромлені духовно. Кількість єврейських шкіл є мізерною, і вони ведуть нужденне життя... Зростає покоління неуків і дикунів... Єврейство розгромлене політично...” [863; С.181] “Антирадянська діяльність” партії виявилася в наступних підбурливих закликах: “Вимагайте трудової національно-персональної автономії євр[ейських] трудящих. Вимагайте трудових єврейських рад, вільно обраних. Вимагайте створення еміграційних та переселенських інституцій. Вимагайте створення єврейських секцій при профспілках. Вимагайте зрівняння кустарів та ремісників-одинаків у правах з членами профспілок. Вимагайте будівництва євр[ейської] трудової кооперації... Вимагайте розкріпачення євр[ейської] кооперації від ярма євсекцій. Вимагайте кошти для національної трудової радянської школи.” [863; С.182-183] Відозва, що розповсюджувалася в громадських місцях, розсилалася поштою, досить боляче дошкуляла органам НКВС, оскільки за своєю спрямованістю була явно антибільшовицькою і водночас прорадянською, соціалістичною.

На середину 1925 р. сіоністські організації залишалися єдиними діючими в підпіллі “організованими угрупованнями” [863; С.233] на теренах УСРР. Найбільш активними були політичні виступи молодіжних організацій, які скликали нелегальні конференції та наради, розповсюджували в громадських місцях листівки, час від часу влаштовували бійки з комсомольцями, зривали комсомольські збори, погрожували

^{*} Скликати з'їзд планували 20 серпня 1924 р. Передбачалося, що в ньому візьмуть участь близько 125 представників, обраних за модусом: 1 чоловік від 1 тис. населення. [268; арк. 70]

терористичними актами (м. Сновськ, Чернігівської округи) [863; С.235], випускали відозви з закликами до боротьби проти комсомолу та компартії тощо.

У 1925 р. за відомостями ДПУ в Одеській губернії було понад 2,5 тис. молодих сіоністів, на Поділлі - 5 тис., на Київщині - 2 тис., на Волині - 1,5 тис. Загалом членами сіоністських організацій в Україні були 25-30 тис. євреїв до 23 років, і, за висновками сучасних дослідників, вони були кількісно і якісно сильнішими за організації КСМ. Доволі міцні позиції в середовищі єврейської молоді посідала Сіоністська соціалістична спілка молоді (ЦСЮФ), яка діяла впродовж 1921 – кінця 20-х рр. ХХ ст.

Другою за впливовістю силою в молодіжному сіоністському русі була “Організація сіоністської молоді” (ОСМ), яка фактично керувала напівлегальним товариством “Маккабі”. В 1924 р. відбулося об’єднання ОСМ зі студентськими сіоністськими організаціями “Гістартуд” та “Геховер”, організацією єврейських скаутів “Гашомер-Гацоїр” і гуртком “Кидимо”, внаслідок якого була створена “Єдина всеросійська організація сіоністської молоді” (ЄВОСМ). Нищівні репресії проти організації відбулися в 1926 р., тоді ж внаслідок арешту 681 члена розпочався занепад цієї сіоністської партії, яка остаточно була розгромлена в 1934 р. [1573; С.31-41, 49.]

Сіоністські осередки існували повсюдно, де мешкали євреї. На Україні був свій ЦК, Київський та Одеський областками, губернські, окружні комітети. Районні інструктори курували діяльність місцевих осередків раз на 2-3 тижні, окружні – раз на місяць, ЦК – раз на 3 місяці. Напівлегальна робота молодих сіоністів була досить різнобічною і плідною: організація безкоштовних обідів, роздача допомоги, створення мережі сільськогосподарських колективів, виробничих артілей і майстерень, субсидування груп емігрантів до Палестини, виступи, демонстрації, спроби отримати доступ до масової трибуни, розповсюдження листівок, конспіративна виховна робота (збори, бесіди, доповіді). За висновками різних радянсько-партійних інстанцій, на середину 20-х рр. сіонізм являв з себе масовий рух єврейської молоді.

Наприкінці 1925 р. в Україні активізувався масований наступ на сіоністське підпілля. Широка агітаційно-пропагандистська кампанія відбувалася під гаслом “Окрім радянського ладу, окрім ленінської національної політики компартії нема в світі вирішення національного питання як для всіх народів, так і для євреїв”. [863; С.275] 1925 р. став

роком вирішальних успіхів КП у опануванні політичним простором УСРР. Відбулася примусова самоліквідація УКП, внаслідок якої український комуністичний рух був поглинений ВКП(б) як політично, так і кадрово. Однопорядкові процеси визначали взаємини ВКП(б) і сіоністських соціалістичних партій та позапартійних рухів. Якщо на початку 20-х рр. заборонна діяльність спрямовувалася на боротьбу з націоналістичною та контрреволюційною небезпекою, то на середину 20-х рр. чітко окреслилася лінія винищення усіх попутників та соціально близьких партій за принципом виключення "... ідеологічн[ої] шкоди, що привноситься ... партією в уми ... робітників".* Восени 1926 р. відбулися масові арешти сіоністського молодіжного активу, які дезорганізували роботу підпілля.

Аналізуючи ідеологічні розбіжності соціалістів-сіоністів і КП в особі євсекцій, слід зауважити, що сутність конфлікту поміж ними полягала в докорінних розбіжностях стосовно бачення перспектив і змісту соціалістичного будівництва, як такого, і місця в ньому єврейської меншини, зокрема. КП відстоювала шлях побудови соціалізму, позбавленого етнічних ознак, на принципах інтернаціонального єднання. Ідею створення єврейської державності було названо "утопічною палестинізацією". [863; С.230] ЄКРП зі свого боку наголошувала на "... безнадійності будь-яких територіалістичних перспектив у СРСР, тобто можливості штучного створення єврейської більшості з нормальною класовою структурою і національним господарством в межах союзних республік". [863; С.230] Фактично йшлося про одночасне й небезпечне зіткнення в суспільно-політичному житті УСРР та СРСР не лише трьох політичних, а й державницьких концепцій: радянської (тобто більшовицької), української та сіоністської. *Радянська* нав'язувала позанаціональну класову державність, побудовану на принципах формальної рівності етнічних складових. *Українська* концепція виходила з необхідності національного відродження українства шляхом перетворення його на державну націю, створення української національної держави з одночасним забезпеченням прав національних меншин. Прагнення української державності, кваліфіковане більшовиками як "петлюрівщина" цілком слушно розглядалося ними як основна небезпека територіальній і державній цілісності СРСР, і стало політичною віссю, навколо якої обертався весь

* Висловлено стосовно Поалей-Ціон 15.07.1925 р.

комплекс складних і суперечливих взаємин між союзним та українським урядами протягом міжвоєнного періоду. Не менш небезпечною, як видно з політичної практики 20-х рр., більшовики вважали сіоністську доктрину, яка ставила мету відродження єврейської держави в кордонах історичної батьківщини.

Слід визнати, такий вибухонебезпечний політичний “коктейль” в УСРР мав потужний руйнівний потенціал і дійсно становив загрозу владарюванню більшовиків. Немаловажним був також аспект постійних зв'язків сіоністів з закордонням, звідки вони отримували альтернативні оцінки як становища євреїв у світі, так і діяльності радянського уряду стосовно вирішення єврейського питання.

Зваживши гостроту проблеми, радянський уряд розіграв козирну карту в політичній боротьбі з сіонізмом. Нею стала програма єврейської сільськогосподарської колонізації, створення єврейських національних районів в УСРР та Криму, а також автономної республіки в Біробіджані. Ця складова внутрішньої політики більшовиків у сукупності з дальшим переслідуванням сіонізму вибила реальне соціально-економічне підґрунтя з-під його ніг і забезпечила досить швидкий спад політичної впливовості та активності сіоністів в УСРР та СРСР.

Селянські за своїм складом етнічні меншини відрізнялися від єврейства рівнем політичної активності, проявляли більше лояльності до радянської влади і не мали власних національних політичних партій. Проте й вони виявляли сталу тенденцію до організації національних громадських організацій, які досить тісно змикалися з релігійно-сектантським рухом. В умовах офіційної заборони в середовищі поляків діяли і користувалися значною суспільною вагою релігійні громадські організації “ружинців” і “терціярів”. Релігійні гуртки, що об'єднували 20 – 30 осіб (переважно бідноти й середняків), існували в усіх польських селах. 1925 р. в с. Гречани Проскурівського району їх було 20, с. Зеленому Війтовецького району – 30. Діяльність гуртків відбувалася під пильним наглядом місцевих органів влади та ЦКНМ, яких турбувала їхня суспільно значуща робота, зокрема, вплив на виховання молоді, підтримка маломісних господарств за рахунок більш заможних, критичні вислови членів гуртків про діяльність сілрад, хлібозаготівлі, громадсько-політичні кампанії радянської влади. Гуртки викривали облудність більшовицької політики та пропаганди, спираючись на цінності католицизму.

Не останню роль у настороженому ставленні більшовиків до “ружинців” і “терціярів” відігравала та обставина, що вони підтримувалися й скеровувалися з-за кордону, отже, поширювали в польському середовищі суспільні цінності та орієнтири буржуазної Польщі.

Зважаючи на численність підпільних гуртків та їхню впливовість, Всеукраїнська конференція польбюро КП(б)У в грудні 1925 р. ухвалила легалізувати існування гуртків з метою полегшення контролю за їхньою діяльністю в польському селі. [270; арк.35,36] Протягом непу “ружинці” й “терціяри” відіграли непересічну роль у стримуванні “радянзації” польського села, внаслідок чого послідовно кваліфікувалися відповідними установами як осередки антирадянських сил. Спроби офіційних властей припинити діяльність гуртків натикалися на відчутний суспільний опір і загострилися на етапі здійснення суцільної колективізації. Так, у 1929 р. репресіям у зв’язку зі звинуваченнями в антирадянській пропаганді, тероризмі, шпигунстві піддалися “ружинці” та “терціяри” с. Гречани. [681; арк 1-3] Протягом першої половини 30-х рр. уряд спромігся ізолювати гуртки та позбавив їх впливу на виховання підростаючого покоління. Значно поменшавши чисельність, гуртки сконцентрувалися виключно на відправленні релігійних обрядів, проте продовжували існувати й у другій половині 30-х рр.

Не менш складною і драматичною була історія німецьких сільськогосподарських організацій, які підпали під жорсткий адміністративний тиск відразу після їхнього виникнення. Прагнення етнічних меншин та українства до створення саме національних, а не інтернаціональних за складом організацій було досить сильним і визначалося попереднім етапом розвитку національно-визвольного руху в Україні. В післявоєнні часи була очевидною тенденція до створення кооперативних спілок на національній основі. В грудні 1922 р. у прикордонні заснували Полонський сільськогосподарський союз, який химерно поєднував у своєму складі об’єднання інтегрального характеру та виробничі кооперативи, а також господарства поляків, українців і євреїв. [1783; С. 306]

З другої половини 1923 р. офіційно розпочала діяти (статут затверджений Головокооперкомом 12.10.1923 р.) німецька кооперативна спілка “Колоніст”,* створена

* Історія попередників “Колоніста” надзвичайно цікава. Перша подібна організація виникла в 1918 р. і намагалася захищати інтереси німецьких колоністів протягом громадянської війни та іноземної інтервенції. Статут “Союзу південно-російських колоністів і громадян германської раси” був зареєстрований 26.01.1921 р. у Таганрозі, а вже 9 лютого там же відбулися перші загальні збори

внаслідок об'єднання декількох національних товариств взаємодопомоги німців Катеринославщини. На початок 1924 р. вона мала 12 відділень, 5264 члени, що становило 70% господарств німців-колоністів регіону. [671; арк.25] Прояви неприхованого політичного екстремізму місцевих органів виконавчої влади, постійне нехтування законності та прав колоністів спонукали керівництво спілки поруч із вирішенням проблем господарського життя колоній займатися правозахисною діяльністю. Захист населення від утисків радянської адміністрації становив найважливіший напрямок діяльності організації, що вочевидь проявилось вже на перших порах існування ЦКНМ: матеріали та скарги (більше 250), зібрані спілкою, склали початковий фонд німецької секції ЦКНМ Вони й змусили республіканське керівництво впритул зайнятися вивченням “німецького питання” на Україні і, врешті, стали базою для вироблення проекту національного районування в місцях розселення меншини.

“Колоніст” був підведений до саморозпуску вже в липні 1924 р. Замість нього були утворені 24 низові кооперативні товариства, що увійшли до складу загальної кооперативної системи УСРР.

На момент реального запровадження коренізації стосовно етнічних меншин в УСРР навесні 1924 р. в республіці більшовики практично монополізували політичну царину і за допомогою спеціальних урядових структур виключили можливість виникнення нових, в тому числі й національних, партій, суспільних організацій, кооперативних спілок тощо. З цієї причини функція висловлення застережень щодо реєстрації статутів політичних партій і суспільних організацій етнічних меншин в органах НКВС (яку свого часу мав Відділ національних меншин НКВС) була вилучена з компетенції ЦКНМ. Протягом 20-х рр. радянські установи не лише унеможливлювали діяльність політичних

організації. Статут кооперативу став матрицею для організаційного оформлення низки національних кооперативів і базувався на принципах інтегральної кооперації. Основною метою Союзу, як видно з матеріалів фонду Української економічної наради при РНК УСРР, був захист німецьких колоній від свавілля продзагонів. [661; арк. 3 зв., 6] У середині квітня 1921 р. між Союзом та урядом були досягнуті домовленості, за якими Союз зобов'язався зібрати з колоністів недоїмки розверстки 1920 р. і податок 1921 р., у німецьких колоніях припинялася діяльність продзагонів і агентів Продкому, а також застосування форм примусового виконання, як то: тижневики, недільники, обшуки, посилка експедиційних загонів і т. і. [661; арк. 8.] Відповідне розпорядження райпродкомісарам телеграфно було розіслане 19.04.1921 р., а вже 29.06.1921 р. німецькі колонії виокремили в спеціальний 8 райпродком. [661; арк. 10,38] Приклад існування Союзу був таким заразливим, що німецькі колоністи повсюдно в Україні почали об'єднуватися. 16.03.1922 р. подібна організація була зареєстрована на Катеринославщині. [120; арк. 8]

партій та рухів внаслідок безлічі адміністративних перешкод на шляху їхньої легалізації, а й здійснювали послідовну роботу по вистежуванню, дискредитації та розкладу настроїв, не сумісних з офіційними.

Створений 1921 р. СГВ від початку розглядався радянськими можновладцями як антирадянська організація. Втім, криза початку 20-х рр. та широкі міжнародні контакти Союзу забезпечили йому можливість існування в першій половині 20-х рр. Взаємини Союзу та радянської влади з початком коренізації, всупереч очікуванням громади, увійшли в стадію перманентного загострення. Його причини полягали в тім, що Союз мав власне бачення завдань коренізації та її першочергових заходів, які, незважаючи на видиму подібність до радянської концепції політики, докорінним чином їй суперечили.

В згадуваному вже листі В. Янца вони висловлені наступним чином: 1) Створити за волею населення національні райони; 2) Поновити в правах громадян колоній – менонітів, в межах правових норм, переглянувши список позбавлених права голосу; 3) Після цього дати менонітським колоніям і районам створити національний склад адміністрації. [671; арк. 69] Меноніти виходили з принципів загального демократизму і виступали за надання права голосу всім громадянам країни без огляду на соціальне походження. Більшовики керувалися не “волею населення”, а волею правлячої партії та освяченими нею принципами суспільного регулювання. З цієї ж причини ВУЦВК та РНК вже влітку 1924 р. розпочали широкомасштабну, хоча й приховану, акцію по включенню СГВ на правах автономної секції до загальнореспубліканської сільськогосподарської кооперативної системи та обмеження правозахисної діяльності Союзу.

Досить вагомим фактором загострення взаємин Союзу з органами радянської влади стала релігійна специфіка громади та особливості організації суспільного життя у менонітських селах. Лейтмотивом діяльності СГВ була вперта боротьба за збереження національно-культурної та релігійної окремішності общини, пом'якшення наслідків руйнівного впливу радянських соціально-економічних реформ. На початку липня 1925 р. комісія ВУЦВК по обстеженню діяльності СГВ кваліфікувала змагання Союзу як “... показний контакт з профорганами і поряд з цим приховану боротьбу Союзу з радянською та прагнення ... підірвати авторитет органів влади... систематичне ігнорування радянської і суспільної роботи” [879; С.89] Не останнє місце в переліку

претензій ВУЦВК до СГВ посідали "... різко негативне ставлення до організацій КНС і КСМ та вороже ставлення до ЛКСМУ і компартії". [879; С.90]

Прагнення громади відгородитися від навколишнього світу загострювало й поглиблювало, незважаючи на громадянську лояльність менонітів, конфлікт з державою, яка зі свого боку домагалася зміцнення свого впливу на найдрібніші складові суспільного, а, врешті, й особистісного життя. СГВ проявляв чітку тенденцію політизації і став "... посередником між державою та окремими громадянами менонітами". Комісія з обстеження СГВ у своїй доповіді президії ВУЦВКу (1925 р.) визнала непересічну роль і вплив Центрального Правління СГВ на життя громади.

Практична робота СГВ та його Центрального Правління свідчила про об'єктивні процеси політизації громади, які досить активно розгорталися і мали (всупереч заявам більшовиків про вирішеність національного питання) глибоку соціально-економічну підоснову. Досить чітко політична програма організації була висловлена лідерами менонітської общини: "... Прагнемо добитися більше економічних і громадянських свобод і прав для всієї менонітської спільноти... Вільні громадяни на вільній землі". [1533; С.70] Важливо зауважити, що політизація менонітської громади набула всесоюзного характеру. В січні 1925 р. відбувся I Всесоюзний з'їзд менонітських общин у Москві.

На середину 1925 р. український уряд та його контрольні органи з'ясували міру гостроти соціально-економічних та етнокультурних проблем менонітської громади, завдяки яким суспільна діяльність СГВ набула розмаху та міжнародного резонансу. Тактика боротьби зі зміцненням СГВ, як суспільної організації, та його позицій у громаді була по-більшовицьки витонченою та дієвою. Уряд планував дискредитувати Правління СГВ шляхом організації відповідної кампанії в пресі, підривної діяльності сексотів у релігійних громадах та активізації радянської агітації й пропаганди. Меті послаблення СГВ підпорядковувалися термінові заходи по гармонізації поземельних відносин; виділення національних рад і районів; кадрові перестановки у виконавчих органах; зміцнення контролю держави над роботою школи, зокрема, забезпечення її класово витриманими викладачами, а також збільшення перепон у роботі недільних шкіл та релігійної освіти як такої.

1925 р. стосунки між СГВ та радянською державою, незважаючи на показну толерантність дійшли критичної межі. З цього приводу не зайвим буде згадати думку Л.Діка та Дж. Тоевса, які зауважили, що ради належним чином не оцінили "... такого корисного союзника, як меноніти". [879; С.7] Зважаючи на сучасний стан джерельної бази з проблеми, називати менонітів та СГВ союзниками більшовиків у будь-якому сенсі було б легковажним. Соціально-економічні, суспільні та політичні ідеали громади (її суспільної організації) та радянської держави (комуністичної партії) хоча й не набули форми відкритої конфронтації були несумісними. Докорінні розбіжності світоглядних орієнтирів позначалися на устрої повсякденного життя, створюючи в громаді *альтернативну* програму соціально-економічного, суспільного та культурного розвитку, що як небо від землі відрізнялася від більшовицької. В низці листів В.Янца та інших матеріалах СГВ (зокрема, матеріалах з'їздів) ця програма висловлена наступним чином: 1) коренізація силами менонітів; 2) відновлення довоєнних норм землекористування; 3) невторчання держави в справи суспільного та духовного життя громади; 4) обов'язкове навчання Святого Письма в школі; 5) припинення антирелігійної пропаганди.

З впевненістю можна стверджувати, що за умови подальшого розгортання діяльності СГВ перспектива радянізації менонітського села ставала доволі сумнівною. Це підтверджують й результати виборів 1925 р., які, як вже зазначалося, були найбільш демократичними й прозорими за всю міжвоєнну історію УСРР. На виборах СГВ активно виступав як суспільна організація і домогся відповідних змін у новообраних рада. Ці ради, за висновками згадуваної вище Комісії, склалися переважно з менонітів і працювали формально, тобто гальмували і радянізацію менонітського села, і його поступ в напрямку соціалістичної перебудови. [879; С.123]

Проаналізувавши результати виборчої кампанії 1925 р. та роботи обраних рад, республіканський уряд дійшов цілком логічного висновку, що менонітські ради не відповідали інтересам радянської влади, оскільки ці "ради" власне радянську роботу саботували, діяли формально, прикриваючи собою бажання громади відновити дореволюційні порядки суспільного життя. З'ясувавши приховані мотиви менонітів, урядовці невідкладно охарактеризували й сутність їхньої суспільної організації. "Основою організації союзу є вузько національна відчуженість і релігійно-кастовий фанатизм

місцевого населення...” [879; С.124] Висновки уряду були однозначними: “... Існуюча організація союзу побудована не в інтересах робітничо-селянського впливу на населення”. [879; С.130] Втім, маючи законодавчі можливості розпустити СГВ, проголосивши його діяльність антирадянською, більшовики пішли іншим шляхом і перетворили його ліквідацію на показове, досить гучне політичне шоу, метою якого було не лише “інтернаціональне виховання трудящих”, а й витравлення у останніх найменшого бажання створювати якісь політичні та суспільні організації за національною ознакою.

Слід визнати, що суспільна робота СГВ далеко виходила за межі компетенції кооперативної організації. СГВ спромігся надіслати своїх представників до Бердянська, Артемівська, Катеринослава, Харкова та Москви, встановити безпосередні зв'язки громади з вищими урядовими колами, внаслідок чого його правозахисна діяльність набула надзвичайної для свого часу ефективності. Союз виступав організатором масової еміграції менонітів за кордон, яка в середині 20-х рр. стримувалася не стільки протидією радянського державного апарату, скільки несприятливими міжнародними обставинами. СГВ лобіював звільнення менонітів від служби в частинах Червоної Армії, а також про заборону антирелігійної пропаганди в менонітських школах. Як видно з фондів ВУЦВК, РНК та ЦКНМ, він ініціював створення менонітських релігійних спілок, зокрема альтернативних молодіжних гуртків “Бабсомолу” (баптистська молодіжна організація. – Л.Я.). Отже, суспільно значуща та політична діяльність СГВ була активною і різнобічною, і, що вкрай важливо, відбивала власну громадську й політичну позицію цієї специфічної етнорелігійної групи, яка не сполучалася з більшовицькою доктриною і комуністичним світоглядом.

Робота по політичній ізоляції Правління та реорганізації СГВ активізувалася і протягом року була доведена до логічного кінця. Підривна діяльність відповідних органів дезорганізувала об'єднавчий рух менонітської громади, послабила вплив закордонних менонітських організацій і зміцнила політичні позиції більшовизму у менонітському середовищі. Слід відзначити, що в цей час основна ставка робилася на політичні та економічні заходи. Загальне ставлення до спільноти в цілому залишалось сприятливим. Зокрема, уряд аж до розпуску СГВ виявляв уважне ставлення до врегулювання поземельних відносин у менонітських селищах, слідкував за дотриманням місцевими

органами прав, наданих радянським законодавством релігійним общинам і сектам. Меноніти видавали в Москві щомісячний релігійний журнал, а також мали певні пільги щодо виконання військового обов'язку. Водночас значно активізувалося вивчення етнорелігійних особливостей громади та агітаційно-пропагандистська праця партійних і комсомольських організацій.

Реорганізація СГВ 1926 р. відбулася досить спокійно без ексцесів і шуму. З матеріалів реорганізації та реєстрації районних менонітських кооперативних товариств видно, що менонітська громада вважала реорганізацію СГВ прийнятним компромісом на шляху збереження общини в Радянській Україні. Найбільш активні й непримиренні опоненти реорганізації, серед них і В. Янц, емігрували до Канади*. Ті ж, що лишилися, прагли віднайти відповідні точки опори для подальшого існування спільноти в нових політичних обставинах. Намагання громади відновити діяльність Правління у вигляді “Бюро з'їздів” не увінчалися успіхом. Менонітська спільнота виявилася дезорганізованою перед обличчям масованого натиску більшовизму, який вже на кінець 20-х рр. досяг визначних успіхів у дезінтеграції менонітської єдності. Те, що політичне життя країни вступило до чергової фази політичної ескалації було очевидним і позначалося як на житті етнічних громад, так і на відповідній роботі уряду.

Характерною прикметою політичних технологій, використовуваних більшовиками протягом 20-х – початку 30-х рр., для обробки масової свідомості етнічних меншин стали політичні процеси, які мали відповідне національне забарвлення, та превентивні удари по групах осіб, запідозрених у гуртуванні на засадах політизації національного питання. Схильність до використання показових судових процесів у якості “однієї з найбільш популярних форм і методів агітації” [1849] більшовики виявили з перших років врядування в Україні. Протягом 1921 – 1922 рр. КП(б)У розгромила український національний рух,

* Після реорганізації СГВ ставлення керівництва УСРР до еміграційного руху етнічних меншин різко змінюється. 6 травня 1926 р. датована постанова ЦБ німсекції ЦК КП(б)У, в якій зроблений основоположний висновок стосовно менонітської еміграції: “Еміграція, як історичний момент завжди мала місце серед менонітів через нестачу землі та релігійні мотиви. Еміграційний рух характеризує меноніта з давніх давен і припиниться лише з ломкою його звичаїв та навичок”. [879; С.202] Підсумовуючи, ЦБ німсекції пропонувало продовжити боротьбу за скорочення еміграції шляхом розгортання просвіти та врегулювання земельних відносин, випустити з республіки непримиренних опонентів “радянзації” менонітського села, давши громаді тим самим зрозуміти, що “... еміграцію неможливо застосувати як засіб для того, щоб домогтися переваг, несумісних з принципами Жовтневої революції”. (Там само.)

етапами якого були показовий процес над членами ЦК Української партії соціалістів-революціонерів, винищення “Просвіт”, репресії в середовищі учителів, священників автокефальної церкви.

З середини 20-х рр. щоденна боротьба проти “націоналістичних ухилів” становила сутність не лише внутрішнього партійного життя, а й загального політичного життя в УСРР. Спрямована спочатку проти поглинених компартією націонал-комуністів, викривна кампанія перекинулася на всі сфери суспільного життя й переросла в пошук і викриття “націоналістичних контрреволюційних організацій”. Більшою чи меншою мірою “національні моменти” були присутніми в звинувачувальних промовах на усіх політичних процесах 20-х рр.: Справі обласного Центру дій (1924 р.), Шахтинській справі (травень-червень 1928 р.).

Пошук і переслідування “націоналістичних збочень” не припинялися від проголошення коренізації, стали її невід’ємною складовою і посилювалися рік від року відповідно до сумнозвісної тези Й.Сталіна про загострення класової боротьби в умовах побудови соціалізму. На початку 1927 р. в своїй доповіді Президії Ради національностей ЦВК СРСР IV скликання про становище і характер роботи серед національних меншин республіки уряд УСРР акцентував увагу на небезпеці “націоналістичних” тенденцій у середовищі етнічних меншин. На підтвердження потенціальної націоналістичної загрози наводилися факти існування в 1917 – 1921 рр. дрібнобуржуазного сепаратистського “Союзу еллінів Маріупольського повіту”, сіоністів, поміщицько-куркульської спілки колоністів зі збройними загонами самозахисту, збройних комісій підтримки порядку менонітів, німецького правесерівського союзу селян, польських куркульсько-клерикальних організацій тощо. [677; арк.2] Довільне змішування історичних фактів, переінакшування назв реальних організацій дозволяло більшовицькому урядові маніпулювати свідомістю суспільства, завчасно створюючи й культивуючи образ ворога радянської влади з середовища етнічних меншин. Пильність урядових структур до потенційної націоналістичної небезпеки стократ підсилилася на етапі підготовки завершального етапу соціалістичного наступу.

Напередодні суцільної колективізації практично в усіх регіонах УСРР відбулися “викриття” і подальші політичні процеси над “прихованими ворогами радянської влади” з

середовища етнічних меншин. 1929 р. органи НКВС пригадали темне минуле окремих етнічних громад, що дозволило інспірувати політичні процеси над “білополями”, греками-білогвардійцями, греками-махновцями,* німцями, що співробітничали з окупаційними властями або були членами загонів самозахисту і т. і. Викривна кампанія досить широко висвітлювалася в місцевій пресі.

Вийшли декілька видань, які “викривали” контрреволюційну сутність менонітів та готували суспільну думку до наступу на цю етноконфесіональну спільноту. Своє логічне продовження кампанія нагнітання суспільної істерії набула в низці політичних процесів першої половини 30-х рр., скерованих на розгром процесів національного усвідомлення як в середовищі українців, так і етнічних меншин республіки.

Найбільш гучним відкритим політичним процесом був інспірований процес “Спілки визволення України” (1930 р.). За “приналежність” до СВУ було заарештовано понад 30 тис. осіб, що на певний час привело до паралічу окремих напрямків науково-дослідної праці в галузі історичної науки, мистецтвознавства, мовознавства, літератури та мистецтва. Подальший наступ політичної реакції пов’язаний з закритими політичними процесами “Українського національного центру” (1932 р.), “Української військової організації” (1933 р.), “Польської організації військової” (1933-1934, 1935, 1938 рр.), “Об’єднання українських націоналістів” (1934 р.), “Контрреволюційної організації колишніх боротьбистів” (1935 р.) тощо. На теренах СРСР був завершений розгром сіоністського підпілля і надшвидкими темпами, починаючи з 1933 р., розгорнулося викриття й засудження “фашистських” формувань у німецьких національних районах. Протягом 1933 – 1937 рр за відомостями НКВС “розкрили” 124 фашистські, шпигунські, диверсійні та повстанські організації. [1752; С.141]

* Влітку 1929 р. г. “Приазовський Пролетарий” досить гучно висвітлювала “показову справу” громадян Тахтамиша, Озуна і Чалиша, яким пригадали “махновське минуле” після виступу проти хлібозаготівель. Звинувачення звелось до закидів у побитті міліціонера, лихословленні “... на адресу партосередку, радянської влади та міліції... Зокрема, Тахтамиш волав, збираючи навколо себе народ: “Товариші, подивіться ж, кого ці хулігани затримують (назвав він таким чином секретаря партосередку, міліціонера і комсомольця). Міліція, разом з партією, грабує селян і не дає їм можливості жити”. На початку серпня в тій же газеті висвітлювалися обставини “Справи № 300”, так званої “Справи над білобандитами в Мангуші”, що розгорталася під гаслом: “Боротьба триває й сьогодні. Громадянська війна стала історією, але ще лишилося куркульство, яке продовжує опиратися переможному наступові соціалістичних елементів села”. За результатами справи дві особи були засуджені до ВМП. [1783; С.381]

В документах цієї пори зустрічаємо низку згадок про "контрреволюційний східний дух" у грецьких селах [617; арк.56 зв], нешанобливі відгуки районних уповноважених про греків, наполегливі пошуки проявів "вузько-грецького націоналізму". Так, скажімо, на початку 1932 р. в с. Старий Керменчик було "розкрито" антипартійне угруповання "Бінатовців і тахтамишевців". Їм інкримінували не лише підривну роботу в колгоспах та зрив хлібозаготівель. Зазначалося, що "ці угруповання являли собою групу куркулів, колишніх заводчиків, торговців, міцно заможних і колишніх махновців та мали на меті (з 1922 г.)** політичний захват влади, а кінечною метою – створення незалежної грецької республіки" [735; арк.7 зв]. Згідно з архівною справою, група мала розгалужену агентурну мережу в Харкові, Воронежі, Москві. В 1932 р. матеріалів звинувачення явно не вистачило для об'ємної справи про грецьку контрреволюційну організацію, проте характерні вислови досить промовисто свідчили, що це було лише справою часу. Через п'ять років у аналогічних висловлюваннях така справа була сфабрикована органами НКВС. Процес над "Грецькою повстанською контрреволюційною шпигунською організацією" був використаний для фізичного знищення як осіб, причетних до здійснення "грецизації" в УСРР, так і пересічних етнічних греків.

Характерною ознакою політичної реакції першої половини 30-х рр. був чимдалі очевидніший перехід від переслідування політичної опозиції в суспільстві до переслідування інакомислення, як такого, та інакомислення в партійно-радянських структурах, зокрема. Протягом 1933 – 1934 рр. в УСРР не лише були придушені окремі

* Отримали назву від прізвищ лідерів: Бінатова - виключеного з партії в 1928 р. "за опозицію" й Тахтамишева - червоного командира, героя громадянської війни. Суперечки з питань соціалістичного будівництва почалися між групами ще в 1927/28 рр. У 1932 р. обидві групи визнали антипартійними. Більшість їхнього складу була виключена з партії, а в 1933 р. - засуджена до різних строків ув'язнення (Див.: ДАДО, ф.835, оп.1, спр.138, арк.1-2,5-9.). Справа була сфальсифікована, вищеозначені особи засуджені не за фактом діяльності, а за свої думки та їхнє висловлення. Вони ж, незважаючи на націоналістичний ярлик, носили не національний, а яскравий соціальний характер. Так, в матеріалах справ наявні такі "свідчення": "В июле месяце как-то мне на улице встретился Бинат Иван и Балабан Василий, оба бывшие кулаки... При встрече они оба начали мне говорить: "Вот видишь, нас исключили из партии, а ваши руководители и коммунисты до чего довели - люди у вас уже с голода пухнут, уже все лошади скоро подохнут, - это все потому, что вы бедняки и батраки все дураки, целое лето работаете и отдаете весь хлеб этим дармоедам. Надо организваться и в организованном порядке хлеба не отдавать и в первую очередь обеспечить хлебом себя, а остальное отдавать", зазначалося також, що вони закликали до організованого невиходу на роботу [733; арк.7-8].

**□ Очевидно, мається на увазі 1921 р. - час спроби відродження національної організації греків Приазов'я.

невеликі осередки антибільшовицького думання, а й внаслідок широкосяжних “перетрушувач” кадрів була фактично дезорганізована робота мережі радянських установ, що займався нацменроботою. Нагадаємо, що 1934 р. реорганізували ЦКНМ, в якій залишилося 4 співробітники. В 1935 р. в черговий раз замінили керівний склад “Укрдержнацменвидаву” через “... засміченість антирадянськими елементами (члени УВО та ПОВ, німецькі фашисти, єврейські націоналісти)”. Низку співробітників видавництва (Гриценка, Сказинського, Бжозовського, Співака, Скудиського, Кіпніса та ін.) розстріляли. Згідно з постановою ЦК КП(б)У “Про видавництво Укрдержнацменвидав” (2.02.1935 р.) зняли з посад директора видавництва Радлова, директора газети “Дер Штерн” Гулько, редактора єврейської секції видавництва І.Сударського, [1783; С.321] тобто осіб безпосередньо причетних до початків коренізації в Україні.

22 жовтня 1933 р. постанова РНК УСРР “Про реорганізацію Наркомату освіти УСРР” надала тотального характеру чисткам в установі, внаслідок яких вона втратила один з найстаріших нацменівських радянських органів – Раднацмен (створений 1921 р.). Починаючи з 1933 р. небувалих обертів набула кампанія перетрушування науково-педагогічних кадрів. Постанова листопадового Пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У та Політбюро ЦК КП(б)У “Про кадри шкіл нацменшостей”, Секретаріату ЦК КП(б)У “Про перевірку складу студентів польських педтехнікумів в Києві і Проскурові” (15.02.1935 р.), Секретаріату ЦК КП(б)У “Про засміченість класово-ворожими елементами Хортицького німецького машинобудівельного технікуму” (7.04.1935 р.); Політбюро ЦК КП(б)У “Про польський педагогічний інститут” (29.09.1935 р.) та ін. супроводжували погром “націоналістичного підпілля” в радянській школі, як початковій, так і вищій.

Вже на середину 30-х рр. особи, які стояли у витоків політики коренізації стосовно етнічних меншин в УСРР, за незначними винятками були усунуті від активного суспільно-політичного життя, їхнє місце посіла нова політична команда, яка прийшла до влади на хвилі боротьби зі “скрипниківщиною”.

Згадані вище політичні процеси, хоча переважно мали закритий характер, безпосередньо позначалися на змісті політичного життя етнічних меншин в УСРР оскільки не лише послідовно винищували як давні кадри політичної еліти країни, так і її

молоді паростки, але й вихолощували, спрощували політику коренізації в Україні, зводячи її до апаратного заходу політичного керування.

4.5. Система органів радянської громадськості в середовищі етнічних меншин

Визначне місце в системі громадських об'єднань і організацій УСРР, та її політичному житті в досліджуваний період відіграли більшовицькі партійні осередки, які з перших років радянської влади поширювалися її теренами, поступово захоплюючи провідне місце в скеровуванні та організації місцевого суспільного життя. Те, що фігура партійця-сільрадівця та райвиконкомівця, схильного до насильства та порушення законності, була одіозною постаттю суспільно-політичного життя багатонаціонального українського села свідчить величезний шар інспекційних зведень і скарг, які посипалися до ЦКНМ від заляканого, зацькованого селянства з початком політики коренізації. Сільські партосередки залишалися найпроблемнішою структурною ланкою КП(б)У. Зокрема, в доповідній на ім'я Д.Лебеда за наслідками перевірки низового радянського апарату в Арт'юмівській і Старобільській округах занотовано буквально наступне: "... Загальна картина становища села майже повсюди однакова... Комісія констатує... суцільну відсутність чисто партійної роботи на селі. Партійці майже повсюди політично не розвинені, вступають до партії та ЛКСМ з особистих, шкурних спонукань. У зв'язку з цим перебуває і вся їхня робота, а також взаємини і зв'язок, і вплив їх на селянство... Селяни же на питання, чому не тримається членів партії, чому не вчиться у партійців і т. і. заявляють, що пити і гуляти вони можуть і без науки партійців, а більшому вчитися нема чому". [638; арк.526]

Найбільшою проблемою партійного будівництва в національному селі залишалися низькі темпи зростання партії за рахунок етнічного селянства. Тривалий час чисельність сільських комуністів була мізерною. Приміром, серед майже 90 тис. болгар 1926 р. нараховувалося всього 235 комуністів та 464 комсомольці. [1783; С. 324] Катастрофічну нестачу партпрацівників усіх рівнів ЦК КП(б)У намагався компенсувати за

рахунок політемігрантів. Помітну, неоднозначну роль в укоріненні більшовизму в національному середовищі відіграли польські, болгарські, німецькі політемігранти.

Відчутно відрізнялися показники “більшовизації” в середовищі євреїв. Високим був рівень участі євреїв й у комсомольській організації. Обстеження Одеської, Подільської та Київської губернських організацій КСМ, здійснене секретарем ЦБ євсекції при ЦК РЛКСМ Д. Моніним у липні 1925 р., зафіксувало високу політичну активність єврейської молоді та значні показники її участі в комсомольському русі. В Одеській губернії євреї становили 28% комсомольської (близько 3,5 тис.) та 24% піонерської (6 тис.) організацій. У Подільській губернській організації перебувало близько 4 – 5 тис. євреїв, на Київщині чисельність євреїв-комсомольців сягала 5 тис., а піонерів – 10 тис. осіб. [863; С.247, 249, 252.] За рівнем участі у КП, комуністичних молодіжних і дитячих організаціях євреї не поступалися аналогічним показникам росіян. Втім, якісне становище, зокрема комсомольських осередків, повною мірою відбивало початковий етап становлення цих, у майбутньому масових, організацій. Матеріали згадуваного вище обстеження Д.Моніна констатували високий рівень соціальної екзальтації та політизації єврейської молоді, безпосередньо пов'язаний з економічною руїною єврейського містечка. 80 - 90% молоді були безробітними, серед комсомольців показник безробіття сягав 50 – 60%. Доволі поширеними в середовищі єврейських комсомольців були настрої соціальної апатії та відчаю, в матеріалах обстеження зафіксовані випадки самогубства комсомольців через відсутність засобів існування. За спостереженням Д.Моніна не високими були політична грамотність та свідомість комсомольців. Зокрема, в звіті занотовано: “...Маса не розуміє завдань суспільно-політичної роботи, вважає КСМ чисто культурницькою організацією”. Звичайним явищем в обстежених комсомольських осередках були антисемітизм, з одного боку, замкненість містечкових комсомольських осередків, “... зростаючі нездорові стосунки між українською та єврейською молоддю”, з іншого. [863; С.248, 251]

Досить красномовно характеризував рівень політичної свідомості тогочасних єврейських комсомольців випадок у м. Миколаєві. – “... При потуранні й пасивному

сприянні “місцевої влади” банда хуліганів спалила у синагозі всі сувої Тори.* Містечкове населення після триденного трауру об’являє похорон Тори, на якому було присутнім українське населення та прийшли євреї навколишніх містечок. У похороні брали участь також і всі містечкові комсомольці (комсомолки в релігійному екстазі рвали на собі волосся, плакали). На чолі банди “можновладців” стояв секретар комсомольського осередку. Єв[рейські] комсомольці знали про його витівки і мовчали протягом декількох місяців”. [863; С.251]

Констатуючи значну, порівняно з іншими етнічними меншинами, кількість комуністів та комсомольців у середовищі євреїв, не слід її відносити лише на рахунок природного зростання популярності заходів радянської влади. Політична активність меншини була надзвичайно високою не лише в більшовицьких колах, а й у антибільшовицькому підпіллі. Переслідування сіоністів та широкоюсяжні репресії спричинили вимушений перехід частини політично активного єврейства до лав КП та КСМ. Так, 1923 р. до складу РКСМ був примушений увійти Євкомол, створений 1920 р. Після тривалої кампанії політичної ізоляції в 1925 р. було полегшено вступ до ВКП(б) колишніх членів “Поалей-Ціон”,* що забезпечило прискорене розмивання партії, оскільки воно сполучалося з переслідуванням останньої, заборонаю її діяльності в УСРР, відібранням партійних і клубних приміщень, заборонаю публічних виступів, недопущенням розповсюдження партійної літератури, цькуванням у пресі.

Відзначаючи об’єктивні причини досить високого представництва росіян та євреїв у КП та комсомолі, слід визнати, що співвідношення національних груп в структурах комуністичної партії було найгострішою проблемою, яка викликала до життя політику коренізації як таку. Якщо в 1922 р. частка українців в лавах КП(б)У не перевищувала 20%, і лише 11,3% членів партії визнавали українську своєю розмовною мовою, то надалі частка українців незмінно зростала. Динаміка національного представництва в КП(б)У на перших кроках коренізації виглядає наступним чином:

* Згідно з єврейською релігійною традицією пошкоджені сувої Тори мають бути заховані за спеціальним обрядом як жива істота.

* Для них встановили піврічний стаж “за революційні заслуги”. [863; С.221]

Національний склад КП(б)У

	Українців (%)	Росіян (%)	Євреїв (%)	Інших (%)
1.01.1924 р.	33,3	45,1	14,0	7,6
1.01.1925 р.	37,0	43,5	11,9	7,6
1.07.1925 р.	39,8	40,3	11,8	8,1
1.01.1926 р.	42,9	38,6	11,2	7,3
1.10.1926 р.	54,8	26,6	10,9	7,7

З даних таблиці видно, що сукупна вага представників етнічних меншин в партійних колах значно перевищувала відповідні кількісні характеристики останніх в структурі населення країни. На початок політики коренізації частка нацменів (разом з росіянами) в структурах КП(б)У більш як втричі перевищувала їхню частку в населенні країни. Лейтмотивом коренізації стало поступове зростання питомої ваги українців в лавах КП(б)У при одночасному збереженні представництва етнічних меншин.

Низка дослідників історії селянських за своїм складом етнічних меншин наголошує, що до “великого ривка” межі 20 – 30-х рр. успіхи КП у процесі вкорінення більшовизму в громадське життя та свідомість громад були досить скромними. Це твердження відповідає досить невисокому рівню політичної активності поляків, німців, болгар, греків, чехів тощо. Дослідження поширення комунізму, як ідеології, в середовищі менонітів привели Н. Осташеву до висновку, що вступ менонітів до партії був “... скоріше винятком, аніж відбитком певного типового процесу. Аналіз різного роду партійних документів і списків не дозволяє дійти висновку про будь-які значні успіхи комуністів в галузі радянської менонітського соціуму”. [1532; С.145]

Методика “більшовізації” представників етнічних меншин була стандартною і приносила добрі результати переважно в середовищі повоєнного покоління. Школою “комуністичного перевиховання” були частини Червоної Армії, відслуживши в якій, певна частка призовників отримувала направлення на навчання в радянські виші, там потрапляла у “висуванці” і згодом (переважно вже під час суцільної колективізації)

поверталася на батьківщину на “відповідальні посади” в низовому радянсько-партійному апараті.

Протягом політики коренізації відповідна частка останніх у структурі КП(б)У, вищих партійних органів штучними заходами дотягувалася до відповідного етнічної структурі населення. До складу ЦК КП(б)У, ВУЦВК вводилися представники етнічних громад (механізатори, колгоспники, робітники тощо), які нічого не вирішували в питаннях формування партійної і державної політики, втім створювали видимість масової радянської етнічних меншин. Така проста і невибаглива практика була шита білими нитками, а її облудність з часом ставала все більш зрозумілою політично розвиненим шарам як у радянській країні, так і за її межами. Кричуща невідповідність представництва народів республіки в структурі правлячої партії, а особливо її керівних органах, стала основою гострих суспільних суперечностей і підживлювала антирадянські виступи політичної еміграції. Остання, зокрема, наголошувала на штучності більшовицького режиму, засиллі не українців. Зі свого боку КП неодноразово називала громади етнічних меншин дрібнобуржуазними, в яких соціальна база більшовизму була незначною. Джерела 20-х рр. підтверджують досить сталий інтерес українського єврейства до вступу в КП(б)У, водночас вони констатують надзвичайно повільні темпи зростання партії за рахунок інших етнічних меншин і зауважують, що в середовищі німців (зокрема менонітів), поляків, частково греків і болгар, а також дисперсних етнічних меншин фігура партійця була рідкісною. Етногосподарська група колишніх колоністів, хоча й була лояльною радянській владі, висловлювала скептичне ставлення до партійців та їхньої суспільно-політичної діяльності. Не зважаючи на намагання КП використати політику коренізації для покращення свого суспільного іміджу через виправлення диспропорцій представництва етносів країни в її складі, протягом 20-х рр. партія залишалася досить нечисленною кастовою організацією, яка перебувала “над суспільством” країни, не була його відбитком і не презентувала співвідношення етносоціальних сил у суспільстві. Це визначало глибинні суперечності у взаєминах партії (читай більшовицької влади) та суспільства України, і вони були не вирішувані жодними політичними заходами в тому числі й коренізацією.

Водночас не можна не помітити тих змін, які сталися в суспільно-політичному житті українського суспільства, зокрема, села впродовж 20-х рр. Під впливом непу відбувся поступовий перехід значної частки комуністів від ліворадикального до поміркованого табору. Не останню роль у змінах на краще в середовищі відповідальних працівників відіграли партійні чистки, до яких з середини 20-х рр. отримали доступ широкі верстви населення. В місцевій пресі 1925 – 1929 рр. стали регулярними звіти про виключення та їхні причини. З них з'ясовуємо, що оздоровлення низових органів влади та партійних рядів було суттєвим і позитивно вплинуло на суспільний імідж КП.*

На початку 20-х рр. пересічний комуніст, надісланий в село, являв з себе “кота в мішку”. Напередодні суцільної колективізації значну частку комуністичного проводу на селі становили політичні діячі нового типу: розумні, людяні, свідомі, але здатні виконувати настанови партії, навіть сумніваючись у їхній справедливості та доцільності. КП, до речі, завчасно потурбувалася про підготовку сільських осередків до запровадження суцільної колективізації. Влітку 1929 р. відбулася чергова чистка сільських парторганізацій. На Маріупольщині, наприклад, було виключено 22,5% партійців, серед них – учасники “антипартійних угруповань”, “чужі елементи”, “... нетверді, хиткі партійці, які не витримали іспиту в період ударних кампаній, які виявили свої індивідуалістичні, дрібнобуржуазні тенденції, які виявилися нездатними виконувати основні директиви партії в галузі соціалістичної перебудови села...” в 1929 – 1934 рр. вступ до колгоспу залишався визначальним тестом для партійців, оскільки вони мали силою власного прикладу вести односельчан до комуністичного майбутнього. Успіхи колективізації безпосередньо ув'язувалися з кампаніями виключення “партійного баласту”, який “викривляв класову лінію, не бажав йти до колгоспу, халатно ставився до хлібозаготівель”. Згодом партійні чистки перетворили на знаряддя залякування й адміністративного переслідування, яким домоглися беззастережного підпорядкування сільського партійного та сільрадівського

* Наприклад, на шпальтах г. “Приазовский Пролетарий” 1927 р. вміщені такі характеристики осіб, причетних до роботи серед греків: “Пернакій І.М., чл. п. з 1920 року, службовець, працював в ОВК інструктором нацмену. Виключений з партії за привласнення звання представника ВУЦВК, за обман дівчини і удавану реєстрацію шлюбу з останньою... Капацин І.Д., чл. п. з 1920 р., селянин, працював гол. КНС в Старій Карані, виключений з партії за пияцтво з дебошем, брутальне ставлення до селян і полову розбещеність; Чебанов К.І., чл. п. з 1922 р., селянин, голова сільради с. Греко-Олександрівськ Старо-Караньського району. Виключений з партії за використання службового становища в особистих цілях і незаконні дії стосовно селянства та привласнення зерно хлібу.” [1783, С.382]

активу. Не випадково найвищим відсоток виключених був у тільки-но розформованому Мархлевському польському районі: 1936 р. він сягнув 46,6%, а в цілому по десяти прикордонних районах Київської області – 28,2%. [1752; С.137]

Те, що роль комуніста в радянізації національного села була непересічною є незаперечним історичним фактом. Рівень особистісного розвитку сільських комуністів визначав увесь спектр суспільного життя села на початковому етапі радянського будівництва, характер і гостроту суспільно-політичних суперечностей протягом непу, зміст і швидкість радянізації національного села, а згодом і особливості запровадження суцільної колективізації. Голова німецької секції ЦК КП(б)У в своєму звіті за 1924 р. підсумував досвід перших років роботи комуністів в національному селі наступним чином: “В колоніях, де комуністів нема, задають тон куркулі, а де є партробітники – там стоять незаможники біля влади”. [663; арк.131] Протягом непу підтримувалася пильна увага до особового складу сільських осередків КП, зміцнення його відбувалося за рахунок перевірених партійців з володінням національними мовами з числа політемігрантів. Наприкінці 20-х рр. більшовицький режим спромігся значно збільшити кількість сільських партійців за рахунок післявоєнного покоління.

Особливий статус в системі партійних органів мали національні секції агітації й пропаганди при партійних комітетах (створені в 1920 – 1921 рр.). На час проголошення непу вони діяли більш ніж у 30 окружках КПУ і досить добре прислужилися не лише поширенню комуністичної ідеології в національному середовищі, а й виявленню та знищенню альтернативних національних організацій та партійних осередків. Функція негласного нагляду, дезорганізації та підривної діяльності в середовищі національних громад та існуючих національних організацій міцно затвердилася за національними секціями місцевих парткомів. Їхніми зусиллями протягом 20х рр. були знищені всі національні організації в УСРР, а під час здійснення суцільної колективізації – відшукувалися й ізолювалися особи, здатні акумулювати та поширювати зрозумілі селянству антирадянські настрої.

Разом з тим уряд не обмежувався лише репресивними та превентивними заходами для формування суспільно-політичної думки в країні. Більшовики розгорнули активну, послідовну, централізовану працю по створенню й поширенню в середовищі

етнічних меншин низки суспільних організацій і рухів, які повинні були виховувати в дусі пролетарського інтернаціоналізму широкі верстви трудящих нацмен. Численні радянські організації, які цілеспрямовано й організовано впроваджувалися в життя села, були суспільно-політичною альтернативою нерадянським рухам і організаціям. Окрім осередків КП, КСМ, сільрадівський актив створював і наглядав за діяльністю сільських осередків КНС, КВП, ТЗЕТ, суспільні товариства “Аерохім”, “Мопр”, “Друзі Дітей”, Лікнеп”, “Червоний Хрест” тощо.

Національні секції КП(б)У вважали “створення радянської громадськості в політичному й господарському відношенні” необхідною передумовою укорінення більшовизму в середовищі етнічних меншин. Розгортання мережі осередків суспільно-політичних організацій та громадських об’єднань розпочалося відразу з закріпленням місцевих органів радянської влади. Слід відзначити, що запропонована більшовиками структура організацій, які мали поглинути й скерувати в потрібне річище суспільно активні сили національного села, була доволі різноманітною і водночас складалася таким чином, щоб забезпечити керівну й регулюючу роль партійних осередків. Ґрунтуючись на позиціях пролетарського інтернаціоналізму, більшовики заперечили будь-які принципи об’єднання громадськості етнічних меншин, окрім принципу класовості. Вони пильно слідкували за дотриманням “соціально-класової чистоти” освячених державною суспільних та громадсько-політичних організацій та їхніх місцевих осередків.

КНС, насаджені владою повсюдно згідно з декретом про КНС (9.05.1920 р.), відіграли значну роль у загостренні міжетнічних взаємин на початку 20-х рр. Жовтневий пленум ЦК КП(б)У 1923 р., який відбувся вже в умовах розгортання коренізації, закликав уважно ставитися до особливостей національного села, водночас дбаючи про зміцнення суспільних позицій КНС та збільшення їхнього особового складу.

Дослідивши особливості суспільного життя нацменівського села, М. Журба дійшов висновку, що “... незважаючи на особливості господарського укладу, які зумовлювали певну етнічну замкненість компактних груп національного селянства, і в його середовищі існували певні соціальні передумови для створення громадських організацій прокомуністичного спрямування.” [1260; С.116] Ці соціальні передумови на думку дослідника зростали під впливом основних соціально-економічних заходів

радянської влади, які вели до нівелювання селянської маси, втрати ознак національної ідентичності та перетворення останніх на податливий матеріал для більшовицького експерименту.

Питання соціальної обумовленості укорінення більшовизму залишається одним з найбільш проблемних. Переважна більшість науковців продовжує безпосередньо зв'язувати рівень соціального розшарування та темпи радянізації, розглядаючи бідняцькі шари як сприятливий ґрунт для більшовицької ідеології. Дана концепція, запозичена з більшовицької пропагандистської літератури 20-х рр., не завжди підкріплюється історичними фактами. Зокрема відомо, що поляки, які становили чи не найменш забезпечену групу селянства, пересічно були значно послідовніше в своїх антирадянських настроях за інші, більш забезпечені етнічні групи.

В 1925 р. КНС в Україні нараховували 1 164 038 членів, з них 35 348 (3,04%) росіян, 2 892 (0,25%) поляків, 13 992 (1,2%) євреїв, 13 374 (1,15%) німців, 1 709 (0,15%) болгар. [672; арк.21 зв.; 678; арк.37] Названі відомості про етнічний склад КНС підтверджують висновки М.Журби стосовно того, що комнезами для більшості нацменівського селянства залишалися штучними, чужорідними утвореннями. [1260; С.117] Мізерність частки комнезамівців не лише в середовищі колишніх іноземних колоністів (яку можна було б ув'язати з особливостями їхньої соціальної структури), а й польського селянства, в середовищі якого питома частка бідняцтва була чи не найсуттєвішою серед етносів України, ілюструє ту величезну прірву, яка існувала між цими пробільшовицькими утвореннями та величезною часткою селянства України. В першій половині 20-х рр. і на першому етапі запровадження коренізації ці організації, що поєднували наглядальні, каральні, адміністративні функції, спричинилися відчутному загостренню відносин як між окремими соціальними шарами селянства, так і його етнічними складниками. Не слід скидати з рахунку добре відомої тогочасним радянським і партійним керівникам специфіки діяльності суспільних і політичних організацій у поліетнічних регіонах, особливо ж у тих, де норми землекористування розрізнялися за національною ознакою землекористувачів. Так, скажімо, в Хортицькому німецькому районі "... переважно українсько-російське населення склада[ло] незаможне селянство, об'єднане в комітет незаможних селян". [871; С.117] Розбіжності національного складу

КНС та колоній акумулювали й загострювали конфлікт на ґрунті нерівномірності землекористування протягом всієї історії непу.

Суттєвою перешкодою на шляху популяризації організацій КНС була також їхня антирелігійна діяльність. Саме ця обставина, незважаючи на численні пільги, сковувала зростання мережі осередків КНС у польських та менонітських поселеннях.

Тривалий час КНС залишалися малозрозумілими селянству внаслідок пасивності й штучності осередків організації. Формалізм існування сільських осередків засвідчений низкою актів обстежень, зокрема, й матеріалами обстеження (10.12.1926 р.) Жолцко-Кривотинської (польської) сільради Коростенської округи: “КНС окрім прийому в члени жодної роботи не здійснює. В члени приймають кого попало і хто хоче... Окремі члени заявляють, що вони самі не знають, що це за організація і чия вона”. [411; арк.134]

Більш-менш значне зростання кількості членів організації в середовищі етнічних меншин відбулося навесні 1925 р. Пов'язане воно було з оголошенням скасування недоїмок членам КНС. На цей час припадає створення низки нових осередків у недорідних південноукраїнських регіонах. [673; арк.57] 1926 р. за відомостями ВЦКНС у складі організації перебувало 15 956 росіян (2,2%), 8 887 німців (1,2%), 6 286 поляків (0,9%), 3 537 євреїв (0,5%), 1 962 греки (0,3%). [397; арк.17] Безпосередній вплив на зростання представництва етнічних меншин у КНС справила робота ЦКНМ та її місцевих комісій. У 1927 р. “національними” за своїм складом були 7,1% КНС республіки, в 1929 р. – 9,7%. Найбільш вагомим було представництво у комітетах росіян – 3,8%, поляки становили 1,9% членів КНС, молдавани – 1,5%, німці – 1,3%, євреї – 1,3%. [258; арк.41]

Відзначаючи певне збільшення затребуваності КНС у середовищі етнічних меншин, слід зауважити, що подальше поширення комітетів визначалося низкою об'єктивних соціально-економічних суперечностей. З одного боку, перетворення КНС на добровільні організації теоретично мало збільшити інтерес до них ширших верств селянства, зокрема, середняцького. Потяг середняцтва до вступу в КНС 1926 р. відзначається в середовищі німців, поляків, греків, болгар і обумовлений він прагненням останніх зменшити податковий тиск на свої господарства. З іншого боку, суттєві коливання норм землекористування в поліетнічних південноукраїнських регіонах ускладнювали проблему соціальної ідентифікації бідняка. Разом із поширеними

суспільними стереотипами про заможність німців, греків, болгар та прагненням радикально налаштованої частини вищого державного керівництва і місцевих керівників дотримати “чистоту складу” КНС* названа обставина вела до обмеження доступу представників нацменівського селянства до складу організації та подальшої ескалації суперечностей між нею та окремими етнічними громадами.

Найбільш послідовно практика обмеження вступу середняків до КНС запроваджувалася напередодні суцільної колективізації. Зважаючи на плани використання КНС для запровадження суцільної колективізації, республіканське керівництво протягом 1929 р. здійснило кампанію збільшення мережі осередків КНС (протягом року було створено 225 нових організацій) та чисельного зростання її членів (залучено близько 50 тис. селян). Порівняно з минулим роком зростання мережі КНС на 1.10.1929 р. склало 42%, вони охопили близько 170 тис. осіб. [682; арк.32, 33] Незадовго до ліквідації в січні 1932 р. ВЦКНС повідомив ЦК КП(б)У, що нові члени організації на 76,3% були бідняками, 7,3% наймитами, 69,1% колгоспниками. [687; арк.2]

З літа 1922 р. повсюдно в селищах УСРР створюються КВД. Масовими ці організації стали після проведення 1923 р. двотижневика селянської взаємодопомоги, внаслідок якого на 1 серпня 1923 р. було створено 664 районних та 10 012 сільських КВД, що задовольнило потреби районів та сіл на 94,2 та 84,4%. [1260; С.120] З моменту виділення національних сільрад нагляд за діяльністю КВД та створення нових осередків стає одним з пріоритетних напрямків діяльності ЦКНМ. Тижневики, місячники селянської взаємодопомоги та прямий адміністративний примус прислужилися певному зростанню сітки осередків організації в національному селі. Проте їхнє становище було не однозначним. Оскільки до організації приймалися переважно бідняки, матеріальна база осередків була обмеженою. Так само незначною була й реальна спроможність їх справляти позитивний вплив на становище своїх членів.

Найбільш популярними КВД були серед болгарського селянства, вже на початку 1927 р. вони були практично в усіх болгарських сільрадах. Подібно до КНС робота по стимулюванню створення КВД активізувалася напередодні суцільної колективізації. До

* Про це йдеться, зокрема, в таємному обіжникові ВЦКНС, розісланому по губерніях УСРР у червні 1925 р. [673; арк. 113-114].

жовтня 1929 р. в місцях розселення етнічних меншин було створено 566 осередків. [1260; С.237]

Згідно з постановою ЦК КП(б)У 12 квітня 1922 р. про “об’єднання усієї пролетарської частини села і завершення організаційного будівництва Всеробітземлісу” в Україні розпочалося організаційне оформлення профспілки сільгоспробітників. До другої половини 20-х рр. залучення етнічних меншин до організації було незначним. 1926 р. спілка нараховувала в своєму складі 77,5% українців, 16,4% росіян, 2,8% поляків, 1,4% німців та 1,9% представників інших національностей. Членами Робітземлісу були 536 болгар, 423 німця [970; С.12], що відбивало малу частку батрацтва в складі відповідних етнічних меншин.

Більшість сучасних дослідників зазначає, що радянські відомості про поширення класових організацій та професійних спілок у національних селах вимагають критичного ставлення. Напередодні суцільної колективізації надшвидкі темки зростання КНС, КВД та Робітземлісу в середовищі етнічних меншин пов’язані не стільки з успіхами радянізації національного села, скільки з відчайдушними спробами селянства знайти захист від більшовицького режиму шляхом мімікрії під останній. Вже на початку 30-х рр. у безладді, яке охопило країну внаслідок колективізації та адміністративної реформи, робота місцевих осередків названих організацій була паралізована. Подекуди посади голів РайКНС були скасовані, обласні організації створили лише в Харкові, Києві та Вінниці. [687; арк.25] Протягом 1931 – 1932 рр. припинили своє існування КНС у грецьких селах, досить швидко і непомітно зникли осередки комітетів у селах інших етнічних меншин. Характерною була ситуація, описана в повідомленні Криворізького районного СТВ (липень 1932 р.): наказ про реорганізацію сільських ТВД на каси селянської взаємодопомоги неможливо було виконати через те, що останні протягом 1931 р. припинили існування, а їхнє майно зникло в невідомому напрямку. [687; арк.21] Так само без зайвого галасу в березні 1931 р. була розформована й профспілка сільськогосподарських робітників.

Обставини ліквідації осередків класових організацій та Робітземлісу в селах етнічних меншин, відсутність живої реакції селянства зайвий раз доводить їхню штучність і нежиттєвість, відсутність справжнього зв’язку між діяльністю держави по їхньому

насадженню в національному селі та реальними соціально-економічними інтересами та політичними поглядами селянства.

Протягом непу радянські суспільні організації в селах етнічних меншин діяли переважно формально, незважаючи на безліч зусиль “розворушити” інертну селянську масу. Це було добре відомо і районним працівникам, які створювали їхні осередки на селі, і вищим радянським посадовцям. Різні відомчі матеріали характеризують нечисленність сільських осередків цих організацій, їхню нежиттєздатність. Зокрема, щодо менонітів зазначається: “Вчителі та медперсонал у школах та лікарнях з менонітів, входять до профспілки та водночас до Союзу Голландських Вихідців, активності в громадській роботі серед них не помітно, складається враження, що вони перебувають у Профспілці формально і увійшли до профспілки під адміністративним натиском.” [879; С.125]

Не відрізнялася оригінальністю практика створення в селах етнічних меншин осередків так званих добровільних товариств. Найбільшого пошвавлення вона набула наприкінці 20-х рр. і викликана була діяльністю шкільних та партійно-комсомольських активістів. На 1 січня 1928 р. близько 50 тис. представників етнічних меншин були членами Червоного Хреста України. [1260; С.127]

Вибіркові обстеження сільських осередків Тсоавіахіму неодноразово засвідчували казенний характер і формальність існування їх у селах етнічних меншин. За висновками М. Журби добровільні форми військового навчання та масової воєнно-технічної пропаганди серед селянства нацменшин практично були відсутні, а робота Тсоавіахіму зосереджувалася головним чином в районних центрах та містах. [1260; С.128]

Якщо осередки Червоного Хреста, Тсоавіахіму, “Автодору”, “Друзів радіо” хоч і не здобули масового зацікавлення з боку селянства, то й не викликали з його боку суттєвих заперечень, то “Спілка войовничих безвірників” (СВБ), створена в травні 1928 р., не залишила етнічні громади байдужими. Райони значної етнічної строкатості водночас були регіонами зі складною й заплутаною конфесійною ситуацією. Так, скажімо, в поліетнічних Мелітопольській, Маріупольській, Одеській, Миколаївській округах у сусідніх селах

мешкали католики, лютерани, меноніти, юдеї, православні, григоріяни та величезна кількість протестантських церков і сект.

СВБ брала безпосередню участь у розвалі церковних громад та кампанії масового закриття церков, що прокотилася Україною наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. Під діяльністю спілки не випадково припав на початковий етап суцільної колективізації, їй відводилася непересічна роль у соціалізації села, переборенні селянського опору шляхом обмеження впливу духівництва. 1931 р. спілка налічувала 1 900 тис. членів, причому в національних районах осередки організації були нечисленними. В Люксембурзькому районі з 870 безвірників селяни, тобто місцеве населення, становили 27%. [1260; С.130] Не існувало осередків СВБ у грецьких і менонітських колоніях. Не вдалося урядові поширити вплив організації на поляків та німців Правобережжя. Врешті, виконавши свою місію, місцеві осередки СВБ з середини 30-х рр. ХХ ст. проявляють сталу тенденцію до самоліквідації, а на кінець 30-х рр. кількість членів спілки скорочується майже у вісім разів.

Інертно розвивалася й мережа соціально-реабілітаційних громадських організацій дитинства, зокрема добровільного товариства “Друзі дітей”. Історія існування названої організації в середовищі нацменівського селянства не відрізняється від інших прорадянських організацій і доводить, що останні створювалися урядовими та партійними колами не для задоволення реальних потреб меншостей, а для насадження в їхньому середовищі більшовицького світогляду, лише як певна альтернатива тим добродійним організаціям по догляду за безпритульними та недієздатними, що існували задовго до жовтневих подій. У менонітських селах цей важливий напрямок суспільно значущої праці вочевидь спрямовувався на дискредитацію аналогічної діяльності Союзу голландських вихідців. Власне, більшовицьке керівництво турбували не стільки реальні потреби безпритульних дітей, скільки зменшення суспільної ваги СГВ. На початку 30-х рр. діяльність нечисленних осередків товариства практично призупинилася.

Виразної пропагандистської спрямованості набуло при більшовиках Товариство з земельного облаштування євреїв (ТЗЕТ), створене ще до революції. На відміну від інших прорадянських організацій і товариств ТЗЕТ мав реальне соціально-економічне підґрунтя і опікувався найболючішою проблемою єврейської громади України. Як зазначалося

раніше, протягом 20-х рр. аграризація розглядалася більшовицьким урядом як єдиний можливий шлях покращення становища єврейського містечка та оздоровлення його соціальної структури. Статут ТЗЕТу був зареєстрований у квітні 1925 р., а саме Товариство активно включилося в роботу по організації єврейської сільськогосподарської колонізації, плідно співпрацюючи з численними закордонними єврейськими організаціями, зокрема Джойнтом. Наприкінці 1928 р. товариство мало 968 осередків з загальною кількістю членів 93,5 тис. чоловік. У 1929 р. з ініціативи партійних органів УСРР ТЗЕТ перетворив з виключно єврейського на інтернаціональне об'єднання. Скажімо, на Київщині не євреї склали 61,3% складу товариства. [1260; С.133] Перетворення товариства на інтернаціональну організацію наслідувало виразні політичні цілі: створення ілюзії масової підтримки політики єврейської колонізації, пом'якшення антиєврейських настроїв у середовищі селянства та місцевих виконавчих структур, послаблення процесів консолідації у середовищі єврейських переселенців та попередження політизації єврейської громади. В 1930 р. товариство обіймало 175 тис. осіб, у квітні 1933 р. – вже 186 тис., 1935 р. – 200 тис. [1260; С.133] Втім, масовість організації не виключала чимдалі очевидніший розвал колонізаційної кампанії, зростання антисемітизму місцевого селянства. Подальшій формалізації діяльності товариства в першій половині 30-х рр. спричинилася його сприяння суцільній колективізації в місцях єврейської колонізації.

Впродовж суцільної колективізації та викликаного нею опору хлібозаготівельним кампаніям, які з 1930 р. перетворилися на фактичні реквізиції, виявилася справжня мета сітки громадських організацій на селі. Практика формування “ударних бригад” з членів КНС, КСМ, профспілок, Червоного Хреста для виявлення та вилучення хліба у приватників і колгоспників застосовувалася в усіх національних районах. У разі опору самих активістів застосовувалася інша методика. Так у Мархлевському районі в січні 1932 р. з уповноваженого ЦК КП(б)У, начальника районного відділення ДПУ та секретаря райпарткому були створені спецтрійки, які за сприяння органів міліції та прокуратури здійснювали хлібозаготівлі. “Для подолання протидії селянства, усі громадські організації були розпущені, а їх керівництво піддавалось залякуванню і переслідуванню в судовому порядку”. [1260; С.164]

Силами активістів громадських організацій виконувалися рознарядки по розкуркуленню. В 1929 – 1930 рр. з числа комсомольців і членів класових селянських спілок створювалися спецзагони (10 – 30 чел.) для охорони усуспільненого майна. [684; арк.17] Силами КНС та наймитської профспілки в 1929 р. організували такий вид суспільно-політичної кампанії як “страйкова боротьба наймитства в куркульських господарствах”, зокрема, в німецьких, болгарських колоніях, землях сільськогосподарської концесії “Голландія – Україна” Молочанського району.

В тих випадках, коли останні висловлювалися проти чи заявляли про відсутність у сільрадах куркулів (як це було в грецьких селищах), вони самі об`являлися такими, що були засмічені “куркульськими елементами”, “правими опортуністами” тощо і піддавалися адміністративному переслідуванню та виключенню. Приміром, за недостатню твердість у проведенні класової лінії під час страйку та “правоопортуністичну практику” розформували Херсонський окружний комітет ВУ СГЛР.

Суцільна колективізація та розкуркулення стали часом тяжких випробувань для всіх суспільно-політичних організацій та їхніх членів. Дилема виконувати бузувірські накази партійних органів, чи діяти відповідно до власних уявлень про справедливість спонукала більшість членів сільських осередків до перегляду своїх політичних переконань. Масовий шар свідчень з місць засвідчує, що переважна більшість членів сільських осередків громадських організацій та об`єднань скептично та негативно ставилася до розкуркулення та хлібозаготівель. “Опортуністично-примиренська” (за висловом ЦК КП(Б)У) позиція бідняцько-середняцької громадськості була явищем характерним і типовим для сільських осередків в усіх національних районах. Зважаючи на цю обставину, ЦК КП(Б)У здійснював суцільну колективізацію, нарощуючи тотальний нагляд за діяльністю місць, постійно “зміцнюючи” їхній бойовий дух шляхом відрядження активістів міських партійних та комсомольських організацій.

Антинародність суцільної колективізації та розкуркулення, бузувірські методи їхнього запровадження, з одного боку; відсутність сліпої підтримки останніх з боку загалу суспільно-політичних організацій, з іншого; визначили наперед їхню долю. Внаслідок розформування та розпаду прорадянських організацій селянство, як клас, виявилось цілковито розосередженим та роз`єднаним з політичної точки зору, отже, знесиленим

перед обличчям міцної державної машини. Єдиним шляхом виявлення політичних поглядів та суспільної позиції в цих обставинах були акції масової громадянської непокори, селянські хвилювання, еміграція та нелегальні втечі за кордон. Проте за відсутності відповідних суспільних інститутів захисту політичних інтересів селянства вони були приречені й безсилі перед кулеметами й багнетами.

Впродовж першого етапу суцільної колективізації ресурс довіри селянства етнічних меншин до діючої влади вичерпався. Якщо з середини 20-х рр. внаслідок здійснення коренізації та створення національних адміністративно-територіальних одиниць взаємини влади і національного села невпинно покращувалися (зокрема, переважна більшість аналітичних матеріалів ЦКНМ засвідчує “цілковите співчуття Радянській Владі та Комуністичній партії” з боку нацменівського селянства), то з початку 30-х рр. повсюдно відзначаються незадоволення населення урядовою програмою соціалістичної перебудови села. Архівні джерела часів суцільної колективізації засвідчують зростання антирадянських настроїв у середовищі етнічних меншин і фіксують окремі спроби гуртування селян на їхній основі. Начальник Волинського окружного відділу ДПУ Шелега в спецдоповіді повідомляв, що українські та польські селяни не задоволені ЄСГП, і, не бажаючи сплачувати податки, приховують дійсні розміри ділянок та худобу, вважаючи, що “хліборобів, зовсім радянська влада бажає придушити ... здирають три шкури за один раз”. [1241; С.28]

Вихід з ситуації польське селянство пов'язувало з переселенням до історичної батьківщини. Емігрантський рух спеціальні радянські установи кваліфікували як “антирадянський”, і *фактично він таким і був*. Основним засобом боротьби з ним було позбавлення населення права на зміну громадянства і вільний виїзд з країни. Якщо в середовищі польської меншини емігрантські настрої не набрали значного кількісного вираження* (ймовірно, через можливість несанкціонованого переходу кордону), то в середовищі німців УСРР, а в особливості менонітів на межі 20 – 30-х рр. емігрантський рух знову набував масового характеру. Потенційні емігранти бралися на особливий облік

* 1928 р. по Волинській окрузі були подані 72 заяви на виїзд поляків, з них відмовлено у виїзді 6 особам, 1929 р. з 25 заяв були задоволені лише 5. – Див.: ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.2930, арк.41.

внаслідок чого офіційний виїзд за кордон зменшився, водночас масового характеру набули нелегальні втечі цілих родин з прикордоння.

Зростання антирадянських настроїв у польському середовищі досить виразно проявилися під час підготовки до першого Всесвітнього з'їзду зарубіжних поляків у Варшаві (мав відбутися 1929 р.). [681; арк.3] Матеріали, що збереглися під грифом "цілком таємно", засвідчили, що на цей час єдності в полонії не було. Спецзведення 20 липня 1929 р. зауважило, що підготовка до з'їзду викликала поживлення антирадянських настроїв серед поляків, а куркульство та духовенство "використали всі моменти, якими можна було б дискредитувати радянську владу в очах поляків", "висловлювались за необхідність відкрито розповісти про бідкування селянства, про голод, про те, як тут грабують й руйнують господарства". На зборах у Київському польському клубі Роговська запропонувала відрядити на з'їзд людину, яка б розповіла, до чого більшовики ... довели Росію, і просила б польську владу врятувати українських поляків від голоду та переслідувань. Поляки у своїх виступах говорили про відсутність політичних свобод і безпідставні репресії з боку радянських карних установ. Хлібороб с. Немелянка Новоград-Волинського району Войцехівський висловився наступним чином: "Радянська влада пригнічує поляків, бере великі податки, забирає хліб і не дає жити". Члени релігійних гуртків нарікали на переслідування віруючих, заборону релігійного виховання. І вже цілком вбивчою була думка польських робітників про те, що їхньою батьківщиною може бути лише Польща.

Враховуючи загострення політичної ситуації в польських населених пунктах, 25 лютого 1929 р. Польбюро ЦК ВКП(б) ухвалило й розіслало до республік директиву про боротьбу з терціярськими організаціями, що проголошувалися "однією з головних опор польського куркульства й агентів польського фашизму".

На початку 1930 р. по Україні прокотилася хвиля антирадянських селянських виступів. Наприкінці лютого повстання охопили польські села Шепетівської округи і проходили під гаслами "Геть колективізацію!", "Не чіпайте церков!", "Геть радянську владу!". В низці місцевостей були розігнані сільради. Селянські повстання були придушені за допомогою міліції, курсантів військових училищ, спец підрозділів ДПУ. За повідомленням В. Балицького наприкінці березня 1930 р. радянська влада по всіх селах

була відновлена, повстання придушені, призвідники та керівники заарештовані. [1241; С.42]

Очевидність селянського невдоволення, поширення антирадянських настроїв у сукупності з недовірою ЦК ВКП(б) до місцевих органів влади і партосередків спонукали державу до постійних кадрових чисток і відповідного “зміцнення” їх за рахунок робітників. Тотальні кадрові переміщення стали характерною прикметою 1930 – 1934 рр. і врешті звели нанівець всі досягнення коренізації в галузі кадрової політики. Наслідком стало відновлення настороженого, недоброзичливого ставлення селянства до спущеного “згори” керівництва, яке набуло критичного загострення під впливом колективізації й хлібозаготівель. II Всеукраїнська нарада по роботі серед національних меншин змушена була визнати загострення міжнаціональних суперечностей під впливом колективізації. Так, у доповіді О.Глинського “Про стан нацменроботи та її перспективи” зазначалося: “Факти говорять... про поширення націоналістичних тенденцій серед нацменшин” [890; С.45]. В грецьких селах не приховували недовіри до прийдешніх [“хазах” - прим. Авт.], відбувалися бійки з сусідніми українськими селами з приводу конфіскації ними земель грецьких спільнот чи розподілу кредитів; конфлікти з підселеними з центральних областей СРСР російськими артільями, частішали виступи проти єврейських колоністів.

Здійснивши колективізацію, економічно та політично розгромивши найчисленніший виробничий клас країни, більшовицька держава надалі не бажала “загравати” ані з ним, ані з його національними складниками. Відповіддю на суспільно-політичні домагання окремих найбільш затятих противників більшовицької “радянізації” стали репресії проти етнічних громад. Ініціативи приборкання непокірних народів надходили від союзного партійного керівництва. 9 грудня 1934 р. датована постанова Політбюро ЦК КП(б)У “Про німецькі райони”, ухвалена у відповідь на Телеграму ЦК ВКП(б) № 513ш. У ній не лише окреслені напрями “оздоровлення” національних сільрад і районів, а й відверто наказано надіслати на місця представників обкомів для “... роз’яснення населенню, що Радянська влада не потерпить жодних спроб антирадянської діяльності або агітації і не зупиниться перед тим, щоб відмовити в праві проживання в СРСР, або вишле всіх осіб, які ставляться неояльно до Радянської влади, у віддалені місця СРСР”. [1752; С.130] Перше виселення поляків (750 родин) з національного району відбулося в березні 1935 р.

Секретар Мархлевського РПК Е. Завадський у зв'язку з цим повідомляв Київському обкому КП(б)У, що “всі переселенці задоволені, у своїх заявах зобов'язуються у майбутньому працювати на новому місці краще, щоб виправдати довіру радянської влади”. [1673; С.52]

Про масові переселення поляків і німців йшлося в постановках Політбюро ЦК КП(б)У “Про переселення з прикордонної смуги 8 300 господарств у зв'язку з оборонними міркуваннями та про переселення в прикордонні райони 4 000 з кращих колгоспників Київської та Чернігівської областей” (23.01.1935 р.); [1240; С.75] “Про переселення з Мархлевського району 300 господарств” (5.09.1935 р.); “Про переселення 1 500 польських родин з прикордонних районів Вінницької області” (16.10.1935 р.). [1752; С.145]

25 листопада 1935 р. Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову “Про переселення польських і німецьких господарств з прикордонної смуги”, яка накреслювала переселення 6-7 тисяч господарств навесні 1936 р. за межі України. [1241; С.64] Подальше визначення долі неблагонадійних народів (поляків і німців) відноситься до 1936 р. і пов'язане з відповідними постановами Політбюро ЦК КП(б)У (17.01.1936 р., 15.03.1936 р.) та РНК СРСР (28.04.1936 р.).

Висновки

Історія національних адміністративно-територіальних одиниць, що тривалий час підносилася як вищий прояв радянської демократії, була неоднозначною і суперечливою. Створення національних рад і районів загасило вогнища конфліктності в місцях розселення етнічних меншин. На перших порах навіть вищі ешелони радянської влади не мали чіткого уявлення про припустимі межі кількісного зростання і форми національних адміністративно-територіальних утворень. Мусування ідеї створення єврейської республіки зі столицею в Одесі (IX Всеукраїнський з'їзд Рад, травень 1925 р.), висловлення В. Чубарем думки про можливе оформлення на теренах УСРР автономних

областей або республіки говорить за те, що на середину 20-х рр. тенденція унітаризації в УСРР ще не була визначальною. Як видно з низки повідомлень радянської преси, зокрема, про необхідність виділення ще одного польського, двох чеських та трьох грецьких районів, у цей час досить впливовими були відцентрові процеси. Те, що на хвилі бурхливої адміністративно-територіальної розбудови УСРР ці райони не були утворені, пояснюється перш за все адміністративними перешкодами, проблемами технічного і фінансового порядку.

В історії національних адміністративно-територіальних одиниць виокремлюються наступні етапи:

1924 – 1927 рр. – форми адміністративно-територіального розмежування та принципи державного керівництва ще не визначилися. УСРР була унітарно-децентралізованою державою зі значними відцентровими тенденціями. Не було чітко визначеної концепції адміністративно-територіальної розбудови країни, найчастіше її принципи диктувалися політичною кон'юнктурою. Приміром, IX Всеукраїнський з'їзд Рад цілком серйозно розглядав можливість продовження роботи по створенню в УСРР автономних областей та республіки, тобто – подальшої її децентралізації. Втім, проекти національного районування виявилися ширшими за їхнє подальше втілення.

1928 – 1929 рр. – гальмування національної складової адміністративно-територіальної реформи. На папері залишилися проекти створення польського району на Волині, двох чеських районів Київщини і Житомирщини, трьох грецьких районів Приазов'я. Висунення господарсько-управлінських принципів, як пріоритетних у здійсненні адміністративно-територіальної реформи. Суттєве збільшення кількості національних районів у зв'язку з загостренням російського питання в Україні.

1930 – 1934 рр. – фактичне згорання національного адміністративно-територіального будівництва в УСРР, зменшення мережі національних сільрад і районів під впливом адміністративно-територіальної реформи і загострення політичної ситуації в країні. Формалізація та бюрократизація діяльності національних рад і районів, дискредитація ідеї національного адміністративно-територіального будівництва, визрівання соціально-економічного та політичного підґрунтя їхньої ліквідації.

Національний принцип районування виявився вдалою і вкрай своєчасною

знахідкою радянської влади, допоміг гармонізувати міжетнічні взаємини в країні в найбільш складний і вибухонебезпечний період її (влади) існування. Це доволі відверто вона й визнавала. Який би зміст не вкладали етнічні громади в створення національних рад і районів, він залишався доволі чітко визначеним відповідними урядовими постановами. Виокремлення рад і районів з переважаючою людністю етнічних меншин згідно з буквою закону мало на меті запобігти защемленню прав останніх на використання рідної мови в контексті запровадження українізації, але не повинне було створювати умови виключності того чи іншого народу.

Надзвичайно важливим є усвідомлення мети існування національних рад і районів, які від початку їхнього утворення радянська влада розглядала лише як знаряддя запровадження на місцях відповідної *мовної політики*. Стосовно політичного змісту національних рад і районів, як органів влади місцевого рівня, слід відзначити, що вони були частиною складної ієрархічної будови радянської державності, що забезпечувала збереження диктатури пролетаріату шляхом позбавлення політичних прав “експлуаторських класів”. Називаючи адміністративно-територіальні утворення в місцях компактного розселення етнічних меншин національними слід пам’ятати, що то були адміністративно-територіальні одиниці з діловодством національними мовами, а не територіальні автономії певного етносу.

Прагнення контролювати й спрямовувати в “радянське річище” діяльність рад від моменту складання списків кандидатур до вирішення останніми найдрібніших питань повсякденного життя становило основоположну вісь внутрішньої політики більшовицької партії. Тоталітарні тенденції визначали політичне обличчя більшовизму з перших років його приходу до влади, проте політична й соціально-економічна криза початку 20-х рр. привела партійних керманів до усвідомлення необхідності певного послаблення одіозних проявів політичного диктату. Не остання роль у створенні привабливого іміджу радянської влади, як такої, відводилася політиці коренізації, що повинна була зробити її зрозумілішою і ближчою населенню.

Створення національних рад та коренізація виконавчих структур місцевих органів влади відіграли непересічну роль у гармонізації міжнаціональних взаємин у багатонаціональних регіонах. Вплив коренізації проявився хоча б у тім, що з моменту

створення національних рад і районів міжетнічні суперечності не відігравали суттєвої ролі в суспільно-політичному житті регіонів та не позначалися негативним чином на ході виборчих кампаній. Виборчі кампанії 20-х - першої половини 30-х рр. унаочнили вкрай суперечливу і нестабільну політичну ситуацію в країні. В першій половині 20-х рр. населення в цілому виявляло виборчу пасивність. Серед повноправних громадян явка на вибори рідко перевищувала 50%. Перший відчутний сплеск активності виборців відбувся на тлі соціально-економічної лібералізації 1925 – 1926 рр. та перших кроків коренізації в УСРР. Ради, обрані в цей час, вірогідно, найбільше відповідали соціально-економічному обличчю й політичним прагненням етнічних громад республіки. З 1927 р. уряд відновлює і ужорсточує контроль над засадами комплектування рад, насаджаючи в них переважно представників бідняків і батрацтва, рік від року збільшуючи частку позбавленців. Друге суттєве підвищення активності виборців відбулося на піку антиколективізаційного руху селянства в 1930 – 1931 рр.

У середовищі нацменівського селянства практично всі види суспільних організацій і товариств поширювалися мляво, а діяли переважно формально. Зауваження, висловлене наприкінці 20-х рр. керівництвом товариства “Друзі дітей” стосовно власних сільських осередків, цілком прийнятне для характеристики загального становища радянських суспільних організацій та товариств: “Село до цього часу ми майже не охопили. В заснованих осередках часто-густо нараховуються лише відповідальні працівники – голова, секретар сільради, вчитель. *Селянство слабо втягнуте в роботу* (виділення – Л.Я.)”. [1258; С.131] Спільним для етнічних громад України було те, що селянство протягом непу взагалі складно піддавалося “організації” в будь-якому вигляді. Позбавивши селян можливості організувати суспільні організації за власним бажанням, послідовно знищуючи саму думку про можливість існування національних політичних партій, Селянського Союзу, національних кооперативних організацій, більшовики врешті домоглися деполітизації і селянства, як суспільного класу, і окремих етнічних меншин, як етнічних складників суспільства. В такий спосіб режим, з одного боку, політично обеззброїв та знеособив селянський рух; з іншого боку, припинив визрівання політичних еліт національних рухів, перетворення етнічних меншин на національні та наступний етап актуалізації національного питання в СРСР.

Основним завданням прорадянських суспільно-політичних організацій і рухів було відволікання широких верств громадськості від усвідомлення та презентації альтернативних моделей суспільного розвитку, боротьба з політичним інакомисленням, підготовка країни до завершального етапу соціалістичної революції та, власне, створення суспільно шару, здатного воєнно-комуністичними методами забезпечити її завершення. Не випадково більшість із них розпадається або ліквідується протягом 1931 – 1934 рр.

Новий етап у діяльності радянських аналогів суспільно-політичних організацій припадає на другу половину 30-х рр. і визначається він вже геть іншими суспільно-політичними обставинами.

РОЗДІЛ V

ОСОБЛИВОСТІ КУЛЬТУРНОГО ПОСТУПУ ЕТНІЧНИХ МЕНШИН

5.1. Доктринальні засади національно-культурної політики стосовно етнічних меншин

Більшовики зробили національне питання однією з найсильніших складових своєї політичної програми. В статті “Ліберали і демократи в питанні про мови” В.І.Ленін заявив, що збереження привілейованого становища російської мови гальмуватиме подальший розвиток Росії.[1403; С.483] Як позитивний приклад вирішення на державному рівні мовної проблеми він навів досвід Швейцарії, зауваживши, що мова не викликає відрази, якщо вона не нав’язується “огидними поліцейськими заходами...” [1403; С.483] Принцип послідовного демократизму в умовах багатомовності та етнічної строкатості 1913 р. розглядався ним як шлях і засіб розв’язання національного питання в капіталістичних країнах.

Комплексне викладення більшовицької програми вирішення національного питання знаходимо в програмній статті “Критичні замітки з національного питання” (жовтень – грудень 1913 р.). Сукупність поглядів В.Леніна на проблему в стислому вигляді зводиться до наступного. – Остаточне вирішення національного питання можливе лише за умови перемоги пролетарської революції. На етапі підготовки до неї пролетаріат має використовувати національно-визвольні рухи для зміцнення своїх політичних позицій. З цією метою в антитезу гаслу “національної культури”[1402; С.494] пролетарська партія висуває гасло “інтернаціональної культури демократизму і всесвітнього робітничого руху”. Асиміляція становить “один з найбільших рушіїв, що перетворюють капіталізм на соціалізм”, вона втрачає негативний зміст, якщо виключити всяке насильство, всяку нерівноправність. “Хто не загруз в націоналістичних передсудах, той не може не бачити в ... процесі асиміляції націй капіталізмом величезного історичного прогресу, руйнування національної зашкарублості різних ведмежих закутків – особливо у відсталіх країнах, як-

от Росія”. [1402; С.494] Пролетаріат вітає всяку асиміляцію, [1402; С.503] але, прагнучи єднання всесвітнього пролетарського руху та злиття національних культур, партія закликає терпимо ставитися до питання про мову пропаганди і враховувати “місцеві національні частковості” (виділення Л.Я.) в цій пропаганді. [1402; С.501] Теорія національно-культурної автономії є синонімом “реакційного національного міщанства”. Освіта має бути монополією держави. Спроба “вилучення з відання держави” шкільної і т. п. справи і передача її націям означає ... спробу відокремити від економіки, що зливає нації, найбільш, так би мовити, ідеологічну галузь суспільного життя, де найлегшим є “чиста” національна культура або національне культивування клерикалізму і шовінізму”. [1402; С.503-504] Ідея націоналізації єврейської (власне, будь-якої іншої національної – Л.Я.) школи проголошувалася ворожою пролетарському руху. Вона скептично була названа В.Леніним “футляром для націй у шкільній справі”. [1402; С.504] Партія виступала за створення єдиної наступної системи обов’язкової народної освіти, організацію єдиної світської школи з сумісним навчанням статей, метою якої було виховання людини нової формації.

Більшовицька доктрина в національному питанні значно відрізнялася від концепції соціал-демократів. Останні виступали за поступовий перехід до соціалізму. В контексті цього переходу розглядалося й національне питання. Програми національно-персональної та національно-культурної автономії розроблялися як комплекс заходів для оптимізації національних відносин у багатонаціональних розвинених капіталістичних країнах. Ленінська концепція була скерована на революціонування суспільства, в тому числі й національно-визвольних рухів у ньому, завоювання політичної влади в Російській імперії, яка перебувала на межі розвалу.

В.І.Ленін визнавав, що він пропонував програму, а не детальний план вирішення національного питання, і, як годиться, практика заставила більшовиків після приходу до влади, не змінюючи програмних положень, йти на низку поступок у повсякденній практиці регулювання національно-культурної сфери. Найбільш яскраво здатність більшовиків до політичного маневрування проявилася в ленінській концепції перехідного періоду. Так звані коренізація та культурна революція становили сукупність політико-культурних заходів, які мали забезпечити дозрівання суспільства протягом останнього.

Причини проголошення коренізації слід шукати в наслідках воєнного комунізму, який спричинив системну кризу 1921 – 1922 рр. Перспектива втрати влади привела більшовиків до усвідомлення того, що для її утримання замало “Декларації прав народів Росії”, потрібна щоденна праця в гущині народів країни. Не викликав сумнівів той факт, що на момент приходу КП до влади переважна більшість етносів Росії не дозріла до утворення власних національних держав. Проте натиск національно-визвольних рухів у окремих регіонах (таких, як Україна*) був могутнім і унаочнював оберти відцентрових політичних процесів. Життєво важливим завданням більшовиків на етапі соціально-економічної й політичної кризи початку 20-х рр. стало збереження політичної й територіальної цілісності “колиски всесвітньої революції”. Треба було найповніше використати час для того, щоб підготувати суспільство країни до здійснення формаційного стрибку, поки загострення соціально-економічної кризи та активізація на її ґрунті самостійницького руху провінцій не розірвали зсередини нову країну. Саме цій меті слугував пакет розроблених В.Леніним реформ, що отримав у галузі економіки назву непу, в політичній царині завершився оформленням монопартійної політичної системи, на союзному рівні привів до укладення міждержавного договору, а в галузі взаємин між центром і республіками вилився в політику коренізації.

Від початку проголошення вище союзне і республіканське керівництва усвідомлено намагалися обмежити її мовними питаннями.** Проте коренізація стала не менш важливою, скажімо, за неп складовою системи економічних, політичних і культурних заходів, які забезпечили відносну стабілізацію більшовицького режиму і тогочасного суспільства на етапі завершення соціалістичної революції. В цьому сенсі коренізація, незважаючи на намагання затиснути її в рамки мовно-культурної політики, набула характеру структурної соціально-культурної політики, адже окрім освітньо-культурної галузі безпосередньо вплинула на кадровий склад радянсько-партійних органів, пришвидшила процеси стратифікації низки етносів і сприяла їхній інтеграції в суспільно-політичне життя країни.

* Не випадково “петлюрівщина” міцно асоціювалася у московського уряду з “самостійництвом” і розглядалася як беззаперечна загроза цілісності СРСР.

** Неодноразово про це заявляв В.Затонський.

Величезне значення коренізації в долі російської пролетарської революції визнавала переважна більшість партійних лідерів 20-х рр. В УСРР вона здійснювалася в двоєдиному тандемі українізації та коренізації стосовно етнічних меншин. Виступаючи на Першій Всеукраїнській нараді по роботі серед національних меншин, С. Семковський висловився наступним чином: “Історично українізація була необхідною. Вона кровно пов’язана з самою долею революції. Не можна так дивитися на справу, що українізація є чимось надуманим, нарочитим, що українська нація, як казали прихвосні царату, це “мазепинська вигадка”. Процес пробудження неісторичних націй мав місце повсюди і здійснювався він силою залізної необхідності”.[976; С.131]

Українізація посіла непересічне місце в етнокультурному розвитку УСРР у 1923 – 1937 рр. Вона не лише змінила напрямок інтеграційних етнокультурних процесів в тогочасному суспільстві, а й вплинула на становище етнічних громад республіки. Особливістю етнокультурної ситуації в УСРР було те, нація, яка формально була титульною нацією республіки не мала досвіду державного будівництва і життя, не завершилися процеси соціально-класового структурування української спільноти. Державність УСРР по суті була класовою, а не національною. Національно-культурне життя республіки відбувалося в умовах жорсткої конкуренції титульної нації та росіян, яке тим більше ускладнювалося, що в межах СРСР українці були національною меншиною. Республіку відрізняла визначна етнічна строкатість, яка становила суттєву проблему з урахуванням незавершеності процесів етнічної консолідації та політизації етнічних громад. Етнічним громадам були притаманні суттєві відмінності соціально-економічного і культурного розвитку. Окремі етнічні меншини випереджали українців за основними показниками культурного розвитку, зокрема, освіченістю. Водночас суттєвою була також частка громад (таких, як, скажімо, цигани), які вимагали копіткої роботи по їхньому культурному розвитку, зберігали рештки родових взаємин і залишалися поза впливом будь-яких культурних установ. Всі етнічні складові республіки не були інтегровані в загальне культурне життя країни.

В окреслених обставинах, намагаючись зберегти цілісність новоствореної країни, більшовики в якості об’єднавчої ідеї висунули ідею побудови пролетарської держави, наголошуючи на вторинності й підпорядкованості національних амбіцій.

Не останню роль у внутрішній суперечливості українізації відіграла та обставина, що українці в 10 – 20-х роках впритул підійшли до усвідомлення необхідності створення національної держави, але ця ідея не встигла визріти теоретично і зцементувати багатополярне суспільство. Непоказний освітній рівень українського селянства, роз'єднаність національної інтелігенції визначили упереджене ставлення етнічних меншин до українізації та переважно оборонну позицію “українізаторів”, яку вони вимушено займали впродовж другої половини 20-х років. Це був час надзвичайно складних етнокультурних процесів, що охопили український етнос, зокрема, в мовній і культурно-освітній царинах. Випереджуючий характер мовної, шкільної та освітньої реформ в УСРР став характерною ознакою українізації, як такої, і визначив її суперечливість. Протягом 20-х років, як свідчить величезний шар історичних джерел, більшовикам, що стояли на чолі українізації, доводилося долати очевидний опір політиці з боку різних суспільних шарів, кожного дня доводячи спроможність українців очолити поступ культурного розвитку поліетнічного суспільства України.

Історіографія з проблем українізації в УСРР нараховує тисячі праць, що дозволяє прослідкувати еволюцію політики і персональне ставлення до неї провідних діячів суспільно-політичного життя СРСР та УСРР. Підсумовуючи надбання вітчизняної історіографії, варто визначити особливості коренізації в УСРР, що безпосередньо позначилися на характері коренізації стосовно етнічних меншин:

- говорячи про українізацію, слід пам'ятати, що вона об'єднала два історичних явища – власне “політику українізації”, ініційовану верхівкою КП і призначену для зміцнення суспільно-політичних позицій останньої, та природний об'єктивний процес так званого “національно-культурного відродження” українства, що фактично змусив більшовиків запровадити апаратну версію політики;
- проголошення українізації не означало надання українському народові права самостійності у визначенні напрямків і заходів етнокультурного розвитку суспільства;
- лише КП була генератором більшовицької версії українізації і намагалася обмежити її мовною сферою, до розширення сфери вживання національних мов намагалися звести й вирішення національного питання в цілому;

- існування культур, національних за формою, соціалістичних за змістом припускалося лише на час перехідного періоду та побудови соціалізму;
- кінцевою метою культурного розвитку народів СРСР, в тому числі й України, вважалося злиття націй і створення інтернаціональної пролетарської культури. Але, як цілком слушно зауважив Г.Єфіменко, до початку 30-х рр. воно вважалося можливим лише в світовому масштабі, не на основі російської нації, мало відбутися добровільним шляхом і лише після тривалого етапу розквіту національних культур. [1252; С.260]

Практичне запровадження коренізації стосовно етнічних меншин УСРР розпочалося майже на рік пізніше проголошення курсу на українізацію. Партійні теоретики зазначали, що коренізація щодо етнічних меншин є органічною складовою останньої, оскільки розширення культурних обріїв українства не повинне негативно позначатися на правах меншин.

Специфічним було становище російської громади та її мови в правовому й культурному просторі, створеному коренізацією, адже російська вважалася однією з двох найпоширеніших мов республіки, а її знання було обов'язковим для службовців усіх рівнів.

Коренізація в УСРР стала засобом і шляхом культурної трансформації українського суспільства, внутрішня ж суть цієї трансформації, її зміст визначалися заходами так званої “культурної революції”, яка мала на руїнах поваленого більшовиками світу збудувати нове суспільство. Передбачалося, що “культурна революція” невпізнанно змінить, як тепер кажуть, модернізує суспільство шляхом низки заходів, як то: демократизація освіти; вилучення школи з-під впливу духівництва, створення загальнодоступної світської трудової школи; знищення монополії вищих соціальних верств на освіту і розвиток науки, пришвидшення підготовки, за виразом М. Бухаріна, “штампування” кадрів нової радянської інтелігенції, “натренованої ідеологічно на визначений зразок” [1094; С.108] і спроможної нейтралізувати вплив старої інтелігенції на суспільство; знищення патріархальної сім'ї та залишків патріархально-родових взаємин в окремих етнічних громадах і заміна їх взаєминами максимально відчуженої від родинних цінностей особистості з державою; усупільнення особистісного життя громадян і

створення спільності свідомих будівничих соціалізму; руйнування традиційних форм суспільно-культурної організації, зокрема, общин і суспільної єдності етнічних громад.

Суспільно-політична література 20-х рр. рясніє виступами провідних партійних діячів з національно-культурної проблематики. Цілком їй присвячена збірка “Національна політика радянської влади” (1923 р.). Лейтмотивом її можна вважати вислів Л.Троцького: “Звичайно, не національна справа є ... нашою метою. Наша мета – це соціалізм, це комунізм”. [1494; С.7]

Незважаючи на певні розбіжності в уявленнях окремих партійних діячів, більшовики спромоглися виробити досить чітку позицію в національно-культурній галузі на час перехідного періоду. Напрочуд вдало вона була сформульована Е.Квірінгом напередодні XII з'їзду ВКП(б). У статті “Національні моменти” він зазначив: “Наш Союз Радянських Соціалістичних республік не випадково є безіменним. Це – не Росія... Партія повинна підтвердити ... лінію на всесвітній союз радянських соціалістичних республік”. [1323; С.105] Другим аспектом більшовицької доктрини стало визнання неприпустимості “... поблажливості одній культурі і штучн[ого] її насадження”.

Цілком слушні теоретичні настанови в національному питанні, щоправда, не монтувалися на схему налагодження суспільних взаємин робітництва і селян, оскільки коренізація (українізація) співвідносилася з українізацією міського пролетаріату і міста взагалі. Останні ж, як відомо, на той час вважалися переважно російськими і нацменівськими, й через те опозиційними українізації. Власне, для забезпечення нейтралітету цих шарів до стратегічних планів соціалістичного будівництва й запроваджувалася відповідна версія політики коренізації щодо етнічних меншин.

Досить скоро практика запровадження українізації показала, що на тлі надзвичайно складних культурних суспільних проблем найбільш пекучими були не теоретичні, а практичні аспекти коренізації в УСРР, які в першу чергу стосувалися строків її запровадження і глибини культурних перетворень. Перший комуністичний штурм українізації, яку планувалося здійснити протягом року – півтора, провалився. Вже в 1924 р. і про темпи і про термін українізації висловлювалися більш обережні думки. Зокрема, В. Чубар вважав, що вона мала завершитися разом з “відновленням пролетарських кадрів у ... промисловості та підвищенням ... культури на відносну висоту”. [813; арк.153]

В середовищі етнічних меншин, переважно чиновництва, українізація сприймалася як прихована дискримінація за національною ознакою. В суспільстві ширилися чутки про не виправдано високі вимоги до службовців щодо знання української мови і літератури. Відверта опозиційність етнічних меншин змусила партію розтлумачувати вустами О.Шумського (квітневий 1925 р. пленум ЦК КП(б)У), що “в поняття українізації вкладається вивчення мови й культури, а не перетворення кого б то не було в українську національність”. [813; арк. 153] Тоді, як етнічні громади побоювалися зростання тиску української культури і опиралися їй доступними методами, партійно-радянські кола переважно опікувалися “підгальмовуванням” останньої. Досить відверто зміст більшовицької версії українізації висловив 1926 р. В.Затонський, який вбачав його в тім, щоб допомогти українцям “швидко зрозуміти ленінізм рідною мовою, щоб ми могли без лишніх труднощів будувати соціалізм”. [1267; С.50]

У подальшому партійне ставлення до політики ґрунтувалося як на прагненні використати суспільний підйом українства у власних інтересах, так і на вмілому маневруванні між опозиційними виступами етнічних меншин. З Москви партійні органи отримали вказівку наглядати “куди йде українізація, гарантуючи її напрямок у бік зміцнення диктатури пролетаріату”. Вже в квітні 1924 р. Й.Сталін гранично чітко сформулював також відверту упередженість московської партійної еліти: український рух приховує “небезпеку боротьби проти “Москви” взагалі, проти росіян узагалі, проти російської культури і її вищого досягнення – ленінізму”. [1668; С.149]

Проте, незважаючи на намагання вищих партійних ешелонів домогтися одностайності, апелюючи до норм партійної дисципліни, українізація не була статичною. Залишившись у цілому нелюбимим дітищем КП, вона водночас справила непересічний вплив на ідейну еволюцію певної частини КП(б)У, яка під впливом грандіозних зрушень, викликаних нею в українському суспільстві, прийшла до визнання й розуміння права українського народу на власне етнокультурне відродження. Втім, трактування цього права було досить специфічним і не виходило за офіційно дозволені межі. Українізація, відповідно до особистості своїх інтерпретаторів, проявлялася у досить широкому діапазоні: від апаратної політики в тлумаченні Е. Квірінга до основної мети КП(б)У в національному питанні в розумінні М. Скрипника.

В 1923 р. позиція Миколи Олексійовича мало чим відрізнялася від офіційної партійної лінії, він неодноразово заявляв, що принципи вирішення національного питання закладені В. Леніним 1913 р. і залишаються непорушними. Прикладне значення національної політики щодо переважної більшості малих народів колишньої Російської імперії він вбачав у розвитку національної культури, усуненні національного гноблення. [1643; С.152] Водночас особливості етнодержавного життя УСРР він визначив наступним чином: “Наш народ не жив державним життям і тільки тепер будує свою пролетарську державу”. [1643; С.154] В світлі цієї проблеми розглядалося ним і завдання розвитку української культури під пильним керівництвом комуністичної партії. Виступаючи на IV-й нараді ЦК РКП з відповідальними працівниками національних республік і областей (Москва, 9 – 12.06.1923 р.), він закликав: “... Передові загони робітничого класу, навчіться української мови для того, що вести українське селянство до соціалізму”. [1647; С.192]

Наприкінці 20-х років українізація вочевидь стає справою життя М.О.Скрипника, він розглядав її “ні більш, ні менш, як діяльність партії та керованої нею Радянської влади для того, щоб ... трудящі маси організувати в робітничо-селянську державність, тим самим виводячи з попереднього колоніального становища і розвиваючи культуру, піднести її й далі рухати шляхом соціалістичного будівництва”. [1783; С.396] Комуністична за своєю сутністю концепція М.Скрипника найтіснішим чином змикалася з версією українізації у викладі М.Грушевського, який на урочистому засіданні з нагоди його шестидесятиріччя 3.10.1926 р. казав: “Тільки, коли виховані свідомі сільські верстви увіллються в робітничі верстви міста, фабрики, шахти, та понесуть туди українську свідомість, українізуючи цю робітничу верству, замість самим підлягати її русифікаційному процесові, тільки тоді наша фактично селянська Україна дійсно стане вповні робітничо-селянською Україною”. [870; С.76] Очевидно, і перший і другий мали на увазі особливий шлях соціального структурування української нації в конкретноісторичних обставинах, створених коренізацією в УСРР. Йшлося про те, що українізація мала стати шляхом і засобом інтеграції українців, як політичної нації, в рамках радянської пролетарської державності. В цьому контексті становище етнічних меншин республіки і їхнє місце в тілі української нації набувало нового звучання і визначалося принципами досягнення етнодержавної консолідації УСРР. На межі 20 – 30-х років назване питання

набуло надзвичайної гостроти у зв'язку з переходом до завершального етапу соціалістичної революції.

М.Скрипник актуалізував національно-культурне питання в зв'язку з переходом до соціалістичної перебудови суспільства, “соціалістичної перебудови цілого ... життя”. [1648; С.351] В основі всіх перетворень у цей час, за його словами, перебувала людина (виділення Л.Я.), тобто особистість. Змістовність соціалістичної перебудови безпосередньо залежала від змістовності кожної особистості. В цьому сенсі “культурна революція” перетворювалася на обов'язкову передумову побудови комунізму. Форма перебудови мала залишатися національною, оскільки історія не дала інших форм культурного розвитку, окрім національних. [1642; С.9] За темпами і напруженням сил це дійсно мала бути революція. Революційність змін у контексті аграрно-промислової модернізації полягала в необхідності не лише ліквідувати неписьменність, а й підготувати мільйони свідомих, розвинених робітників. “Щоб бути справжнім співучасником перебудовчої доби, - зазначав М.Скрипник, - робітник мусить бути, передовсім, азбучно, політично й технічно письменним.” [1422; С.15]

За тогочасними підрахунками протягом наступних п'яти років профшкола повинна була підготувати 750 тис., а семирічка – 450 тис. осіб. У промисловість мали прийти 3,7 млн. нових робітників, з них більше мільйона – селян-українців. “Цей український селянин, - прогнозував М.Скрипник, - прийде із своїми селянськими звичками і психологією, він прийде і зі своєю мовою та зукраїнізує місто”. [1642; С.18-19]

В контексті формаційних змін розглядалося й майбутнє українства. “Українська національна проблема тепер – це є, передовсім, проблема індустріалізації й суцільної колективізації... Будучина українського народу не в обмеженості, не у просвітянській культурі – співі, танках, виставах, а в широкому розвитку процесів індустріалізації країни і перебудові цілої економіки нашої країни.” [1642; С.26,27]

М.Скрипник був непохитним більшовиком. Основне завдання партії на етапі соціалістичної реконструкції він бачив у тому, щоб не втратити свого впливу на суспільство, зуміти нейтралізувати вплив старої інтелігенції. Досить виразно сформульований ним і зміст самої культурної реконструкції – “... перехід від культурницької обмеженості на широкі лани соціалістичної перебудови цілого життя...

країни, щоби справді розтрошити стару віру, стару кріпацьку мораль, старі цінності нашого народнього духу і створити нові цінності, притаманні пролетаріатові, визволеному пролетарською революцією”. [1642; С.44] Отже, як досить часто зазначав М.Скрипник, його концепція коренізації в УСРР була продовженням ленінської концепції вирішення національного питання. Він був дійсним більшовиком, хіба що змістовнішим і далекогляднішим за інших, та адаптував ленінізм до конкретних історичних умов.

Точкою відліку нового етапу національно-культурної політики в Україні стала колективізація, яка хоч і не була безпосередньо пов'язана з культурними процесами, збочила їхній перебіг, адже змінилися побут, світогляд і саме майбутнє народу України загалом, та етнічних меншин, зокрема. І хоча на сторінках центральної преси, зокрема “Більшовика України”, час від часу робилися спроби запевнити в незмінності загальної стратегії партії в національному питанні, вони лише позначили віхи перехідного періоду. 1933 р. став вирішальним у історичній долі коренізації на Україні. Липневий об'єднаний пленум ЦК і ЦКК КП(б)У визначив новий етап в її історії. Виснажена голодомором Україна була визнана кублом класового ворога та його “націоналістичної агентури”, а по тому почалося широкомасштабне переслідування українських націоналістів, яке набуло особливо великого розмаху після самогубства М.Скрипника.

Літні номери “Більшовика України” 1933 р. яскраво відобразили складність та епохальність даного періоду в історії країни. Статті, які так або інакше пов'язані з національним життям у республіці, посіли чи не центральне місце й водночас представили всебічну доктрину нового керівництва республіки в національній царині. Найперший її постулат виведено в назві статті Ан.Сенченка - “Радянська Україна – невід'ємна частина могутнього Радянського Союзу”. [1629; С.47] Інша велика стаття за підписом О.Шліхтера - “Посилимо більшовицьку пильність на фронті боротьби за здійснення ленінської національної політики на Україні” - була спрямована на теоретичний розгром М.Скрипника. Увесь доробок останнього кваліфікувався як “теоретичні помилки у національному питанні”, “теоретичні видумки”, “непосильне завдання доповнювати Леніна”. Найбільшої критики серед узагальнень М.Скрипника, які, між іншим, базувалися не лише на теоретичних припущеннях, а й багаторічному досвіді роботи НКО, ним очолюваному, зазнали як сама українізація, так і обраний напрямок

розвитку української мови в другій половині 20-х - на початку 30-х рр., зокрема, за висловом О.Шліхтера, намагання "...відірвати розвиток української мови від тієї мови, якою говорять широкі маси українських робітників і селян, усуваючи з неї інтернаціональні терміни, насаджаючи штучні, чужі розумінню широких мас "нові слова" [1770; С.61]. Тієї або іншої критики зазнали всі напрямки роботи НКО, але першорядне місце в статті посіла критика так званої теорії "двомовності й дерусифікації", в якій виявилася радикальна розбіжність поглядів українського керівництва до 1933 р. і після нього.

"Теорію мішаної говірки" протягом 1933 – 1935 рр. громили нові лідери НКО В. Затонський і А. Хвиля. Виступаючи на пленумі Раднацмену, В.Затонський наголосив на неприпустимості "примусової українізації пролетаріату" та залучення до української школи "дітей, для яких українська мова не є рідна мова".

Крізь послідовну позицію М. Скрипника і доволі суперечливу концепцію В. Затонського проглядала соціально-культурна проблема мовної акультурації в поліетнічних містах і промислових регіонах, надзвичайно складна для осмислення та державного регулювання. Суттєво відрізнялися й думки стосовно причин виникнення "суржика". М. Скрипник вважав його наслідком русифікаторської політики царату. В. Затонський зазначав, що поштовхом для зростання соціальної бази "суржику" стало існування російських класів в українських школах, які привели до дивного "філологічного схрещення". [1273]

Політичний жупел "двомовності і дерусифікації", "насильницької українізації пролетаріату", "мішаної говірки" мусувався політичним проводом УСРР з кінця 20-х рр. і досить плідно використовувався, залежно від обставин, для знищення як окремих осіб, так і соціально-професійних груп. Проте ця серйозна культурна проблема політизувалася і перетворювалася на знаряддя репресій штучними засобами. Адже гострота її визначалася не політичними чинниками, а низьким рівнем освітньої системи, випереджаючим характером освітньої реформи, зведенням українізації до поверхового засвоєння представниками етнічних меншин основ українського мовлення без подальшого поглиблення знань і закріплення мовної практики. Власне, "суржик" став адекватним відображенням якості українізації в УСРР за тих обставин, що були створені в ній в 20-і – першій половині 30-х рр. Його соціальна база зростала прямо пропорційно

формалізації запровадження українізації на базі початкової школи з постійним зниженням кваліфікаційного рівня українських освітян внаслідок декількох хвиль політичних репресій.

Культурний поступ республіки відчутно гальмувала неспроможність радянсько-партійних кіл і суспільства виробити адекватне ставлення до проблеми двомовності, як такої. Офіційні правові документи та заяви вважали двомовність у партії та радянських установах нормальним явищем. Що ж до двомовності пересічних громадян, то ставлення можновладців і освітян до практики повсякденного мовно-культурного обміну було іншим. Тогочасний політикум і освітяни переважно фокусувалися на негативних наслідках двомовності. Побутування елементів української мови в мовах інших етнічних груп не можна було заперечити так само, як не можна було ігнорувати стійкий потяг окремих громад до навчання в школах з не національною мовою викладання. Свого часу М. Скрипник висловив незадоволення з приводу того, що майже *третина* (курсив Л.Я.) дітей етнічних громад навчалася в не національних школах не з причини відсутності останніх, а через відповідну позицію батьків. [1645; С.26] Хоча позиція наркому в питаннях мовної орієнтації була цілком слушною – навчання дитини треба розпочинати мовою, якою дитина розмовляє – практика її запровадження була досить суперечливою. На перешкоді їй стояла об'єктивна тенденція до перемішування етнічних груп, зростання частки змішаних шлюбів на тлі посилення процесів акультурації. Зокрема, М. Скрипник зазначав: “ Буває так, що людина – єврейського походження, а визнає своєю рідною національністю російську, або іншу, або буває так, що людина визнає своє походження єврейське і єврейську національність, але рідною мовою визнає мову російську”. [1645; С.27]

З усього шару тогочасної суспільно-політичної літератури, яка представляла погляди як так званих “українських націоналістів”, так і “російських великодержавних шовіністів” практично не можливо віднайти праці, в яких би проблема двомовності чи не співпадіння мовної та етнічної ідентифікації розглядалося як об'єктивна реальність поліетнічної країни, а не як недолуга спадщина русифікаторської політики царату, “своєрідний хаос на мовному ґрунті” [1434; С.48]. Певне, зорієнтованість суспільства на упереджене сприйняття тиску іншої культури, переведення змісту культурних взаємовпливів до невідворотності асиміляції визначалася тогочасним рівнем

актуальності гасел національного відродження. Досліджуваний період характеризувався високим рівнем політизації українців, для якого був характерний протестний характер висловлення національних прагнень. Оформлення етнічної свідомості відбувалося шляхом усвідомлення оточуючого етнокультурного середовища як ворожого, що по суті було необхідною умовою етнозбереження українства в межах СРСР. Але вплив названої тенденції на перебіг етнокультурних процесів у середовищі етнічних меншин був неоднозначним. Названа проблема стала вирішальною в подальшому поступі етнокультурних процесів в УСРР, оскільки освітяни, як національно орієнтовані, так і аполітичні, стали заручниками політизації проблеми двомовності. Її вирішення розглядалося лише в ключі асиміляції, до якої звели сукупність багатовекторних процесів етнокультурних взаємовпливів і обміну, а це в свою чергу негативно позначилося на діяльності культурно-освітніх закладів усіх рівнів. Проблема набула дуалістичного трактування: М.Скрипник вважав за потрібне повернути русифікований український пролетаріат у лоно національної культури; В.Затонський наголошував на недоцільності зворотної акультурації і неприпустимості українізації пролетаріату.

Підсумовуючи еволюцію теоретичних засад формування етнополітичного курсу більшовиків протягом 20-х – першої половини 30-х рр., слід відзначити, що вона визначалася величезним розривом між комуністичною теорією та реальними соціально-економічними і культурними обставинами, в яких її спробували запроваджувати в життя. Проблема етнокультурної орієнтації поліетнічного суспільства УСРР та обрання принципів його об'єднання вже на межі 20 – 30-х рр. набула надзвичайної гостроти, проте вона була лише однією з безкінечної кількості етнокультурних та соціокультурних проблем і суперечностей, які збурювали й дезорієнтували українське суспільство. Доволі негативним аспектом етнокультурної ситуації в УСРР була та обставина, що етнічні громади перспективно розглядалися лише як матеріал для асиміляції, а політична боротьба в радянсько-партійних колах точилася навколо питання: кому віддати першість у цьому процесі – українцям чи росіянам. По мірі того, як зникали сподівання на мирову пролетарську революцію та створення всесвітнього союзу соціалістичних республік зміцнювалися позиції поборників орієнтації на російську культуру, як основу новостворюваної пролетарської культури СРСР. Похідним від названого було питання

визначення хронологічних меж так званого етапу розвитку національних культур, яке поєднувалося з тенденцією штучного пришвидшення злиття останніх. То ж українізація розглядалася певною частиною українського радянського політикуму і Кремлем як відчутна і небезпечна альтернатива шляху соціального прогресу.

Не можна не помітити, що впродовж 1923 – 1935 років українізація зазнала значної теоретичної трансформації і викликала глибокий розкол в КП(б)У, яка включала як прихованих ворогів політики, так і прихильників перетворення її на сенс етнополітичного життя республіки та шлях структурування української політичної нації на базі української культури. Заручниками і пішаками в боротьбі політичних кланів у КП стали етнічні меншини УСРР та розігрувана час від часу “російська карта”.

5.2. Коренізація установ культурно-освітньої галузі

Зміст коренізації полягав у виведенні національних мов за межі побутового і культурницького вжитку, наданні їм публічного характеру, розширенні сфер їхнього використання та осучасненні процесів мовотворення. А між тим етномовна ситуація в УСРР була надзвичайно складною

Матеріали Всесоюзного перепису 1926 р. (Див. Додаток Б, таб. Б.1) унаочнюють наслідки русифікаторської політики царату в Україні. Обсяги мовної асиміляції на середину 20-х рр. вражають. Наголосимо, що йдеться про мовну асиміляцію, яка, безумовно, є одним з найбільш складних і значущих кроків на шляху розмивання етнічної ідентифікації. Так би мовити, “втрати” росіян від асимілятивних впливів в УСРР становили на 1926 р. 49 771 особу, або – 1,85% від загальної чисельності етнічної групи. Аналогічні втрати українців під впливом російської мови склали 5,55%, білорусів – 73,43%, поляків – 6,88%, чехів і словаків – 8,21%, болгар – 3,57%, німців – 3,52%, греків – 17%, євреїв – 22,62%, татар – 7,52%, вірмен – 26,24%. [889, С.8-11] Для порівняння не зайвим буде навести аналогічні відомості про асиміляційний вплив української мови на етнічні

меншини. Українську мову назвали рідною 5,86% білорусів, 44,18% поляків,* 5,37% чехів і словаків, 1,27% болгар, 1% німців, 0,75% греків, 0,89% євреїв, 2,11% татар, 0,95% вірмен.

Ці насправді не зіставимі цифри вносять доволі суттєві корективи в тлумачення реальних етномовних процесів з боку політичних лідерів України, зокрема, М. Скрипника, який вважав, що природний процес українізації прийшлої російської людності” [1645; С.34] вже протягом перших п’ятирічок приведе до вирішальних перемог української культури в містах республіки. Наважимося стверджувати, що він видавав бажане за дійсне, а реальна інтрига етномовного життя УСРР впродовж політики обумовлювалася запеклою боротьбою між українською і російською мовами за вплив на етнічні громади республіки. Скидати з рахунків російський фактор в УСРР було передчасно і не далекоглядно, оскільки українська мова, не маючи жодного відчутного впливу на етнічні меншини, протягом 20 – 30-х рр. відвойовувала і зміцнювала свої позиції в суспільному житті та сфері публічного використання в той час, як російська вже досягла визначних результатів у мовній асиміляції низки етнічних меншин. Найбільш очевидним це було в середовищі міських мешканців (Див. Додаток Б, таб. Б.2).

До проголошення коренізації відносно національно-культурного розвитку етнічні меншини не були інтегровані в загальнодержавну культуру. Для них існувало лише дві реальні історичні перспективи: або асимілюватись, або зберігатися у вигляді поодиноких етнографічних вогнищ. Велика різноманітність рівнів соціально-економічного розвитку етнічних груп в Україні й пріоритетів національно-культурного розвитку, що базувалися на особливостях менталітету тієї чи іншої етнічної спільності, впливали на їх культурну й почасти політичну орієнтацію, перетворювали питання національно-культурного розвитку етнічних меншин України на серйозну політичну проблему.

В середині 20-х рр. питома вага писемних у росіян становила 55,5, німців - 62,4, поляків - 48,04, євреїв - 70, греків - 62,4, молдаван - 22%. [485; арк.80] Серед вихідців з етнічних меншин значною була чисельність спеціалістів з вищою освітою. Цей показник у євреїв, греків та німців до революції 1917 р. не поступався аналогічному показнику для панівної нації Російської імперії. Багато представників національних меншин України зробили вагомий внесок у культурний розвиток дореволюційної Росії.

* Суттєвість частки “українізованих поляків” забезпечили так звані українці-католики.

На тлі культурних проблем українського народу, в середовищі якого налічувалося лише 33,2% писемних, культурне становище етнічних меншин видавалося більш-менш задовільним. Проте лише на перший погляд. Адже згадані показники стосувалися писемності людності України російською мовою. Іншим був рівень писемності національною мовою. До революції національні школи мали лише німці та євреї, і відповідно відсоток письменних рідною мовою серед них становив 94,2 і 60,6%. Письменних рідною мовою серед росіян було - 94,5, поляків - 62, греків - 2,7%. [485; арк.80] Такі ж етнічні компоненти людності України, як татари, молдавани, асирійці, айсори, цигани, залишалися поза межами державних культосвітніх установ і були майже повністю неписьменними.

Ситуація, в якій розпочиналася коренізація освітньої галузі національних меншин в Україні, була досить складною навіть із суто технічної точки зору: за якихось п'ять років планувалося провести ґрунтовні дослідження з історії та культурного становища етнічних груп України, створити мережу загальноосвітніх закладів, в яких викладання проводилося б національною мовою, налагодити випуск літератури (учбової, художньої й періодичної) мовами етнічних меншин, створити загальноукраїнську мережу науково-дослідних і вищих навчальних установ, які б обслуговували потреби етнічних меншин України. Не менше суперечливих питань існувало і в теоретичному плані.

Справжні успіхи в забезпеченні запитів етнічних меншин на освіту національними мовами пов'язані з переходом від декларативного до практичного вирішення національного питання в УСРР, створенням ЦКНМ при ВУЦВК, яка в співпраці з Радою національних меншин Наркомосу спромоглася добитися якісних змін на краще в справі освіти етнічних меншин. За пропозицією ЦКНМ норма учнів шкільної групи для нечисленних і розпоросених етнічних груп була знижена вдвічі (з 40 до 20-ти). Це значно полегшило створення шкіл нацменшостей. У 1925 р. в Україні було закладено підвалини національної школи для молдаван, у 1926 р. відбулося переведення перших 15 груп на новогрецьку мову викладання. Поширювалася мережа німецьких, єврейських і польських шкіл. За даними ЦКНМ на 1 травня 1924р. існувало 629 шкіл для німецьких, 499 - для єврейських, 267 - для польських, 43 - для болгарських, 26 - для татарських, 19 - для чеських дітей, 3 - для вірменських, 1 - для грецьких.

У 1926/27 навчальному році шкільна мережа для етнічних меншин на теренах України виглядала так: 354 польські школи (з них 20 семирічок), 620 німецьких (40 семирічок), 369 єврейських (130 семирічок), 74 болгарські (6 семирічок), 16 чеських, 20 татарських, 2 ассирійські, 7 вірменських, 17 молдавських, 15 грецьких, 1 шведська. [107, арк. 16]

В 1925/26 навчальному році у етнічних меншин досить значним було охоплення дітей шкільного віку освітніми закладами. (Див. Додаток В, таб. В.1) Найбільш чисельні етнічні громади щодо можливостей отримати початкову освіту були навіть у кращому становищі ніж українці. Та навчатися рідною мовою реальну змогу мали лише німецькі діти*. Гальмом на шляху розвитку системи народної освіти були дискусії в середовищі освітян і державних структур навколо визначення терміну "рідної мови". Проблема виявилася доволі гострою і негативно впливала на діяльність освітніх установ. Вона обговорювалася на I Всеукраїнській нараді по роботі серед національних меншин (1927 р.), Всеукраїнській конференції працівників польських культурних установ (1932 р.), Першій Всеукраїнській конференції працівників культурно-освітніх установ національних меншин (травень 1931 р.). У своїй доповіді на ній М.Скрипник наголошував, що навчання треба розпочинати розмовною мовою дитини. Проте практика освітянської праці свідчила про неспроможність повноцінного запровадження цього принципу в життя. Серед причин були недостатня кількість національних навчальних закладів, брак педагогів, надзвичайна строкатість міського населення. Забезпечити всі національні групи достатньою кількістю навчальних груп було неможливо з технічної точки зору. Заяви про максимальне забезпечення прав національних груп виглядали політичною демагогією, яка була позбавлена реального життєвого сенсу.

Загальні відомості, як правило, не відображали реального стану речей. За влучним спостереженням Н.Ареф`єва, який 1926 р. обстежив і склав докладний звіт про становище нацменшин Південної України, "школа [була] дійсно національною, себто в ній проводилося все навчання рідною нацмовою, лише в німецьких, єврейських і польських селищах, позаяк цими мовами [було] доволі примірників та літератури." Надзвичайно

* Важливо зауважити, що порівняно вищим було охоплення школою німців Південної України. На Катеринославщині та Харківщині воно сягало 1924 р. 80%, в той час, як на Волині – близько 25%. [963; С.68]

складною була справа з учбовими посібниками в болгарських і молдавських школах. Інспектор НК РСІ також зауважував: "Що стосується шкіл решти нацменшостей, що зовсім не мають надрукованих підручників, тобто еллінської, татарської, молдавської, вірменської, албанської, чеської і т. і., то хоч статистика органів народної освіти і вважає їх за національні, але в дійсності вони являються російськими і фактично ще досі виконують русифікаторську роль"[1199; С.46].

Потреба в кваліфікованих кадрах для роботи серед етнічних меншин сприяла зростанню мережі установ спеціальної освіти. На першому етапі коренізації народної освіти школи нацменшин щороку потребували декілька сотень вчителів. За відсутності спеціальних навчальних закладів у 1924 – 1925 рр. їх готували шляхом перепідготовки на короткотермінових курсах, зокрема, Вищих педагогічних курсах ім. Ф. Кона у Харкові, Центральних курсах перепідготовки польських вчителів у Києві, курсах перепідготовки грецьких вчителів у Маріуполі тощо. Проте справжнє пом'якшення проблеми відсутності викладачів національних шкіл розпочалося з коренізацією спеціальної та вищої освіти. 1924 р. були створені польський педагогічний технікум у Києві та болгарський у Преславі, 1925 р. – німецьке відділення при Одеському ІНО, 1926 р. – Маріупольський грецький педтехнікум, які поклали початок мережі навчальних установ для підготовки нацменівського вчительства. Згодом педагогічні школи та інститути створили й для інших етнічних громад. В 1926/27 навчальному році в Україні діяли 4 єврейські, 1 польський, 2 німецькі, 1 болгарський, 1 грецький, 2 російських педтехнікуми. В тому ж році працювали 2 єврейські, 2 польські, 5 німецьких, 1 болгарська, 2 грецькі сільськогосподарські школи; 15 єврейських, 1 польська, 1 німецька технічні професійні школи; єврейський сільськогосподарський технікум, німецька медична школа й інші установи, а наприкінці 20-х рр. існували вже 20 єврейських індустриальних технікумів, по два польських і німецьких, три російські сільськогосподарські технікуми, п'ять єврейських, по чотири польських і болгарських, шість німецьких, по одному греко-еллінському та греко-татарському. На декількох мовах викладання велося в трьох сільськогосподарських технікумах. [776; арк.134]

Велика робота проводилася в галузі ліквідації неписьменності серед етнічних меншин і створення мережі політико-освітніх установ, хоча вона переважно відбувалася

на основі української та російської мов. У 1926 р. на Україні існувало 85 клубів, 150 сільбудів, 441 - хата-читальня, 213 бібліотек, 930 лікпунктів, 235 червоних кутків, що, як вважалося, працювали мовами етнічних меншин. У великих містах, таких як Харків, Київ, Дніпропетровськ, Одеса, були створені Будинки народів Сходу, в багатьох портових містах працювали інтернаціональні клуби.

Певні спроби щодо налагодження випуску літератури національними мовами робили Державне видавництво України й "Культур Ліга», щоправда вони виявилися мало результативними. Згідно з постановою Президії ВУЦВК, у червні 1926 р. було створено Всеукраїнську філію видавництва народів СРСР, що взяти на себе видавництво літератури мовами етнічних груп УСРР.

У 1927 р. на Україні передплатники могли виписати 56 журналів і 55 газет російською, 3 журнали і 5 газет єврейською, 3 журнали й 2 газети німецькою, 2 журнали й 1 газету польською, газету молдавською й болгарською мовами.

Таким чином, уряд України до кінця 20-х років у галузі культурної роботи в середовищі етнічних меншин досягнув певних результатів. У 1928/29 навчальному році у таких нацменшостей як євреї, греки, німці, росіяни, поляки, охоплення дітей початковою освітою сягало майже 100%. Болгарські діти були охоплені школою на 87,3, молдавські - 70,3%. (Для порівняння, цей показник в українців становив 77,4%, у середньому по республіці - 81,5%.) [232; арк.128 зв] Найкращими були показники в національних районах, оскільки їхнє фінансування значно перевищувало пересічні показники. Згідно з відомостями спеціального обстеження 78 національних сільрад (1930/1931 навчальний рік) рідною мовою навчалися 96,5% росіян, 93% євреїв, 84,6% поляків, 95,6% болгар, 49,6% греків. [890; С.65-66] Наведені факти свідчили про те, що республіканське керівництво у 2-й половині 20-х рр. зробило багато корисного в сфері розбудови шкільної мережі. (Щоправда робота ця дещо полегшувалася давніми культурними традиціями в середовищі компактних етнічних груп республіки, існуванням до революції розгалуженої мережі установ народної освіти в їх селищах.) Факти свідчать про стійку прогресивну динаміку зростання мережі навчальних установ у місцях розселення етнічних меншин. Вже наприкінці 20-х рр. в місцях компактного проживання етнічних меншин існували

реальні передумови для запровадження обов'язкової початкової освіти, що, безумовно, було найзначнішим досягненням культурної політики тогочасного уряду.

Разом з тим існували й значні проблеми, які не дозволяють однозначно оцінювати її результати. Так, скажімо, в 1928/29 навчальному році не рідною мовою навчалося 23,8% російських, 36,1%, єврейських, 38,2% польських, 6,6% німецьких, 35,2% вірменських, 80,3% грецьких, 10,9% болгарських дітей. Тобто, за винятком німецької, жодна з етнічних меншин України у дійсності не мала можливості отримати початкову освіту національною мовою. Що ж до таких етнічних груп, як греки, татари, вірмени, цигани, шведи й т. і., то стан початкової освіти в їх середовищі був дуже важким. Не існувало жодних учбових посібників і приладдя національними мовами, катастрофічно не вистачало вчителів, здатних викладати рідною мовою. Обидві ці проблеми ускладнювалися ще й тим, що з кінця 20-х рр. на території СРСР почалося запровадження так званої "реформи новогрецької мови", алфавіту та правопису мов тюркської групи й тих, що використовували арабську абетку*.

На межі 20 - 30-х рр. на теренах України існувала досить широка мережа національних культурних закладів (Див. Додаток В, таб. В.2) Втім кількісне зростання мережі національних культосвітніх закладів та поширення літератури національними мовами були не єдиними ознаками етнокультурного життя УСРР. Розбіжність між кількісними показниками, що наприкінці 20-х рр. виголошувалися з високих трибун і в запалі революційного ентузіазму захоплено віталися республіканським і закордонним загалом, та якісним станом речей у справі здійснення коренізації культурного життя етнічних меншин була характерною ознакою зазначеного періоду. З часом низькопоклонство перед цифрами й небажання вдаватися до сутності й проблем культурних процесів, стали характерною рисою позиції державних органів у галузі культурного будівництва.

* Сутність реформи новогрецької мови визначалася відмовою від історичної орфографії (кафаревуса) й переходом на фонетичну (димотика), і надання таким чином останній статусу офіційної літературної мови. При цьому скасовувалися дублюючі літерні позначення й дифтонги. В другій половині 20-х рр. димотика була визнана єдиною офіційною, літературною й розмовною мовою греків СРСР, що привело до фактичної двомовності серед греків України, які в побуті використовували один з 5-ти мариупольських діалектів, а в школі й суспільному житті приневолювалися урядом до вивчення і вжитку димотики. Одночасно з реформою грецької мови запроваджувалося й реформа мов арабської групи, яка передбачала заміну арабської абетки на латинську.

На початку 30-х рр. культурні процеси в середовищі етнічних меншин ще проходили по інерції, отриманій у другій половині 20-х рр. Успіхи в галузі культурного будівництва, зокрема в тім, що стосувалося загальної освіти, були відчутними. (Див. Додаток В, таб. В.3) Відсоток охоплення дітей етнічних меншин початковим навчанням у середньому сягав 95,2% . Отже, в місцях компактного мешкання етнічних меншин вже на початку 30-х рр. реальністю була загальна початкова освіта. Щоправда, ці ж дані щодо можливості отримати освіту рідною мовою не були такими вражаючими. Так, скажімо, грецькою мовою навчалося лише 26% дітей меншості. Уряд України поставив завдання вже в 1931 р. повністю ліквідувати неписьменність з української та російської мов у середовищі етнічних меншин.

Важливе місце у планах розвитку освітньої мережі, безумовно, займала проблема підготовки педагогічних кадрів. На початку 30-х рр. лише російські та німецькі школи були більш менш забезпечені вчителями. За відомостями П Всеукраїнської наради по роботі серед національних меншин, у 1930/31 навчальному році бракувало 758 учителів для російських, 115 - німецьких, 180 - єврейських, 140 - польських, 40 - болгарських, 20 - білоруських, 10 - татарських, 5 - вірменських і грецьких шкіл. [890; С.68]

Певні надії щодо виправлення становища покладалися на систему педагогічних навчальних закладів, що діяли 1930 р., а саме: Польський інститут соціального виховання в Києві (55 студентів), єврейські відділи при Харківському (25) та Київському інститутах професійної освіти (20), Київському інституті соціального виховання (280), Одеському інституті соціального виховання (280) й Одеському фізхемматі (120), Житомирському інституті народної освіти (ІНО) (90); німецький відділ при Одеському ІНО (180 студентів). Крім того на Україні діяло 9 педагогічних технікумів, у тому числі 3 єврейські: Вінницький (290 студентів), Одеський (145), Житомирський (120); 2 російські: Дніпропетровський (60) і Київський (80); польський (140), болгарський у Преславі (190), німецький у Хортиці (295), грецький у Маріуполі (270) і татарський відділ при ньому, на який у 1930 р. набрали 35 студентів.

Важливим результатом діяльності НКО в сфері створення спеціальних навчальних закладів для етнічних меншин було відкриття ряду профтехшкіл. З них у 29 викладання здійснювалося єврейською мовою, в 6 - польською, у 8 - німецькою, в 4 - болгарською, в

одній - грецькою. Випускники нацменшкіл могли також продовжити свою освіту в 20 єврейських, 2 польських і 2 німецьких індустріальних технікумах, та в 3 російських, 5 єврейських, 4 польських, 6 німецьких, 4 болгарських, 1 грецькому, 1 греко-татарському, 3 мішаних сільськогосподарських технікумах.

Як бачимо, робота, здійснена в другій половині 20-х - на початку 30-х рр. у напрямку культурної мобілізації нацменшин була значною. Проте очевидними були й проблеми, які не дозволили учасникам II Всеукраїнської наради по роботі серед національних меншин абсолютизувати успіхи в цій галузі. Зокрема, щодо якості роботи національних навчальних установ нарада зазначила, що "вони є у гіршому стані, ніж інші наркомосівські інститути, хоч вони й забезпечені матеріально однаково з усіма іншими закладами"[890; С.69]. Болючими для нацменівських навчальних закладів залишалися не вирішені питання відсутності навчальної й іншої літератури національними мовами, хронічного дефіциту педагогічних кадрів. Але найбільш пекучими були такі проблеми.

1/ *Проблема перша:* Не вдалося, не зважаючи на безліч зусиль центральних урядових установ, і самовіддану, подвижницьку роботу ентузіастів коренізації створити наступність у системі освіти національною мовою. На початку 30-х рр. реально діяли дві її ланки: початкова школа і позашкільна (профосвіта й виші), які фактично не були пов'язані між собою проміжною ланкою - школою 2-го концентру, тобто семирічками й десятирічками.

2/ *Проблема друга:* низька якість освіти в національних школах. Ситуація, що склалася в 20-х рр. у галузі народної освіти, була неоднозначною і досить складною. Методи навчання (зокрема бригадно-лабораторний), що застосовувалися в ті роки, у поєднанні з відмовою від значної частини досягнень загальнолюдської культури й надмірною ідеологізацією процесу освіти спричинили накопичення проблем у шкільній справі, особливо в сільській місцевості. Вони повною мірою були притаманні національним школам. Справа ускладнювалася ще двома обставинами: а) низьким висхідним рівнем шкільної реформи в школах етнічних меншин: відсутністю національних педагогічних кадрів, учбової літератури, а часом і повною втратою національної писемної традиції, що безпосередньо впливали на рівень знань, які можна було отримати в нацменшколі; б) вимушеною тримовністю, що була результатом одночасного

запровадження коренізації й українізації в школах національних меншин за умов значної русифікації і яка відчутно знижувала рівень підготовки їхніх випускників.

3/ *Проблема третя*: професійна орієнтація. Цілком природнім є бажання батьків бачити свою дитину освіченою. Як уже зазначалося, такі настрої були вкорінені десятиліттями в громадську думку німців, євреїв, греків, болгар України. Зі здійсненням освітньої реформи в школах національних меншин ситуація стала іншою. Соціальний (класовий) підходу до комплектування вищих і спеціальних навчальних закладів позбавив значну частину дітей етнічних меншин (адже вони виходили з більш заможних ніж в середньому по Україні родин) права продовжити освіту. Більшість випускників шкіл нацменшостей мала такий рівень підготовки, що могла претендувати лише на місце в закладі, зорієнтованому на набір студентів певної національності. Що ж до можливостей вибору, то вони були досить обмежені. Для етнічних меншин існували лише педагогічні, технічні й сільськогосподарські навчальні заклади, що штучно звужувало сферу їхніх культурних перспектив.

Додамо сюди практику культурної ізоляції нацменлюдності від історичної батьківщини і отримаємо таке саме запитання, яким задавалися так або інакше всі в той час: "Де застосувати знання рідної мови? Для чого взагалі треба її вивчати, якщо і освіти нею за своїм бажанням отримати нема можливості, й спілкуватися нема з ким?"*

Отже, на початку 30-х років у культурному житті етнічних меншин проблем виникало чимало. Коротко кажучи, і уряд України і безпосередньо етнічні меншини стояли лише на початку довгого, великотрудного шляху відродження й розвитку національних культур.

Тим часом загострення політичної ситуації внаслідок колективізації і наростання політичної реакції докорінним чином змінили як ставлення урядових структур до культосвітньої роботи в середовищі етнічних меншин, так і цікавість останніх до неї.

* Як відомо, культурна ізоляція була досить значною вже наприкінці 20-х р., а починаючи з голодомору стала тотальною. Що ж до таких етнічних меншостей, як греки й ті, що належали до арабської мовної групи, то для них ізоляція почалася з реформування цих мов. Для греків СРСР було запроваджено нову орфографію (димотика), що ускладнило спілкування греків навіть на терені країни, не кажучи вже про культурний обмін з грецьким світом, де застосовувалася історична орфографія (кафаревуса). Тюркські народи також було вилучено і з арабського культурного світу, і з-під впливу мусульманського духівництва переведенням їхніх мов з арабської абетки на латинську.

Політична криза блискавично позначилася на діяльності культосвітніх установ і спричинилася накопиченню негативних моментів, що існували в цій галузі в 20-і роки. Скажімо, у Харкові лише 28% дітей єврейського походження визнали єврейську мову рідною, але, незважаючи на невелику питому вагу бажаючих навчатися рідною мовою, єврейські діти були забезпечені національною школою лише на 53% [1268; С.112]. В.П. Затонський висловив цілковиту безпорадність керівництва республіки в задоволенні культурних потреб українських греків, визнавши існування так званої “грецької проблеми”. Сутність її полягала в штучності запроваджуваної мовної реформи, яка відірвала національні навчальні і культурні установи від ґрунту народної культури. Греки-елліни повинні були вивчати у школах новогрецьку мову, що була розмовною мовою Греції й відрізнялася від маріупольських діалектів. Урумам (греко-татарам) надавалося право вивчати у школах не лише не ідентичну, а й ментально неприйнятну для них мову кримських татар, до того ж з латинізованою абеткою. Підсумовуючи клубок проблем у культурному житті грецької діаспори України В.П. Затонський писав: “Мабуть, що найскладніша справа з усіх нацменшостей України це з маріупільськими греко-елінами, а саме тим, що їх діалект відрізняється навіть від діалекту греків чорноморських (понтійських), тим більше від мови самої Греції. Ми не повинні ставити вимоги щодо їх асиміляції російською чи українською культурою, але тоді вже хай елінізуються, тобто приймають мову, що є літературною мовою трудящих мас Елади та компартії Греції.” [1268; С.112]

Не менше болючими були проблеми шкільної справи у болгар, чехів, поляків, молдаван та ін. На початку 30-х рр. жодна з етнічних меншин не мала більш-менш задовільної мережі семирічок і десятирічок національною мовою. Дедалі більшої актуальності набували організований опір батьків і місцевих керівників поширенню мережі нацменшкіл, а також переконання в тому, “що нацменам не потрібно вищого концентру..., однаково він далі піде в інститут, де буде навчатися іншою мовою”.[1268; С.114] Відкидаючи такі погляди, В.Затонський вважав необхідним виправлення “перекручень національної політики” попереднім керівництвом України й більш за все практики насильницької коренізації.

В роботі попередників В. Затонського мали місце елементи тиску при запровадженні рішень стосовно певних етнічних груп (таких, як євреї, поляки, греки, татари, асирійці, тощо), траплялися випадки насильницької мовної переорієнтації. Проте елементи конструктивної критики в статтях В. Затонського 1933 р., спрямовані проти методів М.Скрипника та його однодумців, не були життєдайними, адже націлювалися не на визначення й вирішення проблем національно-культурного життя народів України, а на політичне знищення носіїв ідеї коренізації в тому вигляді, в якому вона здійснювалася до 1933 р.

Дуже вибірккові дані про культурне життя етнічних меншин у 1933-1935 рр., що час від часу з'являлися в пресі, базуються лише на тих досягненнях, що мали місце до початку колективізації. За винятком російських, майже не зазнала змін мережа шкіл мовами меншин. За даними Відділу національних меншин ВУЦВК, що був утворений на базі ЦКНМ у 1934 р., на теренах України діяло 1 166 російських (556 923 учні), 432 єврейські (73 412), 571 німецька (63 670), 238 польських (32 829), 165 молдавських (32 121), 45 болгарських (12 174), 21 грецька (5 406), 18 чеських (1 192), 8 татарських (808), 6 вірменських (1 049 учнів) шкіл [1429; С.60]. У період між 1932/1933 та 1933/1934 навчальними роками відчутно змінилася кількість так званих мішаних шкіл. На наш погляд вони були не належно оціненою оптимальною формою навчальних закладів у районах зі строкатим етнічним складом, переважно міських населених пунктах. Зі 169 до 387 зросла кількість українсько-російських шкіл, з 5 до 11 українсько-єврейських. Водночас з 46 до 30 зменшилася кількість українсько-німецьких шкіл, з 64 до 44 – українсько-польських. Відчутні позитивні зрушення відбувалися, починаючи з 1933/1934 навчального року в галузі зростання кількості національних груп у школах 2-го концентру. Для поляків воно становило 96,4%, євреїв – 27,6%, німців – 50,7%. [776; арк.142] Згідно з урядовими планами розвитку народної освіти, почалося створення десятирічок для євреїв, поляків і німців.

У 1934 р. в Україні для етнічних меншин працювало 17 сільськогосподарських національних технікумів і 12 нацменвідділів при загальних технікумах, а також

27 національних педтехнікумів* та 10 педінститутів чи секторів, де загалом навчалось 11 836 студентів.

Певні позитивні зрушення мали місце у видавничій справі мовами етнічних меншин. 1934 р. в Україні виходило 9 центральних і більш як 40 обласних і районних газет національними мовами. Тоді ж було видано 1459 книжок російською, 63 болгарською, 17 грецькою, 147 єврейською, 118 молдавською, 60 польською, 82 німецькою, 5 татарською, 4 чеською мовами [1783; С.421]. Ще до 1937 р. випуск літератури мовами етнічних меншостей збільшувався.

Продовжувала свою роботу мережа культурних і наукових установ, що обслуговували нацменшості, серед них Інститут єврейської пролетарської культури, Інститут польської пролетарської культури, Етнографічна комісія при ВУАН, Грецький відділ при Маріупольському музеї краєзнавства, Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства та ін. Національну культуру популяризували 12 єврейських, 9 російських, німецький, болгарський і грецький театри.

Наведені дані створюють картину певних позитивних результатів культурної політики щодо національних меншин у 1933-1935 рр. Але не зайвим буде нагадати, що вони відбивають лише одну сторону проблеми. Адже робота всіх культурних установ етнічних меншин відбувалася в складних умовах ідеологічного тиску, що супроводжував переслідування “класово-ворожих націоналістичних елементів”, троцькістів, “прихованих бундівців”, тощо. Не було жодної установи серед тих, що обслуговували етнічні меншини, яку б у ці роки оминули репресії. Впродовж 1933 – 1935 рр. практично повністю був змінений апарат НКО, 1934 р. припинила свою діяльність Рада національних меншин Наркомосу.

Репресії у середовищі освітян стали наслідком і проявом політичної реакції, яка вже протягом 1934 – 1935 рр. переросла в тотальне переслідування єврейської, німецької та польської інтелігенції. Масові репресії проти німецьких освітян розпочалися з грудня 1933 р., коли по обвинуваченню в участі в “контрреволюційній націоналістичній повстанській організації”, були заарештовані викладачі Одеського німецького педінституту. Травнем 1934 р. датована постанова ЦК КП(б)У “Про стан Хортицького

* З них: 3 німецькі, 3 польські, 5 єврейських, 11 російських, 1 татарський, 1 грецький.

німецького педагогічного технікуму” [1434; С.218], яка ініціювала перетрушування педколективу установи та студентства відповідно до фабрикування справи “фашистів” і “шпигунів”. У квітні 1935 р. аналогічні звинувачення були висунуті проти Хортицького німецького машинобудівельного технікуму, який за рішенням ЦК КП(б)У ліквідували.

Паралельно розгорталася кампанія цькування польських освітян. У рішенні оргбюро ЦК КП(б)У (10.06.1934 р.) “Про виконання постанови листопадового пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У та Політбюро ЦК КП(б)У від 13 грудня 1933 р. “Про кадри шкіл національних меншин” польське вчителство було звинувачене в контрреволюційності і насильницькій колонізації українського села. Протягом 1934 р. 135 з 291 польської школи Вінницької області були реорганізовані на українські. На Київщині реорганізації піддалися 70 з 153 польських шкіл. Розгром мережі польських шкіл набув найбільшого розмаху в 1935 р. 4 квітня 1935 р. секретаріат ЦК КП(б)У прийняв постанову “Про реорганізацію німецьких і польських шкіл в прикордонних районах”. То ж наприкінці 1935 р. в Вінницькій області залишилося 35 польських шкіл. Протягом року припинили своє існування польське відділення у Харківському поліграфічному технікумі, робітфак у Бердичеві, сектор Українського театрального інституту, Проскурівський польський педтехнікум, відділення у Київському медичному технікумі, Польський педагогічний інститут, робітфаки в Києві та Житомирі. Відтак, як цілком слушно зауважують В.Марочко та Г.Хілліг, [1434; С.220] вже восени 1935 р. в УСРР перестала функціонувати мережа польських навчальних закладів, що були розгромлені організаційно та кадрово.

За звинуваченням у причетності до Польської військової організації було репресовано майже повністю співробітників Інституту польської пролетарської культури в Києві. Постійних кадрових змін зазнавав грецький відділ Маріупольського музею краєзнавства, Маріупольській грецький педтехнікум. Робота установ такого напрямку відбувалася на передньому краї ідеологічних змагань уряду з “умовним противником” і дедалі більше втрачала зв'язок з народом та його сподіваннями, перетворюючись на додаток до залізних ідеологічних шор, якими суспільство країни було відгороджене від навколишнього світу.

5.3. Тенденції етнокультурного життя УСРР у контексті коренізації

Вже наприкінці 20-х рр. стало очевидним, що характер перебігу етнокультурних процесів у середовищі етнічних меншин і титульного народу республіки (зокрема в тому, що стосувалося сфери вживання національної мови, відродження національної самосвідомості й народної культури) відрізняється. У етнічних меншин, особливо нечисленних, національно-культурні процеси розгорталися не так швидко й по ряду показників відставали від подібних процесів в українському етносі.

Рішення, що їх приймали урядові організації, видавалися цілком вивіреними й виправданими. Але з'ясовувалося, що значна частина законодавчих актів, які приймалися для запровадження цих рішень у життя, як кажуть тепер, не спрацьовувала. Розпочавши переведення загального навчання на національні мови, інспектури народної освіти повсюди більшою або меншою мірою стикалися з протидією як батьків, так і вчителів запровадженню національних мов у навчальний процес. Масово постанови про недоцільність даного заходу приймалися на батьківських зборах у грецьких, єврейських, болгарських, молдавських та інших населених пунктах. Небажання вчити дітей національною мовою мотивували відсутністю технічної забезпеченості шкільної реформи, неможливістю у подальшому продовжити освіту, посісти відповідне місце у суспільстві.

Місцеві органи освіти, не зважаючи на це, повинні були планово здійснювати поширення мережі національних навчальних закладів відповідно питомій вазі дітей тієї або іншої національності. Відбувалося це чим далі, тим більше без урахування побажань і батьків, і вчителів. Як наслідок, усі місцеві нацменоргани, ЦКНМ, Раднацмен Наркомосу, ВУЦВК, Рада Національностей при РНК СРСР, місцева й центральна преса час від часу отримували відомості про насильницьку євреїзацію, полонізацію, грецизацію тощо.

Щоб проілюструвати ситуацію, що склалася тоді в культурному житті меншин України, наведемо лише один приклад з минувшини греків України. 16 липня 1928 р. вчитель с. В. Янисоль О.М. Мурзенко, грек за національністю, який на той час підвищував кваліфікацію на грецьких учительських курсах у Маріуполі, відправив листа у редакцію газети "Диктатура Труда", в якому досить драматично змалював умови еллінізації.

Автор, зокрема, згадував: "У 1926 р. скликаються в Маріуполі курси для вчителів і вивчення еллінської мови. Курси тривають цілий... місяць. Як правило, про якість роботи судять по наслідках, і що ж? У знов утворених грецьких групах Сталінської й Маріупольської округ "тільки-но спечені", наспіх підготовані, що ледве навчилися читати й писати (вірніше, списувати з книги), вчителі беруться за навчання дітей грецькою мовою. Грекам нав'язують "рідну" мову та, маючи за собою основу - «політика партії», запроваджують новогрецьку мову в школи. Трохи «нудить» від такої еллінізації: в їхній «рідній» мові виявилось 50% знайомих слів... І ось мова, яку розуміли наші греки-діди, і якою хтось і десь зараз розмовляє, стала нашою рідною мовою, а нашим дітям материнською. Результати праці за рік: діти навчилися читати й списувати з книги. Вчителі більше цього дітям дати не могли, адже в них самих вичерпався запас знань грецькою мовою. А умови роботи: єдиний буквар, який (смішно й печально) служить букварем дітям і ... вчителям. Перспективи роботи в цьому році: той же буквар, та ж підготовка вчителів і жодного підручника, посібника, літератури. Еллінізуйте, товариші, наше покоління!" [444; арк.38] Далі автор навів дані, які він отримав, працюючи опитувачем загальносоюзного перепису населення 1926 р. в с. В.Янисоль. На запитання: "Якою мовою мати спілкується зі своїми дітьми?" в 5 й 6-му кварталах (околиця селища) 25% опитаних відповіли - татарською (тобто, греко-татарською. - Авт.), 30% - грецькою й 45% - російською мовою. Підсумовуючи, О.Мурзенко запитував: "Яку національну школу відкрити для них?"

Наведений приклад, звісно, не можна використовувати як типовий, адже він відбиває ситуацію, яка склалася у культурному житті греків України і була екстраординарною. Але схожі проблеми більшою або меншою мірою були наявні і в середовищі інших етнічних меншин. У кожній громаді існувала певна частка, що визнала неминучість асиміляції і не бажала повертатися в лоно національної культури.

Що ж до погляду керівництва України на проблему асиміляції, то воно довгий час його не висловлювало. Це вкрай ускладнювало роботу місцевих органів, які постійно стикалися з проявами різноспрямованих культурних процесів (асиміляції й національно-культурного ренесансу), не були в змозі їх осмислити й виробити відповідну лінію діяльності. Не дивно, що на 1-й Всеукраїнській нараді по роботі серед національних

меншин питання асиміляції стало одним з найпекучіших. Після того, як В. Затонський у своїй промові від імені ЦК КП(б)У виголосив: "Я думаю, що перепони у процесі асиміляції ставити недоцільно", [976; С.15] у делегатів виникло цілком природне запитання: "Яка ж мета коренізації, якщо асиміляції не уникнути?" Делегат Симен з Одеської округи в своєму виступі першим звернув на це увагу. Він, зокрема, зазначив: "...Якщо ми станемо на шлях повного узаконення асиміляції, тоді й українізація, й уся нацменробота буде під сумнівом. Я думаю і на теперішній нараді, і при подальшій розробці цього питання, треба буде намагатися дати абсолютно точне формулювання стосовно асиміляції й інших докорінних питань роботи серед національних меншин.» [976; С.62]

Колишній голова ЦКНМ М. Лобанов звернув увагу на не розробленість методики визначення національності, особливо в мішаних родинях. У зв'язку з цим він визначив друге принципове питання, що вимагало з'ясування: "Ще не зжиті... старі традиції расового державного поділу й походження... Тому нам необхідно говорити не лише про ув'язку, а й пояснити питання, що таке національність взагалі, й що таке національна культура.» [976; С.120] Побіжно проблеми асиміляції торкнувся у своєму виступі Мицев (болгарський політемігрант, співробітник ЦКНМ). У ньому зазначалося, що коренізація є доцільною, «коли наявний базис, тобто населення національних меншин живе компактною масою, говорить рідною мовою, відчуває себе представником певної нації.» [976; С.139]

Непідробну зацікавленість делегатів викликала доповідь проф. С. Семковського (м. Харків). У ній не лише кваліфіковано й логічно розглядалися основні проблемні питання нацменроботи, а й давалися чіткі практичні настанови. Основоположні питання: "Що таке нація? Що таке національна культура?", - доповідач розглянув у ракурсі, типовому для політологічної думки свого часу. Він визнав, що в країні відбувався процес національного відродження, характерний для етносів, що скинули ярмо національного визиску, і що від позиції держави стосовно цього процесу залежало майбутнє революції [976; С.131]. Проте для держави, на його думку, важливішою у з'ясуванні основ національної стратегії було визначення поняття мови, а не національності чи національної культури. "Для держави, - зауважив колишній бундівець, - основна ознака, що може її цікавити, це не ваше самовідчуття й "самосвідомість", не те, віддаєте ви

перевагу косоворотці того чи іншого національного крою, тій чи іншій національній страві, або стилю, а лише мова (ми тут не кажемо про особливі економічні завдання). Держава має справу з мовою, її цікавить, якою мовою вам потрібний чиновник, якою мовою вам потрібні газети, школи, театри і т. і.» [976; С.131]

Наведена вище думка є ключовою в розумінні перспектив і спрямування етнокультурного життя України в подальшому, адже в ній у сконцентрованому вигляді дано тогочасне розуміння такої сфери суспільного життя, як національна. *По-перше*, в ній визнається значущість лише тієї частини кожної національної культури, яка безпосередньо пов'язана із суспільним, у більш вузькому розумінні, державним життям людства. *По-друге*, в ній відкидаються щонайменше ще два важливі компоненти національної культури; національний менталітет і національний побут, нерозривно пов'язані з повсякденним життям людей. *По-третє*, єдиним арбітром, що визначає цінність тієї або іншої частини національної культури, визнається держава.

Читач може зауважити, що С. Семковський не є класиком-теоретиком національного питання* і його точку зору можна не враховувати. Проте, як на нашу думку, не обов'язково бути класиком, щоб висловити ставлення до тієї або іншої проблеми (в даному разі національно-культурного розвитку етнічних меншин) певної групи людей, чи навіть прошарку суспільства. А саме це тут має місце. У виступі С. Семковського в сконцентрованому вигляді сформульовано культурну доктрину тієї частини не лише КП, а й суспільства загалом, що була, так би мовити, "позанаціональною", як тепер кажуть - маргінальною. Її гаслом було: "Все це (тобто коренізація) не надовго», а життєвим кредо – "треба вичекати".

Окремо зауважимо, що і ця життєва позиція, на нашу думку, має право на існування. Адже невід'ємним правом людини є свобода відстоювати певні національні традиції, чи не відчувати зв'язку з жодною нацією. Але в конкретній ситуації, що розглядається нами, тобто в Радянській державі кінця 20 - початку 30-х рр. і поборники відродження національних культур етнічних меншин, і прихильники асиміляції були поставлені в однакові умови: неможливості обговорення й визначення доцільності на всі

* Зокрема, відоме скептичне ставлення до нього В.Леніна, який критикував погляди останнього в статті "Критичні замітки з національного питання" і називав його опортуністом. [1402; С.506]

випадки життя й щодо всіх етнічних груп державної політики коренізації. Ось чому полем змагання цих груп стали не трибуни, а практична робота.

Політичні суперечності з приводу сутності і завдань, співвідношення і субординації українізації та коренізації стосовно етнічних меншин стали вододілом, який визначав не лише дієвість партійного курсу на окремих етапах його здійснення, а й становище частини російськомовного населення в республіці. Боротьба політичних доктрин, які історично сформувалися в суспільно-політичному житті українського суспільства та були успадковані більшовиками (“москвофільство” і “самостійництво”), визначала специфіку етнокультурного життя країни. Російська меншина, жупел зацземлення її прав, з одного боку, та загроза “великодержавного шовінізму”, з іншого, стали широко вживаними штампами, що спотворювали природний поступ етнокультурного розвитку суспільства.

Українізація, як генеральний напрямок етнокультурного розвитку українського суспільства 20 – 30-х рр., справляла визначальний вплив на культурне життя етнічних меншин. Вочевидь це проявлялося в освітній галузі. Оскільки курс на проголошення коренізації нацменшколи протягом 20-х рр. переважно залишався політичним гаслом, більша її частка працювала однією з двох найпоширеніших мов УСРР. За підрахунками О.Бистрицької [776; арк.115], 1926 р. 97,2% дітей республіки навчалися українською мовою, 2,1% - російською, 0,2% - польською, 0,04% - єврейською, 0,01% - болгарською і молдавською, 0,04% - німецькою. Зіставлення даних Всесоюзного перепису населення щодо питомої ваги названих етносів у населенні говорить про значні диспропорції в галузі здійснення мовної політики на перших кроках коренізації.

Згідно з переписом, 75,9% росіян навчалися рідною мовою, 23,6% - українською, 0,2% - німецькою, 0,1% - єврейською і болгарською, 0,01% - вірменською, грецькою, 0,03% - польською, 0,04% - молдавською. [776; арк.115] Отже, російська меншина не була цілковито ворожою ідеї українізації і виявляла значну лояльність до неї. Проте, по мірі якісного поглиблення політики випадки негативного ставлення російської громади до українізації чимдалі частіше використовувалися союзним керівництвом для “вгамування” республіканського уряду. Останній, щоправда, наприкінці 20-х рр. дійсно виказував суперечливу позицію стосовно російської громади та задоволення її культурних потреб. Підосною ставлення скрипниківського Наркомосу до проблеми росіян в Україні було

виняткове становище останніх та їхній непересічний вплив на перебіг політичних і етнокультурних процесів в УСРР.

Асиміляційна інерція російської громади справляла потужний вплив на інші етнічні громади і привела до формування феномену російськомовної субкультури в окремих громадах, зокрема, єврейській. Названа тенденція, вірніше її переборення, становила зміст культурної діяльності Наркомосу, що прагнув зменшити тиск російськомовної культури та акультурацію українства, тим більше, що частка останнього в етнічній структурі УСРР була суттєвою.

За переписом 1926 р. в Україні налічувалося 1,8 млн. громадян, які визнали себе українцями, але рідною мовою вважали російську. [1644; С.28] Якщо взяти до уваги, що дана категорія української людності становила більше половини чисельності росіян України і розміщувалася головним чином у південноукраїнських промислових центрах, стає зрозумілою стратегічна важливість задоволення її культурних сподівань. Історичний досвід коренізації в УСРР показав, що двомовність виступала фактором, який значно ускладнював діяльність державної машини, дестабілізував внутрішні політичні процеси і формування державної етнополітичної доктрини. Проблема суржика була характерною, але не специфічною ознакою етнокультурного життя України. Проблема мішаних, вульгаризованих мовних типів характерна для всіх мов (чи не найбільшою мірою це стосується мов етнічних меншин), тим більше тих, що не мають постійного виходу на суспільну сферу, законсервовані рамками побутового вжитку. Прикметність історичного досвіду коренізації в УСРР полягала в тім, що уряд країни в конкретно історичних обставинах виявився не спроможним ані досягнути глибини етнокультурних проблем ані виробити і запровадити ефективну систему заходів етнокультурного регулювання, спроможних спрямувати етнокультурний поступ суспільства сучасним шляхом. Врешті визначальним став потяг держави до запровадження стандартизованої культурної матриці чи то на російській чи то на українській основі.

М. Скрипник вважав мову російськомовних українців результатом русифікаційної політики царату. Що ж до її майбутнього, то він, а в його особі й республіканське керівництво, вбачали його в поступовому поверненні в річище української культури. “Оскільки економічний розвиток УСРР, зокрема за реконструктивної доби, неминуче

приводить... до ще дальшої і поширеної українізації наших міст, містечок і селищ і до дальшої українізації нашого робітничого класу, оскільки у зазначених випадках двомовності, мішаної і ламаної говірки дітей, у виборі початкової мови їх навчання можна в більшій частині місцевостей УСРР надати перевагу мові українській”. [1645; С.14]

Проблема зацземлення прав росіян і російськомовного населення посіла центральне місце в діяльності наступників М. Скрипника. За даними В. Затонського, забезпеченість росіян початковою школою в найбільших містах Південної України становила від 40 до 60% [1268; С.111]. Захищаючи цілком справедливі права росіян, В. Затонський разом із тим не був прихильником вільного розвитку народів України. Справжня спрямованість його виступів виявлялася в намаганні визначити, якій культурі (українській чи російській) віддати першість у асиміляції національних меншин республіки, спираючись на небажання частини єврейської, грецької, польської людності навчатися рідною мовою. Головну крамолу В. Затонський вбачав не в тому, що асиміляція мала місце, а в тім, що асимілювали українці, а не росіяни.

Асиміляційна інерція в етнічних громадах була різною, відрізнялися також і пріоритети останніх щодо мови національної акультурації, про це йшлося в попередньому параграфі.* Хоча позиції української мови протягом 20-х рр. значно посилилися і вона в низці етноконтактних зон (переважно на Правобережжі та в Північній Україні) активно впливала на мовну ідентифікацію етнічних меншин, все ж тиск російськомовного середовища на розвиток етнокультурних процесів і етнічних меншин і українства залишався суттєвим. Найбільш наочно це проявлялося серед міських євреїв. Незважаючи на високі темпи розбудови мережі єврейських шкіл, у 1928/1929 навчальному році 475 шкіл меншини відвідували лише 36% дітей, інші навчалися в українських і російських школах.

Розмови про “примусову євреїзацію” стали специфічною ознакою коренізації в УСРР. Вони розпочалися з перших її кроків і не припинялися до кінця 30-х рр., час від часу набуваючи гучного суспільного резонансу. Про них йшлося, зокрема, в статті Ю. Ларіна “Об извращениях при проведении национальной политики”. [1393]

* Згідно з сучасними дослідженнями найвищою частка мовно-українізованих є серед поляків, чехів і словаків. [1229; С.95]

Республіканський партійно-радянський загаль пов'язував небажання євреїв віддавати дітей до національних шкіл переважно з недоліками пропаганди й агітації. Єврейські бюро пропонували посилити агітацію за організацію єврейських шкіл. Сьогодні зрозуміло, що опір батьків радянській версії єврейської школи був викликаний низкою взаємообумовлених факторів. По-перше, в ньому проявлялося небажання російськомовного єврейства повертатися в лоно національної культури. Це саме про них Ю. Ларін писав: "Вони є людьми російської культури, хоча єврейської національності".[1393; С.51] По-друге, упередження єврейства щодо радянської школи виникало через низьку якість освіти і неясні перспективи її продовження. По-третє, непримиренну позицію стосовно них зайняли прихильники традиційної духовної освіти та поборники івриту, які розглядали "їдишизацію" як глум над єврейською культурною спадщиною.

Більшою чи меншою мірою подібні стереотипи етнокультурної поведінки відзначалися в усіх етнічних громадах, найбільш очевидними вони були в середовищі німців, поляків, греків, молдаван, чехів. Не відразу і далеко не повсюдно запропонована більшовиками модель народної освіти, незважаючи на її загальнодоступність, була прийнята етнічними громадами. Аж до середини 30-х рр. суспільний опір її запровадженню в названих етнічних громадах залишався досить відчутним і був тим більшим, чим більш штучними і незрозумілими були реформістські заходи радянських освітян та суттєвішою релігійність громад.

Наприклад, правильність курсу на витіснення івриту з культурного життя радянських євреїв доводили аж до середини 30-х рр. 9 травня 1934 р. в Києві відбулася чергова Нарада з єврейського мовознавства, скликана НКО, Інститутом єврейської пролетарської культури ВУАН і редакцією газети "Дер Штерн". Виступаючи на ній заступник наркома освіти А.Хвиля закликав боротися проти "клерикальних, старих гебраїстичних елементів, що вже давно віджили і тільки засмічують єврейську мову, уможливаючи єврейським націоналістичним, сіоністичним елементам дурманити певні шари єврейської людності". [1783; С.433]

Оцінка діяльності більшовиків стосовно вирішення мовних проблем низки етнічних громад є неоднозначною. Залишається фактом, що більшість рішень у цій галузі

приймалася поспіхом в обхід зауважень нечисленних на той час мовознавців та істориків, визначалася перш за все політичними чинниками. В стан глибокої хронічної пропасниці завели етнокультурне життя греків УСРР спроби реформування новогрецької мови та переведення освіти в урумських селищах на кримсько-татарську мову. Досить складно просувалася праця по створенню молдавської школи. Досить сказати, що 1925 р. питання про видання молдавської газети і складання першого молдавського букваря вирішувалися паралельно, водночас відбувалися й гарячі дискусії про шрифт нової абетки.

Що ж до ідишизації радянської школи, то в цьому випадку оцінки сучасників суттєво відрізняються. Одні (О.Бистрицька, В.Матвеев) вважають, що внаслідок її саме УСРР стала країною, де остаточно сформувалася широко розповсюджена єврейська літературна мова – ідиш. Інші (Л.Килимник, О.Ткаченко) наголошують, що в такий спосіб більшовики скерували культурний розвиток євреїв неприродним шляхом, оскільки іврит відігравав роль етнозберігаючого та консолідуючого фактора єврейського етногенезу.

Обставини діяльності переважної більшості освітніх закладів етнічних меншин протягом 20 – першої половини 30-х рр. можна охарактеризувати як хронічно кризові. Неврегульованість мовознавчих аспектів шкільної реформи, протиставлення офіційної лінії думкам і бажанням широких суспільних верств привели школи етнічних меншин у стан акультурації, що спричиняло деструктивний вплив на всі суміжні сфери духовного життя. В цих обставинах етнічні громади виявилися як ніколи беззахисними перед натиском асиміляційних процесів.

Як альтернативу українській асиміляційній енергії, В. Затонський висував ідею мішаних шкіл. Цілком виправдана, вона, однак, була лише прикриттям скорочення українських груп і фарсом стосовно забезпечення культурних потреб національних меншостей. Адже в 1933/34 навчальному році водночас із значним збільшенням російськомовних груп планувалося повністю забезпечити етнічні групи семирічками з навчанням рідною мовою. Того ж року, за його словами, “довелося всі підручники, які існували до цього часу, забракувати і почати заново їх виготовляти” [1268; С.116]. Далі він зауважував: “Ми підручники зараз уже виготовили”, проте це не відповідало дійсності - за

даними Держвидаву України, основна маса підручників мовами національних меншин побачила світ наприкінці 1936 та в 1937 рр.

Нездоланною перепоною на шляху запровадження декларацій В. Затонського був брак педагогічних кадрів, які як він погоджувався, "...ми і за 1-2 роки цілком не підготуємо" [1268; С.111]. Його заяви досить м'яко характеризували кричущий дефіцит педагогів для радянської школи загалом і для національної, зокрема. Взаємини радянської влади і викладачів з дореволюційним стажем характеризувалися як стан сталого протиборства. Відомості про прихований саботаж вчительства "радянзації" освіти містяться в низці актів обстежень різних відомств і стосуються практично всіх етнічних громад. Упередженість радянських функціонерів до вчительства з дореволюційним стажем просякала наскрізь роботу національної школи. Якщо в 20-і рр. наркомосівські установи переважно йшли шляхом регулярного інспектування їхньої роботи й застосування адміністративних заходів, то з початку 30-х рр. унаочнюється тенденція до нарощування репресивних заходів проти вчительства, усунення неблагонадійних, антирадянських елементів від виховання дітей.[1113; С.299-303]

Репресії привели до хронічного дефіциту викладачів у школах. Просіювання студентського складу педагогічних вишів через густе сито перевірок і чисток завело школу в стан хронічної кризи, вже з 1933 – 1934 рр. переважна більшість сільських шкіл перебувала на межі існування, не мала ні викладачів, ні матеріального забезпечення. В 1933/1934 навчальному році забезпеченість учителями російських груп становила 3%,* єврейських – 50%, німецьких – 11%, болгарських – 21%, греко-еллінів – 75%, греко-татар – 60%, чехів – 40%. [776; арк.151] Голодомор, а потім депортації поляків і німців привели до глибокої освітньої кризи в їхньому середовищі, яка вже в 1934/1935 навчальному році набула форми погрому. Аналогічні тенденції позначали розвиток народної освіти в середовищі інших етнічних громад.

Отже, на фоні збільшення російських груп (які мали можливість використовувати підручники, видані в Росії) і повної відсутності вчителів та підручників для нацменшкіл в

* Пов'язане з різким зростанням кількості російських шкіл внаслідок виправлення "перекручень" скрипниківського Наркомосу.

Україні щонайменше 3-4 роки проекти В.Затонського були політичною демагогією, якою прикривалося поступове згортання як українізації, так і коренізації національних меншин.

Після заміни складу НКО було заявлено про “націоналістичні перекирчення”, які привели до защемлення прав етнічних меншин, зокрема, росіян на освіту рідною мовою. Після виправлення “перекирчень” частка учнів, які навчалися російською мовою в 1934 р. порівняно з 1932 р. зросла наступним чином: Вінницька область – з 1 до 1,2%, Київська – з 2,2 до 3,1%, Чернігівська – з 6,3 до 8,8%, Одеська – з 7,1 до 8,9%, Дніпропетровська – з 6,3 до 10,5%, Харківська – з 8 до 8,6%, Донецька – з 20,5 до 25,5%. [776; арк.144] Отже, питома вага російських комплектів збільшилася відповідно до частки росіян у населенні певних регіонів УСРР. Як цілком слушно зауважує Г. Єфіменко, в 1933 – 1934 рр. з політичним знищенням М. Скрипника не відбулася відмова від українізації, проте очевидними були зміни в коренізації щодо етнічних меншин. Фактично йшлося про відновлення політичної ваги російської громади, яка впродовж 1927 – 1933 рр. набула статусу національної меншини, а з 1934 р. зміцнила позиції одного з двох визначальних учасників етнокультурних процесів в УСРР.

Протягом 1924 – 1929 рр. протистояння двох протилежних напрямків суспільної думки щодо культурного розвитку проходило, так би мовити, приховану фазу, але вже на межі 20 - 30-х рр. воно стало очевидним. І виявилось перш за все в суперечках про перспективи національного розвитку в СРСР. З новою силою постала проблема злиття націй (а тим більше етнічних меншин).

1930 р. став напрочуд врожайним на статті з національної проблематики. В 2-му № журналу за 1930 р. під псевдонімом Я.М-ко було надруковано велику статтю “Клясова боротьба і національне питання в період розгорнутого соціалістичного наступу”, в якій не лише охарактеризовано суспільно-політичну ситуацію й стан міжнаціональних стосунків у країні (зокрема розгорнута широка панорама “національної контрреволюції” в СРСР, як то Султан-Галіївщина в Татарії, білоруський націонал-демократизм, Касимівщина в Узбекистані; СВУ, хвильовизм, шумськизм та волобуєвщина на Україні), а й дана відповідь на запитання: “Чи можна зараз говорити про злиття націй, про злиття національних культур в одну спільну і за змістом, і за формою культуру?” [1465; С.63]

Постановка запитання на сторінках центрального партійного журналу була симптоматичною. В суспільній думці того часу досить широкого розповсюдження набули настрої на користь згортання політики коренізації. І хоча відповідь була досить вмотивованою, визнавала, що така "постановка питання, ...фактично веде до ваган`янівського "інтернаціоналізму" великодержавницького тлумачення, до ототожнювання інтернаціональної загальнолюдської культури з російською...» [1465; С.64], такі настрої не зникли, й зникнути не могли.

Статті з національної проблематики, вміщені в журналі 1930 р., формально спрямовані на подолання настроїв на користь згортання як українізації, так і коренізації національних меншин. Так, наприклад, стаття А.Хвилі "Пролетаріят і практичне розгортання культурно-національного будівництва", вміщена у 13-14 NN журналу спробається довести безгрунтовність скептицизму щодо підтримки українізації пролетаріатом. Велика теоретична стаття Ан. Сенченка, що вийшла в 17 N журналу, більш схожа на популярне тлумачення партійних настанов у національному питанні й обертається навколо 3-х сталінських теоретичних постулатів: 1) Класова сутність національного питання є у визначенні правильних стосунків між пролетаріатом колишньої державної нації й селянством гноблених у минулому національностей; 2) П`ятирічка, колективізація, культурна революція - ось найголовніші нові форми, що в них проходить подальше розв`язання національного питання; 3) Одним з показників зростання ваги національного питання є збільшення шовінізму як великодержавного, так і місцевого [1629; С.48].

З якою б впертістю тогочасні партійні теоретики не доводили передчасність згаданих вище настроїв, вони й далі поширювалися, тим більше, що кінцева точка етнокультурного розвитку вже давно була визначена. Найбільш рельєфно її окреслив Й.Сталін на XVI з`їзді ВКП(б) (1930 р.) Й.Сталін: "Треба дати національним культурам розвинути і розгорнутися..., щоб створити умови для злиття їх в одну спільну культуру з однією спільною мовою".[899; С.56] Його позиція мала багато щирих прихильників у середовищі "відповідальних працівників" місцевого апарату. Ними ліквідація державних органів, які дотепер здійснювали важливу функцію регулювання міжнаціональних відносин, розцінювалася як початок згортання політики коренізації загалом.

Втім головною проблемою була не досить широка суспільна база зазначених настроїв, а те, що об'єктивний стан суспільства живив і підкріплював її. На межі 20 - 30-х рр. відбувся такий різкий і болючий злам системи виробництва, побуту, мислення людей (додамо, що вже почалися гучні процеси над українськими, єврейськими, польськими, німецькими націоналістами), який знецінив не лише національні амбіції, а й саме життя людини.

Суспільно-політична література початку 30-х рр. свідомо обходить проблему захисту прав як українського народу, так і етнічних меншин, зокрема, на вільний етнокультурний розвиток. Наприкінці 1930 р. II Всеукраїнською нарадою по роботі серед національних меншостей навіть несміливі спроби дещо знизити темпи колективізації й розмах розкуркулення були кваліфіковані як контрреволюційні і націоналістичні [890; С.44]. Пізніше у статті Х.Ястреби і С.Басаня стосовно цих виступів зазначалося: "Загострення клясової боротьби у зв'язку з широко розгорнутим соціалістичним наступом, переборення глитайських виступів та консервативної реакції інших елементів, що, прикриваючись, захистом "національних інтересів", насправді обороняють відсталі форми і способи виробництва" [1797; С.81]. Згадані автори зробили якісно новий висновок, який сигналізував про неминучу зміну напрямків національної політики. Вони писали: "Відповідно до ... реконструктивних процесів змінюється і національне обличчя окремих верств населення, відбувається на базі суцільної колективізації ліквідація глитайні, як кляси, відповідні зміни у взаєминах кляс окремих націй, по-новому групується клясові сили, по-новому ставиться питання носія нації" [1797; С.82].

Що значила така постановка питання стосовно етнічних меншин України, в соціальній структурі яких, за винятком росіян, неподільно домінували дрібнобуржуазні верстви? Тільки одне: поступове згортання політики коренізації паралельно з ліквідацією суспільного носія традиційної народної культури та культурних навичок етнічних меншин - заможного й середнього селянства, кустарів, інтелігенції, службовців. За тих суспільно-політичних обставин, що склалися на початку 30-х рр. в Україні, це було справою часу.

1933 р. був страшним і зламним в історії України. З часів революції й громадянської війни це була найболючіша перебудова основ суспільного життя. У відповідності до специфіки моменту зазнали суттєвих змін усі найважливіші напрямки

діяльності радянської держави - економічний, соціальний, адміністративний, культурний. Республіканське керівництво продовжувало запевняти про незмінність свого курсу лише в національній політиці. Про це, зокрема, говориться в згадуваній статті В. Затонського. Та зайве говорити, що це вже була інша коренізація і що робили її інші люди. Тепер її лейтмотивом могла б стати така фраза: "...Коли українізацію тлумачать у спосіб дерусифікації пролетаріату, коли примусово заганяють дитину іншої національності в українську школу - це не є наша більшовицька українізація, це - ганебне націоналістичне перекручення" [1797; С.82]. Така сама настанова мала діяти й у випадках примусової коренізації шкіл національних меншин. А тому знов, але вже з новою силою постало запитання, яке було актуальним, як ми бачили, і до 1933 р.: "Якою мовою відкривати школи для тих, хто не хоче навчатися ані українською, ані національними мовами?" Можлива відповідь на нього в той час була єдина - російською.

Цілком слушно звертаючи увагу на певні приклади защемлення прав росіян на навчання рідною мовою, уряд УСРР висловився проти дерусифікації та примусової українізації. При цьому було очевидним, що це було альтернативою попередній позиції українського партійного керівництва і не усувало реальних причин проблеми. Як на наш погляд, вирішення її знаходиться не у визначенні неприпустимості насильницької українізації, чи русифікації, а у ставленні держави до процесу асиміляції як такого. Зі знаком плюс, чи мінус, на базі української, чи російської як двох історично конкуруючих на культурному просторі України мов, вона відбуватиметься завжди, не зважаючи на те, як її кваліфікуватимуть. Але для нормального функціонування державного механізму на культурному рівні життєво важливо визначити методи, якими треба й припустимо утримувати людину в межах тієї, чи іншої етнічної спільноти; так само, як і висловитися стосовно права людини на свідому асиміляцію.

Що ж до згаданого 1933 р., то таким чином це питання не було поставлене, отже, й методика вирішення накопичених у попередній період проблем у галузі національно-культурного життя народів республіки, залишився старою - "зробити все по-іншому". 1933 р. повсюди була розширена мережа російських груп. Так, скажімо, в Харкові питома вага учнів, які навчалися російською мовою, в порівнянні з 1932/33 навчальним роком зросла з 20 до 39%, в Одесі - з 21 до 38%, у Херсоні - з 0 до 39%, Мажівці - з 3 до 34 %

[1271; С.36]. За даними В.Затонського, паралельно збільшилася кількість учнів у школах нацмен: в єврейських - на 26%, польських - на 28% [1271; С.37]. І хоч автор запевняв, що це зростання відбулося не за рахунок українськомовних груп і що заплановане зростання питомої ваги школярів українського походження становить 26%, зрозуміло, що це не могло відбуватися іншим коштом. Отже, тенденція збільшення кількості російськомовних груп і задоволення в такий спосіб культурних потреб тих, хто був проти українізації й коренізації, стала основоположною в культурному житті України й дедалі набирала силу.

Названий час мав свою специфіку, що визначалася не лише суспільно-політичною ситуацією в країні (голодомор, широкі репресії серед “націоналістів”, як українських, так і з середовища етнічних меншин), а й принципово новим спрямуванням нацменроботи. Якщо в 1924-1932 рр. основну увагу нацменоргани в своїй діяльності приділяли роботі з компактними масами етнічних меншин і задоволенню в першу чергу їхніх культурних потреб, то тепер більш актуальним стало питання задоволення культурних потреб чи навіть вимог розпорошеної людності неукраїнського походження, яка мешкала в містах.

Зміна пріоритетного об'єкта національної політики, що відбулася в Україні на початку 1933 р., мала серйозне суспільне підґрунтя. Сам факт замовчування голодомору, що вже охопив Україну, свідчив, що державне керівництво, так би мовити, втратило інтерес до селянства як суспільного і виробничого класу. Вміло створювана картина грандіозних успіхів 1-ї п'ятирічки, й не менш грандіозні сподівання на 2-гу, перемістили акценти суспільної думки у місто, де відбувалася “історична битва за нове суспільство”. В таких умовах попередній курс національної політики, спрямований на “встановлення правильних стосунків між пролетаріатом панівної в минулому нації й селянством раніше гноблених націй”, як такий, що виконав своє практичне призначення, став питанням минулого дня. Першорядної уваги вимагало регулювання міжнаціональних стосунків у місті - генераторі асиміляційних процесів.

Що ж являла собою міська людність України на початку 30-х рр.? Колективізація і голод стали причиною масової втечі селян у міста, вербування на великі будівлі. Основним бажанням цих людей, які часто-густо змінювали навіть прізвище, було загубитися серед натовпу, уникнути страхіть розкуркулення й голодомору. Заради виживання вони були згодні зректися ім'я, релігії, національності і таким чином поповнили

міську армію маргіналів, яким були незрозумілі й невластиві ідеї збереження й відродження національної культури. Власне, вони несвідомо творили свою, нову, соціалістичну позанаціональну культуру. І саме цей напрям культурного розвитку, підтриманий керівництвом республіки, став домінуючим після 1933 р.

5.4. Етнічні меншини УСРР на етапі етнокультурної модернізації

Характеристика наслідків культурницької діяльності більшовиків упродовж 20 – 30-х рр. є відкритою науковою проблемою. Науковці, визнаючи не зворотні втрати у галузі духовного життя населення, схильні оцінювати культурну роботу більшовиків у цілому позитивно, оскільки заперечувати величезні якісні зрушення в галузі розвитку народної освіти, мистецтва, охорони здоров'я просто не можливо. Судження щодо змістовного наповнення термінів “культурна революція”, “культурний стрибок” підчас діаметрально протилежні, а пересічний нігілізм підчас заважає дослідникам неупереджено вивчати історичний досвід масштабних культурних перетворень 20 – 30-х рр. Сфера культурного життя, як такого, досі вивчається не структуровано. Навіть у сучасних працях відсутні розвідки з історії духовного життя етнічних громад і трансформації їхнього побуту під впливом державних заходів. Певний зліпок масової культури і публічного життя суспільства підноситься як уособлення культурного життя громад як такого, в той час як у його структурі можна виокремити принаймні дві головні складові: більшовизовану версію уніфікованої масової культури з виразними позанаціональними ознаками і традиційну культуру етнічних громад. Боротьба цих двох складових за вплив на формування світогляду постреволюційних поколінь становила зміст культурного життя як такого.

Більшовицька концепція етнокультурного прогресу людства була вульгарною версією марксизму і підпорядковувалася меті формаційної перебудови суспільства в світовому масштабі. Невизначеними залишалися лише хронологічні межі невідворотного злиття національних культур у єдину світову пролетарську культуру. Національно-

культурна політика більшовицького уряду, таким чином, від початку потрапила у пастку виконавця “сізіфової праці”, наперед позбавленої доцільності. Досить чітко суспільні вагання часів коренізації були висловлені майбутнім головою грецької секції ЦКНМ С.Ялі у вересні 1925 р.: “Чи є якийсь сенс відроджувати народність, яка не має писемності, тим більше, якщо, як хтось вважає, маріупольські греки майже забули рідну мову і втратили риси національного побуту”.[1787] Актуальність цього питання в середовищі “малих народів” відрізнялася відповідно до гостроти етнокультурних проблем і рівня культурного розвитку, проте корінне питання *перспективної етнокультурної орієнтації* визначало зміст так званої культурної революції в середовищі етнічних меншин. Дослідження її наслідків в етнічному середовищі посідає центральне місце в узагальненні досвіду 20 – 30-х років.

Не зайвим буде нагадати, що ставлення громад до місця останніх у багатонаціональному постімперському суспільстві не було однорідним. Практично в кожній існували шари, які вважали необхідною культурну інтеграцію або навіть асиміляцію.

Окрему групу становили верстви, які прагли культурної модернізації громад з усіма її соціальними і культурними ознаками: урбанізацією, розбудовою світської освіти національними мовами, створенням національної літератури, періодики, мистецтва, театру тощо. До неї входили як діячі національно-демократичного руху, так і окремі представники більшовицького істеблішменту. До плеяди так званих “романтичних політиків” [1496; С.169], які повірили у можливість поєднання націоналізму з комунізмом відносять В. Ібрагімова (Крим), С. Галієва (Татарстан), З. Тогана (Башкирія) та ін. Відправною точкою симбіозу національно-демократичного руху з комунізмом стала формаційна теорія, яка обґрунтувала можливість переходу до соціалізму народів, що не пройшли капіталістичної стадії розвитку.

Проблемі була присвячена стаття М. Скрипника “Національна політика (щодо малих народів” (1923 р.) [1643; С.148-156]. У ній доводилося, що саме в умовах диктатури пролетаріату модернізація малих народів пришвидшуватиметься внаслідок розвитку традиційних національних інститутів, які капіталізм використовував не ефективно. Вважалося, що не засвоєні народом норми сучасного життя залишатимуться

незрозумілими соціально відсталим народам. Отож завдання культурної політики полягали у послідовній просвітницькій роботі, прищепленні на національний ґрунт досягнень світового культурного розвитку при одночасному прискоренні соціального розшарування етнічних громад.

Зміст сподівань названої групи становило прагнення надшвидкої модернізації етнічних громад, модернізації системної – соціально-економічної, політичної, культурної. Націонал-комуністи і націонал-більшовики колишніх імперських окраїн синтезували в єдине ціле програми національного відродження і побудови комунізму. Культурна модернізація мала включати низку культурно-освітніх заходів, які з часом повинні були невпізнанно змінити обличчя етносів країни. Серед них найважливішими були створення системи середньої і вищої спеціальної світської освіти національними мовами, що мало збільшувати прошарок національної інтелігенції; реформування в галузі функціонування мов, зокрема, створення єдиних літературних мов, латинізація алфавітів, розробка писемності для безписемних мов; створення світської літератури, мистецтва, національного театру і кінематографу, яких не мала переважна більшість етносів. На загал уявлення про шляхи і методи подолання відсталості народів, виправлення наслідків царської національної політики в їхньому середовищі були позбавлені суттєвого теоретичного підґрунтя. За влучним спостереженням І. Вейцбліта, панувала думка, що зі скасуванням “смуги осілості” проблеми зникнуть самі собою [1117; С.47].

Що ж до власне етнічних громад, то в їхньому середовищі найбільш міцні позиції мали представники традиційного способу культурного життя, які ратували за збереження усталених форм суспільного і етнокультурного відтворення громад, не втручання держави в цю царину життєдіяльності, збереження громад як запоруки і форми етнозбереження, врешті – орієнтацію на етнокультурну ізоляцію як перевірений засіб збереження автентичності. На початковому етапі коренізації всі етнічні громади існували поза конструктивним впливом загальнодержавного культурного середовища, роки громадянської війни спричинилися зміцненню тенденцій штучної самоізоляції громад. За висловом завідувача Відділу нацменшин НКВС І. Сударського етнічні громади були “... замкненими корпораціями зі своїми укоріненими забобонами, невіглаством, національними побутовими устоями...” [129; арк. 88 зв] Культурне середовище імперії

було знищене, але на його руїнах не було створене нічого натомість. 1920-і рр. були часом різкої зміни ідеології: економічної, суспільної, культурної тощо. В тих обставинах потяг громад до традиційних форм етнозбереження набув небаченої актуальності, а це в свою чергу дезинтегрувало культурне середовище України, перетворивши його на комплекс етнографічних осередків з власними культурними прагненнями. Каркас повсякденного життя громад, відповідно до їхньої релігійної орієнтації, становив річний цикл традиційних і релігійних свят та обрядів, які супроводжували життя людини від народження до смерті.

Дослідження особливостей етнокультурного життя етнічних меншин впродовж 20-х рр. приводить науковців до виокремлення і абсолютизації етнонаціональних ознак громад. "Серед місцевого населення, - зазначає П. Слободянюк, - євреї виділялися своїм побутом, звичаями, традиціями, сімейним укладом. Єврейські родини, як правило були багатодітними. В родині керував чоловік, який заробляв на прожиття, а дружина займалася господарством. Жінки майже не отримували світської освіти, виховувались у сім'ях, де їх навчали правил домашнього господарювання і, головне, гарної поведінки із власним чоловіком. Усі сімейні взаємини регулювались релігійними канонами та кагалом". [1649; С.87] Наводячи це зауваження, ми намагаємося сфокусувати увагу колег на тому, що це визначення повною мірою придатне для характеристики всіх без винятку етнічних громад УСРР – країни, яка переживши страхіття імперіалістичної і громадянської воєн, стояла на порозі формаційного переходу і являла собою складний конгломерат етнічних спільнот, побудованих на принципах патріархальності.

Наслідком самоізоляції і консервації етнічних громад стала архаїзація мовних і етнокультурних феноменів. Це відзначали практично всі суспільствознавці. В низці досліджень В. Жирмунського, Ф. Теохаріди, І. Соколова, Д. Спиридонова [2; 1654-1655; 1664; 1683] та ін. зазначається, що такі атрибути національної культури, як архаїчні форми лексики та синтаксису (знищені в метрополіях упродовж мовної модернізації другої половини XIX – початку XX ст. ст.) збереглися у етнічних громад України і використовувалися щоденно. Те ж саме відзначали етнологи в сфері побуту, звичаїв, фольклору тощо.

Були такі етнічні групи, які становили суцільну білу пляму як для етнографів, так і лінгвістів. До них відносилися, приміром, гагаузи – тюркомовний православний народ який переселився до України з Балкан,* айсори, ассирійці, цигани та ін. Останні перебували поза будь-яким культурним впливом держави. Відсутність наукових знань з демографії, етнології, мовознавства переважної більшості етнічних громад була нездоланною перешкодою на шляху культурної розбудови в середовищі низки етносів і вимагала не аби яких зусиль з боку держави. Здається, не менших зусиль від неї вимагало переборення недовіри громад до культурних заходів влади як таких, віднайдення шляхів культурного діалогу між етнічними громадами. Пошук спільної мови з громадами, руйнування їхньої суспільної єдності становило зміст агітаційно-пропагандистської діяльності більшовиків упродовж 20-х рр. Громади зі свого боку виявляли досить високий рівень резистентності, який привів до провалу проекти комунізації та антирелігійну кампанію початку 20-х рр., викликав значні перешкоди на шляху “великого ривку” межі 20-30-х років. Руйнування громад цілком слушно розглядалося більшовиками як підоснова вирішальних перемог “радянізації” етнічних меншин. Найбільших зусиль вони доклали для “знешкодження” впливу єврейських і менонітських громад, що були уособленням громади етнічних меншин як такої.

Як цілком слушно зазначив П. Слободянюк, “саме кагальний спосіб життя сприяв збереженню єврейської самобутності та етнорелігійної самоідентичності, оскільки, насамперед, стояв на сторожі сповідування єврейських патріархальних та юдейських традицій, тримав під контролем сімейні та трудові проблеми громади. Кагал був основою саморегуляції світогляду і відповідної соціальної поведінки єврея, самоуправління єврейської громади. Найголовнішим фактором, основною і визначальною ланкою всіх соціальних процесів у єврейському середовищі були незмінні канони юдаїзму, підтримувані релігійними служителями – рабинами. Рабин – духовний пастир, глава

* Гагаузи свого часу були одними з найбільш забезпечених землею іноземних колоністів – на родину в середньому виділяли 50 – 60 дес. землі. Мова гагаузів (огузької мовної групи) була безписемною. На початок коренізації гагаузи не мали давніх писемних пам’яток. На початку 20-х рр. група компактно мешкала в Буджаку (адміністративний центр – м. Комрат), зберігаючи характерні ознаки побуту і господарювання, основою яких була сільська община з особливим соціальним статусом великої патріархальної сім’ї. Писемність для них була створена тільки в липні 1957 р., а латинізована вона була наприкінці 1990-х рр.

кагального самоврядування, організатор і регулятор соціальних взаємин”. [1649; С.17] Повною мірою це відносилось до всіх етнічних громад УССР. Громада була об’єднуючим етнічним, релігійним і адміністративним фактором нацменсередовища. Общинний спосіб життя був характерний для колишніх іноземних колоністів, циган, міських громад азійських та закавказьких емігрантів. Лише поляки та чехи відзначалися меншою залежністю від громади, що не в останню чергу обумовлювалося значним розповсюдженням хутірської системи поселень.

Так само, як кагал з жорсткими юдейськими законами та духовно-релігійними обмеженнями, стояв на перешкоді природного процесу асиміляції євреїв, громади інших етнічних меншин виконували етнозберігаючу функцію. Значна частка громад існувала в умовах добровільної самоізоляції від навколишнього середовища. Глуха стіна відчуженості відділяла менонітів. Відносини стабільної конфронтації позначали взаємини держави та циганських родів.

Етнічні меншини мали колосальний потенціал етнозбереження, викарбуваний століттями проживання в діаспорі, але він базувався на самоізоляції, консервації етнокультурних ознак і мови, штучному обмеженні змішування з оточуючим населенням. Іншою стороною такої форми етнозбереження була архаїзація, окостеніння складових культурного життя, неспроможність громад (особливо нечисленних) до відтворення культури на рівні, відповідному сучасності. Компенсувати природні втрати етнічних громад був спроможний тільки регулярний культурний обмін з країнами виходу.

Етнокультурні феномени громад етнічних меншин мали яскраво виражений сакральний зміст.* Не випадково радянський уряд спрямував ударний культурний та агітаційно-пропагандистський потенціал на нейтралізацію впливовості цієї складової духовного життя етнічних громад. Функцію нейтралізації та руйнування впливу традиційних механізмів етнозбереження виконували радянські освітні заклади, культосвітні установи, засоби масової інформації та культурні установи, які більшовики перетворили на передавальний пас масового комуністичного перевиховання народних мас.

* Зокрема, в єврейській і мусульманській культурній традиції писемність прирівнювалася до молитви, а текст писався справа наліво – до серця.

Упродовж 20 – 30-х рр. їхня діяльність сконцентрувалась на заміні інститутів і форм духовного життя національних громад інститутами і формами легко споживаної масової культури. Після невдалої спроби на початку 20-х рр. поширити комунарські схеми співжиття більшовики перейшли до планомірної культурно-освітньої роботи, метою якої була “перековка” громадян, докорінна зміна їхнього світогляду, підготовка до майбутнього комуністичного способу життя. Це завдання вирішувалося через мережу культосвітніх закладів, створення і нагляд за діяльністю яких покладалися на місцеві органи влади. З середини 20-х рр. розбудова мережі культосвітніх закладів була одним з пріоритетних напрямків діяльності ЦКНМ та Наркомосу, її зростання було відчутним. Якщо обстеження в грудні 1925 р. виявило відсутність “яких би то не було первинних вогнищ у вигляді хат-читалень чи сільбудів” етнічних меншин [334; арк. 295], то в 1930 р. мережа культосвітніх установ була досить розлогою (Див. Додаток В, таб. В.2). Звіти про наслідки виховної роботи сільбудів, хат-читалень та гуртків при них з середини 20-х рр. стали неодмінною складовою звітів місцевих органів влади урядових осіб, які їх інспектували.

В містах аналогічна функція покладалася на Інтернаціональні клуби та Будинки народів Сходу. Скажімо, Київський БНС (заснований 1926 р.) включав болгарську, грецьку, китайсько-корейську, турецько-персидську, грузинську, вірменську, дагестанську, татарську, ассирійську і караїмську секції, які об’єднували біля 1,5 тис. чоловік. У 1930 р. будинок сприяв працевлаштуванню своїх членів, здійснював їхнє юридичне обслуговування, курував 5 кустарних артілей (“Харчопродукт”, “Харчовик”, “Заквинкол”, “Чувяк”, “Самодопомога”) [388; арк. 19-20], утримував семирічну школу, лікнепи, дитсадок, гуртки політичної освіти і самодіяльності. Спроможність вирішувати найболючіші проблеми недавніх емігрантів приваблювала останніх до БНС. Поруч з реальною соціальною, матеріальною та юридичною допомогою в його стінах вони піддавалися радянській агітації та пропаганді.

Діяльність радянських культурних установ повною мірою відображала рівень суспільної свідомості громад і розвиток суспільства загалом. Регулярні обстеження та “масово-громадські огляди” політосвітніх установ національних меншин засвідчували їхню низьку ефективність. Характерним віддзеркаленням реальності став скандал навколо Київського ДНВ та його завідуючого Бітчумова (1928 р.). “... Замість того, щоб

взяти лінію фактичного об'єднання розрізнених східних національностей навколо практичних питань соціалістичного будівництва, політики партії і радянської влади по національному питанню зжити національні незгоди (так у тексті – Л.Я.) – спостерігалось зворотне явище. Колишній зав. домою т. Бітчумов розпалював національно-шовіністичні пристрасті, сіяв національні незгоди, керувався особистими інтересами... Замість політики розкріпачення жінок Сходу він змушував жінок цілувати собі руки.” [485; арк. 13]

Методика прищеплення на національний ґрунт нових радянських стандартів життя була уніфікованою: масова антирелігійна кампанія, дискредитація традиційних свят і обрядів, популяризація комуністичної обрядовості і побуту. Найбільш вигадливими були рекомендації Євсекції ЦК ВКП(б) та ЦК РКСМ, які вже 1922 р. пропонували місцевим осередкам “... центр ваги пропаганди перенести не на боротьбу з релігійними переконаннями, а в побутову площину. Головну увагу (нагадував циркуляр ЦК РКСМ – Л.Я.) треба звернути на те, щоби збудити в єврейському молодому робітникові активний протест проти участі в релігійних обрядах і вирвати його з під впливу старозавітної сім'ї” [863; С.145]. Замість релігійних свят вводилися нові радянські свята, які намагалися перетворити “з днів офіційного відпочинку на дійсно вкорінені в побут свята”, до яких приурочували клубні заходи, обставлені “... привабливо з зовнішньої сторони” з “елементами інтимного торжества” [863; С.145]. Партійні та комсомольські осередки отримували детальні плани виховних заходів та сценарії різних форм виконавчої роботи (літ- і політ суди, співбесіди, диспути тощо). Архівні джерела 20-х рр. досить яскраво відобразили світоглядну боротьбу на побутовому рівні й, слід зауважити, до суцільної колективізації успіхи більшовиків на цьому поприщі були не показними.

На розбіжності дійсного рівня етнокультурного розвитку окремих етносів і прагнення партії до їхньої надшвидкої “радянізації” зростала основа подвійних стандартів життя, маргіналізації свідомості. Прояви її відзначалися на всіх рівнях життєдіяльності суспільства: члени національної сільради водночас були членами церковної ради (Талаківська сільрада, 1929 р.) [543; арк. 28], голова національного району, комуніст (в майбутньому – член ЦКНМ) здійснював юдейські етнорелігійні обряди, комсомолки і комсомольці в релігійному екстазі рвали на собі волосся на обряді поховання Тори [863; С.251] тощо. Практично не використовувалася жіноча праця в єврейських колгоспах

Правобережжя [1649; С.250] та грецьких колгоспах Приазов'я, оскільки національні традиції цього не припускали. Спроби більшовиків укорінити в повсякденному житті нові традиції і обряди (так звані, "червоні" або комсомольські весілля, похорони, хрестини), радянські пролетарські свята впродовж 20-х рр., не мали суттєвих досягнень.

Прищеплення більшовицької свідомості і нових звичаїв у національному середовищі буксувало через недовірливість громад до чужинців. У багатьох випадках цьому не зараджувала і більшовицька версія коренізації місцевої адміністрації. Значний рівень відчуження, неприйняття позначав взаємини політемігрантів, надісланих на відповідальні посади до національних районів і місцевого населення. Про такий випадок "безпринципної боротьби всередині [Коларівської] парторганізації проти комуністів – емігрантів" згадується, зокрема, в праці В.Павленко. [1535; С.110] Очевидно, що жодна апеляція до національного чинника не була спроможною пом'якшити конфлікт ментальностей політемігрантів і місцевого населення, якому ідеї інтернаціоналізму і більшовизму були чужими.

Увага уряду до діяльності культосвітніх установ стократ підвищилася з початком колективізації, оскільки вони використовувалися як знаряддя ідеологічної обробки населення. В цей час навіть гальмування радіофікації розглядалося як "правий опортунізм на практиці [591; арк. 348]. Найпильніша увага держави до культурних осередків відзначена на піку колективізації в 1931 – 1932 рр. Проведений у першій половині 1932 р. Всеукраїнський огляд стану роботи масової комосвіти серед працюючих нацмен УСРР [590; арк. 266] мав на меті розворушити місця, сприяти активізації агітаційно-пропагандистської діяльності бібліотек, клубів, сільбудів, хат-читалень, але натомість зафіксував плінність кадрів та їхнє небажання займатися нацменроботою. Фактична наявність нацменлітератури в бібліотеках республіки 1930 р. становила 7,1% від загального обсягу фондів [590; арк. 259].

Водночас не можна заперечувати помітного позитивного впливу національних культурних, наукових і творчих колективів на загальний поступ етнокультурного життя етнічних громад. Чи не найбільшим їхнім досягненням було підвищення суспільного статусу національних мов і культур, позбавлення громад комплексів меншовартісності, які об'єктивно сприяли процесам культурної модернізації. Ставлення громад до діяльності

культурних установ відображене в звіті грецького відділу Маріупольського музею краєзнавства (1931 р.): “Враження, яке справляє грецький відділ у відвідувачів-греків, - надзвичайне, викликає радісний подив, у найбільш експансивної частини іноді й захват до сліз” [591; арк. 345 зв.].

Культурна модернізація найтіснішим чином була пов'язана з проблемою десекуляризації масової культури. Прикметою культурної модернізації етносів України стало створення національних театрів, навіть у середовищі народів, які взагалі не мали цього жанру в своєму культурному арсеналі. Перша болгарська пересувна трупа була створена в с. Преслав з ініціативи Наркомосу. В травні 1934 р. був сформований Одеський болгарський колгоспний театр-студія ім. Г.Димитрова. Відомою в Україні була діяльність єврейських, російських, польського, німецького і грецького колективів. Театри відіграли помітну роль у призвичаюванні національних громад до ідей колективізації, соціалістичної реконструкції та індустріалізації. Не всі вони вирости в дійсно художні колективи, значна частка була специфічними агітаційними пересувними установами, деякі з них існували формально.

Вивільнення освітніх, культурних закладів і колективів етнічних громад з під регулятивного впливу церковних громад, реалізувало давні прагнення частини національно-демократичної інтелігенції і надало потужного імпульсу розвитку літератури і мистецтва. Впродовж 20-х рр., за спостереженням сучасних дослідників, відбулася бурхлива розбудова єврейської, грецької, болгарської літератури. Цьому ж сприяло реформування в мовній царині.

Наслідки реформування були суперечливими, незважаючи на те, що реформи спрямовувалися на удосконалення і удоступнення граматики, лексики і синтаксису, які мали пришвидшити боротьбу з неписьменністю та підвищити культурний рівень широких верств населення. Надшвидка модернізація мов, особливо тюркської мовної групи, відірвала новостворювані модерні культури від національних джерел, дистанціювала світську і духовну культури.* Остання обставина в дальній перспективі відіграла

* Зауважимо, що реформування мов здійснювалося не тільки в СРСР. Досить вдало латинізація була запроваджена в Туреччині внаслідок реформ Ататюрка, але й там вже з 40-х рр. став очевидним відрив модерної турецької культури від історичного коріння. Вихід був знайдений у масовому перекладанні класичної наукової і художньої літератури на сучасну мову і латинське письмо, а в 1998 р.

вирішальну роль у пришвидшенні асиміляції етнічних громад, оскільки національне і релігійне (духовне) життя громад існували як єдине ціле. Радянська практика мовотворення і мовного реформування знає багато прикрих прикладів невідповідності, недбалості і дилетантизму в регулюванні однієї з провідних сфер функціонування етнокультурних феноменів. Наробивши багато помилок, більшовики вже з середини 30-х рр. виявляли очевидний потяг до мовно-культурної стандартизації, що наприкінці 30-х рр. завершилася ліквідацією мережі національних культосвітніх закладів.

Найскладніше оцінити наслідки діяльності більшовиків у сфері духовного життя суспільства. Анонсована в “Інтернаціоналі” побудова нового світу ґрунтувалася на прагненні докорінним чином змінити ідейні засади суспільного відтворення. В першу чергу це стосувалося сім’ї. На початку 20-х рр. радикально налаштована частина суспільства розглядала сім’ю як “найконсервативнішу твердиню всіх мерзотностей старого режиму” [1574; С.21]. Місія виховання підростаючого покоління повинна була перейти від сім’ї до радянської школи. Виховний процес у радянських освітньо-культурних установах вибудовувався на запереченні релігії та норм суспільного співжиття, які ґрунтувалися на ній і звичаєвому праві. Більшовицька освітянська практика 20-х рр. спричинила глибинний конфлікт поколінь, не лише через світоглядні розбіжності, а й через девальвацію традиційних культурних цінностей, прищеплення штучних мовних типів.

Складні суперечливі явища позначали життя сільської молоді, яка за визначенням партійних аналітиків становила найбільш політично відсталу верству молоді республіки. Революційні потрясіння, голодомор, невідповідність агітаційно-пропагандистської діяльності урядових установ і селянської ментальності спричинили глибоку світоглядну кризу. Загострилися хвороби перехідного суспільства. Аналізуючи настрої сільської молоді, в 1926 р. ДПУ назвало пияцтво, хуліганство, антисемітизм масовими явищами в її середовищі [1574; С.15]. Справа підвищення культурного і політичного рівня сільської молоді покладалася на сільські комсомольські осередки, які влаштовували вечори самодіяльності, ігри в політфанти, вистави. Специфічною формою виховання стали

офіційно була визнана історично-культурна спадковість від Османської імперії. Іншим шляхом розвивалися мовні процеси в Греції: там давньогрецька літературна мова (катаревуса) і новогрецька (димотика) існували паралельно, що з часом по мірі зростання культурного рівня населення дозволило зберегти спадковість культурної традиції і забезпечити життєвість мовної культурної практики.

політсуди, наприклад, над єврейською молоддю, яка відзначала свято Іом Кіпур, та комсомольцем, який не визнає релігійних свят. [863; С.147] Втім комсомольці далеко не завжди являли приклад для молоді етнічних меншин: архівні джерела і преса рясніють відомостями про антисемітизм, пияцтво, дебоширство, ґвалтування неповнолітніх комсомольцями. Суспільні хвороби вразили навіть найбільш консервативні громади. Зокрема, стосовно маріупольських греків Н.Каган занонував: “Молодь розбещена, ґвалтує дівчат, в 15 років дівчата роблять аборти, шириться “кавалерство”, “Баришеньство”. Комсомольці не тільки не борються з цими явищами. Але в багатьох випадках першими подають у них приклад... Загальна атмосфера в комсомолі та серед молоді – це розбещеність” [1783; С.458]. Суспільна думка стала схилитися в бік засудження вільних стосунків лише в 2-й половині 20-х рр., а наприкінці 20-х рр. у пресі запанували ідеї засудження сексуальної розпущеності та заклики до аскетизму.

Серйозною суспільною, культурно-духовною і психологічною проблемою часів коренізації стало стрімке зростання частки міжнаціональних шлюбів. 1927 р. кількість мононаціональних шлюбів (за національністю чоловіка) серед українців становила 97,6%, росіян – 68,7%, євреїв – 96,2%, поляків – 62,3%, німців – 88,9%, болгар – 85%, греків – 69,1%, молдаван – 83,8%, білорусів – 17,4%, чехів – 50%, вірмен – 34,1% [677; арк. 17]. Внутрісімейні стосунки в змішаних сім'ях, проблеми виховання дітей розглядалися в типовому ракурсі інтернаціоналістської концепції. Зокрема, Е. Квірінг вважав, що основою врегулювання будь-яких проблем у взаєминах між чоловіком і дружиною слугуватиме “природна духовна вищість більш розвиненої людини над менш розвиненою” [1323; С.140-143], під якою розумілася, звісно, приналежність до комуністичної партії. Зазначалося, що так само, як робітник-комуніст повинний вести за собою позапартійних товаришів по роботі, чоловік-комуніст повинний спрямовувати свою дружину і сім'ю. Насправді ж відбувалося “соціально-демографічне розщеплення на рівні первинного осередку громадського й суспільного життя – сім'ї” [1695; С.443] не лише етнічних меншин, а й українців.

Основну проблему змішаної сім'ї становила відмінність побутової культури етносів. “Зростаюче число міжнаціональних шлюбів, навіть якщо серед них було немало вдалих і щасливих, - на думку В. Даниленка, - цілісно можна зарахувати до типово радянських

соціальних експериментів. Експериментів штучно стимульованих і небезпечних. Їх здійснення порушувало дальший розвиток народу як цілісності, призводило до виховання нових поколінь не на культурі, а на “стику” культур, роздвоюючи їхню етнопсихологічну стійкість”. [1695; С. 444] Втім, не лише сім'я в УСРР була полігоном культурної маргіналізації. Впродовж 20 – першої половини 30-х рр. відбулися колосальні зрушення в національних основах свідомості, історичної пам'яті та поведінки особистості, вони охопили такі сфери буття як культура харчування, одягу, розваг, поведінки, виховання, шлюбних взаємин тощо. Свідомо, шляхом відчуження від минулого, спотворення історичної правди, руйнувалася історична пам'ять етносів України, яка обмежувалася горизонтами лише радянської історії. Негативні наслідки мало обмеження, а з 1932 р. і практична заборона культурних контактів етнічних меншин з країнами виходу.

Але культурницька діяльність більшовиків мала не лише насильницький і заборонний характер. Зовнішня орієнтованість більшовицької етнокультурної доктрини на вирішення нагальних *соціальних проблем* суспільства забезпечила їй стійкі суспільні позиції в середовищі усіх громад. Важливим напрямком роботи більшовиків стало підвищення суспільного статусу жінки. Впродовж 20 – 30-х масово з'явилися не тільки жінки-трактористки, удавані члени ВУЦВК, а й лікарі, вчені, дипломати тощо.

Один з найсильніших напрямків соціальної політики більшовиків у 20 – 30-х рр. становив розвиток охорони здоров'я. Перші значні кроки на цьому шляху були зроблені ще в дорадянські часи. Величезну позитивну роль у забезпеченні селянства медичною допомогою відіграли земства. Значні досягнення в галузі мали німецькі колонії, особливо менонітські, в яких даний напрямок суспільної діяльності відбувався громадським коштом. Але в цілому проблеми з медичним обслуговуванням у національному селі в постреволуційні часи були колосальними. Туберкульоз, трахома, малярія, короста в болгарських, грецьких, єврейських колоніях Південної України набули епідемічного поширення. Обстеження 1928 р. виявило 9,8% хворих на туберкульоз болгар, 6,6% греків, 5 – 5,5% німців, 5,5% євреїв, 6,1% росіян, 3,3 – 6,5 українців [580; арк. 24]. У німецьких національних районах частка хворих на трахому дорівнювала 21,6%, болгарському Цареводарівському районі – близько 1/5 населення, у змішаних районах – 10,5%, а

українських – 5,5% [580; арк. 24]. Такий стан визначався не лише низьким загальним рівнем санітарно-гігієнічної культури населення* та етнічними особливостями побуту, а й відсутністю медперсоналу на селі. 1930 р. поляки мали половину необхідної кількості лікарів, євреї - 1/5, греки – ½, болгари – 1/3, німці – ¼; що ж до забезпеченості медсестрами, то польський національний район мав 1 медсестру тоді, як потреба складала 29, єврейські райони мали 4 медсестри (а потрібно було 78), грецькі - 10 (62), болгарські – 4 (77), німецькі – 11 (283) [603; арк. 48 зв.].

Більшовики перетворили боротьбу з туберкульозом на широкий суспільний рух: регулярними стали освітні лекції та виставки, триденники й тижневики боротьби з туберкульозом, збиралися кошти на роботу лікарень, випускалися газети, що врешті сприяло покращенню загальної епідеміологічної ситуації. Впродовж 20-х рр. відбулися певні позитивні зрушення в побутовій культурі населення, що були наслідком масової санітарно-гігієнічної освіти. Підвищення загального рівня гігієнічної культури для низки етносів обумовило вихід на новий етап етнокультурного розвитку, покращило умови генетичного відтворення і фізичне здоров'я етнічних груп.

Окремий напрямок культурної політики більшовиків становила праця по докорінній зміні побуту трудящих. Попервах комуністичний побут мислився як майже повне заперечення старого. Намагання нав'язати суспільству уявлення про людину як суцільно суспільну істоту, яка, власне, не потребувала якогось особливого побуту, а воліла жити безпосередньо в суспільстві, втілювалося в штучно створюваних повсюдно комунах. В історичній літературі зафіксований досвід болгарських і єврейських комун, окремі з них підносилися як прототип майбутнього комуністичного суспільства. Але в цілому комунарський спосіб життя виявився цілком ворожим ментальності величезної частки етнічного селянства. На глуху стіну відчуженості наразилися зусилля більшовиків нав'язати разом з колективізацією комунарські принципи співжиття і побуту. Змирившись врешті з втратою права на приватну власність на засоби виробництва, селянство спромоглося відстояти своє право на індивідуальний побут і приватне сімейне життя. Це був своєрідний компроміс між режимом, який усвідомив неспроможність цілковито

* Скажімо, про албанців відзначалося: "...За собою не доглядають, бо і не знають, що це потрібно". [37; арк. 10]

підкорити волю величезних верств населення, і народу, який був не готовий до формаційного стрибка.

Внутрішня суперечливість і неприродність етнокультурних процесів стала визначальною прикметою етнокультурного поступу етнічних громад України впродовж 20 – першої половини 30-х рр. Більшовицька доктрина культурної реконструкції позбавила всі соціальні верстви права вільного вибору культурних орієнтирів. Типи культурної поведінки не відбиралися в процесі вільного етнокультурного обміну (обумовленого сукупністю соціально-економічних, суспільно-політичних і культурних чинників), а нав'язувалися згори і моделювалися в режимі “ручного керування”. Політичне обеззброєння етнічних меншин, відсутність дійсних політичних свобод у країні, неспроможність громад протистояти гаслам вульгаризованого інтернаціоналізму викликали до життя нові форми етнокультурного захисту.

Прикметним явищем межі 20 – 30-х рр. стало дистанціювання офіційної культури та етноконфесійних (етносоціальних) культур, перехід останніх у “підпілля”. Заповзятю створювана ідеологами “великого ривка” картина масової народної підтримки та інтернаціонального єднання була примарною. Тогочасне суспільство існувало в режимі світоглядного і культурного колапсу, який набув під час голодомору форми катастрофи. Мімікрія під радянський спосіб життя більшою чи меншою мірою визначала здатності громад модифікувати традиційний спосіб життя задля власного збереження. З новими правилами змушені були рахуватися навіть цигани, оскільки аргументом влади на користь “радянзації” стали репресії. Найменш податливими виявилися польська і німецька громади. Підосною їхньої світоглядної й етнокультурної стійкості була церковна організація: католики і протестанти проявили найбільшу готовність до мучеництва за віру. Вичерпавши весь арсенал адміністративного і політичного тиску на громади, уряд з 1935 р. перейшов до масових репресій щодо поляків і німців України. Депортації стали вирішальним аргументом на користь “радянзації” інших меншин, їхнього показного переходу на засади інтернаціоналізму.

З перших кроків колективізації етнологи і мовознавці неодноразово відзначали стрімку деформацію народних традицій під впливом більшовицької соціальної і культурної практики, закликали колег фіксувати останні, допоки вони не зникли.

В. Жирмунський писав: “У ділянці духовного побуту вплив культурних обставин, оточення призводить не стільки до змішування, скільки до повного витискання реліктових ознак старовинної селянської культури. Народні свята, поєднані з давнім християнським календарем і пережитками давнішого поганства – Різдво, Водохрещі, Великодень, Троїця, Храмове або жнивне свято тощо, різноманітні весільні обряди тощо, через те, що мають громадський характер, руйнуються особливо швидко і почали зникати з кону вже під час імперіалістичної і громадянської війни; старовинні звичаї і забобони інтимнішого характеру ще держаться, але поширення освіти і новий побутовий лад революційної доби з успіхом витискають і досить швидко витиснуть ці характерні ознаки колишньої культурної відокремленості німецького села”. [2; арк. 40] Припущення видатного науковця не справдилися, але він прозорливо підмітив межу, по якій проходило розмивання етнокультурних організмів: свята і обрядовість суспільного значення все більше “радянїзувалися”, царина ж сімейного, особистісного побуту і повсякденного життя була значно більш резистентною і залишалася осередком етнозбереження.

Етнокультурної гомогенності суспільства більшовики не домоглися ані в досліджуваний період, ані пізніше. Штучність нав'язаних ними норм і стереотипів поведінки привела до руйнування традиційного духовного світу етнічних громад, який трансформувався впродовж усієї радянської історії, але, як показали часи незалежності, зберіг могутній потенціал самовідтворення в нових історичних обставинах.

Культурна політика в цілому та її етнічна складова, зокрема, посідали непересічне місце в більшовицькій доктрині формаційного стрибка. Омріяний комуністичний рай, що включав би специфічні етнокультурні анклавів з величезними відмінностями соціальної структури та рівня культурного розвитку, виглядав чимось утопічним. Досягнення етнокультурної гомогенності суспільства було кінцевою метою етнокультурного курсу більшовиків. У перехідний період мала бути здійснена програма так званої культурної революції, покликана якісно змінити культурний рівень народу країни. Окреслене завдання було вкрай складним, оскільки традиційний спосіб суспільної організації та культурного життя становив основу повсякденного існування більш як 80% населення України, як українства, так і етнічних меншин. Відчутне підвищення суспільного статусу української мови та мов етнічних меншин, на жаль, було не єдиною ознакою

етнокультурного життя УСРР упродовж коренізації. Незважаючи на привабливу обгортку так званого “розвитку національних культур”, генеральний зміст названого етапу історії полягав у прискоренні переходу від традиційного до модерного суспільства, який переважно досягався антигуманними штучними заходами. Внаслідок низки соціальних і культурних реформ, а також репресивних заходів неоднорідне поліетнічне українське суспільство вже на початку 30-х рр. опинилося в стані глибокої розгубленості, кризи етнокультурних орієнтирів, що обумовлювалися епохальними зрушеннями в базових сферах його існування. Надприродна нестабільність і бурхливість культурних та етнокультурних процесів визначалася переважно політичними чинниками, прагненням певної частки радикалів посісти перші позиції в поступі світового культурного прогресу.

В першій половині 30-х рр. відбулося критичне пришвидшення соціально-економічних, культурних та етнонаціональних процесів, що заклало підвалини розмивання (асиміляції) окремих етнічних груп. За півтора десятиліття відбулося те, на що при еволюційному розвитку мали піти десятиліття, а то й століття. При цьому питання про існування чи ні кожного окремого етносу вирішувала не сукупність соціально-економічних, політичних, культурних тощо чинників. Воно віддавалося на відкуп певних корпоративних груп, чи навіть осіб.

Висновки

Здійснення політики коренізації щодо етнічних меншин в Україні в 20-30-і рр. було виправданим з політичної й суспільно-економічної точок зору, адже вона ставала основою не лише гармонізації міжетнічних взаємин, що були загострені в роки громадянської війни, а й виходу країни зі стану глибокої соціально-економічної й політичної кризи початку 20-х рр. Проте з перших кроків політика коренізації, крім багатьох практичних, мала значні теоретичні хиби. Сутність їх визначалася надмірною й невиправданою уніфікацією загальносоюзної політики коренізації, що знайшло свій вияв в

ототожненні методів здійснення коренізації щодо всіх етнічних складових країни: націй, народностей, етнічних і етнографічних груп. Більше того, політика коренізації обмежилася національно-мовним аспектом при одночасному ігноруванні, а з кінця 20-х рр. навіть неприхованій боротьбі проти ще двох важливих складових кожної національної культури: етнічного менталітету й побуту. Що ж до четвертого значного компоненту - духовної культури, то її існування припускалося лише "соціалістичної за змістом, національної за формою". Отже, в результаті лишався специфічний і дещо кострубатий "недобиток" від того, чим взагалі є національно-культурне життя, з чітко окресленими рамками духовного розвитку, без національного побуту, без жодних натяків на національну свідомість. І таким чином навмисно чи ні формально здійснювана політика коренізації рано чи пізно неминуче мала потрапити в річище фактичної денаціоналізації, тим більше, що асиміляційні процеси в середовищі етнічних меншин України вже до революції набрали суттєвих масштабів.

Уряд країни, перебуваючи в полоні класових формул щодо сутності й завдань політики коренізації, не висловлював свого погляду на явище асиміляції як такої, хоча було очевидним, що низка етнічних громад України стояла на межі зникнення. Таке ставлення до проблеми зберігалось аж до згорання коренізації наприкінці 30-х рр. Складається враження, ніби фундатори політики гадали, що досить оголосити рівноправність народів і почати заохочувати поширення сфери використання національних мов та запровадження їх в освітню справу, як проблема асиміляції зникне сама по собі. Між тим причини її знаходяться значно глибше: у сфері суспільного виробництва й домінуючого світогляду. А радянське суспільство в 20-і й особливо 30-і роки, незважаючи на здійснення політики коренізації, об'єктивно було генератором асиміляційних процесів. Колективізація й викликані нею репресії щодо значної частини селянства етнічних меншин знищили віковий уклад життя німців, болгар, греків, чехів України; підірвали економічну основу збереження ними етнічної самобутності; заклали основи розселянювання етнічних груп й розпилення їх по території республіки. Пізніше індустріалізація завершила започатковану колективізацією справу утворення безкласового суспільства й інтеграції на цій основі усіх етнічних груп країни (як

компактних, так і дисперсних) в одноманітне виробництво, в єдину “соціалістичну культуру”.

Несприятливим для процесів національно-культурного відродження чимдалі ставав стан суспільної думки. Наприкінці досліджуваного еріоду ідеї національного відродження лишилися справою інтелігенції, яка приймала участь у національному русі 1917-1921 рр. Натомість суспільна база асиміляції рік за роком зростала за рахунок маргіналізації суспільства, відмови від національних амбіцій на користь класових; індустріалізоване місто й молодь, як суспільний прошарок, безумовно передували у цьому процесі.

Просте логічне розв`язання ситуації, що склалася в національно-культурному житті України в середині 20-30-х рр., говорить на користь перемоги асиміляційних тенденцій в середовищі етнічних меншин і поступової денаціоналізації культурного життя країни загалом. Тим часом історичний процес був значно ширшим і багатшим за арифметичне завдання. Ось чому політика коренізації в Україні, хоч якою обмеженою (як кажуть, “апаратною”) вона не була, пройшла довгий і непростий шлях від перших успіхів у другій половині 20-х через занепад початку 30-х до ліквідації наприкінці 30-х рр. Незважаючи на значну кількість недоліків, політика коренізації щодо етнічних меншин була ліквідована тоді, коли ще далеко не вичерпала своїх потенційних можливостей. Коротко кажучи, і уряд України, і безпосередньо етнічні меншини стояли лише на початку довгого й багатотрудного шляху відродження й розвитку національних культур.

Трагічність історичної долі коренізації етнокультурного життя України була в тому, що ця історично прогресивна політика залишилася незатребуваною тогочасним суспільством і врешті-решт була відкинута ним як набридла іграшка.

ВИСНОВКИ

Відносини між етнічними меншинами УСРР та владою тривалий час перебувають у межах наукової цікавості чисельного колективу вітчизняних і зарубіжних істориків, втім до останнього часу вони не були об'єктом спеціального комплексного дослідження, висвітлювалися фрагментарно або в загальних рисах, внаслідок чого обросли безліччю міфологем, неточностей і умовчань, що деформують історичну правду.

Основи ставлення до проблем етнічних громад були закладені в першому історіографічному періоді. Прикметною ознакою історичної парадигми в 20-і рр. стало абстрагування від низки специфічних ознак етнічних меншин і зведення їх до конструктивістської схеми подолання відстані між соціально структурованими і відсталими народами. Коренізація стосовно етнічних меншин спеціально теоретично не опрацьовувалася, а була лише проекцією загальносоюзної політики коренізації та українізації. Слід відзначити, що уявлення партійно-радянських діячів про зміст проблем етнічних громад не завжди відповідали дійсності, це в свою чергу негативним чином позначалося на якості політичного аналізу і наслідках запроваджуваних реформ. Найбільше слабих ланок містилося в державних програмах соціальної реконструкції єврейства, німців, поляків, рома, що стало основою очевидної конфронтації між названими громадами і владою в першій половині 30-х рр.

В історичній долі етнічних меншин і тих, що віками мешкали на теренах УСРР, і тих, що опинилися тут протягом першої світової війни, етап революційних змагань і становлення радянської влади посідає виняткове місце. Саме на ньому в стислі історичні строки відбулися непересічні, всеохоплюючі зміни в усіх сферах етнічного буття та самовідтворення меншин, що неспізнанно змінили соціально-економічне, політичне й культурне обличчя всіх без винятку етнічних складових республіки. За змістом та інтенсивністю етнонаціональних а також етносоціальних трансформацій 1920-1924 рр. стоять на одному з перших місць у карколомній і трагічній історії УСРР. Упродовж цих років відбувалася складна боротьба в суспільстві країни, в лавах КП за обрання стратегічного напрямку етнополітичного курсу. З перших днів затвердження радянської влади сутність її визначало змагання між спробами

денаціоналізувати соціалістичне будівництво у країні, з одного боку, та надати національного характеру процесам державотворення в УСРР, з іншого.

Особливістю позиції етнічних меншин України на цьому етапі була їхня цілковита залежність від політичної боротьби двох давніх політичних конкурентів, що в же з початку ХХ ст. безроздільно домінували у її внутрішньополітичному просторі. В 1920-1923 рр. етнічні меншини постійно зазнавали на собі наслідків невизначеності етнополітичного курсу більшовицького уряду. Затвердившись в Україні, більшовики за часів воєнного комунізму здійснювали двоїсту національну політику, для якої було характерним поєднання на перший погляд несумісних напрямків. З одного боку, послідовно запроваджувався принцип правового визволення етносів країни, гарантування й забезпечення їхньої громадянської рівноправності. З іншого боку, правова розробка етнополітики поєднувалася з максимальним обмеженням на справі самодіяльності етнічних меншин, заборонаю й переслідуванням національних за формою організацій, партій та рухів, ігноруванням найпекучіших етнокультурних потреб і національної специфіки. Соціально-економічна політика часів воєнного комунізму була рівнозначно радикальною по відношенню до всіх етносів республіки, ігнорувала національні особливості та скеровувалася на розпалювання соціальних антагонізмів у селі, що вкрай негативно позначилося на соціально-економічному й культурному становищі етнічних меншин та кліматі міжнаціональних взаємин у цілому.

Етнополітиці в цей час була притаманна очевидна декларативність, низка спеціальних відомчих і партійних нацменустанов і осередків займалася переважно агітаційно-пропагандистською діяльністю. Спеціальна радянська робота в цей час, як і раніше, здійснювалася по єдиній для всього Союзу схемі без урахування національної специфіки як на союзному рівні, так і складного комплексу етнічних взаємовідносин на внутрішньореспубліканському рівні. Національна політика розглядалася не як складова загальної радянської роботи, а як знаряддя політичної боротьби за неросійський електорат у країні, симпатії міжнародного комуністичного й соціалістичного руху.

Розпочатий 1921 р. перелом у загальному політичному кліматі в республіці відбувався болісно й за часом розтягся на декілька років. Голод 1921 – 1922 рр., безумовно, відіграв непересічну роль у переоцінці вищими колами партії й радянського керівництва УСРР основоположних засад державотворення, економічної, культурної та національної

політики. Він виявив економічну неспроможність попереднього курсу внутрішньої політики (особливо стосовно села), поставивши владу перед фактом загрози внутрішньої, а не зовнішньої капітуляції. На 1923 р., незважаючи на розповсюдження непу, практично в усіх сферах життєдіяльності суспільства чітко окреслилися ознаки чергової глибокої кризи, яка загрожувала не лише стабільності суспільства, а й самому факту подальшого існування радянської держави. Важливо, що криза ця була не лише внутрішньореспубліканською, а й загальносоюзною, внаслідок чого на певному етапі знайшли консенсус спроби союзного керівництва надати нового життєдайного імпульсу Союзіві Республік і керівництва УСРР - поживити та оздоровити суспільне життя в країні шляхом розіграшу "національної карти".

Коренізація була відповіддю більшовиків на загострення національного питання, яке мало універсальний характер на всіх постімперських просторах, і було спричинене системними змінами в базисі й надбудові існування суспільства під час воєнного комунізму. Для подолання системної кризи початку 20-х рр., збереження територіальної цілісності та перегрупування сил більшовики розробили і запровадили концепцію непу, якій в етнополітичній царині відповідала політика коренізації. Коренізація була не лише однією зі складових внутрішньої політики ВКП(б), а й реальним історичним фоном існування й трансформації суспільства УСРР у міжвоєнний період, змістом життя певних історичних осіб і навіть цілих суспільних верств. Незважаючи на заангажованість політики та її заданість, в УСРР вона, завдяки особливостям попереднього етапу національно-визвольного руху, існуванню впливового й авторитетного республіканського партійного осередку, його здатності до теоретичного та практичного опрацювання ідеї коренізації, отримала не очікуваного верхівкою ВКП(б) розвитку. Ідея коренізації, що мала запроваджуватися в адміністративній, етносоціальній та культурній сферах, по різному була сприйнята на різних рівнях суспільства УСРР. Незважаючи на обмеженість, вона з часом відчутно змінила як існування всіх складових українського суспільства, так і їхнє обличчя. Отже, попри обмеженість, вплив коренізації на українське суспільство та її наслідки були більшими й змістовнішими за плановані ВКП(б) й, незважаючи на загальноознані страшні обставини її припинення в УСРР, вона заслуговує на більш глибоке тлумачення й вивчення.

Вона стала частиною системних соціально-економічних і культурних перетворень, що впродовж перехідного періоду мали забезпечити надшвидку модернізацію

багатонаціонального суспільства і закласти підвалини завершального етапу соціалістичної революції. Суто українською особливістю було паралельне запровадження в УСРР українізації та коренізації щодо етнічних меншин, як двох іпостасей загальносоюзної політики коренізації. Слід зауважити, що перехід від декларованого до реального запровадження українізації став могутнім фактором дестабілізації етнополітичної ситуації, негативна дія якого була нівельована коренізаційними заходами в місцях компактного розселення етнічних меншин.

У союзному масштабі коренізація, власне, розглядалася не як самостійна соціально-культурна програма, а як інструмент запровадження в життя інших (більш важливих) соціально-економічних програм. Довгострокові заходи, що запроваджувалися в національному середовищі в контексті коренізації, не були позбавлені суперечностей, але мали потужний стимулюючий вплив на соціально-економічне, суспільно-політичне та культурне життя етнічних меншин. Двоїстість їх обумовлювалася стратегічними цілями більшовицької партії, яка намагалася використати потенціал національно-демократичного руху в республіках для зміцнення власної політичної влади та більш ґрунтовно, аніж у 1917 – 1921 рр., підготувати вирішальний наступ соціалістичної революції. Коренізація запроваджувалася таким чином і такими методами, аби, так би мовити, дотягти малі і відсталі народи в соціальному, політичному та культурному відношенні до ефемерного усередненого ідеалу (російський і прибалтійський пролетаріат). Для цього широко застосовувалися універсальні методики соціального моделювання: стримувалося зростання дрібнобуржуазних прошарків у місті та на селі, здійснювалася цілковита господарська переорієнтація етносів (аграризація єврейства, переведення на осілість рома та ассірійців).

Упродовж непу названі завдання вирішувалися комплексно, як у базисі, так в і надбудові суспільства. Основи нівелювання соціальної структури етнічних громад та прискорення їхньої пролетаризації заклали земельна реформа на селі й політика кооперування кустарів у місті. Неп, як система економічних і політичних важелів державного впливу на дрібного товаровиробника, був спрямований на дроблення селянського господарства, що власними силами було неспроможне вийти на індустріальний рівень розвитку. Величезна частка селян в умовах малоземелля була приречена на невідворотну пролетаризацію. Відчутні регіональні коливання норм землекористування в УСРР, які мали

яскраво виражений етнічний колорит, суттєвого впливу на вказану генеральну тенденцію соціальної еволюції селянства, як класу, не справляли.

Досліджуваний період став часом епохальних змін у базових сферах життєдіяльності етнічних громад. Неп і політика суцільної коренізації, що прийшла йому на зміну, стали часом докорінної, болючої та руйнівної переорієнтації основ господарської діяльності та відтворення етнічних меншин. Процес цей не був однолінійним, мав хвилеподібний вигляд і завершився насильницьким нівелюванням рівнів соціально-економічного розвитку етнічних громад України. В основі соціальної роботи більшовиків перебували догматизовані та примітивізовані основи теорії класів, згідно з якими вибудовувалася концепція соціальної бази радянської (більшовицької) влади.

Безпосередньо з соціально-економічними завданнями і методами зміцнення більшовицької влади в національному середовищі перебувала концепція реконструкції суспільно-політичного обличчя етнічних меншин та їхньої прискореної радянізації. Завдання політичної переорієнтації пролетаризованої селянської маси вирішувала складна система суспільно-політичних заходів більшовицького уряду, втілювана в контексті коренізації. Радянізація етнічних громад забезпечувалася в рамках національних адміністративно-територіальних утворень, що спромоглися впритул наблизитися до свідомості етнічного селянства, пом'якшивши врешті глибинний суспільно-політичний конфлікт початку 20-х рр. між владою і селом. В політичній літературі 20-х рр. досить часто запроваджувалася думка про перетворення національних рад і районів на плацдарм поширення революційних ідей у світі, прототип майбутніх соціалістичних держав за кордонами СРСР. Отже, політична складова в розбудові національних адміністративно-територіальних одиниць етнічних меншин, принаймні для уряду СРСР, була вирішальною. Так, скажімо, польський район протиставлявся державності буржуазної Польщі Пілсудського, німецькі – фашистської Германії, єврейські – (єдині на той час у світі державні територіальні утворення єврейства) вочевидь протиставлялися державницькій концепції сіонізму. На шпальтах періодичної преси та з трибун усіляких форумів настійливо тиражувалося гасло “СРСР – батьківщина трудящих усього світу”. І, хоча уряд не вкладав серйозного змісту в створення національних рад і районів, адже останні згідно з діючим законодавством не мали жодної самостійності законодавчої, виконавчої та судової гілок влади, вони водночас мали досить виразне

економічне та суспільно-політичне підґрунтя в свідомості громад етнічних меншин, які переважно з ентузіазмом поставилися до самої можливості відокремлення рад і районів за національною ознакою.

На початку політики коренізації економічна і політична дезінтеграція в УСРР була визначальним чинником функціонування адміністративної системи республіки. Республіканський уряд досить добре це усвідомлював і спромігся використати потяг етносів УСРР до створення власних адміністративно-територіальних одиниць на користь зміцнення своєї влади і політичного впливу. Наприкінці 20-х рр. зміст життя УСРР, як адміністративного цілого, докорінним чином змінюється. Якщо місцева влада починає потроху приставати до ідеї утворення національних районів, то вищі ешелони влади, навпаки, відвертаються від неї. Поворот цей визначався загальними процесами централізації розпорядчої влади, які напередодні суцільної колективізації генерувала Москва. Всупереч реальним фактам уряд проголосив про завершеність національного адміністративно-територіального будівництва в УСРР, хоча, водночас напрочуд активно взявся за перекроювання адміністративно-територіальної мапи республіки. Національне адміністративно-територіальне будівництво було законсервоване, загальне – навпаки, за три роки докорінним чином змінилося. Заяви про необхідність збереження національних адміністративно-територіальних утворень у повному обсязі лише відволікали суспільну думку від найпекучіших проблем їхніх мешканців.

Національні райони зарекомендували себе дієвою і ефективною формою організації адміністративно-територіального управління в період найбільшої господарської дезінтеграції та економічних проблем 20-х років. Проте розглядати їх як історично перспективну форму адміністративно-територіального влаштування не доводиться. Зі здійсненням суцільної колективізації та індустріалізації, що заклали підвалини складання єдиного господарського комплексу СРСР, недоліки та проблеми національних адміністративно-територіальних одиниць чимдалі ставали більш очевидними й приходили в суперечність з принципами організації унітарної держави.

Сама по собі ліквідація національних сілрад і районів, як національних, не свідчила про недоцільність їхнього створення чи, навпаки, защемлення прав етнічних меншин. Нагадаємо, що сучасна Україна також є країною з переважаючими унітарними тенденціями організації, а унітаризм є лише формою організації державного управління і найбільш

широко представлений у країнах світу. Інша справа, що ліквідація національних адміністративно-територіальних одиниць в УСРР відбувалася в контексті нехтування прав людини, цинічного зневажання прав особи на життя.

Залишається фактом, що національні ради і райони були найяскравішим проявом перехідного характеру адміністративно-територіальної побудови держави, які сформувалися в УСРР в контексті непу та коренізації. Вони були, безперечно, перехідною, проте, напрочуд вчасною і дієвою формою адміністративно-територіальних формувань і низових органів влади, що забезпечили популяризацію більшовизму в національному середовищі. Внаслідок їхньої діяльності значна частина нацмен населення почала сприймати радянську владу як “свою”. Вже на середину 30-х рр. потреби в існуванні особливих національних адміністративно-територіальних одиниць вже не було. Здійснення суцільної колективізації та відносна стабілізація колгоспного ладу зробила ліквідацію національних рад і районів безальтернативною.

Розвиток державного устрою в УСРР 20 – 30-х рр. відповідав тогочасній генеральній світовій тенденції централізації, що спиралася на принцип унітаризму. Тобто, унітаризм не був вигадкою, чи витвором суто сталінської диктатури. Березнева 1939 р. постанова ЦК КП(б)У “Про ліквідацію та реорганізацію національних районів і сільрад”, яка ухвалила ліквідувати “штучно створені” райони відповідала дійсності. Національні ради і райони насправді були штучними утвореннями в тому розумінні, що вони абсолютно не відповідали загальній концепції адміністративного структурування УСРР, в низці випадків створювалися, виходячи з політичних міркувань всупереч логіці господарського розвитку регіонів та інтересам економічної інтеграції республіки. Втім, ця внутрішня суперечливість визначала створення та існування не лише національних рад і районів, а й УСРР у складі СРСР загалом. Власне, саме завдяки їй більшовики цілковито досягли своєї тактичної політичної мети – докорінної соціально-економічної дезінтеграції об’єднаних політичних рухів, визрівання й політичне оформлення як регіональних так і етнічних (національних) інтересів та їхнє організаційне протиставлення більшовизму.

У лавах прорадянських суспільно-політичних організацій та рухів більшовики готували кадри для вирішального наступу межі 20 – 30-х рр., а дискредитація та переслідування не більшовицьких партій та організацій затверджували в масовій свідомості

ідеї про невідворотність соціалізації дрібного товаровиробника. Проблема міри соціальної мобілізації окремих етнічних меншин та соціальної бази більшовизму в їхньому середовищі залишається однією з найменш вивчених. Ми схильні пов'язувати укорінення більшовизму в національному селі не стільки з політикою загострення соціальних суперечностей (оскільки до суцільної колективізації село залишалося на доіндустріальній стадії розвитку з відповідною політичною інертністю селянства), скільки з запровадженням політичних технологій, які активізували людський фактор і викликали до суспільного життя когорту місцевих “Корчагіних”, здатних ціною власного життя насаджати комуністичні ідеали в селянському середовищі.

Тактика збільшення більшовицького впливу шляхом залучення до радянської роботи вихідців з місцевого селянства стала дієвим знаряддям “радянізації” етнічних меншин під час політики коренізації. Ідея перетворення простого трударя на державну особу, запропонована більшовиками, втілювала найпотаємніші, найсміливіші прагнення селян і робітників, які століттями усувалися від вирішення державних проблем. Гасло широкого залучення трударів до державного управління, уміло керованого більшовицькою партією, глибоко засіло в свідомість народу і забезпечило життєвість радянській імперії протягом десятиліть. Більшовики зі свого боку спромоглися отримати з цього гасла максимум політичних дивідендів. Той факт, що саме коренізація створила нечувані раніше можливості для суспільної реалізації “інородців”, пояснює досить швидко, підчас неприродне “вкорінення” ленінізму в середовищі повоєнного покоління. Сполучення соціальної невідповідності етнічних меншин більшовизму, як такому, зі значним “ходінням” представників усіх етнічних меншин у радянський та партійний апарат відбивало суперечливість і неприродність розвитку політичного процесу в СРСР, який врешті завершився оформленням тоталітаризму.

Процес політизації етнічних меншин (так само, як і українців) взагалі, та їхньої радянізації, зокрема, протягом 1920 – 1933 рр. характеризувався надзвичайно суперечливими і складними явищами, основний зміст яких полягав у боротьбі комуністичної та антикомуністичних ідеологій за думки та свідомість суспільства та його етнічних прошарків. Помилкою було зводити його до іманентного більшовицького політичного терору, не помічаючи тієї величезної організуючої, корегуючої роботи, що дозволила

останнім наприкінці 20-х рр. заручитися підтримкою значних верств населення для здійснення останнього наступу на приватника. В галузі суспільно-політичного життя більшовики проявили максимум винахідливості та політичного хисту, й використавши весь арсенал тогочасних політичних технологій, невідомо змінили суспільство, врешті підготувавши його морально до невідворотності перевороту початку 30-х рр. Таким чином, процес так званої “радянзації” етнічних меншин був не меншою мірою усвідомленим, аніж примусовим. “Комуністична епідемія” досить добре просувалася до 1930 – 1933 рр., коли переважна частка раніше відданих ідеалам революції осіб усвідомила нелюдську єзуїтську сутність більшовизму

Не останню роль у просуванні “радянзації” відіграло усунення від впливу на суспільство політичних опонентів більшовизму. На кінець 20-х рр. більшовицький провід досяг визначних успіхів у політичній ізоляції антикомуністичних рухів та окремих виступів. Методика превентивних ударів привела до суцільної дезорганізації опозиції як у містах, так і на селі, де селянство уміло та послідовно усувалося від самої думки про створення Селянського Союзу. До “року великого перелому” компартія підійшла як монополіст політичної думки та дії, нав’язавши суспільству ідею невідворотності формаційного стрибка. На цей час суспільство країни вже було неспроможним ані теоретично, ані організаційно протистояти комуністичній доктрині в її воєнно-комуністичній версії. Осередки сталого (щоправда, пасивного) опору радянзації збереглися в міцних етноконфесійних громадах (поляки, німці, меноніти).

В обставинах перманентного наростання політичної реакції та згорання суспільно-політичної самодіяльності населення УСРР особливого значення стосовно збалансування і регулювання суспільної свідомості набула культурна політика правлячого уряду, зокрема, її національно-культурна складова. Ґрунтова програма культурної перебудови країни включила в себе вимоги загальнодемократичних рухів початку ХХ ст. Свого часу демократизація освітянської та культурної справи вважалася необхідною передумовою модернізації Російської імперії. Більшовики наслідували культурну програму демократів з тієї ж причини. Вирвати Росію з числа відсталих країн було неможливо без якісного змінювання культурного рівня її населення. Крім того наздогнати Захід було необхідно, щоб подолати

теоретичну суперечність між марксівською та ленінською концепціями побудови комунізму, адже він вважався можливим у соціально-економічно та культурно розвиненій країні.

Перша половина 30-х рр. стала для народів УСРР часом модернізаційного ривка, який набув форми масованої „більшовицької атаки” на всі сфери життєдіяльності суспільства. Колективізація обернулася соціально-економічною та гуманітарною катастрофою. У німецьких та польських селах Правобережжя вона була завершена шляхом масових депортацій. В усіх етнічних громадах прискорилися процеси урбанізації. Колективізація села, примусове кооперування кустарів та індустріалізація позначили віхи системного перевороту початку 30-х рр., який підносився як скачок суспільства до нової соціально-економічної формації. Антигуманні методи досягнення партійних настанов, нехтування правами та почуттями (зокрема, національними) спричинили глибоку суспільну кризу першої половини 30-х рр., вихід з якої торувався шляхом масового насильства, стерилізації політичного думання, політизації сфери освіти та культури.

Впродовж першої половини 30-х рр. політична воля етнічних громад УСРР була зламана, більшовицька влада перестала розглядати їх як потенційно небезпечного політичного ворога. Це зробило непотрібними подальші „загравання” в національному середовищі і в результаті розпочалося поступове згорання мережі національних адміністративно-територіальних одиниць, навчальних та культосвітніх закладів, що функціонували національною мовою.

Запровадження освітньої реформи в її національному варіанті в цілому мало позитивні наслідки і стало основою модернізаційного ривка, який, щоправда, мав штучний характер. Негативною його стороною було те, що він спрямовувався не на підвищення етнокультурного рівня народів країни, як такого, а на їхнє „політичне вербування”, виховання підростаючого покоління в дусі невідворотності суцільної колективізації та припустимості значних жертв заради побудови соціалізму. Руками повоєнних поколінь ці жертви були принесені, надалі - виправдані, ними ж була як непотрібна згорнута коренізація в усіх її складових.

Культосвітній розвиток етнічних меншин протягом 1923 – 1934 років набув суперечливого характеру. З одного боку, відчутно підвищився загальний освітній рівень трудових верств населення, в тому числі й національними мовами, незаперечні позитивні

зрушення відбулися в галузі початкової та професійної освіти, розпочалося наукове вивчення історії, етнографії, культурної спадщини етнічних громад республіки. З іншої сторони, так само відчутно знизився сукупний потенціал національної інтелігенції внаслідок еміграцій, репресій, простого небажання співробітничати з радянською владою; нова радянська інтелігенція, як правило, значно поступалася дореволюційній і за рівнем загальної культури і за професійними якостями; внаслідок цього фундаментальний напрямок знання, наука вже наприкінці 20-х рр. вступили в фазу застою та фальсифікацій, що в свою чергу справляло негативний вплив на всі галузі життя суспільства, як матеріальну, так і духовну.

Коренізація освітньої галузі була лише формою культурної політики радянської влади щодо народу України. Зміст діяльності навчальних закладів у досліджуваний період становила політизація. І, якщо вчительство мало змогу чинити їй принаймні пасивний опір, то діти виявилися беззахисними під натиском добре налаштованої пропагандистської машини, яка з часом невпізнанно змінила свідомість мільйонів людей. Платою за радянську версію освіти для етнічних меншин національними мовами стала втрата власне національної традиційної освіти і виховання, поступова акультурація етнічних громад.

Друга половина 20-х рр. стала часом суперечливого пришвидшення процесів етнокультурного розвитку, який в історичній літературі переважно визначають як “національно-культурне відродження”. На нашу думку, до початку 30-х рр. народні традиції, в ширшому розумінні традиційний спосіб суспільної організації та культурного життя, становили сутність повсякденного існування більш як 80% населення України, як українства, так і етнічних меншин. Відчутне підвищення суспільного статусу української мови та мов етнічних меншин, на жаль, було не єдиною ознакою етнокультурного життя УСРР упродовж коренізації. Незважаючи на привабливу обгортку так званого “розвитку національних культур”, генеральний зміст названого етапу етнокультурного розвитку полягав у прискоренні переходу від традиційного до модернізованого суспільства, який переважно досягався антигуманними штучними заходами. Внаслідок низки соціальних і культурних реформ, а також репресивних заходів неоднорідне поліетнічне українське суспільство вже на початку 30-х рр. перебувало в стані глибокої розгубленості, кризи етнокультурних орієнтирів, що визначалися епохальними зрушеннями в базових сферах його існування. Надприродна нестабільність і бурхливість культурних та етнокультурних процесів визначалася переважно

політичними чинниками, прагненням певної частки радикалів посісти перші позиції в поступі світового культурного прогресу. Тлом для низки реформаційних заходів, створення “пролетарських” літератури, мистецтва, театру тощо етнічних меншин стала щоденна боротьба з “буржуазними” аналогами останніх. У зв'язку з цим вимагає переосмислення уявлення про коренізацію, як про час “... максимальної реалізації економічних, політичних, національно-культурних запитів всього неросійського населення СРСР”. [776; С.72]

Власне коренізація не становила загрози для більшовицької влади, оскільки запроваджувалася під її невідступним контролем і деталізувалася в кожному своєму кроці. Загрозу становили ті глибинні зрушення, що відбувалися під її впливом в усіх галузях життєдіяльності багатонаціонального суспільства, зрощуючи потенційну загрозу реставрації капіталістичної формації. На погляд більшовицького проводу політика коренізації мала сенс лише в добу непу. Вона, так само, як і неп, була формою і продуктом компромісу між суспільством та більшовицькою владою на час перехідного періоду. Здійснивши акт колосальної наруги над власним народом у першій половині 30-х рр. і витравивши історичну пам'ять про нього у „великому терорі” кінця 30-х рр., більшовики відкинули коренізацію, як метод етнополітичного регулювання, оскільки головним методом владарювання став всеохоплюючий політичний терор. Перехід від національно орієнтованої внутрішньої політики до національного нігілізму визначався не в останню чергу воєнними загрозами 30 – 40-х рр., втім низка міжетнічних суперечностей, придушених впродовж 30-х рр., не зникла, а лише була загнана вглиб суспільства.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

I. АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ

Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського

Ф.Х. УАН – ВУАН (1918 – 1934 рр.)

1. №1058. *Дмитрук Ніканор*. До вивчення нацменшостей Волині. Машинопис. - 18 арк.
2. № 1059. *Жирмунський В.* Підсумки і завдання діалектологічного і етнографічного вивчення німецьких колоній на Україні. (Стаття). (1930 р.) - 41 арк.
3. №1063. *Рихлик Євген (Антонович)*. Чеські колонії на Житомирщині. (Стаття). 15.09.1925 р. - 16 арк.
4. №1066. *Цветко С.* Огляд літератури про болгарські колонії на Україні, в Криму і Бессарабії. – 16 арк.
5. №1067. *Ялі С.* Національний та революційний рух серед греків УСРР. (Стаття). Машинопис. - 22 арк.
6. №4488 – 4489. *Соколов И.* Добавления к статье «Эмиграция греков из Крыма в 1778 г. и поселение их на Мариупольщине». 20.06.1929 г. Оригинал. 2 ед. - 6 арк.
7. №6009. *Піневич П.М.* (Короткі біографічні відомості). (20 рр. ХХ ст.). - 1 арк.
8. №2303. Писання співробітників історичних установ ВУАН, що надруковані за час від 1927 р. і кінчаючи першою половиною 1930 р. машинопис. - 34 арк.
9. №11726. *Піневич П.* До питання про грецькі привілеї на Маріупольщині. (Аграрне питання). (Стаття). 1929 р. вересень 26. Маріуполь. Машинопис. - 38 арк.
10. №12155-12156. Лист етнографічної комісії до Василя Григоровича з приводу збирання етнографічних матеріалів співробітницею Шевченко Л.П. Копія. 1925 р. - 2 арк.
11. №14597. Повідомлення етнографічної комісії ВУАН видавництву ВУАН про передачу до друку праць кабінету нацмен. 1930 р. Київ. - 1 арк.

12. №14598. *Познанський А.* Рецензія на збірник кабінету нацмен при етнографічній комісії ВУАН. 10.04.1931 р. Київ, - 1 арк.
13. №.14634. Україна і Схід. Збірник статей.
14. №14773. *Соколов І.І.* З історії колонізації Маріупольщини (Еміграція на Маріупольщину греків з Криму 1778-го р.). (Дослідження). Машинопис. (20 – 30 рр. ХХ ст.). - 91 арк.
15. №14830. Збірник заходознавства. Статті Варнеке, Кацевалова, Рихлика, Шаровольського. 1929 р. Українською, російською, латинською мовами. - 303 арк. Машинопис.
16. №15276. *Шевченко Людмила.* Звичаї, зв'язані з закладами будівлі. (Стаття). Копія. Машинопис. - 10 арк.
17. №17428. Історична секція Української Академії наук в 1926-1927 рр. (Хроніка). Машинопис. - 9 арк.
18. №17429. Історична секція Української Академії наук в 1926-1927 рр. (Хроніка). Машинопис. - 7 арк.
19. №18160 – 18161. *Соколов Іван.* Критика. (Рецензія). На українській і російській мовах. (1930 р.) - Фол., 4, 12 арк.
20. №18164 – 18165. *Соколов Іван.* З історії колонізації Маріупольщини (Еміграція на Маріупольщину греків з Криму 1778-го року). (Стаття). Рукопис та машинописна копія. (20 рр. ХХ ст.). - Фол.
21. №18325 – 18331. *Харлампович К.* Записки Одеського наукового при УАН товариства. Секція історично-філологічна. №1 (1928 р.); №2 (1929 р.); №3 (1929 р.). Секція соціально-історична №1 (1927 р.); №2 (1928 р.); №3 (1928 р.). (Рецензії). (Оригінал та машинописні копії). - Фол., 4 .
22. №18613. *Білий Володимир.* Етнографічно-фольклорна комісія. (Стаття). 1929 – 30 рр. Машинопис. - Фол., 7 арк.
23. №18706. *Рихлик Є.* Кабінет для вивчення національних меншостей. (Замітка). (1929 – 1930 рр.) Машинопис. - Фол., 2 арк.

Ф.278. Таранушенко Стефан Андрійович
(1889 – 1976 рр.)

мистецтвознавець, музичний працівник

24. №321. Зуммер Всеволод Михайлович, Спасская Евгения Юрьевна. Списки печатных работ и рукописных материалов. 1961, 1968 гг. - 7, 14 арк.
25. №6221. Записки історично-філологічного відділу. Кн. VI. – К., 1925. – XI, 261 с.

Ф.47. Український науково-дослідний інститут

Книгознавства (1922 – 1936 рр).

Колекція архівних документів: 1922 – 1935 рр.

26. №242. Списки колгоспів Бердичівського, Вінницького, Кам'янець-Подільського та Могилів-Подільського округів. 1930 р. - 43 арк.
27. №297. Боровий С.Я. Нариси з історії єврейської книги на Україні. Ч.I. Автограф. Машинопис. 1925 р. - 11 арк.
28. №298. Боровий С.Я. Нариси з історії єврейської книги на Україні. Ч.II. Автограф. Рукопис. 1926 р. - 15 арк.

Ф.XXXVII. Лобода А.М. (1871 – 1931 рр.)

29. №217. Звідомлення про діяльність етнографічно-фольклорної комісії УАН 1925 року. Машинопис. - 42 арк.
30. №218. Етнографічна комісія Української Академії наук до Пленуму Укрголовнауки. Інформація про роботу комісії та прохання розширити штати. [1925 р.] - 2 арк.

Ф.173.Кезма Тауфік Гаврилович (Товфік Жубраїль)

(1882 – 1958) філолог-арабіст, педагог.

31. №18. Кезма Тауфік Гаврилович. Записки об ассири-халдейцах и айсорах. (20 – 30-е годы XX ст). Рукопись. Ученическая тетрадь.

32. №46. *Кезма Т.Г.* – Інституту востоковедєня АН СССР. Письмо с указанием работ. – 29.01.1937 г. Киев – Ленинград. - 1 л.

**Архив Інституту мистецтвознавства, фольклористики та
етнології (АІМФЕ) НАНУ ім. М.Т.Рильського**

Ф.7. – Кабінет національних меншин при Етнографічній комісії:

33. Ф. 7-1/2. Науково-дослідча праця серед нацменів. Стаття проф. Рихліка Є. 1928 р. Машинопис. – 12 с.
34. Ф.7-1/6. Національний склад округ УРСР (18 діаграм і 18 таблиць). 1930 – 1931 рр. – 18 арк.
35. Ф.7-1/7. Національний склад округ УРСР (23 діаграми і 23 таблиці). 1930 – 1931 рр. – 23 арк.
36. Ф.7-1/8. Розташування народів УРСР по округах (23 таблиці). 1930 – 1931 рр.– 23 таблиці.
37. Ф.7-3/17. “Спроба етнографічного опису албанського селища Мелітопольщини. Олекса Зайців. 1929 р. (літо)”. Етнографічний опис с. Тіюшки – Георгіївна [Георгіївна, Приазовський район, Запорізької області]. З фотографіями. Машинопис.– 24 арк., 4 фото.
38. Ф.7-2/10. “Село Преслав Коларовського району на Мелітопольщині (історія села Преслав, Приморського району, Запорізької області, Написав С.Ф. Бунтовніков та Ф.Ем. Креслев). 16 фото, рукопис. – 24 арк.
39. Ф.7-2/ 14. Огляд літератури про нацменів на Україні. – 13 арк.
40. Ф.7-4/18. *Шевченко В.* “О преподавании родного языка в греческих школах». 1930 р. Машинопис. – 3 арк.
41. Ф.7-6а/27. “Доповідна записка про політичний та культурний стан чеського населення у Черняхівському районі, Волинської округи”. 1926 р. Машинопис. – 6 арк.
42. Ф.7-6а/28. Протокол поширеного методичного засідання чеських культосвітніх робітників УССР на Волині 22 і 24 вересня 1929 р. 1929 р. Машинопис. – 8 арк.

43. Ф.7-6з/70. Рихлік Є. “Матеріали до монографічного опису с. Вільшанка, Чуднівського району [Житомирської області]. Подав Є.А.Рихлік” / На російській і чеській мовах. Без дати. – Рукопис.– 60 арк.
44. Ф.1-4/347. Німецька колонія “Анета” Ярунського району на Волині. Робота колективу вчителів за керівництвом Кравченка В. 1926 р. Машинопис з ілюстраціями (схеми, фото). – 141 арк.
45. Ф. 1-4/348. Волинський музей. Німецький колектив ім. К.Лібкнехта при колонії Стара Буда. Монографічне обслідування. 1929 – 1930 рр. Машинопис з ілюстраціями (фото). – 134 арк.

**Центральний державний архів вищих органів влади
і державного управління (ЦДАВО) України**

Ф.1. Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (ВУЦВК) УСРР. (1921 – 1934 рр.) м. Харків

Опис 2.

46. Спр.671. Матеріали про проведення районування Донецької губернії (протоколи, доповіді, інформації, листування). Листопад 1922 – серпень 1923 р. – 39 арк.
47. Спр.869. Постанови ВУЦВКу, Раднаркому УСРР і ЦК Допомоги голодуючим про надання допомоги населенню... Серпень 1922 – 23 листопада 1923 р. – 325 арк.
48. Спр.1057. Листування з Донецьким губвиконкомом про проведення районування губернії. 9 січня – 1 вересня 1923 р. – 56, 1 арк.
49. Спр.1066. Матеріали про районування Маріупольського округу (протокол, висновки, листування). Лютий – травень 1923 р. – 17, 1 арк.

50. Спр.1770. Доповіді, звіти та зведення Донецької, Катеринославської та Одеської губернських виборчих комісій про хід виборчої комісії і наслідки виборів до Рад. 5 грудня 1924 – 21 травня 1925 р. – 242 арк.
51. Спр.1815. Виписи з протоколів засідань Раднаркому УСРР... 10 січня – 24 листопада 1924 р. – 40 арк.
52. Спр.1819. Обіжники ЦАТК про порядок роботи губернських адміністративно-територіальних комісій і про виділення окремих районів, заселених національними меншостями, в самостійні адміністративно-територіальні одиниці. 12 січня – серпень 1924 р. – 14 арк.
53. Спр.2316. Доповідь голови ЦКНС про роботу з травня до жовтня 1924 р., план робіт комісії... 24 лютого – 31 грудня 1924 р. – 94 арк.
54. Спр.2344. Обіжники Раднаркому УСРР... 12 листопада 1924 – 23 березня 1925 р. – 32 арк.
55. Спр.2736. Випис з протоколу засідання Президії ВУЦВКу про виділення Маріупольським ОВКом представників у комісію по обслідуванню побутових умов грецького населення. 25 серпня – 27 серпня 1925 р. – 1 арк.
56. Спр.3168. Протоколи засідань Донецької губернської, Старобільської та Луганської окружних адміністративно-територіальних комісій. Копії. 10 березня – 29 грудня 1925 р. – 22 арк.
57. Спр.3169. Матеріали про зміну адміністративно-територіального поділу Донецької губернії (протоколи, доповідні записки, доповіді, заяви, відомості). 23 січня – 11 вересня 1925 р. – м/ф.
58. Спр. 3170. Матеріали про зміну адміністративно-територіального поділу Донецької губернії (протоколи, доповіді, доповідні записки). 24 січня – 27 травня 1925 р. – м/ф.
59. Спр.3194. Листування з Артемівською, Луганською, Маріупольською та іншими окружними адміністративно-територіальними комісіями з питання районування округів. 16 січня – 11 грудня 1925 р. – м/ф.
60. Спр.3244. Матеріали про внесення змін в адміністративно-територіальний поділ Сталінського округу... 6 жовтня 1925 – 28 вересня 1926 р. – 39 арк.
61. Спр.3923. Резолюції, постанови VIII Донецького губернського з'їзду Рад. 23 січня – 11 серпня 1925 р. – 203 арк.

62. Спр.4147. Протоколи засідань Президії Маріупольського окрвиконкому. Копії. 30 червня 1925 – 18 січня 1926 р. – м/ф.
63. Спр.4152. Зауваження по доповіді Маріупольського окрвиконкому про його роботу в 1925 р. 16 жовтня 1925 р. – 2 арк.

Опис 2 дод.

64. Спр.2. Виписи з протоколів засідань Політбюро ЦК КП(б)У. Інформаційні зведення інформаційного підвідділу ЦК КП(б)У про політичний стан в Донецькій, Київській і Полтавській губерніях. –
65. Спр.6. Постанови Раднаркому УСРР, протоколи засідання постійної ради по боротьбі з бандитизмом. 25 серпня 1921 – 23 жовтня 1923 р. – 253 арк.
66. Спр.7. Протоколи засідань Постійної наради по боротьбі з бандитизмом при Рад наркомі УСРР... 21 лютого 1921 – 10 вересня 1923 р. – 230 арк.
67. Спр.10. Зведення таємно-інформаційного відділу при Раднаркомі УСРР... Січень 1921 – січень 1922 р. – 37 арк.

Опис 3.

68. Спр.169. Виписи з протоколів засідань Малої Президії ВУЦВКу про оформлення національних грецьких районів на території Сталінського та Маріупольського округів. 2 ічня 1926 – 9 жовтня 1928 р. – 3 арк.
69. Спр.275. Витяги з протоколів засідань президії ВУЦВКу і Економічної наради УСРР про проведення заходів по судовій лінії щодо обслуговування людності нацменшостей та про розвиток кустарно-ремісницької промисловості.... 19 жовтня 1926 – 7 липня 1927 р. – 20 арк.
70. Спр.587. Протоколи засідань окрвиконкомів, обіжники ВУЦВКу про поліпшення роботи серед національних меншостей, про допомогу населенню Західної України, потерпілому від неврожаю... – 1 серпня – 30 квітня 1926 р. – 317 арк.

71. Спр. 1333. Протоколи засідань Президії Маріупольського окрвиконкому. Копії. – 5 січня – 28 грудня 1926 р. – 339 арк.
72. Спр. 1339. Матеріали до звіту Маріупольського окрвиконкому про роботу за 1925/26 рік. Брошура „Кон’юнктурний огляд Маріупольського ринку за листопад 1926 р.” – грудень 1926 р. – 17 арк.
73. Спр. 1477. Стенограма засідань з’їзду Рад Сталінського округу. Березень 1926 р. – 217 арк.
74. Спр. 1622. Зведені статистичні відомості про роботу сільрад... 18 листопада 1926 – 29 січня 1927 р. – 64 арк.
75. Спр. 1623. Зведені статистичні відомості... 22 червня 1926 – 24 липня 1926 р. – 78 арк.
76. Спр. 2124. Огляди Оргінстру ВУЦВКу про національну політику на Україні... Листопад 1927 – 22 лютого 1928 р. – 171 арк.
77. Спр. 2454. Протоколи засідань Маріупольської комісії по виборах до Рад. Копії. 28 січня – 29 квітня 1927 р. – 65 арк.
78. Спр. 2644. Статті про стан і розвиток сільського господарства України (автор невідомий). 1927 р. – 188 арк.
79. Спр. 2646. Статті про стан народної освіти в УСРР та про соціальне законодавство Данії та Німеччини (автор невідомий). 1927 р. – 56 арк.
80. Спр. 3458. Огляди про роботу Рад Маріупольського округу та висновки по обслідуванню сільрад округу інспекторами окрвиконкому. Липень 1927 – серпень 1928 р. – 45 арк.
81. Спр. 3769. Черновик статті Власенко Є.Н. “Радянське будівництво на Україні за десять років” до бюлетеню ВУЦВКу № 10-11 за 1927 р. – 7 грудня 1927 р. – 17 арк.

Опис 4.

82. Спр. 10. Тези доповіді т. Буценка на IV сесії ВУЦВКу X скликання про Радянське будівництво в національних районах УСРР. Огляди радянського будівництва в національних районах. – 24 листопада – 3 грудня 1928 р. – 110 арк.
83. Спр. 606. Проект положення ВУЦВКу про ЦКНМ... 13 червня – 24 жовтня 1928 р. – 279 рк.

84. Спр.789. Звіти Маріупольського окрвиконкому про роботу Рад округу на 1.04.1928 р. – 1928 р. – 39 арк.
85. Спр.1108. Інформаційні зведення Центральної виборчої комісії по виборах до Рад... 30 листопада 1928 – 10 лютого 1929 р. – 39 арк.

Опис 5.

86. Спр.46. Проект постанови Політбюро ЦК КП(б)У про перехід на районну систему управління. Проекти постанов ВУЦВКу та РНК УСРР про реорганізацію місцевих органів юстиції, роботу транспорту, ... поліпшення політосвітньої роботи серед національних меншостей... – 16 листопада 1929 – 10 травня 1931 р. – 417 арк.
87. Спр.52. Виписи з протоколів засідань президії і секретаріату ВУЦВКу. Проекти постанов Раднаркому УСРР про міроприємства щодо проведення національної політики на Україні... – 8 січня – 24 грудня 1929 р. – 267 арк.
88. Спр.465. Плани роботи організаційно-інформаційного відділу ВУЦВКу, ЦКНМ... 23 липня 1929 – 14 січня 1930 р. – 52 арк.
89. Спр.469. Звіт Оргінстру про стан радянського будівництва на Україні... 16 вересня 1929 – 6 червня 1930 р. – 169 арк.
90. Спр.654. Постанови і резолюції пленумів та протоколи президії Маріупольського окрвиконкому. 5 січня – 12 грудня 1929 р. – 287 арк.
91. Спр.1015. Інформаційні відомості про загострення класової боротьби на селі під час виборчої кампанії 1928/29 рр. 5 лютого – 15 березня 1929 р. – 44 арк.
92. Спр.1031. Огляди перевиборчої кампанії Рад серед національних меншостей України в 1928/29 рр. Січень – березень 1929 р. – 35 арк.
93. Спр.1116. Статистичні відомості про кількість позбавлених виборчих прав по Маріупольському округу в перевиборчу кампанію 1928/29 р. 11 – 18 лютого 1929 р. – 6 арк.
94. Спр.1185. Випис з протоколу засідання ЦКНМ при ВУЦВКу про організацію нових національних на території України. 18 січня 1929 р. – 3 арк.

95. Спр.1186. Виписи з протоколу засідання ЦКНМ при ВУЦВК про перспективи відокремлення російських та грецьких районів в Маріупольській, Мелітопольських та Харківських округах. Листування з Глухівським і Сталінським окрвиконкомами про встановлення сталого реєстру національних радянських округів. - 31 жовтня 1929 – 16 квітня 1930 р. – 7 арк.

Опис 8.

96. Спр.23. Матеріали про районування території УСРР за обласною системою..., про утворення Донецької області, інструкція про ліквідацію деяких районів і сільрад національних меншостей. 19 січня – 10 грудня 1932 р. – 154 арк.

Опис 9.

97. Спр.144. Матеріали обстеження роботи Маріупольської міськради... 18 квітня – 5 травня 1933 р. – 172 арк.

98. Спр.145. Протоколи засідань Президії Сталінської міськради. 18 січня – 14 грудня 1933 р. – 455 арк.

Ф.2. Рада народних комісарів (РНК) УСРР. м. Харків. (1921 – 1946 рр.)

Опис 2.

99. Спр. 254. Списки, анкети і біографії службовців центральних установ України. – 1921 р. – 144 арк.

100. Спр.296. Інформаційні зведення секретно-інформаційного відділу при РНК УСРР про становище в губерніях. 29 січня – 10 червня 1921 р. – 138 арк.

101. Спр.527. Доповіді, статті, зведення центральної комісії допомоги голодуючим і голови Рад наркому УСРР про міри боротьби з голодом... 21 січня – 26 жовтня 1922 р. – 105 арк.

102. Спр. 654. ч.І. Документи щодо підготовки питань до засідань Великої Ради Народних Комісарів УСРР про хід виконання їх рішень (постанови, циркуляри, акти та ін.). – 2 січня – 3 серпня 1923 р. – 330 арк.
103. Спр.658. Документи до засідання Комісії при Раднаркомі УСРР по національному питанню про впровадження директив XII з'їзду РКП(б) з національного питання (постанови, протоколи, витяги з протоколів, циркуляри). – 23 січня – 9 липня 1923 р. – 34 арк.

Опис 3.

104. Спр.156. Справа по розгляду проекту постанови ВУЦВК “Положення про комісії по справах нацменшостей”. 17 січня – 6 липня 1924 р. – 30 арк.
105. Спр.157. Справа по розгляду постанови Раднаркому УСРР “Про штати комісій у справах національних меншостей”. 22 жовтня – 4 грудня 1924 р. – 13 арк.
106. Спр.166. Матеріали про роботу серед національних меншостей по губерніях України (протоколи, доповіді, списки). 23 грудня 1924 р. – 25 арк.
107. Спр.982. Справа по розгляду тез доповіді Наркомосвіти УСРР про роботу Ради національних меншостей і про культосвітню роботу серед національних меншостей. 1 лютого – 29 серпня 1924 р. – 24 арк.
108. Спр.1194. Протоколи засідань Президії Донецького губвиконкому (копії) і матеріали до них. 28 жовтня 1924 – 6 січня 1925 р. – 230 арк.
109. Спр.1195. Резолюції VII Губернського з'їзду Рад Донбасу. Накази по підприємствах Дон вугілля. 1 січня 1924 – 24 грудня 1924 р. – 83 арк.

Опис 4.

110. Спр.327. Матеріали по розгляду звіту Центральної комісії національних меншостей при ВУЦВКу, про її діяльність за час з 1 квітня по 1 жовтня 1925 р. (протоколи, звіт. Резолюції). 17 червня 1925 – 12 травня 1926 р. – 75 арк.
111. Спр.356. Справа про затвердження штатів окружних комісій національних меншостей. 9 вересня – 5 листопада 1925 р. – 13 арк.

Опис 5.

112. Спр.248. Справа по розгляду проекту постанови ВУЦВКу і Раднаркому УСРР “Про мову зносин органів влади і діловодства в адміністративно-територіальних одиницях, утворених за національною ознакою”. 26 січня – 24 березня 1926 р. – 9 арк.
113. Спр.382. Справа по розгляду проекту постанови Раднаркому УСРР “Про відкриття з 1926/27 академічного року грецького відділу при Маріупольському Педтехнікумі”. 3 листопада – 9 грудня 1926 р. – 9 арк.
114. Спр.502. Справа по розгляду прохання Маріупольського окрвиконкому про врегулювання користування землею в Маріупольському окрузі. 27 вересня – 23 листопада 1926 р. – 29 арк.

Ф.5. Народний комісаріат внутрішніх справ УСРР. м. Харків. (1919 – 1930 рр.)**Опис 1.**

115. Спр.223. Протоколи засідань и доклады о деятельности немецкой секции при отделе управления Одесского губисполкома. Устава Союза южно-русских колонистов и граждан германской расы. – 26 червня 1920 – 13 грудня 1921 р. – 50 арк.
116. Спр. 649. Протоколы засідань коллегии Нарокмвнудела УССР и проект постановления об отделе по национальным делам при нем. – 8 октября – 4 декабря 1921 г. – 17 арк.
117. Спр.650. Протоколы заседания коллегии Нарокмвнудела УССР от 17 ноября 1921 г. – 3 арк.
118. Спр.652. Сводки о ходе избирательной кампании на VI Всеукраинский съезд Советов по губерниям и переписка об организации отделов по делам национальностей при губисполкоме. – 15 серпня – 16 грудня 1921 р. – 42 арк.

119. Спр.653. Проект положения о подотделах по делам национальных меньшинств при отделах управления губисполкомов и сведения об их организации. – 22 ноября – 28 декабря 1921 р. – 15 арк.
120. Спр.975. Устав союза немцев-колонистов, проживающих на Украине. – 11 квітня 1922 р. – 8 арк.
121. Спр.976. Устав Союза голландских выходцев на Украине (бывший Союз меннонитов Юга России) и переписка по его утверждению. – 8 лютого 1922 – 29 липня 1925 р. – 182 арк.
122. Спр.987. Уставы товариществ, союзов, присланных на утверждение. – 23 травня – 21 грудня 1922 р. – 41 арк.
123. Спр.1172. Отчет и сводки о деятельности отдела национальных меньшинств Наркомвнудела УССР на июль – ноябрь 1922 г. – 9 арк.
124. Спр.1370. Бюллетени о политическом положении в губерниях Украины и деятельности отделов Наркомвнудела УССР и губисполкомов. – 28 березня – 1 грудня 1922 р. – 140 арк.
125. Спр.1371. Бюллетени о политическом положении в губерниях Украины. – листопад 1922 – лютий 1923 р. – 34 арк.
126. Спр.1814. Положения, циркуляры и другие материалы отдела национальных меньшинств Наркомвнудела. Том 1. – 1922 р. – 284 арк.
127. Спр.1815. Положения. Циркуляры и другие материалы отдела национальных меньшинств Наркомвнудела УССР. Том 2 (последний). – 1922 р. – 193 арк.
128. Спр.1816. Материалы о деятельности отдела национальных меньшинств Наркомвнудела УССР. – 9 січня 1922 – 4 січня 1923 р. – 240 арк.
129. Спр.1819. Переписка об организации польского подотдела, командировании серба для работы в отделе нацменьшинств, о присылке сведений. – 22 січня – 28 грудня 1922 р. – 26 арк.
130. Спр.2063. Статистические сведения о национальном составе населения по губерниям УССР по переписи 1920 г. – 1 червня – 18 липня 1923 р. – 52 арк.
131. Спр.2231. Бюллетени Наркомвнудела УССР. 5 січня – 10 листопада 1923 р. – 122 арк.

132. Спр.2237. Матеріали о деятельности подотделов отдела национальных меньшинств Наркомвнудела УССР. – 5 лютого – 31 грудня 1923 р. – 136 арк.
133. Спр.2252. Матеріали о деятельности подотдела национальных меньшинств при отделе управления Донецкого губисполкома. – 13 січня – 13 вересня 1923 р. – 35 арк.

Опис 2.

134. Спр.293. Выписка из заседания Секретариата ВЦИК от 20 марта 1924 г. о ликвидации Наркомнаца и сведения о количестве национальных меньшинств по округам УССР на 6 апреля 1924 г. – 2 арк.
135. Спр.660. Матеріали о ликвидации губерний... - 13 березня – 27 червня 1925 р. – 315 арк.

Ф.166. Народний комісаріат освіти (НКО) УСРР. м. Харків. (1920 – 1941 рр.)

Опис 2.

136. Спр.71. Протоколи засідань колегії Донецького губ відділу народної освіти за 1921 р. 21 березня – 30 грудня 1921 р. – 42 арк.
137. Спр.133. Операційні плани клубного, бібліотечного підвідділів, відділу пропаганди Головополітосвіти УСРР на 1922 р. та інформаційні повідомлення про роботу Донецького, Катеринославського губполітосвітвідділів в 1921 р. Статистичні відомості про наявність політично-освітніх установ по губерніях України в 1921/22 р. 5 серпня 1921 – 1922 р. – 148 арк.
138. Спр.542. Звіти губернських відділів соціального виховання України про їх роботу за 1920-21 рр. 1921 р. – 111 арк.
139. Спр.572. Протоколи засідання колегії та відділу ЦКК КП(б)У по роботі серед жінок про положення соціального виховання в умовах непу. Листування з центральними та

- місцевими радянськими установами про організацію – відкриття дитячих будинків для дітей з голодуючих губерній та надання їм методичної допомоги. 12 листопада 1921 – 3 лютого 1922 р. – 239 арк.
140. Спр.575. Протоколи засідань Рад наркомун УСРР та Центральної комісії по боротьбі з наслідками голоду при ВУЦВКу. 27 жовтня 1921 – 20 грудня 1922 р. – 105 арк.
141. Спр.616. Протоколи засідань Ради нацменшостей Наркомосу УСРР за 1921 р. 17 серпня – 19 грудня 1921 р. – 46 арк.
142. Спр.618. Листування з секціями нацменшостей губвідділів НО УСРР про стан та організацію культосвітньої роботи серед національних меншостей України. 18 квітня – 29 грудня 1921 р. – 58 арк.
143. Спр.752. Стенограма, доповіді та резолюції Всеукраїнського з'їзду завідуючих губернськими відділами народної освіти, професійної освіти, соціального виховання, конференції по методичній освіті. 2 вересня – 16 грудня 1922 р. – 460 арк.
144. Спр.810. Протокол наради робітників освіти Донецької губернії про стан освіти в Донбасі та матеріали до нього. 7 – 21 квітня 1922 р. – 33 арк.
145. Спр.866. Постанови, виписи з протоколів засідань Президії ВУЦВКу, протоколи засідань комісії при ВУЦВКу про організацію святкування 5-х роковин Жовтневої революції. 9 січня – 4 грудня 1922 р. – 215 арк.
146. Спр.919. Описи будівель та майна церков, монастирів на Україні. 13 січня – 27 червня 1922 р. – 399 арк.
147. Спр.1617. Резолюції I Всеросійської конференції завідуючих губернськими відділами соціального виховання 2-5 травня 1922 р. та циркуляри Наркомосу РСФСР про організацію утримання і дальшого поліпшення роботи установ соціального виховання дітей. Бюлетені організаційного бюро по скликанню I Всеросійського з'їзду шкільних робітників I ступеню. 1 січня 1922 – 20 листопада 1922 р. – 120 арк.
148. Спр.1728. Постанови Рад наркомун УСРР і циркуляри Головоцвуху про патрунування дітей та звіти про діяльність дитячої секції Центральної комісії допомоги голодуючим при ВУЦВКу за 1921/22 р. 12 січня 1922 – 13 січня 1923 р. – 111 арк.

149. Спр.1734. Матеріали про стан боротьби з голодом на Україні (протоколи, циркуляри, положення, бюлетені, доповіді, плани, звіти, відомості, списки). 1 квітня 1922 – 22 червня 1923 р. – 115 арк.
150. Спр.1766. Протоколи та виписи з протоколів засідань Ради національних меншостей. Тези доповідей на II Всеросійському з'їзді політосвіти. 22 жовтня 1922 – 7 червня 1924 р. – 56 арк.
151. Спр.1767. Протоколи та виписи з протоколів засідань Ради національних меншостей та матеріали до них. 30 січня 1922 – 28 грудня 1923 р. – 72 арк.
152. Спр.1768. Протокол засідання та доповідь центральної татарської секції при НКО УСРР з участю представників адміністрації і педагогічної ради татарських шестимісячних педкурсів про підсумки роботи I Всеросійської конференції відповідальних робітників Сходу. 21 січня – 16 лютого 1922 р. – 5 арк.
153. Спр.1770. Матеріали про організацію освіти серед національних меншостей (постанови Колегії Наркомосу та деяких місцевих виконкомів, доповідь інструктора Запорізького повітового відділу народної освіти про обслідування положення національних шкіл, звіти польської секції, мережа педагогічних установ національних меншостей, відомості про кількість студентів-нацменів у вузах Харкова та інш.). Жовтень 1922 – 1923 р. – 114 арк.

Опис 3.

154. Спр.170. Стенограма доповіді Я.Ряппо “Місце школи робітничої молоді в системі освіти і її значення у виробництві” на 1-му Всеукраїнському з'їзді по освіті робітничої молоді. 5 березня 1923 р. – 74 арк.
155. Спр.208. Матеріали про діяльність Донецького губпрофосу та стан профосвіти в губернії в 1922/23 та 1923/24 рр. (обіжники, протоколи, плани, звіти, списки учбових закладів). 29 листопада 1923 – 3 грудня 1924 р. – 157 арк.
156. Спр.333. Звіти і відомості про стан і діяльність Маріупольських 3-річних педагогічних курсів за 1920-23 рр. 6 листопада 1923 – 17 жовтня 1924 р. – 25 арк.

157. Спр.980. Доповіді про роботу Донецького губуправління в справах друку, акти про вилучення заборонених книг, списки літератури. 9 січня 1923 – 12 січня 1924 р. – 120 арк.
158. Спр.995. Матеріали про організацію освітньої справи серед національних меншостей (постанови ВУЦВКу, РНК УСРР, Наркомосу, протоколи засідань інструкції, звіти, пояснюючі записки та листування по цих питаннях). 16 лютого 1923 – 15 січня 1924 р. – 103 арк.
159. Спр.997. Протоколи і резолюції 3-ї наради комісарів освіти союзних автономних республік та комісії по організації виставки до 8-го Всеукраїнського з'їзду Рад. 8 січня 1923 – 28 грудня 1923 р. – 81 арк.
160. Спр.998. Протокол засідання Ради національних меншостей Наркомосу УСРР від 24.02.28 р. Операційний план політосвітроботи серед національних меншостей на 1923/24 р. 20 грудня 1923 – 24 березня 1928 р. – 7 арк.
161. Спр.999. Виписи з протоколів засідань Ради національних меншостей і Центральної стипендіальної комісії. 12 грудня 1923 – 18 жовтня 1924 р. – 16 арк.
162. Спр.1000. Операційний план Ради національних меншостей на 1923/24 рр. та статистичні відомості про кількість культосвітніх установ національних меншостей на Україні. 24 листопада 1923 р. – 8 арк.
163. Спр.1005. План роботи Центрпольшюро Наркомосу УСРР на другий квартал 1923/24 рр. та привітання 1-х губернських конференцій польського учительства Київщини і Поділля. 9 грудня 1923 – 31 липня 1924 р. – 15 арк.
164. Спр.1006. Матеріали про організацію бібліотечної роботи серед національних меншостей. 28 грудня 1923 – 6 грудня 1924 р. – 23 арк.
165. Спр.1011. Штати Ради національних меншостей по губерніях і повітах УСРР та пояснююча записка до них. 30 січня – 1 грудня 1923 р. – 32 арк.
166. Спр.1013. Обіжники та інструктивні листи ради по освіті національностей неросійської мови при Комісії Наркомосу РСФСР... 15 червня 1923 – 2 квітня 1924 р. – 69 арк.

Опис 4.

167. Спр.109. Матеріали про стан та розвиток культосвітньої роботи на Україні... 17 листопада 1924 – 31 серпня 1925 р. – 907 арк.

168. Спр.130. Матеріали про діяльність Донецького губ відділу народної освіти та стан культурно-освітньої і соціально-виховної роботи в губернії. (Протоколи, плани робіт, звіти, доповіді). 7 березня – 13 листопада 1924 р. – 179 арк.
169. Спр.160. Матеріали про стан політично-освітніх установ та політично-освітню роботу в Донецькій губернії (протоколи, плани, звіти, доповіді, списки робітників радпартшкіл, листування). 3 січня 1924 – 23 січня 1925 р. – 507 арк.
170. Спр.191. Звіти про роботу музеїв за 1923 – 1924 рр. – 316 арк.
171. Спр.192. Звіти про діяльність музеїв України за 1920 – 1924 рр. – 272 арк.
172. Спр.244. Матеріали про роботу Всеукраїнської академії наук (статут, плани, доповіді, звіти, кошториси, доповідні записки, списки дійсних членів та співробітників, листування). 5 лютого 1924 – 23 березня 1926 р. – 493 арк.
173. Спр.245. Матеріали про роботу Всеукраїнської академії наук (положення, виписи з протоколів, кошторис). 11 січня – 2 грудня 1924 р. – 150 арк.
174. Спр.853. Листування з Донецьким губ відділом народної освіти та губсоцвихом про українізацію шкіл, стан дитячих будинків та шкіл соцвиху, роботу інспекторів та в інших галузях їх діяльності. 14 січня – 24 грудня 1924 р. – 145 арк.
175. Спр.879. Матеріали про діяльність Донецького губ відділу народної освіти і губсоцвиху та стан народної освіти в губернії (протоколи, плани, звіти, відомості). 26 березня 1924 – 2 березня 1925 р. – 101 арк.
176. Спр.130. Матеріали про діяльність Донецького губ відділу народної освіти та стан культурно-освітньої і соціально-виховної роботи в губернії (протоколи, плани робіт, звіти, доповіді). 7 березня – 13 листопада 1924 р. – 179 арк.
177. Спр.160. Матеріали про стан політико-освітніх установ та політико-освітню роботу в Донецькій губернії (протоколи, плани, звіти, доповіді, відомості, списки робітників радпартшкіл, листування). 3 січня 1924 – 25 січня 1925 р. – 507 арк.
178. Спр.191. Звіти про роботу музеїв за 1923/24 рр. – 316 арк.

Опис 5.

179. Спр.168. Матеріали про стан та розвиток народної освіти в Донецькій губернії (протоколи, звіти, доповіді, доповідні записки, учбові плани, програми, статистичні відомості, штатний розклад) в 2-х томах. Том 1-й. – 2 січня – 12 червня 1925 р. – 528 арк.
180. Спр.169. Матеріали про стан та розвиток народної освіти в Донецькій губернії (протоколи, звіти, доповіді, доповідні записки, учбові плани, програми, статистичні відомості, штатний розклад) в 2-х томах. – Т.II (останній). – 13 червня – 31 грудня 1925 р. – 580 арк.
181. Спр.183. Історичний нарис Маріупольської сільськогосподарської школи ім. проф. Тимирязева та листування з ВУЦВКом про включення цієї школи в список профшкіл сільськогосподарської вертикалі та про призначення їй кредиту в розмірі 500 крб. – 25 квітня – 23 травня 1925 р. – 6 арк.
182. Спр.185. Матеріали про стан та розвиток культосвітньої роботи в Одеській губернії (протоколи, звіти, доповіді, доповідні записки, учбові плани, програми, кошториси, пояснюючі записки до них, статистичні відомості) в 3-х т., Т.1. – 10 січня – 3 травня 1925 р. – 745 арк.
183. Спр.186. Матеріали про стан та розвиток політосвітньої роботи в Одеській губернії. Т. II-й. – 12 травня – 30 вересня 1925 р. – 589 арк.
184. Спр.262. Річні звіти музеїв України про їх роботу за 1924/25 рік. – 15 червня 1925 – 30 січня 1926 р. – 503 арк.
185. Спр.330. Статистично-інформаційний відділ. Звіти Маріупольської окрінспектури народної освіти за 1924-1925 р. – 10 квітня 1925 – 28 січня 1926 р. – 258 арк.
186. Спр.331. Звіт Маріупольської окружної інспектури про її роботу за 1924/25 рр. – 1925/26 рр. – 26 вересня 1925 – 19 квітня 1926 р. – 450 арк.
187. Спр.349. Звіти Сталінської окружної інспектури народної освіти про її роботу за 1924/25 р. – 23 травня 1925 – 18 квітня 1926 р. – 200 арк.
188. Спр.382. Про стан політосвітньої роботи по Маріупольському округу (протоколи, звіти, циркулярні інструктивно-методичні листи, плани роботи, анкети). – 16 жовтня 1925 – 27 серпня 1929 р. – 166 арк.
189. Спр.734. Протоколи, статuti, звіти Всеукраїнських наукових товариств та асоціацій. 4 січня – 25 квітня 1925 р. – 59 арк.

190. Спр.737. Матеріали про організацію Української науково-дослідної асоціації Сходознавства (протоколи, статут, доповідні записки, кошториси). – 1925 р. – 73 арк.
191. Спр.823. Протоколи засідань Ради національних меншостей Наркомосу УСРР. 6 січня – 6 листопада 1925 р. – 26 арк.
192. Спр.824. Матеріали про роботу Ради національних меншостей Наркомосу УСРР (Постанови, протоколи, пояснюючі записки, рапорти, відомості, звіти, доповідні записки (в 2-х томах, том І-й). 23 січня – 21 липня 1925 р. – 447 арк.
193. Спр.825. Матеріали про роботу Ради національних меншостей Наркомосу УСРР (Постанови, протоколи, пояснюючі записки, рапорти, відомості, звіти, доповідні записки). Т. II-й, останній. 13 серпня – 30 грудня 1925 р. – 449 арк.

Опис 6.

194. Спр.88. Матеріали про роботу Сталінської окружної інспектури народної освіти (протоколи, виписи з протоколів, резолюції, звіти, плани, висновки). 15 січня 1926 – 2 травня 1927 р. – 311 арк.
195. Спр.143. Статистичний звіт Велико-Кааракубської сільськогосподарської профшколи Сталінського округу про стан шкільного господарства за 1925/26 рр. і пояснююча записка до цього. 1926 р. – 11 арк.
196. Спр.172. Річні звіти музеїв України про їх стан та науково-дослідну і науково-технічну роботу за 1925/26 – 1927/28 рр. жовтень 1926 – 1 лютого 1929 р. – 380 арк.
197. Спр.709. Протоколи засідань Ради національних меншостей Наркомосу УСРР (оригінали) і матеріали до них. План поширення мережі установ національних меншостей по профтехнічній освіті на 1926/27 – 1931/32 навч. рік. Номенклатура посад держустанов. 8 січня 1926 – 20 жовтня 1926 р. – 83 арк.
198. Спр.717. Інформаційні і статистичні відомості про стан народної освіти серед болгарського, грецького, чеського, молдавського населення УСРР за 1925/26 р. 1926 р. – 29 арк.
199. Спр.721. Листування з Наркомосом РСФСР, науково-дослідним інститутом вивчення мов і літератури Заходу і Сходу при ленінградському університеті, Луганською,

- Маріупольською і Сталінською окрінспектурами народної освіти про організацію чеського бюро, стан і роботу латиського відділу НО РСФСР, видання літератури на мовах національних меншостей. 24 грудня 1925 – 3 лютого 1926 р. – 55 арк.
200. Спр.5149. Резолюція агітпропу Маріупольського КП(б)У по доповіді про діяльність Маріупольського педтехнікуму, протокол засідання президії Окрвиконкому від 3 червня 1926 р., на якому розглядалися питання щодо роботи педтехнікуму та протокол №1 засідання Приймної комісії технікуму від 8 липня 1926 р. – 29 січня 1926 – 11 січня 1927 р. – 19 арк.
201. Спр.5152. Листування з Маріупольським педтехнікумом про затвердження штатів, прийом і звільнення робітників, розподіл учбових годин та проведення розрахунків по зарплаті. 7 квітня 1926 – 10 серпня 1930 р. – 345 арк.
202. Спр.5153. Протоколи засідань Кваліфікаційної комісії та програми агро-індустріального практикуму і листування з технікумом про розподіл студентів на практику та скликання конференції стажерів. 19 березня 1926 – 22 вересня 1930 р. – 22 арк.
203. Спр.5155. Висновки Маріупольської окрінспектури народної освіти по обстеженню стану та діяльності Маріупольського педтехнікуму, акт фінансово-матеріальної ревізії технікуму та листування з ним про кредитування, проведення розрахунків та надсилку бухгалтерської звітності. 25 травня 1925 – 23 жовтня 1930 р. – 86 арк.
204. Спр.5156. Учбові плани Маріупольського педтехнікуму та пояснюючі записки до них; листування з технікумом про складання розкладу занять, викладання грецької мови та надсилку програм по викладанню окремих дисциплін. 27 квітня 1926 – 22 травня 1930 р. – 50 арк.
205. Спр.5159. Справа про відкриття при Маріупольському педтехнікумі грецького відділу. 19 вересня 1926 – 29 травня 1930 р. – 52 арк.
206. Спр.5939. Матеріали про роботу кафедри національного питання при Українському інституті марксизму-ленінізму (протоколи, статут, учбові плани, програми, кошторис, доповідні записки). 18 лютого 1926 – 20 жовтня 1930 р. – 154 арк.
207. Спр.6225. Матеріали про роботу Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства (статут, протоколи, звіти, доповіді, доповідні записки, кошториси, пояснюючі записки до них, операційні плани). 18 жовтня 1926 – 11 вересня 1930 р. – 101 арк.

208. Спр.6230. Протоколи засідань Київської філії ВУНАС, Групкому ім. К.Лібкнехта м. Харків та звіт про роботу Всеукраїнської наукової асоціації Сходознавства за 1928 р. 3 листопада 1926 – 6 лютого 1930 р. – 30 арк.
209. Спр.2188. Матеріали про роботу Маріупольського краєзнавчого музею (протоколи, акти, штати, кошториси та листування з ВУЦВКом і окрінспектурою по цьому питанню). 27 січня 1926 – 18 жовтня 1930 р. – 103 арк.
210. Спр.2528. Листування з БНМ при Сталінській окрінспектурі про стан культосвітньої роботи серед німецького, єврейського і татарського населення округу, обслідування шкіл національних меншостей, забезпечення їх літературою та ін. 11 лютого 1926 – 14 січня 1929 р. – 23 арк.

Опис 7.

211. Спр.37. Звіт Велико-Анадольської сільськогосподарської школи про роботу її допоміжного господарства за 1925/26 рік. 16 серпня 1927 р. – 13 арк.
212. Спр.287. Статистичні відомості про соціальний, партійний, національний склад учнів профшкіл України за 1926/27 р. 1927 р. – 138 арк.
213. Спр.289. Звіти окрінспектур народної освіти України про їх роботу за 1926/27 рр. та операційні плани окрінспектур на 1927/28 р. та списки інспекторів Білоцерківської, Єлисаветградської, Київської та Сталінської окрінспектур народної освіти на 1926/27 р. Т.І. 1 листопада 1927 – 22 травня 1928 р. – 117 арк.
214. Спр.290. Звіти окрінспектур народної освіти України про їх роботу за 1926/27 рр. та операційні плани окрінспектур на 1927/28 р. 26 січня 1927 – 28 серпня 1928 р. – 465 арк.
215. Спр.291. Звіти окрінспектур народної освіти України про їх роботу за 1926/27 рр. та операційні плани окрінспектур на 1927/28 р. 22 листопада 1927 – 29 березня 1928 р. – 145 арк.
216. Спр.293. Звіти окрінспектур народної освіти України про їх роботу за 1926/27 рр. та операційні плани окрінспектур на 1927/28 р. 17 листопада 1927 – 12 травня 1928 р. – 113 арк.

217. Спр.302. Звіти сільськогосподарських, педагогічних, народної освіти технікумів та інститутів України про прийом учнів у 1927/28 р. 1927 р. – 265 арк.
218. Спр.304. Звіти Педтехнікумів України про стан учбової роботи за 1927/28 р. Червень – липень 1927 р. – 292 арк.
219. Спр.305. Звіти педагогічних технікумів України про виконання учбових планів 1926/27 р., проекти учбових планів на 1927/28 р., відомості про число навчально-допоміжних установ, предметних комісій та оплату медперсоналу. Червень – серпень 1927 р. – 302 арк.
220. Спр.345. Звіти сільськогосподарських шкіл Київського, Конотопського, Кременчуцького, Лубенського, Маріупольського і Мелітопольського округів про їх роботу за 1926/27 рік. Жовтень 1927 – грудень 1928 р. – 156 арк.
221. Спр.657. Проекти постанов та розпоряджень народного комісара освіти Скрипника. 31 жовтня 1927 – 1 серпня 1929 р. – 118 арк.
222. Спр.695. Протоколи, розпорядження Народного комісара освіти УСРР Скрипника та відомості про виконання Рад нацменом постанов та розпоряджень Наркома освіти. 28 жовтня 1927 – 29 січня 1930 р. – 121 арк.

Опис 8.

223. Спр.209. Звіт про роботу за 1927/28 уч. рік та план роботи на 1928/29 уч. рік Маріупольської окрінспектури Нарсовіти. Листопад 1928 – січень 1929 р. – 82. арк.
224. Спр.552. Протоколи засідань Раднацмену та матеріали до них. 7 січня 1928 – 3 грудня 1929 р. – 97 арк.
225. Спр.553. Листування рад нацмену з управлінням Наркомосу УСРР про надання стипендії студентам, утворення німецького краєзнавчого музею в Запоріжжі, роботу серед сільської молоді та з інших питань народної освіти та культроботи серед національних меншостей. 11 січня 1928 – 17 грудня 1928 р. – 230 арк.
226. Спр.562. Список шкіл нацмен по економічним районам України. 1928 р. – 86 арк.
227. Спр.740. Таблиці-показники розвитку народної освіти на Україні. 1928 р. – 120 арк.

Опис 9.

228. Спр.121. Річні інформаційні звіти за 1928/29 р. та операційні плани роботи на 1929/30 рік ради національних меншостей по окружних інспектурах народної освіти. 6 грудня 1929 – 9 травня 1930 р. – 96 арк.
229. Спр.168. П'ятирічний план роботи Маріупольської окрінспектури народної освіти. 9 серпня 1929 р. – 17 арк.
230. Спр.197. Протоколи сесій (копії) Рай інспектури народної освіти Сталінського округу та матеріали до них. 19 квітня 1929 – 15 березня 1930 р. – 73 арк.
231. Спр.371. Статут та постанова ВУЦВКу про музеї УСРР. 12 грудня 1929 – 8 жовтня 1931 р. – 77 арк.
232. Спр.763. Протоколи засідань Колегії НКО УСРР (копії) та матеріали до них (проекти постанов, положень, резолюцій, тези доповідей та обіжники) про політико-освітню роботу на селі за умов суцільної колективізації. 30 березня 1930 – 10 квітня 1930 р. – 157 арк.
233. Спр.783. Протокол засідання Колегії НКО УСРР від 17 грудня 1930 року (копія) та матеріали до нього (проекти постанов, резолюції, доповідні записки, таблиці) про перебіг роботи по загальному навчанню по 1 грудня 1930 р. про викладання укрмови в школах національних меншостей, про видання підручників та про сектор літ контролю. 17 грудня 1930 р. – 59 арк.
234. Спр.1079. Стенограма з'їзду політосвітніх працівників УСРР. 6 січня – 10 січня 1930 р. – 340 арк.
235. Спр.1078. Бюлетень Наркомосу УСРР за 1930 р. 1930 р. – 313 арк.
236. Спр.1083. Матеріали про стан політосвітньої роботи на Україні (протоколи, звіти, доповіді, доповідні записки, посвідчення, статистичні відомості, листування). 3 жовтня 1930 – 20 грудня 1931 р. – 283 арк.
237. Спр.1084. Матеріали про стан масової культосвітньої роботи на Україні (постанови, протоколи, доповіді, доповідні записки, статистичні відомості). 25 жовтня 1930 – 30 листопада 1931 р. – 271 арк.

238. Спр.1085. Матеріали про роботу театрального об'єднання Донбасу (статут, положення, протоколи, стенограми засідань, доповіді, доповідні записки, акти, кошториси, статистичні відомості). 28 березня 1930 – 22 грудня 1931 р. – 361 арк.

Опис 10.

239. Спр.321. Матеріали по обстеженню роботи бібліотек Донбасу (протоколи, інструкції, звіти, плани, висновки, рапорти та ін.). 17 січня – 2 липня 1931 р. – 199 арк.

240. Спр.637. Статистичні відомості про школи загального навчання районів Донбасу за станом на 1 січня 1932 р. – Січень 1932 р. – 76 арк.

241. Спр.638. Статистичні відомості про культурне будівництво в Донецькій області за станом на 1 січня 1932 р. Січень 1932 р. – 291 арк.

242. Спр.699. Статистичні відомості про школи загального навчання Старо-Каранського району за станом на 1 січня 1932 р. Січень 1932 р. – 108 арк.

243. Спр.814. Матеріали про стан та роботу Маріупольського грецького Педтехнікуму (протоколи, доповідні записки, плани, акти, висновки). 18 березня 1931 – 1 грудня 1932 р. – 126 арк.

244. Спр.1126. Матеріали про ліквідацію неписьменності та проведення загального навчання серед національних меншостей, що перебувають на терені України (постанови, обіжники, протоколи, доповіді, відомості, листування). 26 січня 1932 – 9 червня 1933 р. – 175 арк.

245. Спр.1141. Матеріали про проведення політико-масової роботи серед робітників вугільної промисловості, національних меншостей та під час проведення сільськогосподарських компаній (постанови, огляди, списки районів, доповіді, доповідні записки). 4 березня – 33 червня 1932 р. – 64 арк.

Ф.257. Всеукраїнський центральний комітет незаможних селян (ВЦКНС). м. Харків. (1920 – 1933 рр.)

Опис 1.

246. Спр.92. Доповіді і звіти членів ВЦКНС про економічний, політичний стан обслідуваних ними губерній та про роботу КНС по губерніях України. 17 жовтня 1922 – 31 січня 1923 р. – 57 арк.
247. Спр.171. Доповіді і статистичні відомості ВЦКНС про стан колективізації сільського господарства і про роботу КНС на Україні. 6 вересня 1923 – 22 березня 1924 р. – 68 арк.
248. Спр.172. Доповіді члена ВЦКНС про наслідки обслідування роботи Донецької губернської КНС і акт розслідування дій Роменської ліквідаційної комісії у справах розкуркулювання. 28 листопада 1923 – 29 червня 1924 р. – 56 арк.
249. Спр.274. Протоколи I пленуму і засідань Президії Донецької губернської КНС (копії) та плани її роботи на 1924 р. – 4 січня – 10 листопада 1924 р. – 342 арк.
250. Спр.331. Доповіді і статистичні відомості ЦКНС про соціальний і національний склад КНС, про число сільрад і сільських КНС по округам України. 7 березня 1925 р. – 22 арк.
251. Спр.333. Статистичні відомості ЦКНС про склад організацій КНС по губерніях України за 1923 – 1925 рр. 26 вересня 1925 р. – 17 арк.
252. Спр.360. Матеріали по обслідуванню КНС Донецької губернії (доповіді, акти, анкети, висновки і т. ін.) 18 січня – 17 червня 1925 р. – 102 арк.
253. Спр.395. Протоколи засідань і президії Маріупольської окружної комісії незаможних селян (копії). План роботи окружної КНС і доповідь про її роботу у 1925 р. 3 грудня 1925 – 22 грудня 1926 р. – 299 арк.
254. Спр.425. Матеріали про роботу КНС Сталінського округу (протоколи, плани, звіт, акти). 21 грудня 1925 – 29 грудня 1926 р. – 198 арк.
255. Спр.505. Протоколи засідань пленуму Маріупольського і президії Першотравневого окружних комітетів незаможних селян. Копії. 12 січня – 24 листопада 1926 р. – 128 арк.
256. Спр.533. Протокол засідань президії Сталінського окружного КНС (копії). Плани роботи і звіти ОкрКНС про роботу за 1926/27 рр. 31 грудня 1926 – 17 грудня 1927 р. – 176 арк.
257. Спр.645. Матеріали про роботу КНС Маріупольського округу (протоколи, доповіді, звіти, плани, акти). 5 вересня 1927 – 23 січня 1929 р. – 171 арк.

258. Спр.685. Теза доповідей на V пленумі ВЦКНС V-го скликання та матеріали до них. – Листопад 1928 р. – 59 арк.
259. Спр.784. Протоколи і резолюції VI-го Сталінського окружного з'їзду КНС (25 – 27 жовтня 1928 р.) та засідань президії ОкрКНС... 20 лютого 1928 – 5 січня 1929 р. – 165 арк.
260. Спр.889. Доповідні записки президії ВЦКНС про підсумки роботи організацій КНС серед бідноти інших національностей, що мешкають на території УСРР та про розвиток самокритики. Статистичні відомості про охоплення бідноти органами КНС у 1928/29 р. 15 лютого – 24 квітня 1929 р. – 21 арк.
261. Спр.1070. Звіти районних КНС степової смуги про їх роботу з квітня 1930 р. до 1 січня 1931 р. 9 жовтня 1930 – 1 вересня 1931 р. – 327 арк.
262. Спр.1091. Матеріали про роботу Амвросієвського, Краснопільського, Павловського, Селідовського, Сталінського, Ст.-Бешівського і Чистяківського районних КНС (протоколи, інформації). 10 грудня 1930 – 28 травня 1931 р. – 141 арк.
263. Спр.1156. Звіти районних КНС степової смуги про свою роботу з 1 січня по 1 липня 1931 р. – 21 квітня – 11 листопада 1931 р. – 366 арк.
264. Спр.1158. Плани робіт районних КНС. Умови на соцзмагання і соціалістичні зобов'язання організацій КНС. Січень – 19 жовтня 1931 р. – 203 арк.
265. Спр.1164. Статистичні відомості районних КНС про свою роботу та про стан колективізації сільського господарства по районах України. 12 квітня – червень 1931 р. – 388 арк.

Ф.413. Центральна комісія у справах національних меншостей (ЦКНМ) при ВУЦВК. м. Харків. (1923 – 1934 рр.)

Опис 1.

266. Спр.1. Декрети, постанови, протоколи засідань ВУЦВК, РНК УСРР та листування з ВУРПС, Нарком здоров'я УСРР, Наркомземом УСРР про українізацію шкіл і громадських

- установ, забезпечення самостійності національних меншин на Україні. 1 серпня 1923 р. – 10 квітня 1928 р. – 158 арк.
267. Спр.2. Документи про переведення відділу нацменшин при Наркомвнуправ у відання ВУЦВК та роботу єврейської секції (постанови, протоколи, доповідні записки). 31 березня 1923 – 21 січня 1924 р. - 232 арк.
268. Спр.3. Витяги з протоколів засідань Малої Президії ВУЦВК. Копії. 27 березня 1924 – 1 грудня 1925 р. – 72 арк.
269. Спр.4. Протоколи № 1-24 засідань ЦКНМ. Копії. 3 травня – 12 грудня 1924 р. – 40 арк.
270. Спр.5. План роботи ЦКНМ на 1924 – 1925 рр. 1924 р. – 4 арк.
271. Спр.6. Витяги з протоколів засідань ЦКНМ і польських сільрад, доповідні записки та листування з губвиконкомами про організацію польських національних районів, сільрад, культосвітню роботу серед національних меншин. 3 жовтня 1924 – 9 жовтня 1925 р. – 113 арк.
272. Спр.7. Витяги з протоколів засідань ЦКНМ при ВУЦВК, акти та листування з Наркомземом УСРР, окрвиконкомами про переселення нацменшин та наділення землею. 30 червня 1924 – 28 листопада 1929 р. - 160 арк.
273. Спр.8. Протоколи засідань колегії Наркомзему УСРР та листування з ним про переселення євреїв-колоністів та наділення їх землею. 1924 р. - 38 арк.
274. Спр.9. Витяги з протоколів засідань Центральної відомчої комісії в справах товариств і союзів при Наркомвнуправ УСРР про статuti союзів корейців на території України та Всеукраїнського об'єднання караїмських національних товариств. 21 червня – 31 жовтня 1924 р. - 5 арк.
275. Спр.10. Звіти про роботу ЦК національних меншостей за 1924 – 1926 рр. – 122 арк.
276. Спр.11. Документи про культосвітню роботу серед національних меншин (постанови, протоколи, циркуляри, листування). - 28 жовтня 1924 – 12 грудня 1925 р. 132 арк.
277. Спр.12. Документи про роботу бюро нацменшин Волинського ГВК (постанови, резолюція, акти, доповідні записки). - Березень – грудень 1924 р. - 25 арк.
278. Спр.13. Документи про роботу Запорізького та Подільського губвиконкомів серед нацменшин (протоколи, відомості, листування). - 18 листопада 1924 – 14 жовтня 1925 р. - 211 арк.

279. Спр.15. Документи про роботу Катеринославського ГВК по землевлаштуванню національних меншин (протоколи, доповіді, листування). - Вересень – грудень 1924 р. - 18 арк.
280. Спр.16. Документи про роботу Катеринославського ГВК по землевлаштуванню національних меншин (протоколи, доповіді, листування). - 7 вересня 1924 – 21 липня 1925 р. - 108 арк.
281. Спр.17. Протоколи засідань, звіти бюро національних меншин при Київському, Катеринославському, Волинському ГВКах. - 23 грудня 1924 – 10 липня 1925 р. - 339 арк.
282. Спр.18. Протоколи засідань комісії нацмен при Київському та Одеському ГВКах. – 15 січня – 17 грудня 1924 р. - 29 арк.
283. Спр.20. Документи про роботу Одеського губвиконкому серед національних меншин (протоколи, відомості, листування, доповідні записки). - 31 грудня 1924 – 4 липня 1925 р. – 165 арк.
284. Спр.25. Документи про хід підготовки перевиборної кампанії до рад на Україні (протоколи, положення, інформаційні зведення). - 20 жовтня – 10 грудня 1924 р. - 29 арк.
285. Спр.27. Відомості, списки сільрад і населених пунктів з польськими школами; статистичні дані про кількість національних рад в губерніях України. - 1924 – 1925 рр. – 194 арк.
286. Спр.28. Постанови, положення ВУЦВК про комісію у справах національних меншин при ВУЦВК і циркуляри ЦКНМ місцевим органам про правильне проведення національної політики на місцях. - 1925 р. – 129 арк.
287. Спр.29. Постанови, протоколи засідань ВУЦВК і РНК УСРР, ЦКНМ про додаткові пільги незаможному селянству. - 23 січня – 14 жовтня 1925 р. – 14 арк.
288. Спр.30. Постанови, протоколи ВУЦВК, Центральної адміністративної комісії та листування з ЦАТК про категорії населених пунктів. - 1925 – 1927 рр. – 52 арк.
289. Спр.31. Постанови та витяги з протоколів засідань РНК УСРР і Центральної Всеукраїнської комісії українізації радянського апарату при РНК УСРР. Копії. - 9 квітня – 31 грудня 1925 р. – 21 арк.

290. Спр.32. Постанови, витяги з протоколів засідань ВУЦВК, РНК УСРР, АФК при РНК УСРР, ЦК національних меншостей про роботу серед національних меншостей. – 13 травня 1925 – 19 квітня 1926 р. – 117 арк.
291. Спр.33. Проекти постанов 2-ї сесії ВУЦВК Х скликання “Про районні виконавчі комітети” та УЕН про розвиток кустарно-ремісничої промисловості по районах скупчення національних меншин; ВУЦВК та РНК про прийом в вузи УСРР. - 8 березня 1925 – 1 січня 1927 р. – 145 арк.
292. Спр.35. Протоколи засідань ЦКНМ по виселенню колишніх поміщиків та листування з ВУЦВК по їх скаргах. Копії. - 10 грудня 1925 – 30 серпня 1926 р. – 26 арк.
293. Спр.37. Циркуляри ЦКНМ. Копії. - 26 серпня – 31 грудня 1925 р. - 59 арк.
294. Спр.38. Циркуляри ЦК національних меншостей про перехід на 3-ступеневу систему управління, перевибори до Рад в місцях, де проживають національні меншості. – 10 липня 1925 – 23 грудня 1927 р. – 4 арк.
295. Спр.40. Протоколи засідань ЦКНМ при ВУЦВК. Копії. - 9 січня – 31 грудня 1925 р. – 85 арк.
296. Спр.41. Протоколи № 32, 33, 34, 36 засідань ЦКНМ при ВУЦВК та матеріали до них. Оригінали та копії. – Березень – квітень 1925 р. – 136 р.
297. Спр.42. Протоколи № 37, 38, 40, 41 засідань ЦКНМ при ВУЦВК та матеріали до них. Оригінали та копії. - Квітень – травень 1925 р. – 82 арк.
298. Спр.43. Протоколи № 42 – 45 засідань ЦКНМ при ВУЦВК та матеріали до них. Копії. - Травень – липень 1925 р. – 106 арк.
299. Спр.44. Протоколи № 46 - 49 засідань ЦКНМ при ВУЦВК та матеріали до них. - 1925 р. - 113 арк.
300. Спр.45. Протоколи № 50, 51, 53, 54 засідань ЦКНМ при ВУЦВК та матеріали до них. - Серпень – вересень 1925 р. - 170 арк.
301. Спр.46. Протоколи № 55, 60, 63, 58 засідань ЦКНМ при ВУЦВК та матеріали до них. - Вересень – жовтень 1925 р. - 117 арк.
302. Спр.47. Протоколи № 64 - 69 засідань ЦКНМ при ВУЦВК та матеріали до них. Копії. - Листопад – грудень 1925 р. – 135 арк.

303. Спр.50. Документи до протоколу засідань ЦКНМ від 21 січня 1926 р. (відомості, листування, витяги з протоколів). - 12 вересня 1925 – 19 січня 1926 р. -
304. Спр.51. План роботи ЦКНМ на 1925 – 1926 рр. - 15 арк.
305. Спр.52. Перспективний план по переселенню національних меншин на Україні на 1925 – 1926 рр. - 42 арк.
306. Спр.53. Звіт про роботу ЦКНМ при ВУЦВК за 1924 – 1925 рр. – 90 арк.
307. Спр.54. Те ж. – 1925 р. – 46 арк.
308. Спр.55. Доповідні записки, акти, заключення про обстеження інструкторами бюро німецької секції Луганського окрвиконкому стану німецьких колоній. - Серпень – грудень 1925 р. - 27 арк.
309. Спр.56. Протоколи засідань райвиконкомів про проведення міроприємств по розвитку народного господарства і культосвітньої роботи в грецьких районах. - 3 вересня 1925 – 22 липня 1928 р. - м/ф.
310. Спр.57. Протоколи засідань БНМ при ОВКах та матеріали до них. - 18 грудня 1925 – 28 квітня 1927 р. – 156 арк.
311. Спр.58. Протоколи засідань ОБНМ та матеріали до них. Копії. – 8 травня 1925 – 17 вересня 1927 р. – 249 арк.
312. Спр.59. Протоколи засідань БНМ при окрвиконкомах та матеріали до них. Копії. - 26 червня 1925 – 18 квітня 1926 р. – 92 арк.
313. Спр.65. Протоколи, акти про обстеження стану населених пунктів національних меншин та проведення культосвітньої роботи. - 22 серпня – 4 грудня 1925 р. – 175 арк.
314. Спр.66. Протоколи засідань Херсонської окружної адміністративно-територіальної комісії про розширення мережі сільрад та землевлаштування німецьких колоній. - Липень 1925 – жовтень 1926 р. - 65 арк.
315. Спр.69. Документи про роботу окрбюро нацменшостей Артемівського, Проскурівського, Сталінського окрвиконкомів (протоколи, плани, звіти, доповіді). - 5 серпня 1925 – 30 липня 1927 р. – 102 арк.
316. Спр.72. Звіти про роботу Донецького губ бюро та Подільської і Вінницької окркомісії національних меншин. 1925 р. – 53 арк.

317. Спр.77. Документи про роботу нацменбюро при Київському, Вінницькому, Криворізькому, Черкаському, Харківському, Одеському округах (звіти, протоколи, списки, плани). - 24 листопада 1925 – 19 жовтня 1926 р. – 236 арк.
318. Спр.80. Документи про роботу Криворізького окрвиконкому серед національних меншин (протоколи, відомості, листування, доповідні записки). - 19 грудня 1925 – 24 грудня 1926 р. - 145 арк.
319. Спр.81. Документи про роботу бюро національних меншостей Маріупольського окрвиконкому (протоколи, плани, доповіді, звіти). - 18 липня 1925 – 12 грудня 1926 р. – 81 арк.
320. Спр.82. Документи про роботу серед національних меншин Мелітопольського округу (протоколи, витяги з протоколів, доповідна записка, листування). - 25 грудня 1925 – 14 грудня 1926 р. - 84 арк.
321. Спр.88. Документи про культосвітню роботу серед національних меншин (витяги з протоколів, плани, доповідна записка, листування). 18 грудня 1925 – 3 вересня 1926 р.
322. Спр.89. Документи про результати обстеження єврейських переселенських колективів (звіт, доповідні записки, акти). - Грудень 1925 – травень 1926 р. - м/ф.
323. Спр.90. Документи про стан роботи серед єврейського населення по округах України (відомості, анкети, листування). - 27 лютого – 26 вересня 1925 р. - 89 арк.
324. Спр.91. Документи про роботу серед національних меншин німецьких колоній (витяги з протоколів, пояснювальна записка, листування, відомості). - 29 січня – 5 листопада 1925 р. - 60 арк.
325. Спр.92. Документи про проведення перевиборів до національних сільрад (витяги з протоколів, відомості, листування, доповідна записка). - 10 листопада 1925 – 12 лютого 1927 р. - м/ф.
326. Спр.93. Документи про роботу Донецького, Київського, Полтавського, Чернігівського губвиконкомів по землевлаштуванню національних меншин (протоколи, звіти, відомості, листування). - 4 лютого – 25 листопада 1925 р. - 239 арк.
327. Спр.95. Документи про утворення районів для національних меншин (постанови, витяги з протоколів, листування). - 24 січня 1925 – 14 квітня 1926 р. – 108 арк.

328. Спр.96. Документи про культосвітню роботу серед національних меншин (постанови, протоколи, листування). - 13 квітня – 10 грудня 1925 р. – 73 арк.
329. Спр.97. Документи про переселення національних меншин (протоколи, відомості, листування, списки). - 17 листопада 1925 – 17 лютого 1926 р. - 130 арк.
330. Спр.98. Документи про роботу національних судових камер (постанови, доповіді, акти, плани, листування). - Липень 1925 – липень 1926 р. - м/ф.
331. Спр.100. Документи про результати обстеження окрбюро національних меншостей грецького населення (протоколи, резолюції, звіт). - 1925 р. – 90 арк.
332. Спр.101. Документи про обстеження стану німецьких колоній Харківської губернії (витяги з протоколів, доповіді, листування). - 3 лютого – 26 березня 1925 р. - 13 арк.
333. Спр.104. Листування з РНК УСРР, Наркомфіном УСРР, Наркомздоров'я УСРР та іншими установами про охорону здоров'я національних меншин, проведення огляду національного складу профспілок, відпуск коштів на поліпшення стану єврейських працюючих мас. - 25 грудня 1925 – 25 вересня 1926 р. – 425 арк.
334. Спр.107. Листування з Наркомсоцзабезом, Укрдержпланом, НК РСІ, Наркомпраці, ОВКами про підготовку до перепису 1926 р., міські комітети взаємодопомоги, організацію національних сільрад. - 15 січня – 18 жовтня 1925 р. – 319 арк.
335. Спр.110. Листування з Запорізьким, Прилуцьким і Полтавським окрбюро про роботу серед національних меншин. - 21 листопада 1925 – 27 липня 1926 р. - 126 арк.
336. Спр.116. Листування з Мелітопольським окрвиконкомом про організацію бюро національних меншин при ньому. - 10 вересня – 28 грудня 1925 р. - 16 арк.
337. Спр.117. Листування з Одеським окрбюро національних меншин про виділення єврейської національної ради в м. Одесі, переселення національних меншин, обслідування землекористування в німецьких колоніях. - 1 грудня 1925 – 21 грудня 1926 р. - 123 арк.
338. Спр.118. Листування з Одеським окрвиконкомом про виділення національного болгарського району (Больше-Буялицький), реєстрацію єврейського населення, бажаючого перейти до землеробства; відомості про болгарське населення, виділене в самостійні національні сільради. - 12 вересня – 3 грудня 1925 р. - 60 арк.

339. Спр.121. Листування з Першотравневим окрвиконкомом про створення Ольшанського національного району, створення національних сільрад. - Липень – грудень 1925 р. - 69 арк.
340. Спр.122. Листування з Сталінським окрвиконкомом про роботу серед національних меншин. - 29 серпня – 22 грудня 1925 р. – 10 арк.
341. Спр.125. Листування з окрвиконками і окрбюро національних меншин про проведення звітної і перевиборчої кампанії, задоволення культурних потреб населення нацрайонів. - 17 листопада 1925 – 9 листопада 1926 р. – 142 арк.
342. Спр.126. Листування з окрвиконками про необхідну кількість виборчих карток на мовах національних меншостей. - 24 грудня 1925 р. – 64 арк.
343. Спр.127. Листування з окрвиконками про організацію національних судових камер. - 1925 р. – 33 арк.
344. Спр.128. Листування з приватними особами про вирішення спірних питань. - 2 квітня 1925 – 4 січня 1926 р. – 40 арк.
345. Спр.129. Листування з приватними особами про вирішення спірних питань. - 18 квітня 1925 – 10 вересня 1926 р. - м/ф.
346. Спр.130. Відомості, таблиці про культосвітню роботу серед німецького населення, бюджетні витрати по національних районах України на 1925/26 – 1926/27 рр. - 13 квітня 1925 – 10 травня 1928 р. - м/ф.
347. Спр.131. Відомості, списки, таблиці про чисельність шкіл та культосвітніх установ по округах України. - Вересень. 1925 р. – 119 арк.
348. Спр.132. Відомості про чисельність, політичний, економічний і культурний стан болгарського і польського населення Катеринославської губернії. - 1925 р. - 157 арк.
349. Спр.133. Відомості про економічний і культурний стан національних районів. - 1925 р. – 38 арк.
350. Спр.134. Відомості про національний склад рад. - 1925 – 1926 рр. – 94 арк.
351. Спр.135. Реєстри національних сільрад по округах УСРР. - Листопад 1925 – квітень 1926 р. - м/ф.
352. Спр.136. Таблиці про національний склад сільрад, райвиконкомів, міськрад по округах України. - 1925 р. – 42 арк.

353. Спр.137. Відомості про національний склад спілки кустарів по округах. - 1 червня 1925 – 9 листопада 1926 р. - м/ф.
354. Спр.138. Відомості, списки та листування з ОВКами про працівників серед національних меншин України. - 6 лютого – 10 вересня 1925 р. – 68 арк.
355. Спр.139. Інформаційні зведення, звітні відомості про роботу окружних комісій національних меншин за 1 півріччя 1926/27 р. та матеріали для ІХ окружного з'їзду рад про основні моменти роботи окружної комісії в справах національних меншин за 1925 – 1926 рр. - 1925 – 1926 рр. – 76 арк.
356. Спр.144. Постанови, витяги з протоколів, протоколи засідань ВУЦВК і РНК УСРР та листування з ОВКами про організацію курсів по перепідготовці секретарів національних сільрад. - 8 червня – 30 грудня 1926 р. – 40 арк.
357. Спр.145. Постанови ВУЦВК та РНК УСРР про обслідування грецького населення, організацію міжокругових курсів секретарів національних рад, виділення національних районів, бюджетні комісії окрвиконкомів. - 5 січня – 9 серпня 1926 р. – 186 арк.
358. Спр.146. Постанови, витяги з протоколів, циркуляри РНК УСРР, УЕН, Наркомосу, Наркомвнусправ та листування з ВРНГ, управлінням справами РНК УСРР, Наркомосом, Наркомпраці УСРР про діяльність товариств взаємодопомоги національних меншин, культосвітню роботу. - 28 лютого 1926 – 6 травня 1927 р. – 48 арк.
359. Спр.148. Витяги з протоколів засідань Малої Президії ВУЦВК, ЦКНМ та листування з ОВКами про встановлення в округах штатних посад робітників нацмен. - 12 серпня – 30 жовтня 1926 р. – 15 арк.
360. Спр.150. Протоколи засідань РНК УСРР, Наркомосу та листування з Наркомосом про культосвітню роботу серед національних меншин. - Вересень 1926 – квітень 1928 р. - м/ф.
361. Спр.152. Протоколи № 70-110 засідань ЦКНМ при ВУЦВК. Копії. - 4 січня 1926 – 6 вересня 1927 р. – 145 арк.
362. Спр.153. Протоколи № 71, 74, 75 засідань ЦКНМ при ВУЦВК та матеріали до них. - м/ф.
363. Спр.154. Протоколи № 77, 78, 79 засідань ЦКНМ при ВУЦВК та матеріали до них. – Січень - квітень 1926 р. – 108 арк.

364. Спр.155. Протокол № 80 засідань ЦКНМ при ВУЦВК та матеріали до нього. Копія. – 29 вересня 1926 р. – 41 арк.
365. Спр.156. Циркуляри ЦКНМ при ВУЦВК. - 15 січня – 26 грудня 1926 р. – 145 арк.
366. Спр.157. Протоколи засідань ЦКНМ при ВУЦВК та листування з ЦВК Азербайджанської АСРР, окрвиконкомами про роботу серед національних меншин, організацію Центральної комісії в справах національних меншин при Азербайджанському ЦВК. - 26 жовтня 1926 – 24 жовтня 1927 р. – 54 арк.
367. Спр.158. Протоколи № 81, 82 засідань ЦКНМ при ВУЦВК та матеріали до них. - 12 – 20 травня 1926 р. – 89 арк.
368. Спр.159. Протоколи № 83 - 85 засідань ЦКНМ при ВУЦВК та матеріали до них. - Червень 1926 р. - 144 арк.
369. Спр.160. Протоколи № 87 - 90 засідань ЦКНМ при ВУЦВК та матеріали до них. - Копії. - Липень – серпень 1926 р. – м/ф.
370. Спр.161. Протоколи № 91 - 93 засідань ЦКНМ при ВУЦВК та матеріали до них. Копії. - Вересень – жовтень 1926 р. - 137 арк.
371. Спр.162. Матеріали до протоколів № 97, 96, 95. - м/ф.
372. Спр.163. Плани роботи ЦКНМ на 1926/27 рр. - 1926 р. – 23 арк.
373. Спр.167. Протоколи нарад відділу переселення Наркомзему УСРР, ЦК нацменшин, відомості про листування з Наркомземом УСРР, окрвиконкомами про обстеження роботи серед німецького населення і переселення його на південь України. - 30 листопада 1926 – 23 травня 1929 р. – м/ф.
374. Спр.168. Протоколи та звіти про роботу Артемівського, Вінницького, Коростенського, Кременчуцького, Кам'янецького, Луганського, Бердичівського, Проскурівського, Роменського й інших окрбюро національних меншин. - 4 лютого – 20 грудня 1926 р. - 197 арк.
375. Спр.169. Протоколи нарад працівників нацмен Київського, Запорізького, кременчуцького округів. Копії. - 18 жовтня 1926 – 30 червня 1930 р. - 113 арк.
376. Спр.170. Документи нарад окрбюро нацмен (протоколи, резолюції, план). - 18 жовтня 1926 – 20 травня 1928 р. – 137 арк.

377. Спр.171. Документи про підготовку I Всеукраїнської наради по роботі серед національних меншин (витяги з протоколів, відомості, листування). - 28 грудня 1926 – 18 січня 1927 р. - 29 арк.
378. Спр.174. Документи про роботу ЦКНМ (протоколи, листування, тези доповідей). – 19 березня 1926 – 18 березня 1927 р. – 135 арк.
379. Спр.175. Документи про роботу серед національних меншин Артемівського округу (витяги з протоколів, доповідні записки, листування). - 7 січня 1926 – 31 грудня 1926 р. 60 арк. – 60 арк.
380. Спр.182. Документи про роботу Запорізького окрвиконкому серед національних меншин (протоколи, звіти, плани). - 5 листопада – 6 червня 1927 р. - 28 арк.
381. Спр.183. Документи про роботу серед національних меншин Зінов'євського, Кам'янецького, Катеринославського та Київського окрвиконкомів (протоколи, тези доповідей, звіти, плани). - 8 січня – 23 грудня 1926 р. - 248 арк.
382. Спр.187. Документи про роботу Кременчуцького, Херсонського та Шепетівського окрбюро національних меншостей (протоколи, звіти, відомості, листування). - 17 грудня 1926 – 7 жовтня 1927 р. - м/ф.
383. Спр.188. Доповідь про роботу уповноваженого в справах національних меншин при луганському окрвиконкомі та відомість про земле забезпечення німецьких колоній в Луганському окрузі. - 8 січня – 3 листопада 1926 р. - 13 арк.
384. Спр.189. Документи про роботу окрбюро національних меншин Луганського окрвиконкому (протоколи, звіти, акти, висновки). - 7 жовтня 1926 – 17 грудня 1927 р. – 41 арк.
385. Спр.190. Документи про роботу серед національних меншин Маріупольського окрвиконкому (протоколи, доповідна записка, звіт, листування). - 5 січня – 8 грудня 1926 р. – 96 арк.
386. Спр.191. Звіти, плани, акти та листування з сталінським окрвиконкомом про роботу уповноваженого нацмену при ОВК серед національних меншин. - 28 січня – 26 жовтня 1926 р. - м/ф.

387. Спр.192. Документи про роботу серед національних меншин Сталінського і Проскурівського окрзацменбюро (протоколи, звіти, доповіді). - 29 січня – 30 листопада 1926 р. - м/ф.
388. Спр.194. Протоколи II з'їзду Фрідріх-Енгельського району Одеського округу 14 березня 1926 р. - м/ф.
389. Спр.195. Протоколи засідань окрбюро нацмен, плани, звіти та листування з ОВКами про проведення перевиборчої кампанії серед національних меншин. Обслідування роботи серед національних меншин, культосвітню роботу та з інших питань. - 28 березня – 31 грудня 1926 р. м/ф.
390. Спр.196. Протоколи засідань БНМ ОВКів та листування з НКО УСРР, окрвиконкомаами про ЦКНМ і її місцеві органи. - Лютий – серпень 1926 р. - м/ф.
391. Спр.198. Документи про організацію переселення окремих національних груп (витяги з протоколів, доповідна записка, план, листування). - 4 жовтня 1926 – 27 червня 1927 р. – 94 арк.
392. Спр.199. Документи про землевлаштування німецького населення (постанови, протоколи, резолюції, відомості, листування). - Січень – квітень 1926 р. - 96 арк.
393. Спр.200. Документи про землевлаштування німецького населення (постанови, протоколи, резолюції, відомості, листування). - 1926 р. - 47 арк.
394. Спр.201. Документи про результати перевірки стану роботи серед національних меншин (німців) у Луганському і Катеринославському округах (витяги з протоколів, статистичні дані, листування). - 13 січня – 13 грудня 1926 р. - 95 арк.
395. Спр.204. Звіт про участь національних меншин у перевиборчій кампанії 1927 р. на Тульчинщині та протоколи, акти, висновки про обстеження сільрад національних меншин в округах України. - 30 червня 1926 – 11 травня 1927 р. - 80 арк.
396. Спр.205. Звіт бюро нацменшин Катеринославського окрвиконкому про результати перевиборчої кампанії серед сільського населення національних меншин та відомості про склад членів сільрад національних меншин. - 1926 р. - 96 арк.
397. Спр.207. Документи про національний склад сільрад і кількість населення в них, національний склад райвиконкомів (відомості, звіти, листування, витяги з протоколів). – 28 червня 1926 – 26 травня 1927 р. – 122 арк.

398. Спр.210. Інформаційне зведення звітних відомостей про роботу окружних комісій національних меншин за перше півріччя 1926/27 рр. – 40 арк.
399. Спр.214. Листування ЦКНМ про кількість інтелігенції в окремих національностях України, заходи розвитку сільських кустарних промислів. - 14 жовтня – 31 грудня 1926 р. – 23 арк.
400. Спр.215. Листування з Наркомпросом, Наркомзабезом, окрвиконками про надання роботи, призначення пенсій національним меншостям. - 23 серпня 1926 – 2 грудня 1929 р. – 76 арк.
401. Спр.216. Листування з Наркомземом про переселення національних меншин та закріплення земель за колективами переселенців. - 2 січня – 27 вересня 1926 р. – 182 арк.
402. Спр.220. Листування з Першотравневим окрвиконкомом про роботу серед національних меншин. - 9 січня – 27 грудня 1926 р. - 48 арк.
403. Спр.221. Листування з Херсонським окрвиконкомом про створення єврейських сільрад, місцеві органи ЦКНМ, організацію єврейського району на території Херсонського округу. - 15 січня – 14 грудня 1926 р. - 50 арк.
404. Спр.223. Відомості про національний склад населення України по округах за даними перепису 1926 р. - 1926 р. – 119 арк.
405. Спр.224. Відомості про національний склад населення України по округах за даними перепису 1926 р. - 1926 р. – 147 арк.
406. Спр.226. Відомості про вибори сільських і селищних національних рад та звіт про участь національних меншин в виборній кампанії в 1926 р. - 1926 р. - м/ф.
407. Спр.227. Відомості про кількісний і національний склад сільрад після виборчої кампанії 1925 р. - 1926 р. - м/ф.
408. Спр.228. Акти обстеження уповноваженими національних меншин окрвиконкомів національних сільрад. Ч.I. - 5 серпня – 18 листопада 1928 р. - м/ф.
409. Спр.229. Акти обстеження уповноваженими національних меншин окрвиконкомів національних сільрад. Ч.II. - 1926 р. - м/ф.
410. Спр.230. Акти обстеження уповноваженими національних меншин окрвиконкомів національних сільрад. Ч.III. - 1926 р. - м/ф.

411. Спр.231. Акти обстеження уповноваженими національних меншин окрвиконкомів національних сілрад. Ч.IV. - 1926 р. - м/ф.
412. Спр.232. Акти, висновки про обстеження грецьких національних сілрад. - 28 жовтня 1926 – 6 січня 1927 р. - м/ф.
413. Спр.233. Акти, доповідні записки, висновки про обстеження національних сілрад. - 8 липня 1926 – 6 липня 1927 р. - м/ф.
414. Спр.235. Заяви приватних осіб та листування з ними про вирішення конфліктних питань. - 9 серпня 1926 – 15 липня 1927 р. - 135 арк.
415. Спр.236. Документи про розгляд скарг приватних осіб. - 1926 р. - м/ф.
416. Спр.237. Документи про розгляд скарг приватних осіб. - 13 січня – 3 лютого 1926 р. - м/ф.
417. Спр.238. Постанови та протоколи засідань ВУЦВК. Копії. - 25 серпня 1927 – 10 липня 1928 р. – 151 арк.
418. Спр.240. Постанова ВУЦВК та проект положення про Центральну комісію в справах нацменшостей при ВУЦВК та її місцеві органи. Копії. - 19 травня – 24 жовтня 1927 р. – 34 арк.
419. Спр.241. Протоколи засідань ЦКНМ № 1-23. Копії. - 3 жовтня 1927 – 26 вересня 1928 р. - 89 арк.
420. Спр.242. Протоколи засідань ЦКНМ. Копії. - 6 вересня 1927 – 29 лютого 1928 р. – 95 арк.
421. Спр.243. Протоколи № 99, 100, 102 засідань ЦКНМ при ВУЦВК. - Січень – березень 1927 р. – 90 арк.
422. Спр.244. Протоколи засідань ЦК національних меншостей № 1-23. Копії. - Квітень – липень 1927 р. – 87 арк.
423. Спр.245. Протоколи № 107 - 109 засідань ЦКНМ при ВУЦВК та матеріали до них. Копії. - Липень – серпень 1927 р. – 113 арк.
424. Спр.247. Протоколи засідань ЦКНМ. Копії. - 10 вересня 1927 – 31 травня 1928 р. - 43 арк.

425. Спр.249. Звіт РНК УСРР про роботу серед національних меншин, витяги з протоколів ІХ, Х Всеукраїнських з'їздів Рад. Постанов Політбюро ЦК КП(б)У "Про стан народної освіти на Україні". - 1927 р. - 201 арк.
426. Спр.250. Матеріали до Всеукраїнської наради робітників грецьких та німецьких адміністративно-територіальних одиниць (тези доповідей, протоколи, листування). - 28 грудня 1927 – 3 серпня 1928 р. – 67 арк.
427. Спр.251. Матеріали І Всеукраїнської наради по роботі серед національних меншин (постанови, резолюції, пропозиції, відомості). - 1927 р. – 37 арк.
428. Спр.252. Матеріали І Всеукраїнської наради по роботі серед національних меншин (доповідь, пропозиції, протоколи, таблиці, списки). - 1927 р. - м/ф.
429. Спр.253. Звіт ЦКНМ І-й Всеукраїнській нараді по роботі серед національних меншин та тези доповіді про чергові завдання по роботі серед національних меншин. - 1927 р. - м/ф.
430. Спр.254. Матеріали засідань ЦКНМ при ВУЦВК від 3 жовтня 1927 р., 16 листопада, 28 грудня 1927 р. (доповіді, витяги з протоколів, протоколи). - Вересень – грудень 1927 р. - м/ф.
431. Спр.255. Листування з РНК УСРР, окрвиконкомом про штати місцевих органів ЦК національних меншостей. - 10 вересня 1927 – 1929 р. – 67 арк.
432. Спр.256. Листування з Нарокмфіном УСРР про неправильне обкладання сільськогосподарським податком та огляд діяльності і фінансового стану кредитно-ощадних і кустарно-промислових кредитних товариств на Україні. - 21 травня 1927 – 22 вересня 1928 р. – 48 арк.
433. Спр.257. Листування з Наркомюстом про обслуговування населення по лінії судових органів, обстеження національних судкамер. - 13 грудня 1927 – 24 вересня 1928 р. – 30 арк.
434. Спр.258. Документи про роботу ЦКНМ (акти, резолюції, звіти, висновки, доповіді). - 1927 р. - м/ф.
435. Спр.260. Документи про стан КНС на Україні (повідні записки, відомості, листування). - 27 грудня 1927 – 17 жовтня 1928 р. – 81 арк.
436. Спр.262. Протоколи, звіти, плани окрвиконкомів та окрбюро національних меншостей. - 1 січня – 28 жовтня 1927 р. - м/ф.

437. Спр.263. Звіти про роботу окркомісій національних меншостей за 1927 р. – 239 арк.
438. Спр.264. Документи про роботу Артемівського окрбюро національних меншин (постанови, протоколи, листування, пропозиції). - 28 листопада 1927 – 28 жовтня 1928 р. - 40 арк.
439. Спр.275. Документи про роботу Запорізького окрбюро національних меншин (протоколи, доповідь, листування). - 19 листопада 1927 – 1928 р. - 32 арк.
440. Спр.283. Документи про роботу Маріупольського ОБНМ серед грецького та єврейського населення (протоколи, плани, листування, історична довідка). - 1 листопада 1927 – 20 липня 1928 р. – 62 арк.
441. Спр.284. Підсумки перевиборів в національні сільради по Маріупольському округу в 1926/27 рр. – 59 арк.
442. Спр.285. Протоколи засідань нацменкомісії при Маріупольському ОВКі та плани роботи серед національних меншин. - 12 жовтня 1927 – 8 серпня 1928 р. - м/ф.
443. Спр.288. Протоколи засідань президії Ольшанського райвиконкому Первомайського округу. - 23 листопада 1927 – 23 вересня 1928 р. - 143 арк.
444. Спр.290. Документи про роботу Сталінського окрбюро національних меншин серед національних меншин (протоколи, плани, відомості, доповідь, листування). 3 грудня 1927 – 3 серпня 1928 р. - м/ф.
445. Спр.292. Протоколи засідань Харківського окрбюро в справах національних меншин та план роботи на листопад 1927 р., березень 1928 р. - 25 жовтня 1927 – 11 вересня 1928 р. - 36 арк.
446. Спр.293. Протоколи засідань комісії національних меншин при Харківському окрвиконкомі. Копії. - 7 травня – 26 листопада 1927 р. - м/ф.
447. Спр.298. Протоколи засідань президії Грослібентальського райвиконкому та звіт про діяльність Фрідріх-Енгельського райвиконкому за 1925 – 1926 рр. - 8 січня – 23 липня 1927 р. - 110 арк.
448. Спр.300. Посвідчення делегатів на Всеукраїнську нараду національних меншин від округів. - Січень 1927 р. – 19 арк.

449. Спр.303. Постанова, витяги з протоколів засідань окрвиконкомів та акти обстеження національних сільрад щодо стану обслуговування національних меншин. - 7 травня 1927 – 29 серпня 1928 р. -
450. Спр.320. Списки національних сільрад по УСРР. - 1927 р. – 185 арк.
451. Спр.322. Матеріали обстеження стану грецьких сільрад Мангушського і Сартанського районів. - 16 грудня 1927 р. - м/ф.
452. Спр.323. Акти, висновки по обстеженню німецьких сільрад по округах України. – 5 вересня 1927 – 4 вересня 1928 р. - м/ф.
453. Спр.330. Листування з Першотравневим окрбюро національних меншин про курси секретарів національних сільрад, організацію болгарського національного району. - 18 січня 1927 р. - 16 арк.
454. Спр.332. Листування з Одеським окрвиконкомом про курси підготовки секретарів національних сільрад, переселення національних меншин, перепідготовку учителів. - 4 – 10 січня 1927 р. – 71 арк.
455. Спр.340. Листування з Мелітопольським окрвиконкомом про перевибори до національних сільрад, забезпечення переселенців земельними ділянками, перепідготовку вчителів-німців. - 1 січня – 24 жовтня 1927 р. - 21 арк.
456. Спр.341. Листування з окрвиконкомами про підготовку до перевиборів Рад, переселення єврейського населення. - 5 березня – 28 червня 1927 р. - м/ф.
457. Спр.342. Документи про перевибори національних сільрад в 1927 р. (звіт, висновки, витяг з протоколу). - 1927 р. - м/ф.
458. Спр.344. Протоколи, план Херсонського окрбюро національних меншин та листування про переселення національних меншин, будівництво залізничної платформи на 451 км. Перегону Апостола-Снігирівка. - 23 вересня 1927 – 12 вересня 1928 р. - 19 арк.
459. Спр.345. Протоколи засідань президії Центрального правління ОЗЕТ, ЦК національних меншостей та листування з Укркоопспількою, Укрсільбанком, “Сільським господарем” про переселення циган на Україні, залучення єврейського населення до виробництва. - Січень 1927 – 24 липня 1928 р. - м/ф.
460. Спр.346. Документи про проведення заходів економічного та організаційно-адміністративного порядку для допомоги переходу до осілого життя кочуючи циган

- (постанови ВУЦВК, РНК УСРР, витяги з протоколів, інструкції, листування). - 26 лютого 1927 – 16 січня 1930 р. - м/ф.
461. Спр.347. Документи про переселення німецького населення на південь України (витяги з протоколу, плани, листування, відомості). - 3 травня – 15 вересня 1927 р. - 11 арк.
462. Спр.348. Листування з ЦК КП(б)У, Наркомземом УСРР, окрвиконкомми про стан переселенської справи на Україні в 1927 – 28 рр. - 4 січня 1927 – 15 червня 1928 р. – 41 арк.
463. Спр.349. Листування з Наркомземом УСРР, окрвиконкомми про переселення національних меншин. - 4 жовтня 1927 – 23 липня 1928 р. - 85 арк.
464. Спр.350. Листування з окрвиконкомми про організацію окружних комісій національних меншин, роботу сільськогосподарських кооперативів, переселення національних меншостей на Далекий Схід. - 3 січня – 27 вересня 1927 р. - 56 арк.
465. Спр.351. Документи про обстеження стану грецьких сільрад (звіт, витяг з резолюції) та листування з видавництвами, товариством „Геть неписьменність”, Всеукраїнською асоціацією сходознавства про видання кооперативної літератури мовами національних меншостей, створення шкіл, покращення матеріального становища. - 1 жовтня 1927 – 21 вересня 1928 р. – 151 арк.
466. Спр.352. Листування з Центрвидаваом про замовлення брошур по сільськогосподарському податку на мовах національних меншостей; плани видання літератури мовами національних меншостей. - 31 жовтня 1927 – 1 вересня 1928 р. – 71 арк.
467. Спр.353. Листування з Наркомпросом УСРР про поліпшення культосвітнього обслуговування національних меншостей, видання учбової літератури на національних мовах. - 13 жовтня 1927 – 27 вересня 1928 р. – 77 арк.
468. Спр.354. Листування з Наркомздоров`я УСРР, Наркомосом, Центрвидавом, Наркомпраці, Нарком фінном УСРР та іншими установами про культосвітню роботу серед національних меншостей, забезпечення більшої самодіяльності національних меншостей, роботу серед жінок-німок. - 3 січня – 24 жовтня 1927 р. – 238 арк.
469. Спр.355. Листування з Сталінським ОВКом про перевибори до національних сільрад, стан народної освіти серед грецького населення. 9 лютого – 11 жовтня 1927 р. – 21 арк.

470. Спр.356. Листування з Миколаївським окрбюро національних меншостей про проведення рідною мовою навчання в трудовій школі №15. 18 лютого – 24 червня 1927 р. – 8 арк.
471. Спр. 357. Листування з Херсонським окрвиконкомом про передачу Сейдеминуській профшколі будівель держзаповідника Асканія Нова. 28 квітня – 4 серпня 1927 р. – 6 арк.
472. Спр. 358. Листування з редакціями газет “Серп”, “Дер Штерн”, “Емес” про розгляд матеріалів, надісланих для опублікування. 21 вересня 1927 – 3 квітня 1928 р. – 70 арк.
473. Спр.359. План роботи та кошторис витрат по проведенню краєзнавчо-етнологічною комісією при Волинському окрбюро національних меншостей. 1927 р. – 5 арк.
474. Спр. 360. Відомості, листування з окрвиконками про польські школи, кооперативи, товариства по спільній обробці землі. 21 червня – 28 жовтня 1927 р. – 55 арк.
475. Спр. 361. Протоколи № 17, 18, 21 засідань президії Всеукозету. - 13 – 15 серпня 1927 р. – м/ф.
476. Спр. 362. Заходи ВУЦВК по розвитку всіх галузей кооперації в місцях проживання національних меншостей. - 1927 р. – 15 арк.
477. Спр.363. Відомості, списки та листування з окрвиконками про національний склад членів кооперації. - 12 серпня 1927 – 14 серпня 1927 р – 13 арк.
478. Спр. 364. Листування з Наркомсоцзабезом УСРР про організацію харчування в районах національних меншостей. - 12 листопада 1927 – 23 серпня 1928 р. – 13 арк.
479. Спр. 365. Листування з Прокуратурою республіки про розслідування справ приватних осіб. 10 листопада 1927 – 24 вересня 1928 р. - м/ф.
480. Спр. 367. Протоколи засідань ЦКНМ. Копії. - 10 жовтня 1928 – 28 серпня 1929 р. – 65 арк.
481. Спр. 368. Протокол наради організаційної комісії по скликанню 2-ї Всеукраїнської наради по роботі серед національних меншостей і доповідь “Про радянське будівництво серед національних меншостей”. – 1928 р. – 21 арк.
482. Спр.369. Матеріали до засідань ЦКНМ (постанови, висновки, доповідні записки, пропозиції). - 25 січня – 28 грудня 1928 р. – 170 арк.
483. Спр. 370. Документи про роботу серед національних меншостей (протоколи, плани, відомості, резолюції). - 13 грудня 1928 – 20 січня 1930 р. – м/ф.

484. Спр.371. Довідка ЦК національних меншостей про радянське будівництво в національних районах. - 1928 р. – 75 арк.
485. Спр.372. Протоколи, доповідні записки, відомості, таблиці про обстеження безробітного населення, культосвітню роботу серед народностей Сходу, проживаючих на Україні, стан роботи серед мало чисельних національних меншостей УСРР. - 28 березня 1928 – 22 квітня 1929 р. – 217 арк.
486. Спр. 374. Стенографічний звіт 3-ї Північно-Кавказької Крайової конференції греків-вчителів, що відбулася 21 – 23 лютого 1928 р. в м. Ростові-на-Дону. - 1928 р. - м/ф.
487. Спр. 376. Листування з Нарком фінном УСРР, окрвиконкомми, редакціями газет, Центрвидавком про видання літератури мовами національних меншостей та доповідна записка Центрвидав до ЦК КП(б)У про видання книг на мовах національних меншостей. - 10 липня 1928 – 25 листопада 1929 р. – 82 арк.
488. Спр. 377. Листування з Наркомвнусправ УСРР про стан обслуговування національних меншостей міліцією, перевірку виконання директив щодо вивісок, штампів, печаток на національній мові. - 25 квітня – 24 вересня 1928 р. – 31 арк.
489. Спр. 380. Листування з окрвиконкомми про вживання єврейської мови в районах, де проживає єврейське населення. - 2 квітня – 27 червня 1928 р. – 46 арк.
490. Спр. 381. Відомості, таблиці, списки національних шкіл та культосвітніх органів по округах України. - 13 липня – 5 вересня 1928 р. – 133 арк.
491. Спр. 382. Документи про культосвітню роботу серед грецького населення (витяги з протоколів, тези доповідей, резолюції, план). - 1928 р. – 53 арк.
492. Спр. 383. Документи про введення нового тюрко-татарського алфавіту серед тюрксько-татарських національних меншостей (витяги з протоколів, звіт, листування). – 14 вересня 1928 – 3 листопада 1929 р. – 48 арк.
493. Спр. 384. Документи про організацію виставки досягнень розвитку національних меншостей в УСРР: план виставки та опис експонатів з характеристикою грецького населення. - 1928 р. – 14 арк.
494. Спр. 386. Листування з Маріупольським окрвиконкомом про розселення безземельних німців, роботу грецьких сільрад, створення нових переселенських селищ в районі старих єврейських колоній. - 13 січня – 28 вересня 1928 р. – 25 арк.

495. Спр. 387. Доповідні записки, відомості, звіти та листування з окрвиконкомаами про поліпшення економічного стану національних меншостей, роботу сільрад і з інших питань. - 12 липня – 6 листопада 1928 р. – 205 арк.
496. Спр. 388. Акти, висновки по обстеженню роботи національних сільрад членами окрбюро національних меншостей. - 22 червня 1928 – 19 березня 1929 р. – 57 арк.
497. Спр. 390. Витяги з протоколів засідань Малої президії ВУЦВК, звіт про листування з окрвиконкомаами про роботу курсів по перепідготовці секретарів національних сільрад. - 10 квітня 1928 – 18 вересня 1929 р. – м/ф.
498. Спр. 392. Документи про курси секретарів національних сільрад на Україні (протокол, листування, плани, звіт). - 2 квітня – 19 жовтня 1928 р. – 87 арк.
499. Спр. 393. Протоколи засідань болгарських райвиконкомів. Копії. - 23 грудня 1928 р. – 6 квітня 1929 р. – 113 арк.
500. Спр. 394. Протоколи засідань болгарських райвиконкомів. Копії. - 15 листопада 1928 – 26 березня 1930 р. – 149 арк.
501. Спр. 395. Протоколи засідань ОБНМ та матеріали до них. Копії. - 6 липня 1928 – 22 грудня 1929 р. – 128 арк.
502. Спр. 396. Протоколи засідань ОБНМ та матеріали до них. Копії. - 26 червня 1928 – 23 квітня 1930 р. – 115 арк.
503. Спр. 397. Протоколи засідань ОБНМ та матеріали до них. Копії. - 1 березня 1928 – 30 липня 1929 р. – 172 арк.
504. Спр.398. Витяги з протоколів, протоколи засідань ОБНМ та плани роботи на 1928 / 29 рр. 17 серпня 1928 – 21 лютого 1929 р. – м/ф.
505. Спр.399. Звіти про роботу ОБНМ за 1928 р. - 1928 р. – 210 арк.
506. Спр. 400. Листування з окрвиконкомаами про штати окружних бюро національних меншостей. - 28 квітня – 31 липня 1928 р. – 42 арк.
507. Спр. 401. Листування з окрвиконкомаами про штати уповноважених нацменкомісій. - 2 лютого – 15 серпня 1928 р. – 31 арк.
508. Спр.402. Листування з Запорізьким, Полтавським і Прилуцьким окрвиконкомаами про роботу серед національних меншостей. - 21 листопада 1928 – 25 січня 1929 р. – 21 арк.

509. Спр.406. Річні звіти про роботу Молочанського і Люксембурзького райвиконкомів Мелітопольського округу. - 1928 р. – м/ф.
510. Спр. 410. Документи про роботу Одеського окрбюро національних меншостей (протоколи, відомості, план, листування). - 4 травня – 25 липня 1926 р. – 58 арк.
511. Спр.412. Доповідні записки, доповіді, листування з окрвиконкомами, Центрвидавком про підсумки перевиборів до рад на Україні в 1928/29 р. - 11 вересня 1928 – 13 вересня 1929 р. – 110 арк.
512. Спр.413. Документи про перевибори до рад у 1918/29 р. в національних районах (звіт, зведення, відомості, підсумки). Висновки про стан радянського апарату в АМ СРР, арк. 61. - 1928 р. – 161 арк.
513. Спр.418. Витяги з протоколів засідань Центральної адміністративно-територіальної комісії при ВУЦВК, доповідні записки та листування з окрвиконкомами про національне районування на Україні. - 14 серпня 1928 – 18 грудня 1929 р. – 61 арк.
514. Спр. 419. Витяги з протоколів засідань ЦК національних меншостей по боротьбі з безробіттям та листування з Наркомпраці УСРР, окрвиконкомами про набір на курси ЦІП, залучення національних меншостей до виробництва. - 25 жовтня 1928 – 8 грудня 1929 р. – 79 арк.
515. Спр.420. Витяги з протоколів ВУЦВК, Центральної адміністративно-територіальної комісії, резолюції та листування з окрвиконкомами про стан грецьких національних районів, заходи по забезпеченню рівноправності мов. - 3 травня 1928 – 7 червня 1929 р. – 55 арк.
516. Спр.423. Відомості, таблиці та листування з Наркомфіном УСРР, окрвиконкомами про самооподаткування в національних районах. Постанова НКФ УСРР від 30.01.1928 р. “Про самооподаткування населення та задоволення його громадських потреб”, арк. 57. - 21 березня 1928 – 2 березня 1929 р. – м/ф.
517. Спр. 424. Листування з ВУЦВК про роботу серед жінок, переселення національних меншостей. Постанови ВУЦВК про проведення протягом 1928/29 р. заходів, присвячених Дню 8 березня, арк.4. - 10 жовтня 1928 – 26 червня 1929 р. – 19 арк.
518. Спр.425. Документи про медичне обслуговування національних меншостей (протоколи, відомості, листування). - 15 червня – 20 листопада 1928 р. – 176 арк.

519. Спр.427. Листування з Нарком торгівлі УСРР про забезпечення населення хлібом. - 10 березня – 17 вересня 1928 р. – м/ф.
520. Спр.428. Документи про заходи по забезпеченню успішної самодіяльності національних меншостей на Україні та кращого їх обслуговування (витяги з протоколів, листування, доповідні записки). - 4 серпня 1928 – 21 березня 1929 р. – 46 арк.
521. Спр.429. Листування з окрвиконкомами та скарги громадян про позбавлення їх виборчих прав. - 13 грудня 1928 – 4 грудня 1929 р. – м/ф.
522. Спр.430. Листування з Нарком фінансом УСРР, окрвиконкомами про розгляд скарг громадян щодо надмірного обкладання їх сільськогосподарським податком. - 20 грудня 1928 – 4 листопада 1929 р. - м/ф.
523. Спр.431. Листування з приватними особами про вирішення спірних питань. Статут союзу ассірійців, які проживають на території УСРР, арк.6. - Лютий – вересень 1928 р. – 159 арк.
524. Спр.434. Витяги з протоколів засідань Президії та Секретаріату ВУЦВК. Копії. – 25 грудня 1929 – 12 грудня 1930 р. – 33 арк.
525. Спр.435. Постанови та витяги з протоколів засідань секретаріату ВУЦВК. Копії. – 13 лютого – 21 грудня 1929 р. – 65 арк.
526. Спр.436. Витяги з протоколів засідань секретарів ВУЦВК, РНК УСРР, ЦК НМ та матеріали до них. Копії. - 16 квітня 1929 – 25 травня 1930 р. – 10 арк.
527. Спр.438. Плани роботи ЦК національних меншостей, Всеукркомзета на 1928/29 рр. і 1929/30 рр. - 1929 р. – м/ф.
528. Спр.439. Листування з Наркомосом УСРР, Наркомздоров'я УСРР, Наркомосом УСРР про посилення роботи серед національних меншостей, про соціально-економічну, культосвітню і громадсько-політичну роботу серед албанців і молдаван, що проживають на Мелітопольщині, арк. 67-77. - 28 жовтня 1929 – 14 травня 1930 р. – 77 арк.
529. Спр.440. Протоколи засідань окрбюро національних меншостей та матеріали до них. Копії. - 13 серпня 1929 – 8 червня 1930 р. – 94 арк.
530. Спр.445. Звіти про роботу серед національних меншостей райвиконкомів та окрбюро національних меншостей 1927/28, 1928/29 рр. - 1929 р. – 125 арк.

531. Спр.446. Звіти про роботу окрнацменбюро серед національних меншостей за 1929 р. - 1929 р. – 101 арк.
532. Спр.447. Звіти про роботу райвиконкомів за 1926/27, 1928/29 рр. - 1929 р. – 262 арк.
533. Спр.448. Звіти про роботу окрбюро національних меншостей за 1928/29 р. - 1929 р. – 89 арк.
534. Спр.449. Листування з окрвиконкомами про скликання пленумів та нарад по роботі серед національних меншостей. - 22 липня – 28 грудня 1929 р. – 56 арк.
535. Спр.450. Листування з ОВКами про скликання нарад нацмен робітників. Підсумки міжокружної наради по роботі серед греків на Україні. Арк. 4. - 14 січня – 13 грудня 1929 р. – 40 арк.
536. Спр.453. Документи про організаційно-масову роботу серед національних меншостей (резолюції, постанови, листування). - 18 січня – 24 грудня 1929 р. – 63 арк.
537. Спр.454. Документи про роботу серед національних меншостей (звіти, відомості, таблиці, листування). 5 серпня 1929 – 25 листопада 1930 р. – 95 арк.
538. Спр.456. Документи про стан колективізації серед національних меншостей (протоколи, відомості, листування, списки, таблиці). - 15 березня – 22 листопада 1929 р. – 116 арк.
539. Спр.457. Постанови ВУЦВК і РНК УСРР та листування з Наркомпросом УСРР про запровадження серед національних меншостей арабської писемності нового латинізованого алфавіту. - 5 липня 1929 – 8 березня 1930 р. – 12 арк.
540. Спр.458. Протоколи засідань райвиконкомів та листування з Наркомздоров'я, Наркомпраці, Вукопромкредитсоюзом, Наркомюстом про роботу промкооперації серед національних меншостей, підготовку педагогічних кадрів для національних меншостей. - 14 липня 1929 – 24 листопада 1930 р. – 68 арк.
541. Спр.460. Відомості та листування з ОВКами про наявність змішаних сілрад в округах, обслуговування національних меншостей на рідній мові. 10 червня 1929 – 20 січня 1930 р. – 78 арк.
542. Спр.461. Листування з ЦВК СРСР, Маріупольським ОБНМ про введення національної мови у школах. - 30 серпня 1929 – 17 грудня 1930 р. – м/ф.

543. Спр.463. Акти, відомості, висновки обстеження економічного, політичного і культурного рівня грецьких національних районів. 1929 р. – м/ф.
544. Спр.464. Документи про культосвітню роботу серед народностей Сходу, які проживають в Одесі, Києві, Дніпропетровську і Сталіно (витяги з протоколів, висновки, акти, листування). - 1929 р. – 92 арк.
545. Спр.469. Висновки про хід і результати перевиборчої кампанії до грецьких сільрад на Україні в 1928/29 рр. - 1929 р. – 101 арк.
546. Спр.478. Листування з ОВКами про перевірку списків і скарг осіб, позбавлених виборчих прав. - 22 грудня 1929 р. – 70 арк.
547. Спр.481. Протоколи засідань ЦКНМ при ВУЦВК. Копії. - 31 березня – 27 грудня 1930 р. – 65 арк.
548. Спр.482. Документи II-ї Всеукраїнської наради по роботі серед національних меншостей (протоколи, тези доповідей, резолюції, посвідчення делегатів). - 1930 р. – 73 арк.
549. Спр.484. Листування з НК РСІ, Наркомосом, Наркомздоров`я, Наркомземом, Центрвидавком про заходи по виконанню постанов уряду. - 18 січня – 8 березня 1930 р. – 15 арк.
550. Спр.485. Листування з ЦК КП(б)У, етнографічною комісією при ВУАН, ВРНГ і Наркомпросом про роботу серед національних меншостей. - 14 січня – 17 грудня 1930 р. – 101 арк.
551. Спр.486. Листування з ВУЦВК, Наркомземом та іншими установами про скликання нарад, пленумів по роботі серед національних меншостей. - 11 січня – 10 грудня 1930 р. – 49 арк.
552. Спр.488. Листування з окрвиконкомами про склад робітників національних меншостей. - 20 липня – 3 вересня 1930 р. – 33 арк.
553. Спр.489. Листування з Наркомосом, Наркомземом, ВРНГ, ВУФКУ, окрвиконкомами про підготовку кадрів для роботи серед національних меншостей. - 12 січня – 30 листопада 1930 р. – 140 арк.
554. Спр.491. Доповідь про роботу Всеукраїнської філії “Центрвидаву”. – 1930 р. – 12 арк.

555. Спр.493. Листування з Наркомосом, Наркомздоров`я, окрбюро національних меншостей про вживання національної мови в районах, де проживають національні меншості. - 10 січня 1930 – 18 січня 1931 р. – 26 арк.
556. Спр.494. Листування з “Книгоспілкою”, окрбюро національних меншостей про вихід друкованих видань національними мовами. - 13 січня – 7 грудня 1930 р. – 22 арк.
557. Спр.495. Листування з “Центрвидавом”, юридичним видавництвом, Наркомпраці УСРР, окрвиконкомаами про видання літератури мовами національних меншостей. 21 січня – 30 грудня 1930 р. – 58 арк.
558. Спр.496. Листування з Постійним представництвом УСРР при уряді СРСР, Наркомосом УСРР, Наркомздоров`я УСРР, інститутами про вступ представників національних меншостей на робітфаки. - 26 лютого 1930 – 7 січня 1931 р. – 46 арк.
559. Спр.499. Листування з райвиконкомаами про хід колективізації в національних районах. - 31 січня – 25 листопада 1930 р. – 22 арк.
560. Спр.501. Протоколи засідань райвиконкомів. Копії. - 30 жовтня 1930 – 29 січня 1931 р. – 164 арк.
561. Спр.505. Листування з Наркомосом УСРР, Наркомздоров`я УСРР, Наркомземом УСРР про асигнування коштів на потреби національних меншостей. 25 січня – 23 серпня 1931 р. - м/ф.
562. Спр.507. Листування з окрвиконкомаами про організацію нових національних сільрад. - Листопад – грудень 1930 р. – 238 арк.
563. Спр.508. Листування з Наркомвнусправ, Наркомосом, Наркомфіном УСРР про асигнування коштів на потреби національних сільрад. - 8 травня – 30 вересня 1930 р. – 17 арк.
564. Спр.510. Циркуляри ЦКНМ, відомості та листування з окрвиконкомаами про штати нацмен робітників, курси секретарів національних сільрад. - 4 січня – 14 листопада 1930 р. – 94 арк.
565. Спр.511. Документи про курси перепідготовки секретарів національних сільрад (звіти, відомості, листування). - 23 лютого – 7 грудня 1930 р. - 227 арк.
566. Спр.512. Документи обстеження національних районів по лінії колгоспно-кооперативної системи (протоколи, резолюції, плани, висновки). - 1930 р. – 157 арк.

567. Спр.513. Протоколи засідань секретаріату “Укркомзету” та листування з Наркомземом УСРР, окрбюро національних меншостей про обслуговування переселенців на Україні, пільги по оподаткуванню національних меншостей. - 1 лютого – 18 грудня 1930 р. – 85 арк.
568. Спр.517. Листування з Наркомземом УСРР, окрвиконкомами про землевлаштування національних меншостей. - 5 січня – 19 листопада 1930 р. – 13 арк.
569. Спр.519. Циркуляри ЦКНМ та листування з Держпланом УСРР, Центрвидавком про підготовку до виборчої кампанії у 1930 р. - 11 березня – 8 грудня 1930 р. – м/ф.
570. Спр.520. Листування о окрвиконкомами про підсумки дострокових перевиборів до національних рад. - 31 травня – 16 липня 1930 р. – м/ф.
571. Спр.521. Листування з ОВКами, відомості про результати перевірки списків осіб, позбавлених виборчих прав. - 8 липня – 2 вересня 1930 р. – 26 арк.
572. Спр.523. Листування з Наркомторгом УСРР, Вукопромкредитсоюзом про організацію взаємодопомоги та харчування серед біднішого населення національних меншостей. Матеріали Президії ВУКНС по доповіді ЦК КП(б)У про стан і роботу КНС за 1929/30 рр. арк. 7-26. - 28 січня – 19 листопада 1930 р. – 52 арк.
573. Спр.524. Листування з НК РСІ УСРР, окрвиконкомами про правильне обкладання сільськогосподарським податком. - 15 травня – 17 листопада 1930 р. – 31 арк.
574. Спр.525. Листування з Наркомосом, райвиконкомами, міськрадами про посади нацмен інструкторів при них. 5 жовтня 1930 – 20 жовтня 1932 р. –
575. Спр.527. Постанови ЦК КП(б)У, ЦКНМ, доповідні записки та листування з райвиконкомами про переселення національних меншостей та їх землевлаштування. – 23 січня – 27 листопада 1931 р. – 66 арк.
576. Спр.528. Протоколи засідань РНК УСРР, ЦКНМ, райвиконкомів та листування з Нарком фінном УСРР, райвиконкомами про асигнування коштів на потреби районів, де проживають національні меншості. - 2 січня – 11 травня 1931 р. – 40 арк.
577. Спр.529. Протоколи засідань ЦКНМ при ВУЦВК і матеріали до них, та план роботи на 1930 р. - 18 січня – 23 грудня 1931 р. – 87 арк.
578. Спр.530. Посвідчення членів ЦКНМ при ВУЦВК про командировання їх в національні райони для перевірки роботи. - 4 січня – 17 грудня 1931 р. – 35 арк.

579. Спр.531. Протоколи нарад райвиконкомів, надісланих до ЦКНМ. Копії. - 19 квітня – 30 листопада 1931 р. – 31 арк.
580. Спр.542. Документи про боротьбу з захворюваннями серед національних меншостей (доповіді, резолюції, листування). - 1 жовтня 1931 – 31 серпня 1932 р. – 30 арк.
581. Спр.543. Листування з ВРНГ, Наркомосом про працевлаштування національних меншостей. - 22 березня – 30 червня 1931 р. – 6 арк.
582. Спр.546. Листування з Наркомздоров'я, райвиконкомами про обслуговування національних меншостей органами охорони здоров'я. - 6 лютого – 22 червня 1931 р. – 16 арк.
583. Спр.547. Листування з ВРНГ, міськрадами про нацменкомісії при міськрадах, колективізацію сільського господарства. Резолюції 2-ї Всеукраїнської наради по роботі серед національних меншостей, арк. 6-10. - 1 січня – 31 грудня 1931 р. – 54 арк.
584. Спр.548. Листування з Наркомземом УСРР, райвиконкомами про проведення колективізації серед національних меншостей. Проект постанови ЦКНМ при ВУЦВК про прискорення залучення малокількісних (асирійців та циган) до землеробства, арк. 39. – 1 квітня 1931 – 2 серпня 1932 р. – 39 арк.
585. Спр.549. Листування з Наркомземом, райвиконкомами про стан національних колгоспів, список польських колгоспів за станом на 1.01.1931 р. - 23 січня – 7 жовтня 1931 р. – 30 арк.
586. Спр.551. Відомості про національні колгоспи в 1930/31 р. та листування з райвиконкомами про стан сільськогосподарських артілей. - 31 грудня 1931 – 4 серпня 1932 р. – 78 арк.
587. Спр.552. Відомості про стан колгоспів в національних районах. - 1931 р. – 44 арк.
588. Спр.554. Документи про розвиток місцевої промисловості в національних районах (протоколи, доповідні записки, відомості, листування). - 18 січня – 25 грудня 1931 р. – 119 арк.
589. Спр.555. Доповідь про діяльність Всеукраїнської філії “Центрвидав” та листування з Наркомосом, Центрвидавом, райвиконкомами про видання літератури мовами національних меншостей. - 28 вересня – 28 грудня 1931 р. – 78 арк.

590. Спр.556. Документи про культосвітню роботу та стан політосвітніх установ національних меншостей (протоколи, резолюції, плани, доповідні записки, акти, листування). - 15 січня 1931 – 5 січня 1932 р. – 285 арк.
591. Спр.557. Документи про культосвітню роботу та стан політосвітніх установ серед національних меншостей (протоколи, звіти, акти, листування). - 19 травня – 3 червня 1931 р. – 387 арк.
592. Спр.558. Документи про культосвітню роботу та стан культосвітніх установ національних меншостей (витяги з протоколів, листування, схеми, плани). - 27 січня – 13 травня 1931 р. – 361 арк.
593. Спр.559. Документи про обговорення проекту постанови Президії ВУЦВК “Про введення до штатів деяких райвиконкомів посади інструктора по роботі серед національних меншостей” (постанова ВУЦВК, витяги з протоколів. Відомості, списки, листування). - 1 січня 1931 – 1 лютого 1932 р. – 87 арк.
594. Спр.560. Документи про організацію курсів підготовки голів та секретарів сільських та селищних рад у м. - Одесі (плани, кошториси, доповідні записки, відомості, листування). - 21 січня – 10 червня 1931 р. – 25 арк.
595. Спр.561. Документи про результати обстеження національних айонів, сільрад (довідні записки, висновки, акти, відомості). - Квітень – серпень 1931 р. – 177 арк.
596. Спр.562. Документи про видання та розповсюдження літератури мовами національних меншостей (протоколи, доповідні записки, відомості, листування). 9 січня – 26 листопада 1931 р. – 133 арк.
597. Спр.563. Листування з Наркомосом УСРР про вживання рідної мови в національних районах. - 28 грудня 1931 – 27 липня 1932 р. – 12 арк.
598. Спр.564. Документи про вживання рідної мови серед національних меншостей (постанови, протоколи, доповідні записки, листування). - 5 січня – 5 грудня 1931 р. – 170 арк.
599. Спр.565. Листування з Наркомосом, райвиконкомами, міськрадами про відкриття шкіл в районах, де проживають національні меншості. - 3 грудня 1931 – 13 грудня 1932 р. – 66 арк.

600. Спр.566. Листування з Наркомосом УССР, Наркомздорів`я УССР, Наркомземом УССР, Вукоопспілкою, райвиконкомаами про забезпечення районів національними кадрами. - 17 червня 1931 – 14 листопада 1932 р. – 105 арк.
601. Спр.567. Листування з ЦК КП(б)У, Наркомосом, учбовими закладами про комплектування в учбових закладах груп національних меншостей, вирішення особистих питань студентів. - 7 січня – 31 жовтня 1931 р. – 38 арк.
602. Спр.568. Листування з Наркомосом УССР, райвиконкомаами, міськрадами, установи про культурне будівництво. - 15 січня – 15 грудня 1932 р. – 103 арк.
603. Спр.571. Відомості та листування з Наркомосом, райвиконкомаами, учбовими закладами про забезпечення районів національними кадрами. - 4 січня – 25 грудня 1931 р. – 213 арк.
604. Спр.574. Витяги з протоколів засідань райвиконкомів та листування з НК РСІ УССР, райвиконкомаами про розгляд справ приватних осіб. - 1 січня – 27 грудня 1931 р. – 146 арк.
605. Спр.575. Листування з приватними особами про причини позбавлення виборчих прав. - 6 січня – 5 грудня 1931 р. – 94 арк.
606. Спр.576. Листування з райвиконкомаами, Прокуратурою республіки про розгляд скарг громадян. - 5 травня 1931 – 20 січня 1932 р. – 52 арк.
607. Спр.577. Листування з Наркомюстом УССР, райвиконкомаами про вирішення спірних питань громадян. - 28 грудня 1931 – 22 грудня 1932 р. – 50 арк.
608. Спр.578. Листування з приватними особами про вирішення спірних питань. - 9 січня – 10 грудня 1931 р. – 353 арк.
609. Спр.579. Заяви громадян та листування з райвиконкомаами по їх розгляду. - 29 березня – 10 липня 1931 р. – 31 арк.
610. Спр.580. Заяви громадян та листування з райвиконкомаами про вирішення спірних питань. - 8 жовтня 1931 – 1 квітня 1932 р. – 13 арк.
611. Спр.581. Протоколи “ 1-15 засідань ЦКНМ при ВУЦВК. (Копії). - 31 січня – 27 листопада 1932 р. – 30 арк.
612. Спр.582. Протоколи “ 1-13 засідань ЦКНМ при ВУЦВК. (II примірник). - 31 січня – 13 вересня 1932 р. – 26 арк.
613. Спр.583. Протоколи райнацменбюро. 1932 р. – м/ф.

614. Спр.585. Плани роботи нацменкомісії при райвиконкомах та листування з райвиконкомами про штати робітників національних меншостей на місцях, організацію обласних нацменкомісій. - 14 – 17 серпня 1932 р. – 102 арк.
615. Спр.589. Плани та листування з Центрвидавком, райвиконкомами, Держвидавком УСРР про видання літератури мовами національних меншостей. - 3 січня – 20 жовтня 1932 р. – 159 арк.
616. Спр.590. Листування з Наркомосом УСРР, Наркомздоров'я, Наркомземом, облнацменкомісіями про організацію учбових закладів в національних районах. - 3 січня – 20 жовтня 1932 р. – 82 арк.
617. Спр.591. Доповідні записки та листування з Наркомосом УСРР, обласними комісіями національних меншостей, міськрадами про стан запровадження закону про рівноправність мов серед національних меншостей, обслуговування населення. 20 січня – 25 грудня 1932 р. – 59 арк.
618. Спр.592. Документи про культосвітню роботу серед національних меншостей. (Протоколи, плани, доповідні записки, листування). Проект положення про Всеукраїнський державний єврейський історичний архів. Арк. 14. - 29 січня – 27 листопада 1932 р. – 80 арк.
619. Спр.593. Листування з Наркомземом УСРР, райвиконкомами, облнацменкомісіями про переселення національних меншостей. - 20 лютого – 11 грудня 1932 р. – 62 арк.
620. Спр.594. Листування з райвиконкомами, облнацменкомісіями про збирання цукрових буряків населенням національних районів. 3 липня – 18 жовтня 1932 р. – 26 арк.
621. Спр.595. Листування з Наркомюстом, райвиконкомами про адміністративно-територіальний поділ нацменрайонів. - 16 січня 1932 р. – 40 арк.
622. Спр.598. Документи про результати перевірки роботи Маріупольського грецького педагогічного технікуму (довідні записки, таблиці). – 1933 р. - м/ф.
623. Спр.599. Здавальний опис фонду 413 ЦК нацменшостей при ВУЦВК.

Ф.539. Народний Комісаріат Робітничо-селянської інспекції УСРР. м. Харків**Опис 1.**

624. Спр.257. “Известия рабоче-крестьянской инспекции” – орган НК РКИ РСФСР. № 1-25. 4 марта – 10 декабря 1922 г. – 195 арк.
625. Спр.242. Документы о борьбе с бандитизмом в УССР (приказы, циркуляры, инструкции, переписка). 29 января – 11 июля 1921 г. – 78 арк.
626. Спр.753. Документы об обследовании работы райисполкомов и сельсоветов Донецкой губернии (протоколы, документы, акты, переписка). 28 сентября – 27 ноября 1923 г. – 75 арк.
627. Спр.225. Документы об организационной структуре Управления делами СНК УССР, ревизии комитета им. Л.Н.Толстого по оказанию помощи голодающим и снабжении бумагой издательств УССР (инструкции, акты, штаты, переписка). 7 марта – 29 декабря 1922 г. – 118 арк.
628. Спр.297. Документы об обследовании губернских комиссий помощи голодающим в УССР (отчеты, акты, заключения, переписка). 30 марта – 14 сентября 1922 г. – 279 арк.
629. Спр.612. Документы об обследовании сонета национальных меньшинств при Наркомпросе УССР (положения, заключения, акт, переписка). 27 февраля – 18 мая 1922 г. – 45 арк.
630. Спр.1027. Документы об организации и обследовании музеев в УССР (докладные записки, акты, описи, переписка). 22 декабря 1922 – 5 июля 1923 г. – 441 арк.
631. Спр.1002. Документы об обследовании детских домов и организаций школьного образования национальных меньшинств в УССР (приказы, протоколы, акты, переписка). 17 февраля – 31 декабря 1923 г. – 82 арк.

Опис 2.

632. Спр.939. Документы об обследовании сельскохозяйственной кооперации в Донецкой губернии (протокол, докладные записки, сведения, анкеты, переписка). – 1 січня 1923 –

28 серпня 1924 р. – 24 арк.

Опис 3.

633. Спр.157. Документи об обстеженні в УСРСР роботи сільсоветов (тезиси, доповіді, таблиці, свідення, заключення, переписка). – 16 січня – 13 квітня 1925 р. – 81 арк.
634. Спр.233. Документи о ліквідації губерній в УСРСР (протоколи, акти, свідення). – 30 червня – 5 серпня 1925 р. – 83 арк.
635. Спр.898. Документи об обстеженні стану засушливих сільськогосподарських районів УСРСР (інструкція, план, доповіді, заключення, таблиці, свідення, переписка). – 29 травня 1925 р. – 12 січня 1926 р. – 378 арк.
636. Спр.909. Документи об обстеженні стану тваринництва в Полтавському, Маріупольському і Одеському округах і заходах по його відновленню і розвитку (проекти постановлень, положення, докладні записки, заключення, свідення, переписка). – 11 серпня – 25 листопада 1925 р. – 212 арк.
637. Спр.910. Документи об обстеженні стану тваринництва в Маріупольському окрузі і заходах по його відновленню і розвитку (проекти постановлень, положення, докладні записки, заключення, свідення, переписка). – 1 серпня – 2 жовтня 1925 р. – 41 арк.
638. Спр.1049. Документи об обстеженні стану і роботи місцевих органів державної влади і управління Донецької губернії (протоколи, документи, заключення, свідення, переписка). – 15 січня – 10 червня 1925 р. – 535 арк.

Опис 4.

639. Спр.744. Документи об обстеженні землеустрою в Маріупольському окрузі (постановлення, план, інструкції, переписка). – 11 квітня – 15 червня 1926 р. – 112 арк.

Опис 5.

640. Спр.42. Документи о реорганизации центральных и местных органов по делам национальных меньшинств УССР (проекты постановлений, положения, докладная записка, переписка). – 5 січня – 23 вересня 1927 р. – 33 арк.

Опис 6.

641. Спр.1236. Документи о совершенствовании делопроизводства исполкомов и сельсоветов в УССР (докладные записки, сведения, переписка, бланки). – 13 серпня – 14 грудня 1928 р. – 119 арк.

Опис 7.

642. Спр.1415. Положення про звітність сільрад. 1929 р. – 123 арк.

643. Спр.588. Постанова секретаріату ВУЦВКу та НКФ про обстеження злосних неплатежів СГП у матеріали обстежень надходження сільгосподатку. 1929 р. – 47 арк.

644. Спр.1031. Матеріали про осінню посів кампанію. 1930 р. – 162 арк.

645. Спр.1033. Матеріали осінньої засівної кампанії та підвищення врожайності 1929 р. 1930 р. – 283 арк.

Опис 8.

646. Спр.259. Реорганізація колгоспно-кооперативної системи. 1930 р. – 237 арк.

647. Спр.263. Перевірка здійснення директив партії та уряду щодо ліквідації округ та зміцнення районів. (Перевірка районів). 17 листопада 1930 – 1 січня 1931 р. – 105 арк.

648. Спр.1246. Зводки по НКЗему про оранку та колективізацію. Серпень 1930 р. – 226 арк.

649. Спр.1247. Зводки по НКЗему про перебіг посіву ярових культур, оранку та колективізацію. 5 травня – 31 жовтня 1930 р. – 104 арк.

650. Спр.1248. Зводки по НКЗему про оранку та колективізацію. 1 липня – 10 серпня 1930 р. – 32 арк.

651. Спр.1249. Зводки по НКЗему про оранку та колективізацію 20 серпня – 20 вересня 1930 р. – 175 арк.
652. 1251. Зводки про підготовку та хід засівкампанії 1930 р. – 493 арк.
653. Спр.1273. Колективізація (матеріали обслідування). 1930 р. – 50 арк.
654. Спр.1954. Оподаткування куркульських господарств за 1930 р. 1929/30 р. – 148 арк.

Опис 10.

655. Спр.1031. Документи о создании областей в УССР и организации областных советских органов управления (постановления, программа, переписка). – 15 серпня – 2 жовтня 1932 р. – 104 арк.
656. Спр.1104. Документи о ликвидации неграмотности в УССР (постановления, выписки из протоколов, докладные записки, переписка). – 7 січня – 21 листопада 1932 р. – 96 арк.

Ф.559. Всеукраїнська спілка сільськогосподарських колективів (Укрколгоспцентр) та його ліквідком (об'єднаний фонд). м. Харків

Опис 1.

657. Спр.24. Документи о работе Мариупольской окрколхозсекции (протоколы, планы, отчеты, ведомости). – 1927 – 1928 рр. – 64 арк.
658. Спр.1004. Документи о коллективизации сельского хозяйства на Украине (планы, ведомости, переписка). 19 січня 1931 – 6 лютого 1932 р. – 96 арк.
659. Спр.1026. Сведения о коллективизации сельского хозяйства по административным районам Украины. – Лютий – квітень 1932 р. – 160 арк.
660. Спр. 1028. Сведения о коллективизации сельского хозяйства по административным районам Украины. – Червень – грудень 1931 р. – 77 арк.

Ф.3040. Українська економічна нарада при РНК УСРР. м. Харків

Опис 1.

661. Спр.93. Доповідні звіти та заяви “Союза южно-русских колонистов”, які знаходились в південних губерніях України, про подання їм допомоги в зв'язку з неврожаєм. 9 лютого – 22 вересня 1921 р. – 52 арк.
662. Спр.393. Протоколи засідань Донецької губекономнаради і накази управління державної камінновугільної промисловості Донбасу по горних районах Донбасу. 1923 р. – 77 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань (ЦДАГО) України

Ф.1. Центральний Комітет Комуністичної партії України

Опис 20. Документи відділів Центрального Комітету КП(б)У

663. Спр.128. Доклад о политическом, экономическом положении Украинской Народной Республики (УНР), составе, вооружении и действиях её армии, повстанческом движении на Украине. – 11.01.1919 р. – 17 арк.
664. Спр.334. Переписка с ЦК РКП(б), Народным комиссариатом по делам национальностей РСФСР, Народным комиссариатом внутренних дел УССР по вопросам создания секций и бюро при партийных комитетах и советских органах по работе среди национальных меньшинств... - 20.01.1920 – 31.12.1920 рр. – 104 арк.
665. Спр.338. Циркулярные письма, инструкции, протоколы заседаний, совещаний, отчеты, доклады, переписка Центрального бюро еврейских секций при ЦК РКП(б) И Главного бюро еврейских секций при ЦК КП(б)У... - 11.01.1920 – 6.01.1921 рр. – 232 арк.

666. Спр.339. Переписка Главного бюро евсекций при ЦК КП(б)У с ЦК РКП(б), губкомами КП(б)У, советскими, хозяйственными органами... - 3.01.1920 – 5.03.1920 pp. – 155 арк.
667. Спр. 341. Отчеты о деятельности латышского отдела при ЦК КП(б)У, резолюции I Всеукраинской конференции латсекций и ячеек латдивизии... - 1.04.1920 – 16.12.1920 pp. – 193 арк.
668. Спр. 342. Протоколы заседаний Центрального бюро Литовско-Белорусского отдела, Литовской секции, Польского бюро при ЦК РКП(б) и ЦК КП(б)У... - 22.02.1920 – 3.01.1921 pp. – 260 арк.
669. Спр.384. Переписка с хозяйственным отделом ВУЦИКа, Харьковским губисполкомом и другими хозяйственными органами о предоставлении транспорта, выдаче пропусков, сотрудников ЦК продовольственными и промышленными товарами. – январь – декабрь 1920 p. – 496 арк.
670. Спр.1520. Протоколы заседаний латышской, литовской, немецкой секций подотдела нацменьшинств Агитпропа ЦК КП(б)У. Отчеты, доклады секций нацменьшинств и инструкторов по работе среди китайской, корейской, татарской и эстонской национальностей об агитационно-массовой работе секций среди национальных меньшинств. – 3.01.1922 – 31.12.1922 pp. – 177 арк.
671. Спр.1841. Протоколы комиссии Политбюро ЦК КП(б)У о земельном устройстве еврейского населения. Выписка из протокола заседания немецкой секции при ЦК КП(б)У. Резолюции IV Всеукраинского совещания еврейских секций. Отчеты Центрального болгарского бюро, Главного бюро еврейской секции, Польского бюро при ЦК КП(б)У о работе среди нацменьшинств. – 08.02.1924 – 01.01.1925 pp. – 47 арк.
672. Спр.2066. Закрытое письмо ЦК КП(б)У партийным ячейкам о Комитетах незаможных селян (КНС). Краткий обзор информационно-статистического отдела ЦК КП(б)У об обследовании и состоянии КНС. – июль 1925 – сентябрь 1925 p. – 52 арк.
673. Спр.2067. Справки, обзоры, выписки из решений пленумов ЦК КП(б)У, информационные сводки, циркулярные письма ЦК КП(б)У о комитетах незаможных селян (КНС)... - 10.01. – 22.12.1925 p. – 193 арк.

674. Спр.2255. Статьи секретаря ЦК КП(б)У тов. Корнюшина Ф.Д., заместителя председателя ЦК КП(б)У тов. Лебеда Д.З. по национальному вопросу. Статья «Проблематичность украинской национальности» (автор не указан). 1926р. – 69 арк.
675. Спр.2256. Статья Юрия Ларина «О проведении культурно-общественной национализации». 10.12.1926 р. – 56 арк.
676. Спр.2459. Циркулярные письма ЦК КП(б)У, справки, докладные записки, информации орграспредотдела ЦК КП(б)У, статистического управления, протоколы комиссии при ВУЦИКе и другие документы о ходе перевыборов в городские, районные и сельские советы республики. 28.01. – 11.10.1927 р. – 102 арк.
677. Спр.2496. Доклад правительства УССР Президиуму Совета национальностей ЦИК СССР IV созыва о состоянии и характере работы среди национальных меньшинств. – 1927 р. – 105 арк.
678. Спр.2510. Справки, статистические сведения партийных и советских органов, переписка с ними о состоянии и деятельности комитетов незаможных селян (КНС), выписки из протоколов заседаний Секретариата ЦК КП(б)У о созыве конференции сельскохозяйственного товарищества взаимопомощи. – 3.01. – 11.11. 1927 р. – 86 с.
679. Спр.2688. Докладные записки, справки, переписка партийных, советских и административных органов, выписки из протоколов заседаний Политбюро ЦК КП(б)У по вопросам национальной политики и работы среди национальных меньшинств в республике. 18.01.1928 – 27.11.1928 р. – 92 арк.
680. Спр.2689. Протоколы заседаний, докладные записки, переписка Главбюро евсекции ЦК КП(б)У, Всеукраинского правления товарищества землепользования трудящихся евреев «Озет» о состоянии работы среди еврейского населения, созыве Всеукраинского съезда «Озет», фактах проявления антисемитизма. – 18.01. – 18.11.1928. – 45 арк.
681. Спр.2931. Условия Агитационно-пропагандистского отдела ЦК КП(б)У по проведению Всеукраинской, окружных, городских, районных конференций и сельских сходов польского населения Украины. Протоколы общих сельских собраний польского населения Украины и материалы к ним о задачах Всемирного съезда поляков в Варшаве. – 6.06. – 8.07.1929 р. – 130 с.

682. Спр.2969. Доклад отдела по работе на селе ЦК КП(б)У и приложение к нему о состоянии и работе комитетов незаможных селян. Доклад, докладная записка Всеукраинского комитета незаможных селян в ЦК КП(б)У о работе в 1929 г. – 01.04. – 26.10.1929 р. – 52 арк.
683. Спр.3190. Докладные записки ГПУ УССР в ЦК КП(б)У о ходе коллективизации сельского хозяйства и ликвидации кулачества как класса, состоянии комитетов незаможных селян на Украине и другим вопросам. – 23.01. – 2.12.1930 р. – 108 арк.
684. Спр.3265. Информационные письма, докладные записки окружкомов партии в ЦК КП(б)У о состоянии работы по борьбе с искривлениями линии партии в колхозном строительстве... - 11.02. – 12.05.1930 р. – 62 арк.
685. Спр.4171. Постановление ЦК КП(б)У, докладная записка заведующего культпропотделом ЦК КП(б)У А. Хвыли на имя секретаря ЦК КП(б)У П.П.Любченко по вопросам украинизации и проведения национальной политики в отдельных районах республики... – 12.01.1931 – 25.12.1931 рр. – 60 арк.
686. Спр.4177. Стенограмма совещания при культпропотделе ЦК КП(б)У о работе среди национальных меньшинств. (1-й экз.) – 18.05.1931 – 19.05.1931 рр. – 173 арк.
687. Спр.5425. Доклад Всеукраинского Центрального Комитета Незаможных Селян (ВЦКНС) в ЦК КП(б)У о состоянии и работе КНС. – 1.07. – 3.12.1932 р. – 29 арк.
688. Спр.6213. Обзорная справка (без подписи) о национально-культурном строительстве в областях и районах Украины. Докладные записки, справки, письма культпропотдела ЦК КП(б)У, обкомов партии, Нарком проса УССР о состоянии работы среди национальных меньшинств. Справка о совещании, проведенном в Наркомпросе УССР, болгарских культурработников и филологов по реформе болгарского правописания. – 6.03.1933 – 25.12.1933 рр. – 71 арк.

Державний архів Донецької області (ДАДО).

Ф.1. Донецкий губернский комитет КП(б)У. м. Бахмут. 1918 – 1925 гг.

Опис 1.

689. Спр.161. Документы Мариупольской уездной организации КП(б)У о работе в деревне. 20 марта 1920 – 15 декабря 1920 г. – 60 арк.
690. Спр.167. Доклады, рапорты о работе губкома, райкомов и первичных организаций, борьбе с бандитизмом, продразверстке. 4 февраля 1920 г. – сентябрь 1922 г. – 95 арк.
691. Спр.186. Информационные сводки штаба Юго-западного фронта. 25 мая – 1 июля 1920 г. – 146 арк.
692. Спр.187. Информационные сводки штаба тыла Юго-западного фронта о борьбе с бандитизмом. 3 июля – 29 июля 1920 г. – 89 арк.
693. Спр.189. Информационные сводки, отчеты губмилиции о борьбе с бандитизмом и о состоянии в районах. 2 января – 28 декабря 1920 г. – 166 арк.
694. Спр.370. Циркуляры ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У и ЦКК о партийно-массовой, агитационно-пропагандистской работе, о работе среди национальных меньшинств. – 25 января 1921 – 26 января 1922 г. – 354 арк.
695. Спр.826. Протоколы заседаний бюро ячеек КП(б)У, нацменсекций, доклады и отчеты о работе секций. – 11 марта – 26 сентября 1921 г. – 57 арк.
696. Спр.827. Копии протоколов немецкой, татарской и еврейской секции окружкомов КП(б)У. – 2 августа 1921 0 13 июня 1923 г. – 146 арк.
697. Спр.828. Протоколы и докладные записки о работе немецкой секции коммунистов при Донгубкоме. 22 декабря 1921 – 2 июня 1922 г. – 21 арк.
698. Спр.832. Отчеты, докладные записки и переписка о работе нацсекций при Донпарткоме. 21 января – 16 марта 1921 г. – 290 арк.
699. Спр.1309. Протоколы губкома КП(б)У с низовыми организациями по нацменработе. 5 января 1922 – 23 марта 1923 г. – 414 арк.
700. Спр.1609. Документы и политсводки об экономическом состоянии округов Донецкой губернии. 1923 г. – 269 арк.
701. Спр.2192. Резолюция Всеукраинского совещания агитпропов о работе среди национальных меньшинств. 20 мая 1924 – 17 февраля 1925 г. – 233 арк.

Ф.9. Сталінський окружний комітет КП(б)У. м. Сталіно. 1923 – 1930 рр.**Опис 1.**

702. Спр.228. Отчеты о работе среди национальных меньшинств Сталинского округа. 1925 г. – 31 арк.
703. Спр.333. Протоколы заседания коллегии национальных меньшинств при ЦК КП(б)У и культсовещаний Сталинского округа. 27 января – 10 апреля 1926 р. – 16 арк.
704. Спр.580. Протоколы совещаний по вопросам: национальной, работы пропагандистских групп, антирелигиозным и культработы. 25 января – 3 ноября 1928 г. – 71 арк.
705. Спр.658. Докладные записки в окружном КП(б)У по сельскому хозяйству и работе в деревне. 1929 г. – 114 арк.
706. Спр.774. Телеграммы ЦК КП(б)У, окружного КП(б)У о работе на селе. 1930 г. – 15 арк.

Ф.11. Мариупольський окружний комітет КП(б)У. 1923 – 1930 рр.**Опис 1.**

707. Спр.114. Годовой отчет окринспектуры народного образования. 1924/25 г. – 72 арк.
708. Спр.155. Выводы по обследованию Мариупольского округа. 1925 . – 5 арк.
709. Спр.194а. Информационные бюллетени о работе Мариупольского окружкома. Март – декабрь 1926 г. – 98 арк.
710. Спр.318. Протоколы совещаний при нацменсекторе АППО ЦК КП(б)У. 11 марта – 17 июля 1929 г. – 23 арк.
711. Спр.322. Протоколы греческой секции Мариупольского ОПК и междуведомственного совещания по обслуживанию греко-татарского и греко-эллинского населения. 16 ноября – 26 декабря 1929 г. – 12 арк.
712. Спр.344. Докладные записки по вопросам коллективизации. 1930 г. – 162 арк.

713. Спр.345. Список колхозов Мариупольского округа, созданных в начале коллективизации. 1930 г. – 16 арк.

Ф. Р-2. Сталінський Окружний виконавчий комітет Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. м. Сталіно, Сталінської округи. 1922 – 1931 рр.

Опис 1.

714. Спр.996. Отчет о работе среди греческого населения по Сталинскому округу и материалы по обследованию работы греческих сельсоветов Андреевского, Больше-Янисольского, Стыльского и других районов и переписка с ЦК нацмен о культурно-просветительной работе среди греческого населения. – 20.09.1926 – 18.07.1927 г. – 43 арк.

715. Спр.1002. Планы, отчеты, протоколы и другие материалы о работе среди национальных меньшинств, состоянии сельского хозяйства и перспективах его развития в греческих населенных пунктах, культурно-просветительной работе, мероприятиях по обеспечению равноправия языков и др. – 16.04. – 8.08.1929 г. – 421 арк.

716. Спр.1152. Ведомости, сведения и другие материалы о поступлении сельхозналога по Сталинскому округу за 1927 – 1928 гг. - 1928 г. – 48 арк.

717. Спр.1177. План разбивки рудничных, сельских советов на избирательные участки. Документы, акты по обследованию состояния и деятельности Амвросиевского, Мангушского, Харцызского и др. райисполкомов, Стыльского, Старо-Бешевского и других сельсоветов. – 8.09.1925 – 18.01.1926 г. – 141 арк.

718. Спр.1217. Протоколы заседаний Авдеевской, Андреевской, Больше-Янисольской и др. районных избирательных комиссий о выборах советов, лишенцах, восстановлении в избирательных правах отдельных лиц и др. – 1.02. – 13.04.1928 г. – 41 арк.

719. Спр.1244. Инструкция, циркуляры, протоколы и др. НКВД, Центральной губернской, окружных административных, территориальных комиссий о составлении проекта

изменений административного территориального деления, порядке переименования населенных пунктов и опротестование постановлений ЦАТК, ГАТК, соблюдении интересов национальных меньшинств при районировании и др. – 15.12.1923 – 16.10.1924 г. – 180 арк.

720. Спр.1251. Протокол, сведения, списки окружной административно-территориальной комиссии, Андреевского, Амвросиевского, Чистяковского и др. райисполкомов о количестве населения и населенных пунктов, о переименовании названия предприятий, заводов и др. 26.04. – 18.09.1926 г. – 80 арк.
721. Спр.1252. Протоколы окружной административно-территориальной комиссии и материалы к ним об административно-территориальном делении округа. 17.09. – 11.11.1927 г. – 264 арк.
722. Спр.1253. Протоколы окружной административно-территориальной комиссии и материалы к ним об административно-территориальном изменении по кругу, переименовании населенных пунктов округа. – 24.03. – 4.01. 1929 г. (документы за 1926, 1927 гг.) – 353 арк.
723. Спр.1257. Циркуляры, протокол, выписки из протоколов ВУЦИК, Центральной правительственной комиссии по ликвидации округа, окрисполкома, о штатах горсоветов Харькова, Киева, Одессы, Днепропетровска, о сдаче учреждений архивных материалов... – 30.01.1930 – 13.01.1931 г. – 430 арк.
724. Спр.1258. Отчет о работе и итоги ликвидации Сталинского округа. Списки, ведомости распределения имущества и укомплектования работников. – 09.1930 – 28.01. 1931 г. – 27 арк.
725. Спр.1259. Приказ, выписки из протоколов, акты ликвидационной комиссии, о кадрах, передаче хозяйственных, денежных средств ликвидирующихся учреждений о переписке с генеральным прокурором УССР, Народным Комиссариатом Финансов, горсоветом, РСИ, госбанком и др. учреждениями по тем же вопросам. – 15.09. – 28.01.1931 г. – 295 арк.

Ф. Р-835. Донецька обласна контрольна комісія КП(б)У –Робітничо-селянська інспекція. (КК – РСІ) 1932 – 1934 рр.

Опис 1.

726. Спр.21. Распоряжение Центральной Контрольной комиссии НК РСИ, рабочие планы, акты обследования и переписка с ним об организации комиссии и проведении обследования исправительно-трудовых учреждений. Материалы расследования дела секретаря Ст. Керменчикского районного партийного комитета т. Районова об искривлении линии партии в хлебозаготовках (переписка, объяснительная записка и др.). – 1932 г. – 58+2 арк.
727. Спр.35. Спецсводки о выполнении планов уборочной и хлебозаготовительной кампаний, самоубийстве старшего инспектора отдела труда. Переписка с областным отделом ГПУ об исключении из партии, снятии с работы... – 1932 г. – 51+3 арк.
728. Спр.72. Постановления президиумов городской и районных КК РКС, сведения о культурно-бытовом обслуживании татар, чистке советского аппарата, работе нарсудов. – 1933 – 1934 гг. – 86 арк.
729. Спр.73. Постановления, докладные записки, акты, протоколы заседаний Мариупольской городской КК и коллегии РКИ по административно-хозяйственной и лечебной работе санаториев и домов отдыха, находящихся на территории города Мариуполя, о состоянии мясного госфонда, рыбкома и др... – 1933 г. – 142+4 арк.
730. Спр.76. План посева на 1932 г. и переписка с ЦКК КП(б)У и НК РКИ УССР о кадрах, совещании хлебозаготовителей, засоренности кулацким элементом колхозов и сельсоветов, расследовании заметок, помещенных в газетах и др. – 1933 г. – 137+6 арк.
731. Спр.120. Протоколы заседаний комиссий по чистке аппарата совхозов «Сартана», им. Ворошилова, «Самарские пруды» и др. – 1933 г. – 294 арк.
732. Спр.137. Протоколы заседаний комиссий по чистке аппарата совхозов «Сартана», «Диктатура», «Пролетарий» и МТС. – 1933 г. – 280 арк.
733. Спр.138. Документы об антипартийной группировке в Ст. Керменчикской парторганизации. – 1933 г. – 28 арк.

734. Спр.149. Постановление президиума Донецкого областного исполкома, Донецкой областной и Мариупольской городской комиссий, протоколы технических совещаний и др. материалы о ходе весенне-посевной и уборочной кампании и зернопоставки по Донецкой области, строительстве Мариупольского портового элеватора. – 1933 г. – 283 арк.
735. Спр.178. Постановлений Старо-Каранского районного партийного собрания, отчет и доклад о работе Старо-Керменчицкой и Больше-Янисольской контрольной комиссии РКК. – 1934 г. – 22 арк.

Ф. Р-349. Сталінська окружна інспектура народної освіти Окружного виконавчого комітету ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. м. Сталін, Сталінської округи, Донецької губернії. (1924 – 1929 рр.)

Опис. 1.

736. Спр.8. Циркуляр Сталинского окружного исполкома (копия) и переписка с районной инспектурой народного образования о работе по контролю печати и зрелищ, об изъятии литературы. Статистические сведения о работе Сталинского райинспектора народного образования. – 10.06. – 21.08.1926 г. – 8+1 арк.
737. Спр.15. Циркуляры, письма Наркомата просвещения (копии), протоколы заседания Сталинского агитационно-пропагандистского отдела окружного комитета КП(б)У, докладные записки инспектора народного образования, начальника окружного отдела ГПУ... о работе среди нацменьшинств и перспективах школьного строительства... – 24.12.1927 – 20.12.1928 г. – 449 + 6 арк.

Ф. Р-1562. Маріупольська окружна комісія КП(б)У –Робітничо-селянської інспекції. (КК - РСІ). м. Маріуполь, 1925 – 1930 рр.

Опис 1.

738. Спр.15. Протоколы заседания комиссии по чистке советского аппарата Мангушского района. – 1929 г. – 16 арк.
739. Спр.16. Протоколы заседания комиссии по чистке советского аппарата Мангушского района. – 1929 г. – 44 арк.
740. Спр.20. Протоколы заседания комиссии по чистке советского аппарата Сартанского района. – 1929 – 1931 гг. – 125 арк.
741. Спр.21. Протоколы заседания комиссии по чистке советского аппарата Сартанского района. – 1929 г. – 43 арк.
742. Спр.22. Протоколы заседания комиссии по чистке советского аппарата Сартанского района. – 1929 г. – 28 арк.
743. Спр.24. Протоколы заседания комиссии по чистке советского аппарата Ст. Каранского района. – 1929 г. – 192 арк.
744. Спр.25. Протоколы заседания комиссии по чистке советского аппарата Ст. Керменчикского района. – 1929 г. – 16 арк.

Ф.Р-1202. Маріупольський окружний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. м. Маріуполь, Маріупольської округи, Донецької губернії. 1920 – 1930 рр.

Опис.1.

745. Спр.2. Протоколы II районного съезда Советов, заседания междуведомственной комиссии Донецкого губисполкома, президиума Волновахского поселкового совета. – 1921 – 1924 гг. – 92 арк.
746. Спр.3. Постановления Всеукраинского Центрального исполнительного комитета, циркуляры, инструкции, приказы и доклады о деятельности уголовного розыска... - 1922 – 1923 гг. – 434 с.

747. Спр.12. Циркуляры, выписки из приказов, протоколов заседаний президиума Мариупольского окрисполкома, сведения о хлебозаготовках, составе районных и сельских избирательных комиссий... - 1923 г. – 1203 арк.
748. Спр.17. Протоколы заседаний президиумов Донецкого губернского, Мариупольского окружного исполнительных комитетов. – 1923 г. – 35 арк.
749. Спр.22. План, доклад и протоколы заседаний президиума Старокерменчицкого и Октябрьского районных исполкомов. Акт приема – передачи дел. – 1923 – 1924 гг. – 300 арк.
750. Спр.35. Циркуляры Всеукраинского исполнительного комитета протоколы заседаний президиумов Люксембургского райисполкома, Донецкого губернского, Новоселовского районного и др. избирательных комиссий. Списки делегатов районных съездов, членов избирательных комиссий. Ведомости перевыборов сельских советов. – 1924 г. – 309 арк.
751. Спр.39. Протоколы Мариупольского районного съезда советов, заседаний президиумов сельских советов и общих собраний избирателей. Отчеты о работе Старокерменчицкого, Буденовского райисполкомов... - 1924 г. – 465 арк.
752. Спр.46. Отчет Мариупольской окружной КНС о состоянии коллективизации. – 75 арк.
753. Спр.49. Сведения о сельскохозяйственных коллективах. – 1924 – 1925 гг. – 9 арк.
754. Спр.103. Выписки из протоколов заседаний президиумов Мариупольского окружного, Республиканского районного исполнительных комитетов... - 1925 г. – 5 арк.
755. Спр.56. Постановление Совета Народных Комиссаров УССР, положение Донецкого сельхозбанка о трактороснабжении, протоколы и выписки из них заседаний президиумов Донецкого губернского, Мариупольского окружного исполнительных комитетов ... - 1925 г. – 311 арк.
756. Спр.67. Обязательные постановления Бердянского окрисполкома и переписка с ним о выдаче долгосрочной ссуды, ... протоколы и выписки из них заседаний президиумов Мариупольского окружного и Бердянского районного исполнительных комитетов, общего собрания граждан с. Старопетровского и др. Сведения о населенных пунктах, количестве населения и др. – 1925 г. – 192 арк.
757. Спр.78. Протоколы заседаний президиума Мариупольского окружного исполнительного комитета. – 1925 г. – 304 арк.

758. Спр.79. Протоколы заседаний президиума Мариупольского окружного исполнительного комитета. – 1925 – 1926 гг. – 101 арк.
759. Спр.111. Личные карточки ответственных работников Мариупольского округа. – 1925 г. – 45 арк.
760. Спр.124. Ведомости и личные карточки делегатов Мариупольского окружного съезда Советов. – 1925 г. – 465 арк.
761. Спр.125. Анкеты делегатов пленума Мариупольского окружного исполнительного комитета. – 1925 г. – 94 арк.
762. Спр.159. Выписки из протоколов заседаний президиума Мариупольского окружного исполнительного комитета. – 1926 г. – 794 арк.
763. Спр.160. Протоколы заседаний президиума Мариупольского окружного исполнительного комитета. – 1926 г. – 192 арк.

Ф. Р-2836. Варганов Василий Афанасьевич

Опис 1.

764. Спр.8. Копии документов Донецкого государственного областного архива о революционной деятельности Варганова В.А. в г. Мариуполе за 1916 – 1918 гг. – 12 февраля 1958 г. – 87 арк.
765. Спр.12. Воспоминания Варганова В.А. о революционной борьбе рабочего класса на заводах и шахтах Донбасса в 1917 г. – 28 января 1957 г. – 14 арк.
766. Спр.15. Воспоминания Варганова В.А. «К 40-летию первого Мариупольского Комитета РСДРП и его влиянии на развитие революционного движения в Донбассе». – 26 июля 1957 г. – 36 арк.

II. ОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Довідникова література та енциклопедичні видання

767. *Етнічний довідник*: У 3-х ч. Ч.2. Етнічні меншини в Україні. – К.: Фенікс, 1996. – 174 с.
768. *Етнічні спільноти України*: Довідник. – К.:Фенікс, 2001. – 252 с.
769. *Етнонаціональна структура українського суспільства*. Довідник. – К.: Наукова думка, 2004. – 344 с.
770. *Мала енциклопедія етнодержавознавства* / НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького; Ред. кол: Ю.І. Римаренко (відп. ред.) та ін. – К.: Довіра, Генеза,1996. – 942 с.
771. *Немцы в России*: Энциклопедия. Т.І.: А-И / Редкол.: В.Карев (пред. ред.) и др. – М.: ЭРН, 1999. – 832 с.
772. *Философский энциклопедический словарь* / Редкол: С.С. Аверинцев и др. – 2-е изд. – М.: Сов. Энциклопедия, 1989. – 815 с.

Дисертації та автореферати

773. *Архипов В.І.* Еволюція державної політики щодо національних меншин в Україні: Автореф. дис. ... к. політ. н. / КДУ ім. Т.Шевченка.– К.,1994. – 19 с.
774. *Балуба І.А.* Польська національна меншина в Україні в 20-30-ті рр. ХХ ст.: Дисер... канд. іст. наук. – К.,1997. – 221+18 арк.
775. *Бєліков О.В.* Циганське населення України (ХVI – ХХ ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01./ Донецький національний університет. – Донецьк, 2003. – 20с.
776. *Бистрицька О.Б.* Розвиток системи освіти національних меншин в Україні у 1917 – 1939 рр.: Дис... канд. іст. наук. – Х.,1998. – 210 с.
777. *Борисевич С.О.* Поземельні відносини в Подільській губернії в період протягом 1793 – 1861 рр.: Дис... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1994. – С.141.

778. *Бычкова Р.А.* Закономерности развития национальных социалистических культур: Автореф. дис... д-ра филос. н. 09.00.02. – Л., 1974. – 36 с.
779. *Букач В.М.* Национальная политика в Украине: Дис... канд. ист. наук: 07.00.01 / ОПИ им. К.Д.Ушинського. – О., 1994. – 236 л.
780. *Буравський О.А.* Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Соціально-економічне становище та культурний розвиток: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський нац. лінгвістичний ун-т. – К., 2003. – 208 арк.
781. *Васильчук В.М.* Німці України: суспільний та національний аспекти XX – початок XXI ст.: Автореф. Дис... д-ра іст. наук: 07.00.01./Донецький національний університет. – Донецьк, 2006. – 39 с.
782. *Ващенко І.В.* Політика українізації 1920-х – початку 1930-х років в Україні: проблеми історіографії: Дис... канд. іст. наук: 07.00.06./ Харківський нац. ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Х., 2001. – 203 арк.
783. *Ващенко І.М.* Історіографія історії польської етнічної меншини УРСР 1920 – 1930-х років.: Дис... канд. іст. наук. – К.,2005. – 266 с.
784. *Верменич Я.В.* Здійснення українізації у 20 - 30-х роках: політичні і культурні аспекти проблеми: Автореф. дис... канд. іст. наук / Київський ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 1993. – 24 с.
785. *Вовк В.П.* Деятельность Коммунистической партии по вовлечению трудящихся национальных меньшинств Украины в социалистическое строительство (1921 – 1925 гг.): Автореф. дисс... канд. ист. наук: 07.00.01. / Одесский государственный университет. – Одесса, 1977. – 20 с.
786. *Воронко О.Г.* Розвиток етнодемографічних процесів і формування соціальної структури суспільства в Україні 20-х рр. XX ст.: Дис... канд. іст. наук. – Чернігів,1998. – 198 арк.
787. *Гусев В.І.* Бунд в суспільно-політичному житті України (кінець XIX ст. – 1921 р.): Автореф. дис... д-ра. іст. наук. – К., 1999. – 36 с.
788. *Гура В.К.* Сионистские партии на Украине: Истоки, эволюция, деятельность (1897 – 1934): Автореф. дис... д-ра ист. наук / Ин-т социальных и экономических проблем зарубежных стран АН УССР. – К., 1991. – 40 с.

789. *Дерев'янка І.П.* Українсько-польські відносини 1918 – 1921 рр.: політичний аспект: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02. / Інститут історії України НАНУ. – К., 2004. – 18 с.
790. *Дизанова А.В.* Развитие национальных культур в Украине в 20-е гг. (На материалах южного региона): Дис... канд. ист. наук. – Одесса, 1992. – 208 с.
791. *Дорошко М.С.* Парти́но-радянська номенклатура УРСР у 20 – 30 – ті роки ХХ століття: Автореф. дис... д-ра. іст. наук. 07.00.01 – Історія України. – К., 2004. – 34 с.
792. *Єфіменко Г.Г.* Національно-культурна політика ВКП(б) щодо радянської України (1932-1938): Дис... канд. іст. наук. – К., 2001. – 229 арк.
793. *Жезицький В.Й.* Політичні репресії на Поділлі в 20 – 30-х роках: загальні тенденції і регіональні особливості: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України; Інститут історії України – К., 1997. – 182 арк.
794. *Калакура О.Я.* Українська полонія в 1917-1939 роках: Дис. канд. ист. наук: 07.00.05 / НАНУ, Ін-т національних відносин і політології. – К., 1995. – 219 арк.
795. *Капустян Г.Т.* Українське село в умовах радянського політичного режиму 1920 – х років: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01./ Дніпропетровський національний університет. – Д., 2004. – 35 с.
796. *Коцур Н. І.* Соціальне становище міського населення України в умовах непу (1921 – 1929 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 1997. – 27 с.
797. *Кручек О.А.* Культура в УСРР в 1920 – 23 рр. як об'єкт державної політики: Дис... канд. іст. наук. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 1997. – 176 с.
798. *Липинський В.В.* Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки: Автореф. дис... д-ра. іст. наук / Харківський нац. ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Харків, 2001. – 39 с.
799. *Ложкин В.Ю.* Разработка партийно-государственными деятелями Украины вопросов национальной политики в первой половине 20-х годов: Автореф. дис... канд. ист. наук / Киев. ун-т им. Т.Шевченко. – К., 1992. – 19 с.
800. *Мазур В.М.* Кооперативний рух у національних районах Української СРР (1921 – 1929 рр.): Дис... канд. іст. наук. – Х., 2000. – 173 арк.
801. *Малярчук Н.Г.* Росіяни в Донбасі (20 – 30 рр. ХХ ст.): Автореф. дис... канд. ист. наук / Донецький нац. ун-т. – Донецьк, 2006. – 20 с.

802. *Мартинчук І.І.* Національно-культурне будівництво серед етнічних меншин Донеччини (20-і – початок 30-х рр. ХХ ст.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – Донецьк, 1998. – 203 арк.
803. *Міронова І.С.* Культура національних меншин Півдня України в 20 – 30-і роки ХХ століття: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01./ Миколаївський державний ун-т. – Миколаїв, 2003. – 282 арк.
804. *Місінкевич Л.Л.* Національні меншини Поділля в 20-х – 30-х ХХ ст.: Дис... канд. іст. наук. – К., 2000. – 190 арк.
805. *Міхуєва В.В.* Болгари Півдня України і Молдови в історико-етнографічній літературі кінця ХVІІІ – ХХ ст. ст.: Дис... канд. іст. наук: 07.00.06./ Харківський гуманітарний ін-т “Народна українська академія”. – Харків, 1997. – 230 с.
806. *Морозов А.Г.* Кредитна сільськогосподарська кооперація УСРР в роки непу: Автореф. дис. д-ра іст. наук: 07.00.01 / Київський державний університет. – К., 1994. – 35 с
807. *Мостяєв О.І.* Історичне буття етносу (філософсько-методологічний аналіз): Дис... канд. філос. н.: 09.00.03. / Інститут українознавства Київського ун-ту ім. Т.Шевченка. – К., 1998. – 196 арк.
808. *Надольська В.* Національні меншини на Волині (середина ХІХ – початок ХХ ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.05 / НАН України; Інститут національних відносин і політології – К., 1996. – 27 с.
809. *Найман О.Я.* Діяльність єврейських партій та об’єднань у розбудові національного життя в Україні (1917-1925): Дис... канд. політ. наук: 23.00.05 / НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень. – К., 2000. – 163 арк.
810. *Наседкина Л.Д.* Социально-политическая, экономическая и культурная жизнь греческого населения Украины. 20 – начало 30-х годов: Дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 /Институту истории Украины АН Украины. – К., 1992. – 233 арк.
811. *Непіденко Л.П.* Політична культура Радянської України періоду непу: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. / Харківський національний ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Х., 2000. – 20 с.
812. *Нестеренко В.А.* Національні відносини на Поділлі в 20 – 30-ті роки ХХ століття: Автореф. дис... канд. іст. наук / Чернів. держ. ун-т. – Чернівці, 1998. – 16 с.

813. *Новохатько Л. М.* Соціально-економічні і культурні процеси в Україні у контексті національної політики радянської держави (20-ті — середина 30-х рр. XX ст.): Дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Київський у-т ім. Т.Шевченка. – К,1999. – 410 арк.
814. *Орлик В.М.* Молдовани в Україні (1920 – 1929 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський держ. лінгвістичний ун-т. – К., 1998. – 186 арк.
815. *Орлянський В.С.* Национальные меньшинства Юга Украины в 20-е годы: социально-политические аспекты проблемы: Дис...канд. ист. наук: 07.00.01. – К.,1992. – 166 с.
816. *Орлянський В.С.* Реалізація політики коренізації по відношенню до єврейського населення Півдня України в 1920 – 1930-ті рр.: Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01. – Дніпропетровськ,2002. – 42 с.
817. *Осташева Н.В.* Криза менонітської спільноти України та закордонна менонітська допомога (1914 – початок 30-х рр. XX ст.): Дис... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1996. – 192 арк.
818. *Павленко В.В.* Українсько-болгарські взаємини. 1918 – 1939 рр.: Автореф. дис... д-ра іст. наук / НАН України, Ін-т укр. археології та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. – К., 1996. – 46 с.
819. *Парахіна М.Б.* Діяльність етнологічних центрів Всеукраїнської Академії Наук у 1920-х – на початку 1930-х років: Дис... канд. іст. наук: 07.00.05. / Київський нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2002. – 209 арк.
820. *Пачев С.І.* Болгарські колонії Північного Приазов'я (1861-1917): комплексне дослідження: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізький держ. ун-т – Запоріжжя, 1996. – 195 арк.
821. *Пивоварська К.Б.* Вірменська національна меншина в Україні у 20 – 30-і роки XX століття: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01./ Харківський національний ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Х., 2004. – 20 с.
822. *Роговий В.М.* Українсько-російські етнонаціональні відносини в Україні в 20-30-х рр. XX ст.: Дис... канд. іст. наук. – К.,2001. – 165 арк.
823. *Сальга Л.П.* Х.Г.Раковский и проблемы национально-государственного строительства на Украине (1918 – 1923 гг.): Дис... канд. ист. наук. – К., АН Украины, Институт истории Украины, 1991. – 204 с.

824. *Скрипнюк А.В.* Дискусии в Компартии Украины 1923 – 1925 гг.: итоги и последствия: Автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.01. / КГУ им. Т.Г.Шевченко. – К., 1991. – 23 с.
825. *Ставицька Н.П.* Діяльність Всеукраїнської Академії наук з дослідження історії та культури національних меншин в Україні (20 – 30 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.02. – К., 1994. – 192 арк.
826. *Степико М.Т.* Філософсько-методологічний аналіз становлення та буття етнонаціональних спільнот.: Дис... д-ра. філос. наук. – К.: Інститут філософії ім. Г.С.Сковороди НАНУ, 1998. – 388 арк.
827. *Шкляр А.Є.* Етнонаціональні чинники державотворення: політологічний аналіз: Дис... д-ра політ. наук. 23.00.02 / НАНУ: Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького. – К., 1996. – 395 арк.
828. *Черкаський А.В.* Національно-культурне будівництво на півдні України у 20-ті роки: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – Одеса, 1994. – 192 арк.
829. *Чирко Б.В.* Борьба коммунистической партии Украины за осуществление решений XII съезда РКП(б) по национальному вопросу (1923 – 1927): Автореф. дис... канд ист. наук / Киевский гос. ун-т им. Т.Шевченко. – К., 1983. – 24 с.

Бібліографічні довідники і покажчики

830. *Болгари в Україні:* Науково-допоміжний бібліографічний покажчик, 1917-1941 / Уклад.: Н.А.Дегтярьова, Є.Г.Кузнецова, Н.П.Македон, В.В.Журавльова. – К., 2000. – 147 с. (Серія “Етноси України”).
831. *Герман А.В.* Библиография о цыганах: Указатель книг и статей с 1780 по 1930 гг. – М.: Центриздат, 1930. – 141 с.
832. *Греки Приазовья:* Аннотированный библиогр. указатель / Сост. С.А.Калоеров. – Донецк: Юго-Восток, 1997. – 197 с.
833. *Євреї в Україні:* Науково-допоміжний бібліограф. Покажчик, 1917-1941: У 2 ч. / Уклад.: Н.А.Дегтярьова, Є.Г.Кузнецова, Н.П.Македон, В.В.Журавльова. – Ч.1. – 1999. – 186 с.: іл. ; Ч.2. – 2000. – 240 с.: іл. (Серія “Етноси України”).

834. *Етнічна історія грецької спільноти в Україні*: Бібліографічний довідник-показчик / Я.О.Іщенко та ін. (упоряд.); М.Ф.Дмитрієнко (відп. ред.); НАН України. Ін-т історії України. – К., 2003. – 284 с.
835. *Етноси України, 1917 – 1941*: Науково-допоміжний бібліогр. показчик / Уклад.: Н.А.Дегтярьова, Є.Г.Кузнєцова, Н.П.Македон. – К., 1997. – 134 с. (Серія “Етноси України”).
836. *Литература о евреях на русском языке. 1890 – 1947*: книги, брошюры, оттиски статей, органы период. печати: Библиогр. указатель / Сост.: В.Е.Кельнер, Д.А. Эльяшкевич. – Спб.: Академический проспект, 1995. – 679 с.
837. *Міжетнічні стосунки в Україні*. Бібліогр. довідник. – К.: INTEL, 1994. – 52 с
838. *Литература о национальном вопросе, борьбе с антисемитизмом и земельном устройстве еврейской бедноты*: Библиографический указатель / Надель Х.С., Элиович И. – Х.: ОЗЕТ, 1930. – 56 с.
839. *Нації і народності Херсонщини: Минуле і сьогодення*: Науково-допоміжний бібліогр. показчик / Уклад.: Л.М.Андрієнко, З.С.Орлова. – Херсон, 1993. – 82 с.
840. *Національні меншини в Україні: інформаційно-бібліографічний показчик*. – К.: Стилос, 2000. – 160 с.
841. *Національні меншини в Україні: інформаційно-бібліографічний показчик*. – К.: Стилос, 2003. – 252 с.
842. *Німці в Україні*: Науково-допоміжний бібліографічний показчик, 1917-1941 / Уклад.: Н.А.Дегтярьова, Є.Г.Кузнєцова, Н.П.Македон. – К., 1998. – 178 с. (Серія “Етноси України”).
843. *Політика коренізації в радянській Україні (1920 – 1930-і роки)*: Науково-допоміжний бібліографічний показчик / Упоряд. та авт. вступ ст.: П.Бондарчук, В.Даниленко, Г.Єфіменко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 219 с.
844. *Турки в Україні*: Науково-допоміжний бібліогр. показчик. 1917 – 1941 рр. – К., 1997. – 46 с.

845. *Греки України: история и современность.* – Донецк, 1991. – 245 с.
846. *Друга Всеукраїнська науково-практична конференція молодих науковців “Національні та етносоціальні процеси в Україні”:* Матеріали / Молодіжна організація “Буковинське братство”; Буковинське етнографічне товариство. – Чернівці, 1997. – 200 с.
847. *Єврейська історія та культура в Україні.* Матеріали конференції. Київ. 8 – 9 грудня 1994 р. – К., 1995. – 232 с.
848. *Єврейська історія та культура в Україні:* Матеріали конференції. Київ, 2-5 вересня 1996 / Г.Аронов та ін. (ред.). – К., 1997. – 334 с.
849. *Єврейське населення Півдня України: Історія та сучасність:* Тези до наук. конф., 19 – 20 листопада 1992 р. / АН України, Ін-т нац. відносин і політології та ін.; Ред. кол.: І.Ф.Курас (гол.) та ін. – Запоріжжя, 1992. – 125 с.
850. *За міжнародну злагоду проти шовінізму та екстремізму:* Матеріали наук.-практ. конф. “Подолання шовінізму та екстремізму – найважливіша передумова міжнац. Злагоди і громадянського миру в Україні”, 8-9 жовтня 1993 р. / НАН України; Інститут національних відносин та політології / І.Ф.Курас (ред.) М.І.Панчук (упоряд.), О.Я.Найман (упоряд.) – К., 1995. – 140 с.
851. *Польсько-українські студії /* Республіканська асом. Україно знавців; Під.-сх. наук. ін-т у Перемишлі; Ін-т суспіль. наук АН України; Ін-т історії України АН України; Редкол.: Я.Ісаєвич (голова) та ін. – К.: Либідь, 1993. – Т.1: *Україна-Польща: Історична спадщина і суспільна свідомість:* Матеріали Міжнар. наук. конф., Кам'янець-Подільський, 29-31 травня 1992 р. – 264 с.
852. *Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки:* 36. наук. праць за м-ми міжнародної наукової конференції (23-24 червня 1999 р.) – Хмельницький: Поділля, 1999. – 600 с.
853. *Регіональна політика України: Концептуальні засади, історія, перспективи:* Міжнародна науково-практична конференція, 10-11 листопада 1994 р. / НАНУ; Ін-т національних відносин і політології / М.І.Панчук (ред.). – К., 1995. – 367 с.
854. *Україна – Греція: історія та сучасність.* Тези міжнародної наукової конференції (Київ, 29 – 30 вересня 1993 р.). – К., 1993. – 180 с.
855. *Україна – Греція: історія та сучасність.* Тези II міжнародної наукової конференції (Київ, 22 – 24 лютого 1995 р.) (Відп. ред. В.А. Смолій). – К., 1995. – 183 с.

856. *Україна – Греція: історія та сучасність*. Доповіді III міжнародної наукової конференції (Афіни, 16 – 20 жовтня 1995 р.) (Відп. ред. Ю.Д.Пряхін). – К., 1995. – 40 с.

Спогади

857. Ангеліна П. Люди колгоспних ланів. – К., 1948. – 168 с.
858. Мемуари Никиты Сергеевича Хрущева // Вопросы истории. – 1990. - №№2 – 12; 1991. - №№1 – 12; 1992. - №№ 1 – 3, 6 – 9, 11 – 12; 1993. - №№ 1 – 12.
859. Славин А., Шайкин Я., Бибе М., Большан В., Кальман М., Рябко Н. Еврейская колония в южных степях (коллективные воспоминания) //Еврейское население Юга Украины. Ежегодник: исследования, воспоминания, документы. – Харьков – Запорожье: «Еврейский мир», 1998. — С.250-261.

Археографічні публікації

860. Болгарське населення півдня України. Дослідження і документи. Вип..1 / Ред. кол.: М.Д.Некоз та ін. – Запоріжжя: ЗДУ, 1993. – 173 с.
861. Греки на українських теренах: Нариси з етнічної історії. Документи, матеріали, карти / М.Дмитрієнко та ін. – К.: Либідь, 2000. – 488 с.
862. До історії міжнаціональних процесів на Україні: Док. та матеріали // УІЖ. – 1990. - №6. – С.109-118; №8. – С.87-103; №10. – С.130-142; №11. – С.107-118; 1991. - №1. – С.99-112; №2. – С.89-102; 1992. - №12. – С.91-106.
863. Еврейский вопрос: поиски ответа: Документы 1919 – 1926 гг. – Вып. 1 / Центр изучения и публикации документов евр. Истории «Храни и помни»; Под общ. ред В.Ю.Васильева. - Винница: Глобус-пресс, 2003. – 351 с.
864. Еврейское население на Николаевщине: Сб. д-в и м-в / Л.Л.Левченко и др. (сост.); Гос. Архив Николаевской обл., Николаевское общество еврейской культуры. – Николаев: Атолл, 2004. – Т.1. – 2004. – 198 с.

865. Еврейское население на Николаевщине: Сб. д-в и м-в / Л.Л.Левченко и др. (сост.); Гос. Архив Николаевской обл., Николаевское общество еврейской культуры. – Николаев: Атолл, 2004. – Т.2. – 2004. – 160 с.
866. Єврейські політичні партії та рухи в Україні в кінці XIX – XX століття: Д-ти і м.-ли. – К.: Ін-т політ. і етнонац. досліджень НАНУ, 2002. – 280 с.
867. Етнонаціональна історія України в документах і матеріалах. – Вип. I. – К., 1997. – 167 с.
868. Етнополітика в Україні: Документи і матеріали. – К., 1998. – 353 с.
869. *Материалы к истории евреев Украины* / Сост. Р.Н. Гольдштейн. – Днепропетровск: Дніпро, 1993. – 167 с.
870. Михайло Грушевський: між історією та політикою (1920 – 1930-і роки): Зб. док. і мат-в / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України / П.С.Сохань (ред.), Р.Я.Піріг (упоряд.). – К., 1997. – 184 с.
871. *Національні відносини в Україні у XX ст.* Збірник документів і матеріалів / Панчук М.І., Гошуляк І.Л., Діброва С.С. – К.: Наукова думка, 1994. – 559 с.
872. *Национальный вопрос на перекрестке мнений: 20-е годы: документы и материалы.* – М.: Наука, 1992. – 269 с.
873. *Національні процеси в Україні: історія і сучасність.* Док. і матер. Довідник. У 2-х част./ Упоряд.: І.О.Кресіна (керівник), О.В.Кресін, В.П.Ляхоцький, В.Ф.Панібудьласка; за ред. В.Ф.Панібудьласки. – К.: Вища школа, 1997. – Ч.1. – 583 с.
874. *Національні процеси в Україні: історія і сучасність.* Док. і матер. Довідник. У 2-х част./ Упоряд.: І.О.Кресіна, В.Ф.Панібудьласка; за ред. В.Ф.Панібудьласки. – К.: Вища школа, 1997. – Ч.2. – 704 с.
875. *Національні процеси на Кіровоградщині у 20-х рр. XX ст.:* Зб. д-в і м-в / Л.Маренець та ін. (авт.-упоряд.); Держ. Архів Кіровоградської області, Кіровоградський держ. пед. ун-т ім. В.Винниченка. – Кіровоград: КДПУ, 2004. – 286 с.
876. *Немцы Херсонщины: Аннотированный перечень дел Государственного архива Херсонской области (1919 – 1930)* / А.В.Карпова и др. (сост.); О.В.Айсфельд (науч. ред.); Гос. архив Херсонской области, Институт культуры и истории немцев Северо-восточной Европы, Люнебург-Геттинген. – О.: Астропринт, 2002. – 167 с.

877. *Правда історії: Діяльність єврейської культурно-просвітницької організації “Культурна ліга” у Києві (1918 – 1925): Зб. док. і матеріалів / Уклад. М.О.Рибаков. – К., 1995. – 168 с.*
878. *Революция и национальный вопрос: Док. и материалы по истории национального вопроса в России и СССР в XX веке / Сост.: М.Великовский, Е.Драбкина, И.Левин; Под ред. С.Диманштейна. – Т.3. – М., 1930. – 467 с.*
879. *Сільськогосподарський союз нащадків голландських виходців на Україні (1921-1927): Збірник документів і матеріалів / НАН України, Ін-т історії України. Упоряд.: В.І. Марочко. – К., 2000. – 339 с.*
880. *Яковлева Л.В., Чирко Б.В., Пишко С.П. Німці в Україні. 20-30-і рр. XX ст. (зб. док. держ. архівів України). – К., 1994. – 244 с.*

Документи і матеріали

881. *Боротьба з націоналістичними ухилами в КП(б)У та КПЗУ. Збірник матеріалів (Передмова М.М.Попова). – Х.: Пролетарий, 1927. – 47 с.*
882. *Братское сотрудничество народов СССР. 1922 – 1936 гг. – Сб. док. и м-в. – М., 1964. – 439 с.*
883. *Будівництво Радянської України. Зб. Вип. 1: За ленінську національну політику. – Х.: Держвидав України, б.р. – 270 с.*
884. *Будівництво Радянської України. Зб. Вип. 2. Господарче та культурне будівництво. – Х.: Держвидав України, 1928. – 174 с.*
885. *Витяги з протоколів засідань Колегії Наркомосу [Про організацію культурно-освітньої роботи серед національних меншин]: Постанови Колегії НКО // Бюлетень НКО УСРР. – 1925. - №4. – С.18.*
886. *Всесоюзная Коммунистическая партия (большевиков). Социальный и национальный состав ВКП(б): Итоги всесоюзной партийной переписи 1927 г. – М., 1928. – 158 с.*
887. *Всесоюзная перепись населения 1926 года, УССР. Итоги по республике. – М., 1930. – Т.11.*
888. *Всесоюзная перепись населения 1926 года, УССР. Итоги по республике. – М., 1930. – Т.28.*

889. *Всесоюзный перепис* людности 1926 року. Том XI. Українська Соціалістична радянська республіка. Підсумки по республіці. Полісся. Відділ I. Національність, рідна мова, вік, письменність. – М.: ЦСУ СРСР, 1929. – 420 с.
890. Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. 2-е. 1930 г. Стенографический отчет и постановления. – Москва – Харьков – Минск, 1931. – 160 с.
891. Годовой отчет ЦК КП(б)У к VIII Всеукраинской партийной конференции (апрель 1923 – апрель 1924 г.) – Х., 1924. – 278 с.
892. *Голод 1932 – 1933 рр. на Україні: очима істориків, мовою документів* / Упоряд.: Р.Я.Пиріг (кер.) та ін. – К.: Політвидав України, 1990. – 605 с.
893. Два роки роботи Уряду УСРР 1926/27 – 1927/28. Матеріали до звіту Уряду одинадцятому з'їздові Рад. – Х., 1929. – 228 с.
894. Довідник адмінтерподілу УСРР за станом на 15 грудня 1935 р. – К.: Видавництво ЦВК УСРР „Радбудівництво і право”, 1936. – 228 с.
895. *Документы и материалы* по истории советско-польских отношений / АН СССР: Ин-т славяноведения; ПАН: Ин-т истории польско-советских отношений. – М.: Наука, 1966. – Т.IV: Апрель 1921 г. – май 1926 г. – 559 с.
896. *Документы и материалы* по истории советско-польских отношений / АН СССР: Ин-т славяноведения; ПАН: Ин-т истории польско-советских отношений. – М.: Наука, 1967. – Т. V: Май 1926 г. – декабрь 1932 г. – 612 с.
897. *Документы и материалы* по истории советско-польских отношений / АН СССР: Ин-т славяноведения; ПАН: Ин-т истории польско-советских отношений. – М.: Наука, 1969. – Т. VI: 1933 – 1938 гг. – 432 с.
898. Документы об общем положении Донбасса, представленные полномочной комиссией СНК по обследованию Донбасса. – М., 1920. – 34 с.
899. XII съезд РКП(Б). 17-25 апреля 1923 г.: Стенограф. Отчет. – М.: Политиздат, 1968. – XII, 903 с.
900. XVI съезд ВКП(Б): Стенограф. отчет. – М., 1930. – С.56.
901. *Декреты* Советской власти: В 13 т. – Т.1. – М.: Политиздат, 1957. – 626 с.
902. Десятый съезд РКП(б): Стеногр. отчет. – М.: Партиздат, 1963. – 954 с.

903. Деятельность рабоче-крестьянского правительства Украины: Отчет десятому Всеукраинскому съезду Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. – Х., 1927. – 199 с.
904. *Два роки роботи уряду УСРР. 1926/27 – 1927/28.* Матеріали до звіту уряду одинадцятому з'їздові рад. – Х., Видання ВУЦВК та Управління справами РНК УСРР, 1929. – 228 с.
905. Діяльність наркомосвіти УСРР за 1924 – 1925 рр. – Х.: Держвидав України, 1926. – 154 с.
906. Естественное движение населения СССР в 1926 г. / ЦСУ СССР. Сектор статистики социального состава движения населения. – Т. I. – Вып.». – М.: ЦСУ, 1929. – 179 с.
907. Загальне навчання в УСРР: Законодавчі та інструктивні матеріали. – Х.: Держвидав України, 1926. – 139 с.
908. Збірник постанов, інструкцій та матеріалів в справі українізації, 1928 р. – Артемівське, 1928. – 38 с.
909. Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. – Харків, 1929.;
910. Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-селянського Уряду України. – 1924. – Ч.4 – 5. – Від. I.
911. Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-селянського Уряду України. – 1924. – Ч.13. – Від. I.
912. Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-селянського Уряду України. – 1924. – Ч.28. – Від. I.
913. Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-селянського Уряду України. – 1924. – Ч.42. – Від. I.
914. Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-селянського Уряду України. – 1924. – Ч.46. – Від. I.
915. Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-селянського Уряду України. – 1924. – Ч.50. – від. I.
916. Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-селянського Уряду України. – 1925. – Ч.6 – 7. – Від. I.

917. Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-селянського Уряду України. – 1925. – Ч.13 – 14. – Від.І.
918. Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-селянського Уряду України. – 1925. – Ч.24. – Від.І.
919. Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-селянського Уряду України. – 1925. – Ч.29 – 30. – Від.І.
920. Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-селянського Уряду України. – 1925. – Ч.35 – 36. – Від. І.
921. Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-селянського Уряду України. – 1925. – Ч.70. – Від.І.
922. Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-селянського Уряду України. – 1925. – Ч.74. – Від.І.
923. Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-селянського Уряду України. – 1925. – Ч.79. – від.І.
924. Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-селянського Уряду України. – 1925. – Ч.84. – Від.І.
925. Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-селянського Уряду України. – 1925. – Ч.85. – В.І.
926. Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-селянського Уряду України. – 1926. – Ч.14. – Від.І.
927. Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-селянського Уряду України. – 1926. – Ч.16. – Від.І.
928. Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-селянського Уряду України. – 1926. – Ч.22. – Від.І.
929. Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-селянського Уряду України. – 1927. – Ч.34. – Від.І.
930. Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-селянського Уряду України. – 1927. – Ч.47 – 48. – Від.І.
931. Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-селянського Уряду України. – 1927. – Ч.56 – 57. – Від.І.

932. Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-селянського Уряду України. – 1927. – Ч.63 – 65.
933. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1928 р. – 1928. – Від.І. - №4.
934. Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1929. – №.1.
935. Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1929. – №.14.
936. Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1929. – №.24.
937. Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1930. - №23.
938. Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду Української Радянської Соціалістичної республіки. – 1937. - №30.
939. Збірник статистико-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. – Харків, 1929.
940. Звіт робітничо-селянського Уряду України за 1923-1924 роки до дев'ятого всеукраїнського з'їзду Рад робітничих, селянських, червоноармійських депутатів. – Х.: Вид. ВУЦВК і РНК УСРР, 1925. – 310 с.
941. З приводу затвердження резолюції по доповіді Держвидаву // Бюлетень НКО. – 1924. - №3-4. – С.33-36.
942. За ленинскую національную политику: (Сб. материалов) / Под общ. Ред Г.Д.Хаханьяна; Сост. Г.Шерман, Б.Концевой. – Х.: На варті, 1934. – 280 с.
943. Итоги партпереписи 1922 года на Украине. В 2 ч. Ч.1. (Текст); Ч.2. (Таблицы). – Х.: Изд-во ЦК ЦК(б)У, 1922. – 183 с.
944. Історія національної академії наук України. 1924 – 1928: Документи і матеріали / В.А.Кучмаренко та ін. (упоряд.); О.С.Онищенко та ін. (відп. ред.); НАН України. Нац. б-ка України ім. В.І.Вернадського, Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. – К., 1998. – 762 с.
945. Історія національної академії наук України. 1929 – 1933: Документи і матеріали / Т.В.Вересовська та ін. (упоряд.); П.С.Сохань та ін. (відп. ред.); НАНУ, Нац. б-ка України ім. В.І.Вернадського. – К., 1998. – 542 с.
946. Итоги хозяйственного развития УССР за 1923/24 год. – Харьков, 1925.;

947. К вопросу о социалистическом переустройстве сельского хозяйства: Материалы исследования НК РКИ СССР. – М.; Л., 1928. – 353 с.
948. Культурне будівництво в Українській РСР. 1917 – 1927: 3б. док. і матеріалів / Голов. арх. упр. при Раді Міністрів УРСР та ін.; Упоряд: В.М.Волковинський, П.С.Гончарук, А.Д.Гришин та ін.; Редкол.: Ю.Ю.Кондуфор (від. ред.) та ін. – К.: Наукова думка, 1979. – 668 с.
949. Культурне будівництво в Українській РСР. 1928 – червень 1941: 3б. док. і метеріалів / Упоряд.: В.М.Даниленко, О.Г.Луговський, І.О.Молодчикова. Редкол.: Ю.Ю.Кондуфор (відп. ред.) та ін. – К.: Наукова думка, 1986. – 415 с.
950. Коллективизация і голод на Україні: 1929 – 1933. 3б. док. і матер. / Ред. кол.: С.В.Кульчицький та ін. – К.: Наукова думка, 1992. – 734 с.
951. Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Пер. з 8-го рос. вид. / Ін-т історії партії при ЦК КПУ. – К.: Політвидав України. – Т.2. 1917-1924, 1978. – 521 с.; Т.3. 1924-1927, 1979. – 529 с.; Т.4. 1927-1931, 1980. – 557 с.; Т.5. 1931-1941, 1980. – 471 с.
952. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. В 2-х т. / Ін-т історії партії при ЦК Компартії України; Редкол.: В.І.Юрчук (гол.) та ін. – Т.1. 1918-1941. – К.: Політвидаву країни, 1976. – 1007 с.
953. Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність. – К.: Інститут держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, 2001. – 400 с.
954. Короткий огляд діяльності робітниче-селянського уряду України за 1924 – 1925 рік. – Х., 1926. – 48 с.
955. *Культурне будівництво*. Українська Радянська Соціалістична Республіка. Стат. довідник. – К.: Радянська школа, 1940. – 203 с.
956. *Культурне будівництво* в Українській РСР. Важливі рішення Комуністичної партії і Радянського уряду 1917 – 1959 рр. В 2 т. – Т.І. – К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1959.– 884 с.
957. *Маріупольська округа*. Матеріали до опису округ УСРР. – Х.-К., 1926. – 52 с.
958. Матеріали до характеристики сільського господарства України: Для делегатів XI з'їзду КП(б)У. – К., 1930. –

959. *Материалы к отчету Мариупольского окружного ИК о работе за 1925/26 г.: [о народном хозяйстве]*. – Мариуполь, 1926. – 240 с.
960. *Материалы по обследованию комитетов незаможных селян (по данным обследования в июне 1925 года.)* – Харьков, 1925.
961. *Міські селища УСРР. Збірник статистично-економічних відомостей.* – Х., 1929. – 253 с.
962. *Народне господарство УСРР (Статистичний довідник). За ред. О.М.Асаткіна.* – К.: Держвидав “Народне господарство та облік”, 1935. – 664 с.
963. *Народное просвещение на Украине. По материалам ЦКНМ при ВУЦИК.* – Х.: Червоний шлях, 1924. – 216 с.
964. *Народное хозяйство Украины в 1921 г.: Отчет УЭС Совету Труда и Оборона.* – Харьков, 1921. – 884 с.
965. *Население в городах Украины по данным Всесоюзной городской переписи 15 марта 1923 года / ЦСУ УССР.* – Х., 1924. – XIV, 185 с.
966. *Население Украины по данным переписи 1920 года: (Сводные данные по губерниям и уездам) / ЦСУ УСРР.* – Х., 1923. – 50 с.
967. *Національно-культурне будівництво на рівень темпів 3-го вирішального: Матеріали для доповідачів / Кабінет культпроп. та агітмасової роботи Дніпропетровського МК КП(б)У.* – Дніпропетровськ, 1931. – 60 с.
968. *Національне питання. Курс національного питання для комвишів та радпартшкіл. Хрестоматія з методичними вказівками.* – Х., 1932. – 468 с.
969. *Національні меншості на Україні: (Реєстр селищ) / Центр. стат. упр. УСРР.* – Х., 1925. – 65 с.
970. *Національний перепис робітників та службовців України (жовтень – листопад 1929 р.): 3б. статистич. матеріалів / Всеукр. рада профспілок; За ред. І.Златопольського.* – Х.: Український робітник, 1930. – 159 с.
971. *Национальный вопрос и Советская Россия / Нарком. по делам национальностей.* – М.: Госиздат, 1921. – 92 с.
972. *НКЗ УССР. Сельское хозяйство Украины: Стат. справочник.* – Харьков, 1923. – 232 с.; табл., карты.

973. *Основные итоги* работы правительства УССР за 1927 и 1928 годы (Отчетные данные за период от X Всеукраинского съезда советов). – Х.: Изд. Секретариата ВУЦВК и Управления делами СНК УССР, 1928. – 114 с.
974. *Останні партійні документи з національної політики КП(б)У: (Про націоналістичний ухил у КП(б)У тт. Шумського й Максимовича): Тези, резолюції та доповідь М. Скрипника.* – Х.: Держвидав України, 1927. – XVI, 104 с.
975. *О работе* среди национальных меньшинств: Постановление Президиума Совета Национальностей ЦИК Союза ССР, одобренное Президиумом ЦИК Союза ССР 8 июня 1935 г. по докладам ЦИК УССР и ЦИК БССР // *Революция и национальности.* – 1935. - №6. – С.102-104.
976. *Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств.* 8-11 января 1927 г. – Харьков, 1927. – 231 с.
977. *Підсумки обліку міської людності УСРР 1931 року / Упр. народно-господарського обліку УСРР.* – Х.: Народне господарство та облік. 1933. – 213 с.
978. *Самообложение* населения для удовлетворения его общественных нужд. – Х., 1928. – 40 с.
979. *Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины.* – 1931. - №3.
980. *Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины.* – 1931. - №8.
981. *Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины.* – 1931. - №23.
982. *Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины.* – 1933. - №1.
983. *Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины.* – 1933. - №5.
984. *Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины.* – 1933. - №7.
985. *Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины.* – 1933. - №18.

986. Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1933. - №24.
987. Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1933. - №26.
988. Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1933. - №40.
989. Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1933. - №42.
990. Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1933. - №48.
991. Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1933. - №55.
992. Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1934. - №8.
993. Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1934. - №33.
994. Советско-болгарские отношения и святы. Документы и материалы. 1917 – 1944. – М., 1976. – 651 с.
995. Совещание уполномоченных по работе среди национальных меньшинств при ЦИКах автономных республик, местных, краевых и губернских исполнительных комитетов. – М., 1928. – 521 с.
996. Соціалістичне будівництво в сільському господарстві: Цифрові матеріали до доповіді В.Я. Чубаря та А.Г. Шліхтера на IV сесії ВУЦВК X скликання. – Харків, 1928.
997. Соціалістична Україна. Стат. Збірник. – К.: Народне господарство та облік, 1937. - 426 с.
998. «Спілка визволення України». Стенографічний звіт судового процесу. –Т.І. – Б.м.: Вид-во “Пролетар”, 1931. – 712 с.
999. Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. – Харків, 1930. – 265 с.
1000. Сталінська округа. Матеріали до опису округ УСРР. – Х.-К., 1926. – 48 с.

1001. Съезды Советов Союза ССР, союзных и автономных советских социалистических республик: Сб. документов. – М., 1960. – Т.2. – 615 с.
1002. Україна: (Стат. справ. 1925 р.) – Х.: ЦСУ УСРР, 1925. – IV, 514 с.
1003. Україна: (Стат. щорічник 1926 р.) – Х.: ЦСУ УСРР, 1926. – XVI, 554 с.
1004. Україна: (Стат. щорічник на 1928 р.) – Х., ЦСУ УСРР, 1928. – XXIV, 388 с.
1005. Україна: (Стат. щорічник на 1929 рік.) – Х., 1929. – XXII, 400 с.
1006. Україна за п'ятдесят років (1917 – 1967). Стат. довідник. – К., Політвидав, 1967. – 272 с.
1007. Україна. Стат. щорічник на 1928 р. – Х., ЦСУ УСРР, 1928. – 387 с.
1008. Україна: Стат. щорічник на 1929 рік. – Х., 1929. – 400 с.
1009. *Українська радянська культура за 40 років (1917 – 1957)*. – К.: Книжкова палата УРСР, 1957. – Т.I. – 419 с.
1010. *Українська радянська культура за 40 років (1917 – 1957)*. – К.: Книжкова палата УРСР, 1960. – Т.II. – 404 с.
1011. *ЦСУ УСРР. Кооперація на Україні в 1925 – 1926 рр.* – Х.: Держвидав, 1929. – 326 с.
1012. Четвертое совещание ЦК РКП(б) с ответственными работниками национальных республик и областей в Москве. 9-12 июня 1923 г. – М.: Бюро секретариата ЦК РКП(б), 1923. – 255 с.

Наукова і суспільно-політична література

1013. А.Б. На родном языке // Наша правда. – 1925. – 29 декабря.
1014. *Абрамович М.* Жилищный вопрос в греческом селе // Профилактическая медицина. – 1925. - №11. – С.104 – 112.
1015. *Агаев А.Г.* Социалистическая народность: сущность и особенности развития // Философские науки. – 1988. - №1. – С.16 – 24.
1016. Адміністративно-територіальний поділ нацменшостей на Україні // Вісти ВУЦВК. – 1924. – 21 серпня.
1017. *Алаторцева А.И.* Советская историческая периодика 1917 – середина 1930-х годов. – М.: Наука, 1989. – 251 с.

1018. *Александров М.Я.* Откуда берется вражда к евреям и кому она выгодна (Простые беседы). – М.-Л., 1929. – 48 с.
1019. *Александров В.* Положение национальных меньшинств в послевоенной Европе. – М., 1933. – 184 с.
1020. *Алексеева Г.Д.* Историческая наука в России. Идеология. Политика (60 – 80-е годы XX века). – М.: Ин-т Российской истории РАН, 2003. – 287 с.
1021. *Алфадив К., Сафаров Н.* Культурно-политическая работа среди рабочих-татар в Донбассе // Революция и национальности. – 1931. - №4. – С.57.
1022. *Аманжолова Д.А.* Партия Алаш: история и историография. – Семипалатинск, 1993. – 289 с.
1023. *Аманжолова Д.* Казахская автономия: от замысла националов к самоопределению по-советски // Acta Slavica Iaponica. - Т.21. – РР.115-143.
1024. *Андреев А.* Победа ленинско-сталинской национальной политики // Известия. – 1935. – 6 июля.
1025. *Андрианов А.* По ленинскому пути в национальном строительстве Украины // Революция и национальности. – 1930. - №8 – 9. – С.35-41.
1026. *Аношкин И.Ф.* Международное значение опыта КПСС в решении национального вопроса // Вопросы истории КПСС. – 1972. - №3. – С.17 – 31.
1027. *Антипова О.* Репресії проти поляків в УРСР у 1930-х рр. в сучасній українській історіографії // Історіографічні дослідження в Україні: 36. наук. праць / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: В.А.Смолій (голова), Ю.А.Пінчук (відп. ред.) та ін. – К., 2003. – Вип.13: У 2 ч.: Україна – Польща: історія і сучасність: 36. наук. праць і спогадів пам`яті П.М.Калениченка (1923 – 1983). – Ч.2. – С.69 – 77.
1028. *Антонюк О.В.* Етнополітика в Україні: історія та сучасний стан (Закінчення) // Укр. іст. журн. – 1999. - №4. – С.15-28.
1029. *Антонюк О.В.* Етнополітика в Україні: історія та сучасний стан // Укр. іст. журн. – 1999. - №3. – С.44 – 56.
1030. *Антонюк О.В.* Формування етнополітики української держави: Історичні та теоретико-методологічні засади: Монографія. – К., 1999. – 284 с.

1031. *Арина А.Е., Котов Г.Г., Лосева К.В.* Социально-экономические изменения в деревне. Мелитопольский район (1885 – 1938 гг.). – М., 1939. – 407 с.
1032. *Артюх И.* Переселение евреев на территорию Запорожского округа в 20-х годах XX века (по документам Госархива) // Еврейское население Юга Украины. Ежегодник: исследования, воспоминания, документы. – Харьков – Запорожье: «Еврейский мир», 1998. – С.147-153.
1033. *Архієрейський Д., Ченцов В.* Антирадянська національна опозиція в УСРР в 20-ті рр.: погляд на проблему крізь архівні джерела // 3 архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 2000. - №2/4. – С.16-54.
1034. *Б(уценко) А.* Итоги районирования УСРР // Радянська Україна. – 1926. - №13. – С.6-8.
1035. *Бабій Б.М.* Українська радянська держава в період відбудови народного господарства (1921 – 1925 рр.) – К., 1961. – 384 с.
1036. *Бабійчук Р.В.* Жовтнева революція і розвиток української культури. – К., 1957. – 36 с.
1037. *Баграмов Э.* Живой вопрос живой жизни: Актуальные проблемы национальных отношений: К дню образования СССР // Агітатор. – 1987. - №23. – С.7 – 11.
1038. *Баграмов Э.* Классовые и национальные отношения: Характер взаимодействия: Вопросы теории // Правда. – 1985. – 20 декабря.
1039. *Баграмов Э.А.* Ленинская национальная политика: достижения и перспективы. – М.: Мысль, 1977. – 231 с.
1040. *Баграмов Э.А.* Национальный вопрос и буржуазная идеология. (Критика новейших политико-социологических концепций). – М.: “Мысль”, 1966. – 327 с.
1041. *Баранников А.П.* Об изучении цыган СССР // Известия АН СССР. – Ленинград, 1929. – VII серия. - №5. – С.369-398.; (Заключення) №6. – С.457-478.
1042. *Баранников А.П.* О термине “Русские цыгане” // Доклады Академии Наук СССР. – 1928. - №10. – С.211-217.
1043. *Баранніков О.П.* Українські цигани. – ВУАН, Етнографічна Комісія – Кабінет нацмен. – Національні меншості Радянської України/ за ред. акад. А.М.Лободи. – Книга 2. – К., Друкарня ВУАН, 1931. – 60 с.
1044. *Бармак М.В.* Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії (1796-1914 рр.): розселення, господарське життя, міграції. – Тернопіль, 1999. –206 с.

1045. *Батурицкий Д.А.* Земельное устройство еврейской бедноты. – М., 1929. – 32 с.
1046. *Батюк І.* Сільськогосподарська кооперація на Україні. – Х: Книгоспілка, 1925. – 91 с.
1047. *Бачинський П.П.* В єдиній сім'ї радянських народів. – К., 1975. – 160 с.
1048. *Бачинський П.П.* Здійснення ленінської національної політики на Україні у відбудовний період (1921 – 1925 рр.) // УІЖ. – 1966. - №1. – С.97 – 107.
1049. *Бачинський П.П.* Торжество ленінських ідей дружби і братерського співробітництва народів СРСР. – К.: Політвидав України, 1970. – 92 с.
1050. *Бачинський П.П., Варшавчик М.Я., Гольнєва М.С.* Торжество ленінської національної політики на Україні. – К.: Політвидав України, 1967. – 459 с.
1051. *Бачинський П.П., Юрченко О.Т.* Комуністична партія-організатор здійснення національної політики на Україні. – К., 1972. – 323 с.
1052. *Безсонов А.И.* Союз граждан голландского происхождения и меннонитское общество юга Украины периода первой половины 20-х гг. XX в. // Вопросы германской истории. – Днепропетровск, 1995. – С.52-64.
1053. *Белецкий А.А.* Греческие диалекты юго-восточной Украины и проблема их языка и письменности // Балканская филология. – Л., 1970. – С.97 – 119.
1054. *Беликов А.В.* Экономическое положение украинских цыган в 1917 – 1930 гг. // Материалы региональной научно-практической конференции. – Донецк, 1998. – С.34-35.
1055. *Берг Л.* Население Бессарабии: Этнографический состав и численность. – Пг., 1923. – 59 с.
1056. *Березовчук М.Д.* Інтернаціоналістична діяльність комнезамів України (1923 – 1930 рр.) // УІЖ. – 1965. - №2. – С.63 – 71.
1057. *Беренштейн Л.* Иудаизм и политические репрессии в СССР (20 – 80-е гг. XX в.) // Єврейська історія та культура в країнах Центральної та Східної Європи. Збірник наукових праць. – К., 1998. – Т.І. – С.42-53.
1058. *Беренштейн Л.Е.* Евреи и политические репрессии (20 – 80-е годы XX столетия). – К., 1996. – 195 с.
1059. *Беренштейн О.* Демографічні аспекти життєдіяльності євреїв України у 20-30-х роках ХХ століття // Наукові записки ІПіЕНД. – 1998. – Випуск 4. – С.10-17.

1060. *Беренштейн О.* До питання про соціально-професійний склад євреїв України у 20 – 30-ті роки ХХ століття (теоретико-історичний аспект) // Запорожские еврейские чтения. Вып. 3. – Запорожье. – 1999. – С.66-69.
1061. *Беренштейн О.* Створення єврейських адміністративно-територіальних одиниць (1922 – 1929 рр.) і внутрішнє структурування УРСР // Запорожские еврейские чтения. – Запорожье, 1998. – Вып.2. – С.146-153.
1062. *Бєліков О.В.* Вивчення циган України у дореволюційній та радянській вітчизняній історіографії // Наука. Релігія. Суспільство. – 2003. - №3. – С.71 – 78.
1063. *Бєліков О.В., Васальський В.І.* Освіта циганського населення України: історичний екскурс та сучасність // Наука. Релігія. Суспільство. – 2003. - №1. – С.120 – 129.
1064. *Білас І.* Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2-х кн.. – К.,1994.
1065. *Білик Б.І.* Етнополітична історія України (860 – 1900 рр.) / Київський національний торгово-економічний університет. – К., 2002. – 246 с.
1066. *Білявський П.* Робота серед нацменшостей на Дніпропетровщині // Радянська Україна. – 1933. - №12. – С.35.
1067. *Бовуа Д.* Битва за землю в Україні. 1863 – 1914: Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Пер. з фр. – К.: Критика, 1998. – 334 с.
1068. *Бовуа Д.* Шляхтич, кріпак і ревізор: Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831 – 1863) / Пер. з фр. – К.: ІНТЕЛ, 1996. – 415 с.
1069. *Боєчко В.* Молдавани в Україні // Віче. – 1993. - № 3 (12). – С.100-105.
1070. *Боєчко В.Д., Ганжа О.І., Захарчук Б.І.* Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. – К.,1994. – 168 с.
1071. *Божко О.* Мережа єврейських закладів освіти, культури та науки в системі Народного комісаріату освіти Української РСР в 1920-ті роки // Єврейська історія та культура в Україні. Матеріали конференції. Київ. 22-23 листопада 1993 р. – К., 1994. – С.28-33.
1072. *Бойченко І.В.* Філософія історії: Підручник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Знання, 2000. – 724 с.
1073. *Бокарев Ю.П.* Социалистическая промышленность и мелкое крестьянское хозяйство в СССР в 20-е гг. – М., 1989. – 312 с.

1074. *Болаболыченко А.* СВУ – суд над переконанням. – К.: Кобза, 1994. – 114 с.
1075. *Болгарське населення Півдня України: Дослідження і документи.* – Запоріжжя, 1993. – Вип. I. – 137 с.
1076. *Болевые точки.* Нации и мир // Дружба народов. – 1989. - №3. – С.171 – 180.
1077. *Болтенкова Л.Ф.* Интернационализм в действии. – М.: Мысль, 1988. – 221, [2] с.
1078. *Болтенкова Л.Ф., Яров Ю.Ф.* Федерализм в истории России. – М., 1992. – 456 с.
1079. *Бондар В.П.* Інтернаціональні зв'язки робітничого класу України в 30-х рр. // УІЖ. – 1968. - №6. – С.55 – 62.
1080. *Бондаренко Г.В.* Історичне пізнання: питання теорії та практики: Навчальний посібник для студентів історичних факультетів. – Луцьк, 1998. – 226 с.
1081. *Бондарчук П.М.* Національно-культурна політика більшовиків в Україні на початку 1920-х років. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 1998. – 45 с. (Іст. зошити).
1082. *Борев Б.* Кілька зауважень з приводу бойових проблем національної культури і з приводу статті Гірчака Є. “Бойові проблеми національної культури” // Більшовик України. – 1931. - №9-10. – С.86-97.
1083. *Борев Б.* Національне питання в II Інтернаціоналі: Курс національного питання / Інститут марксизму-ленінізму. Кафедра нац. питання. – Х.: Пролетар, 1930. – 144 с.
1084. *Борисов В.Л.* Українізація та розвиток загальноосвітньої школи в 1921 – 1932 рр. // Укр. іст. журн. – 1999. - №2. – С.76-79.
1085. *Борисюнок О.Ю.* Обговорення проблем українізації вищим партійним керівництвом у 1922 – 1923 рр. // Укр. іст. журн. – 2000. - №4. – С.90-99.
1086. *Боровой С.Я.* Еврейская земледельческая колонизация в старой России (Политика – идеология – хозяйство – быт): По архивным материалам. – М.: М. И С.Сабашниковы, 1928. – 200 с.
1087. *Бородін О.А., Бачинський П.П.* Перемога ленінської національної політики на Україні. – К.: Знання, 1969. – 47 с.
1088. *Бочковський Ольгерд.* Вступ до націології. – К.: “Генеза”, 1998. – 144 с.
1089. *Брагин А., Кольцов М.* Судьба еврейских масс в Советском Союзе. – М., 1924. – 22 с.
1090. *Брик О.* Україно-єврейські взаємовідносини. – Б.м.: “Госиздат”, 1921. – 31 с.
1091. *Брук Б.* Биробиджан. – М., 1928. – 47 с.

1092. *Буравський О.А.* Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. – Житомир, 2004. – 168 с.
1093. *Бухарин Н.И.* Избранные произведения / Предисл., коммент. С.Л.Леонова. – М.: Экономика, 1990. – 542 с.
1094. *Бухарин Н.И.* Судьбы русской интеллигенции // Путь к социализму. Избранные произведения. – Новосибирск, 1990. – С.108.
1095. *Буценко А.* Більше уваги національній культурі // Вісті ВУЦВК. – 1924. – 23 серпня.
1096. *Буценко А.* В справі національних меншостей // Вісті ВУЦВК. – 1927. – 8 січня.
1097. *Буценко А.* Господарське й культурне будівництво серед нацменшостей УСРР // Радянська Україна. – 1928. - №10-11. – С.28-34.
1098. *Буценко А.* До Всеукраїнської наради робітників національних меншостей // Комуніст. – 1927. – 11 січня.
1099. *Буценко А.* К вопросу районирования Украины: Краткий обзор работ по районированию УССР за 1922 – 23 – 24 – 25 годы, в связи с переходом на трехстепенную систему управления. – Х., 1925. – 61 с.
1100. *Буценко А.* Національні меншості України // Більшовик України. – 1928. - №12. – С.67-73.
1101. *Буценко А.* Работа среди национальных меньшинств на Украине // Советское строительство. – 1927. - №1. – С.79-85.
1102. *Буценко А.* Районування в Україні // Радянська Україна. – 1925. - №8. – С.7-9.
1103. *Буценко А.* Советское строительство и нацменьшинства на Украине. – Х., 1926. – 36 с.
1104. *Буценко А.І.* Радянське будівництво серед нацменшостей УСРР. – Харків: Видання оргінстру ВУЦВК, 1928. – 25 с.
1105. *Буяновер М.І.* Стан пролетаріату на Україні після Жовтневої революції / Заг. ред. М.О.Авдієнка. – Х., 1928. – 116 с.
1106. *Ваганян Н.* О национальной культуре. – М.: Госиздат, 1927. – 192 с.
1107. *Ванярьський Ш.М.* Освітня справа в німецьких колоніях Маріупольської округи // Шлях освіти. – 1924. - №10. – С.258-262.
1108. *Василенко М.* Один из многих: К пятилетию Мархлевского польского района // Революция и национальности. – 1930. - № 4-5. – С.38-47.

1109. *Василенко М.* Очередные задачи перевыборов советов среди нацменьшинств. – Х.: Центриздат, 1930. – 32 с.
1110. *Василенко М.* Украина в третьем году п'ятилітки // Советское строительство. – 1931. - №12. – С.3-9.
1111. *Васильчук В.М.* Німці в Україні. Історія і сучасність (друга половина XVIII – початок XXI ст.) / Київський національний лінгвістичний університет. – К.: Видавничий центр КНЛУ, 2004. – 341 с.
1112. *Ващенко І.М.* “Радянська Мархлевщина” як історичний феномен: польський національний район УСРР 1925 – 1935 рр. в історіографії // Ін-т історії України НАН України; Голов. редкол. наук.-докум. сер. кн. “Реабілітовані історією”; Редкол.: П.Т.Трощинський (голов. ред.) та ін. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Вип. 30. – С.202 – 215.
1113. *Ващенко І.М.* “Справа” польських педагогів Києва 1930 – 1931 рр. – маловідома сторінка анти польських репресій 1930-х рр. // Наукові записки Вінницького держ. пед ун-ту ім. М.Коцюбинського. Сер.: Історія: 36. наук. праць / За ред. П.С.Григорчука. – Вінниця: ДП “ДКФ”, 2004. – Вип. 8. – С.299-303.
1114. *Вдовин А.И.* Национальная политика 30-х годов: (об исторических корнях кризиса межнациональных отношений в СССР) // Вестник Московского ун-та. Серия 8: История. – 1992. - №4. – С.17-38.
1115. *Вейтков Ф., Полищук Б.* Евреи на земле. – М.; Л.: Госиздат, 1930. – 30 с.
1116. *Вейцблит И.* Деражня. Современное еврейское местечко. – М.-Л.: Гиз., 1929. – 120 с.
1117. *Вейцблит І.І.* Рух єврейської людності на Україні періоду 1897 – 1926 років / Інститут єврейської культури при Всеукраїнській Академії Наук, соціально-економічна секція. – Кременчук, Державне видавництво “Пролетар”, 1930. – 176 с.
1118. *Вендров З.* По еврейским колониям: Очерк. – Харьков, 1927. – 80 с.
1119. *Верменич Я.* Історична регіоналістика в Україні: спроба концептуального аналізу. Монографія. – К.: Інститут історії України НАН України, 2001. – 231 с.
1120. *Верменич Я.* Національна реформа 20 – 30-х рр. в Україні: Підсумки, політичні наслідки, уроки // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий

- збірник наукових праць. - Вип. 11. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – С. 210-224.
1121. *Верменич Я.* Реформування адміністративно-територіального устрою УРСР у 20 – 30-х ст.: прорахунки й уроки // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. - Вип.10. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – С.82-92.
1122. *Верменич Я.В.* Національна реформа в Україні // Політологічні читання. – 1994. - №4. – С.274-276.
1123. *Верменич Я.В.* Політичні наслідки та уроки політики українізації 20 – 30-х рр. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. статей. – К., 2001. – Вип.4. – С.288-308.
1124. *Верменич Я.В.* Поняття “українізації” в історичному контексті // Наук. зб. Ін-ту політ. і етнонац. досліджень. – К., 1999. – Вип. 9. – С.129-131.
1125. *Верменич Я.В., Нагорна Л.П.* Мовна політика і національна свідомість: уроки минулого і сьогодення // Національна культура в сучасній Україні. – К.: Україна, 1995. – С.261-278.
1126. *Винниченко І.І.* Українці в державах колишнього СРСР: історико-географічний нарис. – Житомир, 1992. – 164 с.
1127. *Вовк В.П., Яненко В.И.* Культурно-просветительная работа среди национальных меньшинств Украины в годы восстановительного периода (1921 – 1925 гг.) // Вопросы общественных наук. – 1974. – Вып. 19. – С.91-101.
1128. *Войналович О.* Засади державної політики щодо розвитку шкільної освіти національних меншин в Україні у 1920 – першій половині 30-х рр.: історія, досвід, проблеми // Наукові записки Ін-ту політ. і етнонац. досліджень. – Вип. 9. Схід і Захід України: проблеми єднання. – К., 1999. – С.175-184.
1129. *Войналович О.* Організація шкільної освіти для національних меншин в Україні. – К.-Полтава, 1992. – 149 с.
1130. *Войналович О.* Польська школа в контексті реалізації програм розвитку національної освіти в Україні у 20-х – 30-х рр. ХХ ст. // Історіографічні дослідження в Україні / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: В.А.Смолій (голова) та ін. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – Вип.13: У 2 ч.: Україна – Польща: історія і сучасність: Зб. наук. праць і спогадів пам`яті П.М.Калениченка (1923 – 1983). – Ч.1. – С.409 – 424.

1131. *Войцехівський Ю.О.* Перемоги ленінсько-сталінської національної політики // Вісті ЦВК УСРР. – 1935. – 30 червня.
1132. *Войцехівський Ю.О.* Роботу новообраних рад – на рівень політичних завдань // Більшовик України. – 1934. - №10-11. – С.110.
1133. *Войцехівський Ю.С.* Поляки України. З родоводу української польщизни: особливості мови і культури // Відродження. – 1993. - № 9. – С.16-27.
1134. *Волков В.* Стан ВУЗів України // Більшовик України. – 1929. - №17-18. – С.80-94.
1135. *Вольф М.М.* Сільське господарство України. – Харків, 1927. – С.12-13. - 153 с.
1136. *Вопросы* культурного строительства на Украине. – Х.: Пролетарий, 1928. – 42 с.
1137. *Воропаєва Т.С.* Психологія національного буття: регіональні відмінності // Регіональна політика України: Концептуальні засади, історія, перспективи: Міжнародна науково-практична конференція, 10-11 листопада 1994 р. / НАНУ; Ін-т національних відносин і політології / М.І.Панчук (ред). – К., 1995. – С.259-261.
1138. *Гайнцев М.* Як зірвалася провокація менонітських куркулів та проповідників? // Безвірник. – 1930. - №9. – С.6-12.
1139. *Ганжа О.* Спроби політичного об'єднання селянства України в роки непу // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. 9. – К., 2003. – С.214-227.
1140. *Ганжа О.І.* Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917 – 1927) / Ін-т історії НАНУ. – К., 2000. – 208 с.
1141. *Ганурова М.М.* Некоторые проблемы развития социалистических наций // Вестник Московского ун-та. Сер.12. Теория научного коммунизма. – 1984. - №5. – С.29 – 35.
1142. *Гафтель І.* Попередні висновки по перевиборах в німецьких сільських радах України (лютий 1929 р.) // Німці в Україні. 20-30-і рр. ХХ ст. (зб. док. держ. архівів України). – К., 1994. – С.130-136.
1143. *Гафтель І.* Результати виборів до німецьких сільрад // Радянська Україна. – 1927. - №5-6. – С.15-18.
1144. *Гафтель І.* Результати виборчої кампанії в німецьких сільрадах // Радянська Україна. – 1929. - №3-4. – С.21-26.

1145. *Гегзарт И.* Перестроить работу Советов // Революция и национальности. – 1930. - № 1-2. – С.45-49.
1146. *Геллер И.* Евреи на земле. – Смоленск: Госиздат, 1930. - 96 с.
1147. *Герман А.А.* Немецкая автономия на Волге. – Саратов, 1992. – Ч.1. – 234 с.
1148. *Гехтман І.* До проблеми національної культури // Більшовик України. – 1929. - №21-22. – С.98-114.
1149. *Гирчак Е.Ф.* На фронте в борьбе с национализмом. – М., 1930. – 63 с.
1150. *Гительман Ц.* Формирование еврейской культуры и самосознание в СССР: государство в качестве социального инженера // Советская этнография. – 1991. - №1. – С.33-43.
1151. *Гительман Ц.* Формирование еврейской культуры и самосознания в СССР: государство в роли социального инженера // Исторические судьбы евреев в России и СССР: начало диалога. – М., 1992. – С.62-81.
1152. *Гитлянський А.* В боротьбі за первенство: Конкурс національних рад України // Революція і національності. – 1935. - №10. – С.69 – 71.
1153. *Гитлянський А.* Ленінська національна політика в дійстві (Національні меншинства на Україні) // Революція і національності. – 1931. - №9. – С.35 - 44.
1154. *Гитлянський А.* Національні єврейські ради в місечках // Революція і національності. – 1936. - №8. – С.31-32.
1155. *Гитлянський А.* Національні меншинства в Радянській Україні одобрять проект Сталінської Конституції // Революція і національності. – 1936. - №9. – С.48-51.
1156. *Гіршфельд А.* Міграційні процеси України (в світлі перепису 1926 р.) – Х.: Господарство України, 1930. – 87 с.
1157. *Гітлянський А.* Обслуговування нацменшостей в Барському районі // Радянська Україна. – 1931. - № 3-4. – С.75-76.
1158. *Гітлянський А.С.* Вибори до рад серед нацменшостей // Радянська Україна. – 1934. - №11. – С.13-18.
1159. *Гітлянський А.С.* Попередні підсумки виборів до національних рад України // Вісті ВУЦВК. – 1934. – 15 грудня.

1160. *Глинский А.* Досягнення й хиби в роботі серед національних меншостей. – Харків, 1931. – 78 с.
1161. *Глинский А.Б.* Национальные меньшинства на Украине. – Харьков, 1931. – 78 с.
1162. *Глинський А.* Перевибори рад серед нацменшостей // Радянська Україна. – 1930. - №10. – С.6-9.
1163. *Головко В.* “Модернізація” як метанарратив української історії // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – Випуск 9. – К., 2003. – С.410-427.
1164. *Голубченко П.* Україна і Росія у світлі культурних взаємин. – К.: Дніпро, 1993. – 447 с.
1165. *Гольде Ю.* Земельное устройство трудящихся евреев. – М., 1925. – 99 с.
1166. *Гонтар А.В.* Городские советы Украины: история становления и развития (20 – 30-е годы). – К. - Одесса, 1990. – 204 с.
1167. *Гончаренко В.Д.* Правове забезпечення інтересів національних меншостей на Україні в двадцяті роки // Правова держава: Між від. зб. наук. пр. – К., 1992. – Вип.2-3. – С.170-176.
1168. *Горбань В.* Проблема єврейського містечка в радянській Україні 20-х рр. / Єврейська історія та культура в Україні. Матеріали конференції. – К., 1994. – С.37 – 44.
1169. *Горбик В.О., Скрипник П.І.* До питання про районування України // УІЖ. – 1995. – №1. – С.3-12.
1170. *Горизонтов Л.Е.* Парадоксы имперской политики: поляки в России и русские в Польше (XIX – начало XX в.) / РАН; Институт славяноведения / И.И.Свирина (отв. ред.). – М.: Индрик, 1999. – 270 с.
1171. *Горний В.А., Луконцева И.И.* Из опыта истории деятельности РКП(б) по вовлечению польских трудящихся СССР в социалистическое строительство (1921 – 1929) // СССР и Польша: Интернациональные связи. История и современность. – М., 1977. – С.431 – 474.
1172. *Горовская Н.Ф.* “Еврейский ренесанс” в 20 – 30-х годах в СССР (Попытка историко-социологического анализа) // Холокауст на Украине и антисемитизм в перспективе. – Харьков, 1992. – С.63-67.

1173. *Гороховский Ф.Я., Хонигсман Я.С., Найман А.Я.* Евреи Украины: (Краткий очерк истории) / Украинско-финский ин-т менеджмента и бизнеса; Международный Соломонов ун-т / Ф.Я.Горовский (ред.). – Ч.ІІ. – К., 1993. – 290 с.
1174. *Греки на українських теренах.* Нариси з етнічної історії. Документи, матеріали, карти. – К., 2000. – 488 с.
1175. *Греки Харківщини:* Збірник історико-біографічних статей / О.О.Узбек (ред.); Харківське міське товариство греків “Геліос”. – Х.: “Майдан”, 2003. – 228 с.
1176. *Гринів Олег.* Україна і Росія: партнерство чи протистояння? (Етнополітичний аналіз). – Львів, 1996. – 384 с.
1177. *Грошев И.И.* Исторический опыт КПСС по осуществлению ленинской национальной политики. – М.: Мысль, 1967. – 420 с.
1178. *Грушевський М.* Ганебній пам`яті // Україна. – К.: ДВУ, 1926. – Вип. 4. – С.46-51.
1179. *Грушевський М.* На порозі Нової України: Гадки і мрії. – К., 1991. – 128 с.
1180. *Грушевський М.* Перспективи і вимоги української науки (Київська сесія Укр. Науки) // Україна. – К.: ДВУ, 1926. – Вип.І. – С.4-15.
1181. *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991. – 240 с.
1182. *Губогло М.* Национальные группы в СССР // Коммунист. – 1989. - №10. – С.53 – 59.
1183. *Гуревич М.Б.* Голод и сельское хозяйство Украины / Год борьбы с голодом 1921 – 1922. – Х., 1923. – С.51-98.
1184. *Гуржій О.І., Парахіна М.Б.* Етнологічні осередки України в 20-х – на початку 30-х років ХХ ст.: Нарис діяльності. – К., 2004. – 284 с.
1185. *Гусев В.* Сионистское движение в Украине в 20-е годы XX века: социальная база, политические группировки, практическая деятельность // Еврейское население Юга Украины. Ежегодник: исследования, воспоминания, документы. – Харьков – Запорожье: «Еврейский мир», 1998. – С.78-85.
1186. *Гусев В.* До питання про еміграцію євреїв з України (20-ті роки ХХ ст.) // Єврейська історія та культура в Україні. – К., 1996. – С.44-48.
1187. *Гусев В.І.* Бунд, Комфарбанд, євсекції КП(б)У: місце в політичному житті України (1917-1921 рр.) / НАН України; Інститут національних відносин і політології. – К.: Асоціація “Україно”, 1996. – 132 с.

1188. *Гусєв В.І., Пилипчик О.І.* Україна першої половини 20-х років ХХ століття: мачуха чи земля обітована для євреїв? – К., 1997. – 36 с.
1189. *Гусєва С.О., Цобенко М.М.* З досвіду розв'язання національного питання на півдні України (1920-1930 рр.) // Укр. іст. журн. – 1991. - №2. – С.45–54.
1190. *Даниленко В.М.* До витоків політики “українізації” // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: 36. ст. – К., 1993. – Вип.1. – С.53-67.
1191. *Даниленко В.М.* Згортання “українізації” й посилення русифікаторських тенденцій в суспільно-культурному житті радянської України // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: 36. ст. – К., 1993. – Вип.2. – К., 1996. – С.96 – 116.
1192. *Даниленко В.М.* та ін. Сталінізм на Україні: 20 – 30-ті роки. – К., 1991. – 344 с.
1193. *Даниленко В.М.* Українізація: Здобутки і втрати (20-30-ті роки) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. - К., 1992. – Вип. 2. – С.79-91.
1194. *Даниленко В.М., Кузьменко М.М.* Соціальний тип та інтелектуально-освітній рівень номенклатури скрипниківського наркомосу. Біографічні нариси. – Севастополь: “Вебер”, 2003. – 56 с.
1195. *Данилова Е.Н.* О национальной структуре советского народа // Вопросы методологии и истории исторической науки. – М., 1987. – Вып.5. – С. 363-384.
1196. *Данилюк Ю.З.* Український комітет краєзнавства та його діяльність // ІV Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей і повідомлень. – Київ, 1989. – К., 1989. – С.35 – 37.
1197. *Данильченко А.П.* Чешское население Украины в первой половине 20-х годов // Етнографічна спадщина і неонаціональне відродження. – К., 1992. – С.41-43.
1198. *Данильченко О.* Південь України: повернення в майбутнє // Віче. – 1995. - №1. – С.143 – 152.
1199. *Данильченко О.П.* Етнічні групи півдня України: економічне та соціально-політичне становище на початку 20-х рр. ХХ ст. – К., 1993. – 59 с.
1200. *Данильченко О.П.* Ліквідація неписьменності серед національних меншостей України в 20-х рр. ХХ ст. // Укр. іст. журн. – 1999. - №3. – С.74 – 87.
1201. *Дашкевич Я.Р.* Політичне ошуканство чи провокація? Крах українізації 20-х – 30-х рр.// Україна вчора і нині. – К., 1999. – С.78-89.

1202. *Дворцов А.* Классы и классовая борьба в переходный период. – Х., 1931. – 35 с.
1203. *Демиденко Л.А.* Культура и быт болгарского населения в УССР. – К.: «Наукова думка», 1970. – 139 с.
1204. *Демченко М.* Національне питання та пролетаріат. – Х.-К., ДВУ, 1930. – 109 с.
1205. *Денисовець П.М.* Архівні джерела про створення та діяльність інтернаціональних (іммігрантських) сільськогосподарських колективів на Україні // УІЖ. – 1975. - №3. – С.63 – 66.
1206. *Дешко С.* Кооперація на Україні. – Х: Книгоспілка, 1927. – 103 с.
1207. *Дзюба І.* Інтернаціоналізм чи русифікація? – К.: Вид-во “КМ Академія”, 1998. – 276 с.
1208. *Дзюба І.* Інтернаціоналізм чи русифікація? // Вітчизна. - 1990. - №5. – С.95-130.
1209. *Дизанова А.В.* Интернационалистские принципы культурного строительства в 20-е гг. (На матеріалах Одещини) // Молодежь и актуальные проблемы исторической науки. Тезисы общественно-политических чтений, посвященных 70-летию комсомола Украины. 7 – 9 июня 1989 г., г.Черновцы. – К., 1989. – С.159 – 162.
1210. *Димитров Д.* Из Бессарабии в Таврию // Язык и литература. – Л., 1930. – Т.6. – С.69-94.
1211. *Димитров Д.* Болгарское переселение в Украину и Крым // Сборник работ студентов-выдвиженцев, аспирантов и научных работников Ленинградского государственного историко-лингвистического института. – Л., 1931. – С.1-19.
1212. *Димитров Д.* Война и революция в современном песнотворчестве болгар Приазовья // Труды института славяноведения АН СССР. – Л., 1934. – Т.2. – С.127-148.
1213. *Дихан М.* Българските национални райони в Украйна пред 20 – 30-те години. Кратък исторически очерк. – Одеса: «Маяк», 2004. – 142 с.
1214. *Дихан М.Д.* Болгари-політемігранти у соціалістичному будівництві на Україні в 1924 – 1929 рр. – К.: Вид-во Київського університету, 1973. – 159 с.
1215. *Дністрянський М.С.* Кордони України. Територіально-адміністративний устрій. – Львів, 1992. – 143 с.
1216. *До питання про польське населення Волиньщини.* – Житомир, Волгубком КП(б)У; Літ.-друк. Волдержполіграфоб'єднання, 1925. – 11 с.

1217. *До Президії ВУЦВК*. П'ять років господарсько-культурно-національного будівництва польсько-Мархлевського району на Волині // Вісті ВУЦВК. – 1930. – 25 травня.
1218. *Доля єврейської духовної та матеріальної спадщини в ХХ ст.*: 3б. наук. праць: матеріали конференції, 28-30 серпня 2001 р. / Г.Аронов та ін. (ред); Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського, Ін-т юдаїки. – К., 2002. – 400 с.
1219. *Донбасс и Приазовье: проблемы социального, национального и духовного развития*. Тезисы докладов Международной научно-практической конференции. Г. Мариуполь, 26-27 мая 1993 г. – Мариуполь, 1993. – 283 с.
1220. *Дровозюк С.* Соціально-психологічний портрет сільського “активіста” 20 – 30-х ст. в українській історіографії // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – Випуск 9. – К., 2003. – С.360-372.
1221. *Друге зібрання уповноважених “Сільського господаря”* // Сільський господар. – 1922. - №3-4. – С.65-78.
1222. *Еврейское население в СССР* / Под ред. Миндлина З.Л. – М.: ЦК ОРТ, 1927. – 43 с.
1223. *Евтух В.* Этническое меньшинство: понятие, признаки, функции // Философская и социологическая мысль. – 1994. - №1-2. – С.16-22.
1224. *Епштейн С.* По єврейських колоніях: Подорожні нотатки голови 1-ї полтавської робітничої делегації для ознайомлення з єврейськими переселенськими колоніями: 3 10-фото-знятками в тексті / Пер. з рос. М.Х.Зімбалецький. – Полтава, Райспілка, 1929. – 56 с.
1225. *Етнокультура у контексті світової історії*: Мат-ли VI міжнародного наукового семінару “Березовські питання”; Чернівці, 20 березня 2004 р. – Чернівці: Прут, 2004. – 256 с.
1226. *Етнокультурний ландшафт Північного Приазов'я* / Л.В. Афанас`єва, М.В.Крилов (заг.ред.); Відділ у справах національностей, міграції та релігій Запорізької держ. Адміністрації, Мелітопольський держ. Пед. Ун-т. – Сімферополь: Таврія, 2004. – 276 с.
1227. *Етнокультурні процеси в українському урбанізованому середовищі ХХ століття*: 3б. науково-теоретичних статей / С.П. Павлюк (голов. ред.); Асоціація міст і громад України та ін. – Івано-Франковськ: Нова Зоря, 2004. – 182 с.

1228. *Етнонаціональний розвиток України*. Терміни, визначення, персоналії / Відп. Редактори Ю.І. Римаренко, І.Ф. Курас. – К., 1993. – 800 с. (Інститут держави і права АНУ, Інститут національних відносин і політології АНУ).
1229. *Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність* / О.Б.Беренштейн, Н.А.Зінкевич, В.Т.Зінич та ін.; За ред. В.І.Наулка. – К.: Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 2001. – 424 с.
1230. *Етнополітичний розвиток України: досвід, проблеми, перспективи*. – К., 1997. – 210 с.
1231. *Етнос. Нація. Держава: Україна в контексті світового етнодержавницького досвіду: [Монографія]* / Ю.І. Римаренко, М.М. Вівчарик, О.В. Картунов, І.О. Кресіна та ін; За заг. ред. Ю.І. Римаренка. – К.: Ін-т держави і права НАН України, 2000. – 516 с.
1232. *Етносоціальні процеси на Правобережній Україні: минуле й сучасне*. Наук. зб. – К. – Житомир, 1998. – 78 с.
1233. *Євреї в Україні: історія, культура, традиції*. Збірник науково-публіцистичних статей / НАН України, Ін-т національних відносин і політології / І.Ф.Курас (голов. ред.) – К., 1997. – 256 с.
1234. *Єврейське населення півдня України: історія та сучасність*. Тези до наукової конференції 27-28 жовтня 1994 р. – Запоріжжя, 1995. – 92 с.
1235. *Єврейські наукові установи в Україні у 20 – 30-ті роки ХХ століття*. – К., 1997. – 133 с.
1236. *Євтух В.* Про національну ідею, етнічні меншини, міграції... / В.Євтух. – К.: Стилос, 2000. – 236 с.
1237. *Євтух В.Б.* Етнополітика в Україні: правничі та культурологічні аспекти. – К., 1997. – 216 с.
1238. *Євтух В.Б.* Етнос, нація, прогрес // *Національний прогрес України: сутність, виміри, перспективи*. – К., 1993. – С. 14-19.
1239. *Євтух В.Б.* Етносуспільні процеси в Україні: можливості наукових інтерпретацій. – К.: Видавничий дім “Стилос”, 2004. – 242 с.
1240. *Євтух В.Б., Чирко Б.В.* Німці в Україні (1920-і – 1990-і роки). – К.:ІНТЕЛ, 1994. – 182 с.
1241. *Єременко Т.І.* Польська національна меншина в Україні в 20-30-ті рр. ХХ ст. (Історичні зошити Ін-ту історії України НАНУ). – К., 1994. – 74 с.

1242. *Єременко Т.І.* Польське національне питання в Україні в 20-ті роки // Міжнар. зв'язки України: наук. пошуки і знахідки. – 1993. – Вип. 3. – С.87-96.
1243. *Єременко Т.І.* Про участь польського населення України у підготовці до Першого Всесвітнього з'їзду зарубіжних поляків у 1929 р. // Міжнародні зв'язки України: Наукові пошуки і знахідки: Міжвід. зб. наук. праць / Ін-т історії України АН України; Редкол: С.В.Віднянський (відп. ред.) та ін. – К.: Ін-т історії України АН України, 1993. – Вип. 4. – С.113-122.
1244. *Єрмак О.* Доля болгарських комуністів // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1994. - №1. – С.59-62.
1245. *Єрмоленко М.* Гагаузи (історія і сучасність) // Наукові записки. Збірник. – К.: ІПіЕНД, 1999. – Вип.8. – К.,1999. – С.154 – 164.
1246. *Єфименко Г.* Національна політика ЦК ВКП(б) у засобах масової інформації УРСР (1932 – 1938) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Вип.5. – К., 2001. – С.184 – 200.
1247. *Єфіменко Г.Г.* Зміни в національній політиці ЦК ВКП(б) в Україні (1932 – 1938) // Укр. іст. журн. – 2000. - №2. – С.82-93.
1248. *Єфіменко Г.Г.* Зміни в національній політиці ЦК ВКП(б) в Україні (1932 – 1938) (Закінчення) // Укр. іст. журн. – 2000. - №4. – С.37-47.
1249. *Єфіменко Г.Г.* Національна політика керівництва ВКП(б) в Україні 1932 – 1938 рр. (Освіта та наука). Історичні зошити. – К.,2000. – 71 с.
1250. *Єфіменко Г.Г.* Національні аспекти у формуванні компартійно-радянського апарату в УРСР (1932 – 1938) // Укр. іст. журн. – 2000. - №5. – С.3 – 17.
1251. *Єфіменко Г.Г.* Національні аспекти у формуванні компартійно-радянського апарату в УРСР (1932 – 1938) (Закінчення) // Укр. іст. журн. – 2000. - №6. – С.51 – 66.
1252. *Єфіменко Г.Г.* Національно-культурна політика як один з основних засобів модернізації радянського суспільства у 1920 – 1930-ті роки // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – Випуск 9. – К.,2003. – С.251 – 278.
1253. *Жаботинський В.* Вибрані статті з національного питання. Переклад, вступна стаття, примітки та коментар Із. Клейнера. – К., 1991. – 136 с.

1254. *Жацько В.* Радянський інтернаціоналізм як філософія політичного етноциду // Етнополітичні конфлікти у посттоталітарному просторі. – К., 1999. – С. 53-71.
1255. *Жигалин Г.Л.* Проклятое наследие. Об антисемитизме. – М., 1927. – 104 с.
1256. *Жирмунский В.М.* Итоги и задачи диалектологического и этнографического изучения немецких поселений СССР//Советская этнография. – 1933. - №2. – С.84-112.
1257. *Жуковська М.* Криза польністики // Україна. 1929. – травень – червень.
1258. *Журба М.А.* Діяльність громадських організацій радянського села по інтернаціональному вихованню трудящих (1921 – 1932) // Архіви України. – 1982. - №1. – С.14 - 25.
1259. *Журба М.А.* Діяльність сільських громадських організацій по інтернаціональному згуртуванню трудячого селянства (1921 – 1932 рр.) // УІЖ. – 1982. - №8. – С.37 – 45.
1260. *Журба М.А.* Етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності громадських об'єднань українського села (20 – 30 рр. ХХ ст.). – К.: Науковий світ, 2002. – 499 с.
1261. *За сто літ.* Матеріали з громадянського й культурного життя України ХІХ і початку ХХ століття. Кн. 1 – 6. (ВУАН. Збірник історично-філологічного відділу №61.)
1262. *Зак Л.* Сільськогосподарська кооперація //Єврейський селянин. – М.,1925. - №1. – С.1-84.
1263. *Заславский Д.* Евреи в СССР. – М.: Дер Эмес, 1933. – 48 с.
1264. *Заславский Д.* Поляки в Киеве в 1920 году. – П-д: изд-во «Былое», 1922. – 47 с.
1265. *Затонский В.П.* Национальная проблема на Украине. – Х.: Украинский рабочий, 1926. – 104 с.
1266. *Затонский В.П.* Национально-культурное строительство и борьба против национализма. – М., 1934. – 65 с.
1267. *Затонський В.* Національна проблема на Україні. – Х.,1926. – С.50.
1268. *Затонський В.П.* З питань національної політики на Україні // Більшовик України. – 1933. - №9-10. – С.107 – 117.
1269. *Затонський В.П.* К вопросам национальной политики на Украине. – Харьков, 1933. – 53 с.

1270. *Затонський В.П.* Національно-культурне будівництво і боротьба проти націоналізму. Доповідь та кінцеве слово на січневій сесії ВУАН. – Харків: Партвидав ЦК КП(б)У, 1934. – 64 с.
1271. *Затонський В.П.* Нові перемоги ленінської національної політики //Більшовик України. - 1933. - №13-14. - С. 34-50.
1272. *Затонський В.П.* Промова на пленумі Ради нацменшостей при НКО УСРР: [Про недостатню презентацію російської нацменшості] // Вісті ВУЦВК. – 1933. – 23 серпня.
1273. *Затонський В.П.* Рішуче піднести грамотність у школі // Комуніст. – 1936. – 16 січня.
1274. *Зашкільняк Леонід.* Методологія історії: від давнини до сучасності / Львівський держ. ун-т ім. Ів. Франка. – Львів, 1999. – 224 с.
1275. *Збірник праць єврейської історично-археографічної комісії. Т.ІІ.* (під головуванням А.Е. Кримського). – К., Всеукраїнська академія наук, Збірник Історично-Філологічного Відділу, 1929. – 426 с.
1276. *Зенушкіна І.С.* Советская национальная политика и буржуазные историки. – М.: Мысль, 1971. – 285 с.
1277. *Зиза Н.К.* Культурное развитие некоренных национальных групп в 1926 – 1932 гг. (На материалах КП Украины) // Научные труды по истории КПСС. – 1989. – Вып.160. – С.33-40.
1278. *Зиза Н.К.* Люди более ста национальностей. Как им живется в Донбассе? // Возвращаясь к истокам. – Донецк: Донбасс, 1990. – С.131 – 164.
1279. *Зингер Л.* Еврейское население в Советском Союзе. Статистико-экономический обор. – М.-Л.: Соцэкгиз, 1932. – 175 с.
1280. *Зингер Л.* Еврейское население СССР. – Л., 1927. – 43, 6 с.
1281. *Зингер Л.* Национальный состав пролетариата в СССР. – М., 1934. – 53 с.
1282. *Зинченко И.* Национальный состав населения СССР // Вестник статистики. – 1982. - №6. – С.23 – 29.
1283. *Зіневич Н.О.* Цигани в Україні: формування етносу і сучасний стан // УІЖ. – 2001. - №1. – С.40-52.

1284. *Значение ленинского учения по национальному вопросу в современных условиях: Ленинские чтения в ИМЛ при ЦК КПСС // Вопросы истории КПСС. – 1989. - №7. – С. 150 – 159.*
1285. *Золотаревський М. Обслуговування нацменшостей у мішаних радах // Радянська Україна. – 1929. - №9-10. – С.25 – 28.*
1286. *Золотоверхий І. Становлення української радянської культури. – К.: Видавництво Академії наук УРСР, 1961. – 424 с.*
1287. *Зотов В. Национальный вопрос: деформации прошлого // Коммунист. – 1989. - №3. – С.79 – 89.*
1288. *Иванов В.В. Методология исторической науки. – М., 1985. – 168 с.*
1289. *Игнатов В. Национальный момент в районировании // Советское строительство. – 1929.- №10. – С.16-22.*
1290. *Интернационалисты в боях за власть Советов. – М., 1965. – 398 с.*
1291. *Интернационалисты. Трудящиеся зарубежных стран – участники борьбы за власть Советов. – М., 1967. – 614 с.*
1292. *Исаев М.И. Языковое строительство в СССР (процессы создания письменности народов СССР). – М., 1979. – - 236 с.*
1293. *История отечества: люди, идеи, решения. – М., 1991. – 298 с.*
1294. *Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине. К 10-й годовщине Октябрьской революции. По материалам Центральной Комиссии национальных меньшинств при ВУЦВК. – Харьков, 1927. – 109 с.*
1295. *Итоги разрешения национального вопроса в СССР. – М.,1936. – 179 с.*
1296. *Іванеско М. І. Цигани України. У пошуках кращої долі // Відродження. – 1993. - №12. – С.67-69.*
1297. *Історично-географічний збірник. Видання Комісії для складання історично-географічного словника України. Т.1 – 4. – К., 1927 – 1931. – (ВУАН. Збірник історично-філологічного відділу № 46.)*
1298. *Історія українського мистецтва: В 6 т. – К.: Академія наук УРСР, 1967. – Т.5. Радянське мистецтво 1917 – 1941 років.– 480 с.; іл.*
1299. *ІХ Всеукраїнський з'їзд Рад // Вісти ВУЦВК. – 1925. – 7 травня.*

1300. *К туберкулезному трехдневнику* // Приазовский Пролетарий. – 1929. – 19 сентября.
1301. *Каган Б.Я.* Пять лет Сталиндорфского еврейского района. – М.: Дер Эмес, 1935. – 74, [2] с.: ил.
1302. *Каган Б.Я.* Сталиндорф. – К.: Радянське будівництво і право, 1935. – 64 с.
1303. *Каган Леонид.* Волинский диалект идиш и его использование в нашем крае / Доля єврейської духовної і матеріальної спадщини в ХХ столітті. Збірник наук. праць. Матеріали конференції 28 – 30 серпня 2001 р. – К., 2002. – С.225-234.
1304. *Каган Н.* “Протягнись наша молодь” (3 життя старо-Керменчицькоє молоды та комсомолу) // Наша правда. – 1928. – 2 червня.
1305. *Калакура О.* Новітня історіографія української полонії // Вісник Київського нац. ун-ту ім. Т.Шевченка. Історія. – 2001. – Вип. 54. – С.48-52.
1306. *Калакура О., Гуцало Л.* Сучасна історіографія національно-адміністративного районування в Україні 20 – 30-х років ХХ ст. // Наукові записки: 3б. / Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень НАН України; Сер. “Політологія і етнологія”. – К., 2003. – Вип. 23. – С.277-292.
1307. *Калакура О.Я.* Культурне життя польської діаспори в Україні в 20-30 роках // Функціонування української культури та мови в умовах регіонів України з багатонаціональним складом населення. – Одеса, 1993. – С.35.
1308. *Калакура О.Я.* Польський національний район в Україні: уроки піднесення і падіння // Регіональна політика України: концептуальні засади, історія, перспективи. – К., 1995. – С.295-298.
1309. *Калакура О.Я.* Польські адміністративні структури в Україні 20 – 30-х років // Історія українського народу. – К., 1994. – С.65-66.
1310. *Калініченко В.В.* Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження. – Х.: Основа, 1997. – 400 с.
1311. *Каменштейн М.* Советская власть, еврейское землеустройство и ОЗЕТ. – М.: Изд. ЦП ОЗЕТ, 1928. – 56 с.
1312. *Кантор Я.* Еврейское землеустройство на Украине. – М., 1929. – 29 с.
1313. *Кантор Я.* Адміністративна реформа і обслуговування нацменшостей // Вісті ВУЦВК. – 1930. – 22 серпня.

1314. *Кантор Я.* Єврейське хліборобство на Україні // Більшовик України. – 1928. - № 11. – С.39-49.
1315. *Кантор Я.* Єврейське хліборобство на Україні. – Х: Держвидав, 1929. – 32 с.
1316. *Кантор Я.* Национальное строительство среди евреев в СССР / Под ред. З. Островского. – М.: Власть советам, 1934. – 200 с.
1317. *Кантор Я.* Что сделано для обслуживания национальных меньшинств // Коммунист. – 1926. – 6 февраля.
1318. *Карагодин А.* Еврейские колонии Александровского уезда Екатеринославской губернии во второй половине XIX в.// Еврейское население Юга Украины. Ежегодник: исследования, воспоминания, документы. – Харьков – Запорожье: «Еврейский мир», 1998. – С.97-118.
1319. *Карпеко О.* Початкову й середню школу – на вищий щабель // Більшовик України. – 1932. - №16. – С.29-36.
1320. *Карпов Г.Г.* О советской культуре и культурной революции в СССР. – М.: Госкультпросветиздат, 1954. – 243 с.
1321. *Касьянов Г.В.* “Нація” і “націоналізм”: слова і терміни // Укр. іст. журн. – 1999. - №2. – С.3-14.
1322. *Качаров Е.Г.* К вопросу о классификации народных обрядов // Доклады Академии наук. – 1928. - №11. – С.3-21.
1323. *Квиринг Э.* Избранные речи и статьи. – К.: Политиздат Украины, 1988. – 486 с.
1324. *Келар С.П.* Гагаузи України. Доля нащадків огузків // Відродження. – 1993. - № 5-6. – С.61-65.
1325. *Ким А.И., Муртаза-Оглы Ф.А.* Национальное меньшинство и этнографическая группа как субъекты советской автономии // Конституционное регулирование национального северенитета и государственности в СССР. – Свердловск, 1982. – С.53-72.
1326. *Кипер М.* Еврейское местечко Украины. – Х.: Пролетарий, б.р. – 107 с.
1327. *Киржниц Л.Д.* Трудящиеся евреи в борьбе с религией. – М., 1931. – 83 с.
1328. *Кисельов В.І.* З історії організації та діяльності інтернаціональних (іммігрантських) сільськогосподарських колективів на Україні (1921 – 1930 рр.) // УІЖ. – 1965. - №9. – С.75 – 81.

1329. *Кіпер М.* Підсумки другого всесоюзного з'їзду єврейських культпрацівників // *Комуніст*. – 1928. – 2 квітня.
1330. *Клейнер И.* Польский театр // *Революция и национальности*. – 1934. - №11. – С.96 – 97.
1331. *Клибанов А.* Меннониты. – М. – Л.: Московский рабочий, 1931. – 110 с.
1332. *Клягин А.* Этнические меньшинства и национально-государственное строительство на Украине в 20 – 30-е годы // *Этноконтактные зоны в Европейской части СССР: (География, динамика, методы изучения)*. – М., 1989. – С.96-110.
1333. *Кльоц А.* Національно-культурне будівництво Мархлевського [польського національного] району // *Вісті ВУЦВК*. – 1930. – 13 вересня.
1334. *Ковальченко И.Д.* Методы исторического исследования / АН СССР, Отд. истории. – М.: Наука, 1987. – 439 с.
1335. *Козаченко А.* Українська культура, її минувшина і сучасність. – Х.: Пролетар, 1931. – 167 с.
1336. *Козерод О.* Переломные годы: Еврейская община в первое послевоенное десятилетие (1919 – 1929 гг.). – Харьков: Еврейский мир, 1998. – 151 с.
1337. *Козерод О.В.* Евреи Украины в период новой экономической политики: 1921 – 1929 гг. / Институт политических и этнонациональных исследований НАН Украины. – К.: СПД Савчина, 2002. – 272 с.
1338. *Козирева М.Е., Ліньов А.А.* Особливості функціонування Карл-Лібкнехтовського району як німецької національної адміністративно-територіальної одиниці // *Історія Півдня України від найдавніших часів до сучасності: проблеми національного, політичного, соціального, економічного, технічного, правового, релігійного та культурного розвитку: Зб. наук. пр.: У 3-х ч.* – Миколаїв, Одеса: Тетра, 1999. – Ч.2. – С.307 – 311.
1339. *Козырева М.Э.* Трансформация сельскохозяйственного производства в Ландауском (Карл-Либкнехтовском) немецком районе в период НЭПа // *Немцы Одессы и Одесского региона...* – Одесса, Астропринт, 2003. – С.201-216.
1340. *Коломийцев В.Р.* Методология истории. – М.: РОССПЭН, 2001. – 192 с.

1341. *Комаренко Т.О.* Теорія “боротьби” двох культур і шляхи розв’язання національного питання в Україні (березень – квітень 1923 р.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 1994. – Вип. 3. – С.84-90.
1342. *Кон И., Осипова Е., Гофман А. И.* История буржуазной социологии XIX – начала XX века. – М., “Наука”, 1979. – 344 с.
1343. *Кондрацький А.А.* Терор і переслідування щодо поляків на Україні в умовах радянської влади // Україна: Короткі нариси з історії. – К., 1992. – С.142 – 148.
1344. *Кондрацький А.А., Стронський Г.Й.* Польський національний район в історії і сучасності // Україна. Короткі нариси з історії. – К., 1992. – С.83-111.
1345. *Коновалова О.В.* Немцы Юга Украины в 1914 – 1922 гг. (по материалам Государственного архива Одесской области) // Немцы Одессы и Одесского региона... – Одесса, Астропринт, 2003. – С.54-82.
1346. *Корж Ю.Н.* Развитие национальной структуры советского народа в условиях совершенствования социализма // Вопросы научного коммунизма. – 1988. – Вып.70. – С.52 – 59.
1347. *Корнієнко Лавр.* Національне питання і релігія. – Харків, 1931. – 50 с.
1348. *Корюшко М.* Етнозберігаюча роль ісламу в житті тюркомовних народів в Україні // Наукові записки / Збірник. – К.: ІПіЕНД, 1999. – Вип.8. – К., 1999. – С.138 - 147.
1349. *Косіор С.В.* Боротьба за лєнінську лінію в національному питанні: [Із доповіді на XI з’їзді КП(Б)У] // Комуніст. – 1930. – 16 червня.
1350. *Косіор С.В.* Партія та національно-культурне будівництво на Україні // Критика. – 1930. - №6. – С.3-24.
1351. *Косіор С.В.* Підсумки й найближчі завдання національної політики на Україні: Доповідь на листопадовому об’єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У // Червоний шлях. – 1933. - № 8-9. – С.205-244.
1352. *Косіор С.В.* Українізація і завдання КП(б)У: З доповіді на XIV Київській окружній партконференції // Більшовик України. - - 1929. - №1. – С.38-50.
1353. *Косіор С.В.* За лєнінську національну політику: (Із політичного отчета ЦК КП(б)У на XI Всеукраїнском парт. съезде). – Х., 1930. – 36 с.

1354. *Коссиор С.В.* Итоги и ближайшие задачи проведения национальной политики на Украине: Докл. На объедин. Пленуме ЦК и ЦКК КП(б)У, 20 ноября 1933 г. – Х.: Партиздат, 1933. – 64 с.: портр.
1355. *Костан К.* З літератур маріупольських греків. – Х.: Рух, 1932. – 114 с.
1356. *Костюк М.* Німецькі колонії на Волині (XIX – початок XX ст.) – Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. – 384 с.
1357. *Костюшко И.И.* Польское национальное меньшинство в СССР (1920-е годы) / Ин-т славяноведения РАН; Отв. ред. А.Ф.Носкова. – М.: Ин-т славяноведения РАН, 2001. – 223 с.
1358. *Котляр Н.* Політика коренізації в Криму в 20 – 30-ті рр. XX ст. // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – Випуск 9. – К., 2003. – С.243-251.
1359. *Котляр Ю.В.* Селянство Півдня України: доба нової економічної політики (1921 – 1929 рр.) / Одеський нац. ун-т ім. І.І. Мечникова. – Одеса: ТОВ Від, 2004. – 354 с.
1360. *Кочетков Е.* Враги ли нам евреи. – М.-Л., 1927. – 20 с.
1361. *Кравченко Б.* Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX ст./ Пер. з англ. – К.: Основи, 1997. – 423 с.
1362. *Кравцова Л.П.* Німці Криму: сторія і сучасне становище: Проблеми етнополітичного розвитку. – Сімферополь, СФ НІСД, 2005. – 39 с.
1363. *Красовицкая Т.Ю.* Власть и культура. Исторический опыт организации государственного руководства национально-культурным строительством. – М., 1993. – 361 с.
1364. *Красовицкая Т.Ю.* Модернизация России: Национально-культурная политика 20-х годов / РАН. Ин-т рос. истории. – М., 1998. – 414 с.
1365. *Кремень В.Г., Табачник Д.В., Ткаченко В.М.* Україна: альтернативи поступу: Критика історичного досвіду. – К.: ARC-UKRAINE, 1996. – 793 с.
1366. *Кремень В.Г., Табачник Д.В., Ткаченко В.М.* Україна: проблеми самоорганізації: [В 2 т.] – К.: Промінь, 2003. – Т.1: Критика історичного досвіду. – 384 с.
1367. *Кресів О.В.* Національна концепція Миколи Хвильового // Укр. іст. журн. – 1997. - №6. – С.58-63.

1368. *Кресіна І.О.* Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: (Етнополітологічний аналіз): [Монографія]. – К.: Вища школа, 1998. – 392 с.
1369. *Кривець Н.* Національно-культурне життя німецького населення в Україні у 20 – 30-і роки // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – 1993. – Вип. 4. – С.103-112.
1370. *Кривець Н.* Німецьке населення в Україні між двома світовими війнами // Вісник НАНУ. – 1995. - №9-10. – С.52-59.
1371. *Кривець Н.* Німецькі колонії в Україні в 20-ті роки: (діяльність державних органів серед німецького населення) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – 1993. – Вип.3. – С.78-86.
1372. *Криворучко О.І., Миронюк О.В.* “Теорія боротьби двох культур” в політичній дискусії на Україні в 20-х роках // Шляхи розвитку слов'янських народів: Актуальні проблеми історії. 36. наук.-метод. пр. – К., 1992. – Вип. 2-3. – С.254-262.
1373. *Кривохатський М.* Меноніти й контрреволюція // Безвірник. – Х., 1930. - №1. – С.5-11.
1374. *Кривохатський М.* Меноніти на Україні. – Х.: Пролетарій, 1930. – 47 с.
1375. *Криницький А.* К вопросу о национальной культуре (По поводу книги т. Ваганяна «О национальной культуре») // Большевик. – 1927. - №9. – С.51 –63.
1376. *Кротік Н.Л.* Політика в галузі освіти єврейського населення на Поділлі у 20 – 30-х рр. ХХ ст. // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – Вип. 9. – К.: Рідний край, 1999. – С.313.
1377. *Кубей і кубейці: Побут і культура болгар і гагаузів в с. Червоноармійське Болградського району Одеської обл. / О.А.Пригарін, Т.В.Тхоржевська, Т.А.Агафонова, О.І. Ганчев.* – Одеса: Маяк, 2002. – 86 с.
1378. *Кудряченко А.І.* Вихідці з німецьких земель на теренах України: минуле і сьогодення. – К.: Наукова думка, 1995. – 74 с.
1379. *Кулинич І.М.* Створення Міжнародної асоціації дослідників історії та культури німців в Україні // Укр. іст. журн. – 1996. - №3. – С.156.
1380. *Кулинич І.М., Кривець Н.В.* Нариси з історії німецьких колоній в Україні. – К.,1995. – 272 с.

1381. *Куличенко М.И.* Национальные отношения в СССР и тенденции их развития. – М., 1972. – 564 с.
1382. *Куличенко М., Маланчук В.* В.І.Ленін і розв'язання національного питання на Україні. – К.: Політвидав України, 1971. – 320 с.
1383. *Культурно-бытовые процессы на юге Украины.* – М., 1979. – 191с.; ил.
1384. *Кульчицкий О.* Рисы характерологии украинского народа // *Энциклопедия украинознаводства. Загальна частина. Перевидання в Україні.* – Т.2. – К.,1995. – С.714.
1385. *Кульчицкий С.* Историчні передумови переростання перебудови в національну революцію (1989 – 1991 рр.) // *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки.* – Вип.5. – К., 2001. – С.330 – 351.
1386. *Кульчицкий С.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). – К.,1996. – 396 с.
1387. *Кульчицкий С.* Ціна “великого перелому”. – К.,1991. – 431 с.
1388. *Кульчицкий С.В.* Депортації польського і німецького населення з України (1934 – 1937) / *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки.* – К., 1998. – Вип. 4. – С.196-207.
1389. *Кульчицкий С.В.* УСРР в добу нової економічної політики (1921-1928 рр.): Спроба побудувати концептуальні засади реальної історії. – К.: Інститут історії України, 1995. – 203 с.
1390. *Курас И.Ф.* Торжество пролетарського інтернаціоналізму і крах мелкобуржуазних партій на Україні. – К.: Наукова думка, 1978. – 315 с.
1391. *Курас И.Ф.* Великий Жовтень і крах націоналістичного реформізму на Україні. – К.: Т-во “Знання” УРСР, 1986. – 44 с.
1392. *Ларин Ю.* Евреи и натисемитизм в России. – М.-Л.: Гиз., 1929. – 311 с.
1393. *Ларин Ю.* Об извращениях при проведении национальной политики // *Большевик.* – 1926. - № 23-24. – С.50 –58.; *Окончание.* // *Большевик.* – 1927. - №1. – С.59 –69.
1394. *Лебедева Г.Е.* Из истории византиноведения и неозлллинистики в России: И.И.Соколов // *МОСХОБИА: Проблемы византийской и новогреческой филологии.* – Т.1. – Москва, 2001. – С.229 – 246.
1395. *Лебедь Д.З.* Советская Украина и национальный вопрос за пять лет. – Харьков: Изд-во Пролетарий, 1924. – 32 с.

1396. *Левітан М.* Освіта національних меншостей // Шлях освіти. – 1927. - № 10. – С.15 – 23.
1397. *Лейтес О., Яшек М.* Десять років української літератури (1917 – 1927) в 2-х т. – Х.: ДВУ, 1928. – Т.II. – 436 с.
1398. *Ленинизм и национальная политика в современных условиях.* – М.: Политиздат, 1972. – 567 с.
1399. *Ленін В.І.* До питання про національну політику // В.І.Ленін про Україну. У двох частинах. – Частина I. 1893 – 1917. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1969. – К.,1969. – Ч.I. – С.528-534.
1400. *Ленін В.І.* З книги: Аграрна програма соціал-демократії в першій російській революції 1905 – 1907 років // В.І.Ленін про Україну... – Ч. I. 1893 – 1917. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1969. – К.,1969. – Ч.I. – С.410-428.
1401. *Ленін В.І.* Землевпорядження і сільська біднота // В.І.Ленін про Україну... – К.,1969. – Ч.I. – С.485-487.
1402. *Ленін В.І.* Критичні замітки з національного питання // В.І.Ленін про Україну. – К.,1969. – Ч.I. – С.490-515.
1403. *Ленін В.І.* Ліберали і демократи в питанні про мови // В.І.Ленін про Україну... – К., 1969. – Ч.I. – С.482-484.
1404. *Ленін В.І.* Нові господарські рухи в селянському житті// В.І.Ленін про Україну. – К.,1969. – Ч.I. – С.7-52.
1405. *Ленін В.І.* Про національну гордість великоросів // В.І.Ленін про Україну. – К.,1969. – Ч.I. – С.595-598.
1406. *Ленський М.* На “Панаїрі” // Наша правда. – 1927 р. – 8 червня.
1407. *Лизанчук В.В.* Навічно кували кайдани: факти, документи, коментарі. Про русифікацію в Україні. – Львів,1995. – 415 с.
1408. *Липинський В.В.* Концепція та модель освіти в УСРР у 20-ті рр. // Укр. іст. журн. – 1999. - №5. – С.3-14.
1409. *Липинський В.В.* Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки. – Донецьк, 2000. – 250 с.
1410. *Литвин К.* Розквіт культури Радянської України. – К.: Держполітвидав, УРСР, 1954. – 79 с.

1411. *Лихолат А.В.* Здійснення ленінської національної політики на Україні. 1917 – 1920. – К.: Наукова думка, 1967. – 304 с.
1412. *Лісевич І.Т.* Родом з України... (Польська національна меншина і культурне життя на Наддніпрянській Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.). – К., 1995. – 103 с.
1413. *Ложкін В.Ю., Панібудьласка В.Ф.* Ленінська національна політика і її реалізація на Україні: позитиви і деформації. – К., 1991. – 285 с.
1414. *Лозинський В.С.* Політика українізації в 20-30-х роках: Історія, проблеми, уроки // Укр. іст. журн. – 1989. - № 3. – С.46-55.
1415. *Лозовий О.* Національне питання і кооперація на Україні. – Х., 1927. – 53 с.
1416. *Лозовий.* Кафедра національного вопроса на Украине // Революция и национальности. – 1930. - № 3. – С.119-120.
1417. *Любченко П.* Шляхи й банкрутство української контрреволюції. Промова на процесі СВУ. – Х.: НКЮ УСРР, 1930. – 31 с.
1418. *Любченко П.П.* За подальше піднесення сільського господарства України // Більшовик України. – 1933. - № 13-14. – С.83-89.
1419. *Люкс Л.* Еврейский вопрос в политике Сталина // Вопросы истории. – 1999. - № 7. – С.41-59.
1420. *Лядов Л.* О враже к евреям. – М.-Л.: Московский рабочий, 1927. – 40 с.
1421. *М.Ж.* [М.Жуковська]. Поляки на Радянській Україні в польському освітленні [Рец. на: Polacy na Ukrainie Sowietckiej // Sprawy Narodowosciowe. – 1928/ - Nr. ¾. – S. 379-392] // Україна. – 1929. – Січ.-лют. – Кн.32. – С.181-182.
1422. *Мазур В.М.* Аграризація єврейського населення в Україні у 1920-х роках // Наукові записки. Серія: Історія. Випуск 1. Вінницький державний педагогічний університет ім. М. Коцюбинського. – Вінниця, 1999. – С.88-93.
1423. *Мазур В.М.* Земельне питання в німецьких колоніях України 1920-х років // Всеукраїнський симпозиум з проблем аграрної історії. – Умань, 10-12 жовтня 1996 р. – С.39-45.
1424. *Мазур В.М.* Особливості соціально-економічного та культурно-освітнього розвитку національних меншин в Україні (1920-1929): порівняльний аналіз. – Київ – Вінниця, 1999. – 156 с.

1425. *Мазур В.М.* Соціокультурний феномен німецьких поселень в Україні 1920-1929 років // Історія Півдня України від найдавніших часів до сучасності: проблеми національного, політичного, соціального, економічного, технічного, правового, релігійного та культурного розвитку. Збірник наукових праць. Ч.2. – Миколаїв – Одеса, 1999. – С.312-318.
1426. *Маймескулов Л.Н., Рогожин А.И., Сташис В.В.* Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918-1922). – Х.: "Основа", 1990. – 345 с.
1427. *Макарова Г.П.* Народный комиссариат по делам национальностей РСФСР, 1917 – 1923 гг. Исторический очерк. – М.: Наука, 1987. – 173 с.
1428. *Маланчук В.Ю.* В.І.Ленін і розв'язання національного питання на Україні // УІЖ. – 1969. - №4. – С.3-15.
1429. *Мансуров Г.* За культурное строительство национальностей. – М., 1927. – с.
1430. *Манчев Б.* Болгарські селяни на виборах до рад // Радянська Україна. – 1927. - №5-6. – С.18-21.
1431. *Марищенко О.* До питання діяльності відділу єврейської культури Бердичівського музею // Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність. – Житомир: Волинь, 1999. – С.61 – 62.
1432. *Марочко В.І.* Національні меншини в роки голодомору // Голод 1932 – 1933 років в Україні: причини та наслідки / Ін-т історії України НАН України; Ред. рада: В.А.Смолій (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2003. – С.527-532.
1433. *Марочко В.І.* Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861 – 1929). – К., 1995. – 216 с.
1434. *Марочко В.І., Хілліг Г.* Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929 – 1941). – К.: Науковий світ, 2003. – 302 с.
1435. *Марочко В.І., Чирко Б.В.* Національні виміри голодомору в Україні 1932 – 1933 рр.: Документальна розповідь // Відродження. – 1993. - №8. – С.57-65.
1436. *Мартыничук И.И.* Национальные районы в Донбассе в 20-е годы // Философские и естественнонаучные аспекты антропологии: Сб. ст. – Санкт-Петербург; Донецк, 1992. – С.42-45.
1437. *Мартыничук И.И.* Проведение национального районирования среди еврейского населения Донбасса в 20-е годы // Міжнаціональні відносини на Півдні України: історія та

- сучасність. Тези Всеукр. наук.-практ. конф. (27-28 травня 1993 р.) – Запоріжжя, 1993. – Ч.3. – С.218-220.
1438. *Марчуков А.В.* Украинское национальное движение: УССР. 1920 – 1930 годы: цели, методы, результаты. – М., 2006. – 546 с.
1439. *Масненко В.В.* Етнонаціональні наслідки політики українізації 1920-х років // Наук. зап. Ін-ту політ і етнонац. досліджень. – К., 2000. – Вип. 12. – С.274-284.
1440. *Материальная культура* компактных этнических групп на Украине. – М., 1979. – 182 с.
1441. *Мау В.А.* Реформы и догмы. – М.: «Дело», 1993. – 256 с.
1442. *Мац Д.* Друга всеукраїнська нарада по роботі серед нацменшостей // Комуніст. – 1930. – 26 листопада.
1443. *Мац Д.* Єврейське містечко тепер (За попередніми даними вибіркового обстеження) // Вісті ВУЦВК. – 1932. – 12 серпня.
1444. *Мац Д.* Ліквідація округ і обслуговування трудящих національних меншостей // Радянська Україна. – 1931. - №9. – С.
1445. *Мац Д.* На вищий щабель // Радянська Україна. – 1933. - №6. – С.26-33.
1446. *Мац Д.* На високом підъемі: О работе среди национальных меньшинств Украины // Революция и национальности. – 1935. - №6 (64). – С.56-63.
1447. *Мац Д.* Некоторые статистические итоги обследования еврейского местечка на Правобережной Украине // Революция и национальности. – 1933. - №4. – С.77-81.
1448. *Мац Д.* Світло й тіні в роботі серед нацменшостей // Радянська Україна. – 1929. - №9-10. – С.
1449. *Мац Д.* Спартаковский немецкий район Украины // Революция и национальности. – 1937. - №1. – С.69-71.
1450. *Мац Д., Гитлянський А.* Чрезвычайные съезды районов национальных меньшинств Украины // Революция и национальности. – 1937. - №1. – С.88 – 90.
1451. *Мац Д., Гітлянський А.* Трудящі нацменшості України до Надзвичайного XIV з'їзду Рад УРСР // Радянська Україна. – 1937. - №1. – С.69-72.
1452. *Мейс Дж., Панчук М.І.* Український національний комунізм. Трагічні ілюзії. Монографія. – К., 1997. – 82 с.

1453. *Мейс Джеймс, Солдатенков В.Ф.* Національне питання у житті й творчості Миколи Скрипника // Укр. іст. журн. – 1996. - №2. –74-86.
1454. *Мейс Джеймс, Солдатенков В.Ф.* Національне питання у житті й творчості Миколи Скрипника (Закінчення) // Укр. іст. журн. – 1996. - №3. – С.130-142.
1455. *Мельник Л.Г.* Предмет і методологія історичної науки. – К.: Вища школа, 1977. – 134 с.
1456. *Мережин А.* Три года земельного устройства трудящихся евреев. – М.: Центриздат, 1928. – 60 с.
1457. *Мережин А.* Что такое Биро-Биджан? – М., 1929. – 96 с.
1458. *Миндлин З.* Еврейское население СССР. – М., 1925. – 43 с.
1459. *Минц Л.И.* Безработица среди евреев. – М., 1928. – 56 с.
1460. *Михайлик М.* Українська контрреволюція перед пролетарським судом: Промова на процесі С.В.У. – Б.м.: Юрид. Вид-во НКЮ УСРР, 1930. – 40 с.
1461. *Михайлов О.М.* Культурний розвиток українського села в роки соціалістичного будівництва (1929 – 1941). – К.: Держвидав УРСР, 1963. – 157 с.
1462. *Місінкевич Л.Л.* Антиколгоспні заворушення 1930 року серед національних меншин Поділля // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – К.: Рідний край, 1999. – Вип. 7. – С.281-288.
1463. *Місінкевич Л.Л.* Єврейська і польська національні меншини Поділля (20 – 30-ті рр. ХХ століття). – К., 2001. – 254 с.
1464. *Місінкевич Л.Л.* Національні сільські ради на Поділлі в 1920 – 1930-х рр. ХХ ст. // Краєзнавство. – 1999. - №1-4. – С.33-38.
1465. *М-ко Я.* Клясова боротьба і національне питання в період розгорнутого соціалістичного наступу //Більшовик України. - 1930. -№2. - С. 52-64.
1466. *Мороз Р.* З життя національних меншостей України: греки // Сучасність. - 1980. – Ч.12. – С.77.
1467. *На боротьбу з національною ворожнечею і шовінізмом (проти антисемітизму).* – Х., 1931. – 272 с.
1468. *Нагорна Л.* Національна ідентичність в Україні. – К.: Інститут політичних та етнонаціональних досліджень НАНУ, 2002. – 272 с.

1469. *Нагорная Л.А.* Ленинская национальная политика и банкротство её «критиков». – К.: Вища школа, 1984. – 206 с.
1470. *Надолішній П.І.* Етнонаціональний фактор адміністративної реформи в Україні: проблеми теорії, методології, практики. – К., 1998. – 262 с.
1471. *Найман О.* Формування ідейно-політичних засад єврейських об'єднань України на початку ХХ століття // Наукові записки / Збірник. – К.: ІПіЕНД, 1999. – Вип.8. – К., 1999. – С.86 – 98.
1472. *Найман О.* Халуціанський рух в Україні // Запорожские еврейские чтения. - Вып. 2. – Запорожье, 1998. – С.53-62.
1473. *Найман О.Я.* Євреї України. Життя прожити... З історії розселення євреїв на українській землі (у ХХ столітті) // Відродження. – 1993. - № 8. – С.66-69.
1474. *Найман О.Я.* Єврейські партії та об'єднання у політичних процесах в Україні (1917-1925). – М.: 1996. – (Препр. / Еврейское наследие). – 32 с.
1475. *Найман О.Я.* Єврейські партії та об'єднання України (1917-1925). – К., 1998. – 191 с.
1476. *Найман О.Я.* Розгром єврейських організацій в Радянській Україні//Сучасність. – 1997. - №12. – С.94-104.
1477. *Нарис історії* Комуністичної партії України. – К.: Держполітвидав УРСР, 1961. – 619 с.
1478. *Нариси з історії та культури євреїв України.* – К.: Дух і Літера, 2005. – 440 с.
1479. *Наріжний С.* Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919 – 1939: Матеріали, зібрані С.Наріжним до частини другої / Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей при КМУ: Головне управління України / Л.Яковлева (упоряд.). – К.: Вид-во Олени Теліги, 1999. – 272 с.
1480. *Народное просвещение на Украине.* – Х.: Червоний шлях, 1924. – С.68.
1481. *Насєдкіна Л.Д.* Грецькі національні сільради в Україні (друга половина 20-х – 30-ті рр. // Укр. іст. журн. – 1992. - №6. – С.64-72.
1482. *Насєдкіна Л.Д.* Грецькі національні сільради на Україні у взаємодії національної і соціальної політики//Греки. Історія і сучасність: пошук і формування національної культури. – Донецьк, 1991. – С.118-127.

1483. *Насєдкіна Л.Д.* Еллінізація грецького населення в Україні (1926-1938 рр.) // Етнографічна спадщина і національне відродження. – Тези доповідей та повідомлень міжнародної наукової конференції. – К., 1992. – С.66-68.
1484. *Наулко В.І.* Географічне розміщення народів в Українській РСР. – К., 1969. – 96 с.
1485. *Наулко В.І.* Етнічний склад населення України // Культура і побут населення України. – К., 1993. – С.32-44.
1486. *Наулко В.І.* Етнічний склад населення Української РСР. – К., 1965. – 136 с.
1487. *Наулко В.І.* Развитие межэтнических связей на Украине. – К., 1975. – 276 с.
1488. *Наулко В.І.* Хто і відколи живе в Україні. – К., 1968. – 80 с.
1489. *Национальная политика ВКП(б) в цифрах* / Отв. ред. С.М.Диманштейн. – М.: Изд-во Комакадемии, 1930. – 328 с.
1490. *Национальная политика КПСС: Очерк историографии* / Т.Ю. Бурмистрова, Е.А.Зайцева, И.З.Захаров, Е.И.Шурыгин. – М.: Политиздат, 1981. – 256 с.
1491. *Национальные меньшинства на Украине* / Подготов. Б.В.Чирко. – К., 1990. – 24 с.
1492. *Национальные отношения в СССР: Опыт истории и современность: (Беседа за «круглым столом»)* // Вопросы истории КПСС. – 1989. - №4. – С.39 – 61.
1493. *Национальные процессы в СССР: итоги, тенденции, проблемы: Беседа за «круглым столом»* // История СССР. – 1987. - №6. – С.50 – 120.
1494. *Національна політика радянської влади. Збірка з передмовою Х.Г.Раковського.* – Х., 1923. – 82 с.
1495. *Національні меншини в Україні, 1920-1930-ті роки: Іст.-картогр. атлас* / Упоряд.: *М.І.Панчук* та ін. – К., 1996. – 104 с.: іл.. (карти).
1496. *Національні меншини України: політико-правовий аспект* / *М.Панчук* (керівник), *В.Войналович, О.Галенко, М.Геник, Т.Горбань, О.Жерноклєєв, О.Калакура, В.Котигоренко, Ю.Левенець, Н.Макаренко, О.Рафальський, В.Устименко, Б.Чирко.* - К., ІП іЕНД, 2000. – 356 с.
1497. *Національно-державне будівництво: Концептуальні підходи, сучасна наукова література* / *Ю.І.Римаренко* та ін. – К.: Довіра, 1999. – 559 с.
1498. *Нейфах И.* Комсомол в борьбе с националистическими организациями молодежи. – Х.: Пролетарий, 1925. – 100 с.

1499. *Немцы Одессы и Одесского региона*: Сборник докладов, сделанных на международных научных конференциях в Геттингене (Германия) / Институт культуры и истории немцев Северо-Восточной Европы, Люнебург-Геттинген, Германия; Сост. А.Айсфельд, Е.Г.Плеская; Науч. Ред Е.Г.Плеская. – Одесса, Астропринт, 2003. – 440 с.
1500. *Немцы Украины*: Пилотный сборник / С.Бобылева (сост.); Общественная академия наук российских немцев, Институт украинско-немецких исследований Днепропетровского национального университета. – М., 2002. – 209 с.
1501. *Ненароков А.П.* Догматическая канонизация сталинских подходов к решению национального вопроса и потере советской истории объединенного движения // *История СССР*. – 1988. - №6. – С.58 – 74.
1502. *Ненароков А.П.* Из опыта национально-языковой политики первых лет советской власти // *История СССР*. – 1990. - №2. – С.3-14.
1503. *Ненароков А.П.* Крах попыток прогностического анализа межнациональных отношений: (XII съезд РКП(б) (17-25 апреля 1923 г.) о национальном вопросе) // *Отечественная история*. – 1992. - №2. – С.3-23.
1504. *Нечипорук А.Т.* Развитие национальных отношений в условиях совершенствования социалистического общества // *Вестник Львовского ун-та. Серия общественных наук*. – 1987. – Вып.25. – С.59 – 64.
1505. *Нечипуренко Г.А.* В борьбе за линию партии (Газета «Жизнь национальностей» - орган Наркомнаца РСФСР. 1918 – 1922 гг.) – М.: Мысль, 1979. – 142 с.
1506. *Никольский В.Н.* Национальные проблемы 20-х годов и их решение // *Новые страницы в истории Донбасса*. – Донецк, 1992. – Кн. 2. – С.51-70.
1507. *Нізова Л.В.* Промислова кооперація на Україні (3 історії українського малого бізнесу). – К., 1993. – 112 с.
1508. *Нізова Л.В.* Одержавлення кустарно-ремісничої промисловості в УРСР (20 – 30-ті рр.). – К., 2001. – 167 с.
1509. *Нікольський В.М.* Національні аспекти політичних репресій 1937 р. в Україні // *Укр. іст. журн.* – 2001. – №2. – С.74-89.

1510. *Нікольський В.М.* Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.): Історико-статистичне дослідження. – Донецьк: Вид-во Донец. нац. ун-ту, 2003. – 623 с.
1511. *Новохатько Л. М.* М.Волобуєв і “волобуєвщина” (загадкова історія походження українського “сепаратизму”). — К.: Інститут історії України НАН України, 1997. — 82 с.
1512. *Новохатько Л. М.* Освіта, наука, культура // Все про Україну: В 2 т.-К.: Альтернативи, 1998 (укр. і англ. мовами). —Т. 2.—С. 243-396 (у співавторстві з В.М.Даниленко).
1513. *Новохатько Л. М.* Проблеми соціально-економічного і культурного розвитку України в контексті національної політики (20-30-ті рр. ХХ ст.). — К.: Стилос, 1998. — 320 с.
1514. *Новохатько Л. М.* Українська культура в контексті радянської національної політики 20—30-х років // Пам'ятки України: історія та культура. — 1998.—Вип. I—С. 186—190.
1515. *Новохатько Л.М.* Національний аспект доктрини “соціалістичної реконструкції” (спроба історико-теоретичного переосмислення). – К., Ін-т історії України НАНУ, 1997 - 110 с.
1516. *Об антисемитизме.* – М.: Агітпроп МК ВКП(б), 1927. – 18 с.
1517. *Обидьорова О.В.* Культурні процеси серед національних меншин в Донбасі в 20-30-ті роки ХХ століття // Іст. і політол. Дослідження: Видання Донецького державного ун-ту. – 1999. - №1-2. – С.90-97.
1518. *Обидьорова О.В.* Національне районування в Донбасі у 20 – 30-ті роки ХХ століття // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного ун-ту. – Запоріжжя: “Тандем У”, 1999. – С.91-95.
1519. *Общественность на борьбу с туберкулезом...* // Приазовський Пролетарий. – 1927. – 12 августа.
1520. *Огурцов М.* Кооперування нацменшостей сільськогосподарською кооперацією // Коопероване село. – 1928. - №1. – С.18-24.
1521. *Одінцов О.В.* Будівництво соціалізму та сільськогосподарська кооперація. – Х., 1926 р. – 35 с.
1522. *Орлик В.М.* До питання історії волошко-молдавських поселень на Україні / Київський держ. лінгвістичний ун-т. – К., 1996. – 31 с.
1523. *Орлик В.М.* Молдавська національна меншина в Україні (1919-1923 рр.) — Кіровоград, 1998. – 42 с.

1524. Орлянський В. Історія євреїв Запорозжя. Книга четверта. Новозлатопольський єврейський національний район (1929 – 1939 гг.). – Запорозжє, 1999. – 53 с.
1525. Орлянський В. К оцінці єврейського національно-культурного відродження в Україні в 20-е гг. ХХ в. // Єврейське населення Юга України. Ежегодник: дослідження, спогади, документи. – Харків – Запорозжє: «Єврейський світ», 1998. – С.129-132.
1526. Орлянський В.С. Українські євреї в контексті теорії національних меншинств / Запорозжський нац. ун-т, Запорозжське міське відділення об-ва «Україна – Ізраїль». – Запорозжє, 2005. – 60 с.
1527. Орлянський С. Из історії єврейської общини Запорозжської області // Єврейське населення Юга України. Ежегодник: дослідження, спогади, документи. – Харків – Запорозжє: «Єврейський світ», 1998. – С.219-243.
1528. Орлянський В.С. Євреї України в 20-ті – 30-ті роки ХХ сторіччя: соціально-політичний аспект. – Запоріжжя: ЗДТУ, 2000. – 254 с.
1529. Орлянський В.С. Роль Укркомзета в проведенні переселення євреїв на землю в 20-ті роки // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Вип. XII. – Запоріжжя, 2000. – С.92-103.
1530. Орлянський В.С. Соціально-економічний розвиток єврейського населення Півдня України в 20-ті роки // Південна Україна ХХ ст. Записки науково-дослідної лабораторії Півдня України Запорізького державного університету. Вип. 1 (4). – Запоріжжя, 1998. – С.198-204.
1531. Орлянський С.Ф. Из історії євреїв України: Сб. Статей. – Запорозжє, 2002. – 238 с.
1532. Осташева Н. В. К історії меннонітської еміграції 20-х гг. ХХ в. // Українсько-німецькі зв'язи в нове і новітнє час. – Дніпропетровськ, 1995. – С.127-135.
1533. Осташева Н.В. На переломі епох... Меннонітське суспільство України в 1914 – 1931 гг. – М.:»Готика»,1998. – 256 с.
1534. Ошаров А. Коренизація в радянському будівництві // Революція і національність. – 1930. - №4 – 5. – С.21-35.
1535. Павленко В. Болгарська меншина в Україні. 20 – 30-ті рр. ХХ ст. // Українська діаспора. – 1993. – Ч.4. – С.131-149.

1536. *Павленко В.* Українсько-болгарські взаємини 1918 – 1939 рр. – К.: Інститут історії України НАН України, 1995. – 224 с.
1537. *Паніотов І.І.* Архівні джерела про розвиток народної освіти в УСРР у 1930 – 1941 рр. // УІЖ. – 1978. - №4. – С.63 – 67.
1538. *Панченко К.* Сельськохозяйственная кооперація України в 1923 – 24 гг. // Итоги хозяйственного строительства в УСРР за 1923 – 24 гг. – Харьков, 1925. – С.213-228.
1539. *Панчук М., Польовий Л.* Під пресом тоталітарного режиму. Німці України в радянський період // Політика і час. – 1992. - № 9-10. – С.61-66.
1540. *Панчук М.І.* Етнополітична модель розвитку держави (Про концептуальні підходи до її розробки) // Відродження. – 1933. - № 5-6. – С.4-6.
1541. *Папуш І.А.* Сартана: прошлое и настоящее (взгляд сквозь годы) 1778 – 2000 гг. – Мариуполь: ЗАО Газета «Приазовский рабочий», 2002. – 328 с.
1542. *Партія і село.* Статті й промови за 1924 рік проводирів комуністичної партії (більшовиків) України т. т. Петровського, В.Чубаря, Д.Лебеда, Е.Квірінга. – Х.: Червоний шлях, 1925. – 78 с.
1543. *Пейсахов Д.Б.* Еврейская жизнь в Киеве. – К.: Полиграфкнига, 1992. – 206 с.
1544. *Перевыборы* сельсоветов // Известия ЦК КП(б)У. – 1927. - №3. – С.41-45.
1545. *Песикина Е.И.* Народный комиссариат по делам национальностей и его деятельность в 1917 – 1918 гг. – М., 1950. – 156 с.
1546. *Петровский Г.И.* Менониты на Украине // Коммунист. – 1924. – 22 июня.
1547. *Петровський В.В.* Українсько-російські взаємини в сучасній західній науковій літературі (1991 – 2001 рр.). – Х.: Майдан, 2003. – 492 с.
1548. *Петряев К.Д.* Вопросы методологии исторической науки. – Изд. 2-е. – К.: Вища школа, 1976. – 179 с.
1549. *Південна Україна: Проблеми історичних досліджень.* Зб. наук. праць. – Миколаїв, 1998 / Інститут історії України, Науково-дослідний інститут козацтва, Регіональний центр дослідження історії Нижнього Подніпров'я та Побужжя при Миколаївському пед. ін-ті. – Ч.І. – 174 с.
1550. *Південна Україна: Проблеми історичних досліджень.* Зб. наук. праць. – Миколаїв, 1998 / Інститут історії України, Науково-дослідний інститут козацтва, Регіональний центр

- дослідження історії Нижнього Подніпров'я та Побужжя при Миколаївському пед. ін-ті. – Ч.ІІ. – 174 с.
1551. *Плесская Э.Г.* Немецкая национальная школа в 1920 – 1921 гг. (На примере Одесского уезда Одесской губернии) // Немцы Одессы и Одесского региона... – Одесса, Астропринт, 2003. – С.266-286.
1552. *Плесская Э.Г.* Подготовка национальных педагогических кадров для немецких школ Украины (1924 - 1938) // Немцы Одессы и Одесского региона... – Одесса, Астропринт, 2003. – С.287-305.
1553. *Погребінська І.М.* Правове та економічне становище євреїв в Україні (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) // Укр. іст. журн. – 1996. - №4. – С.124-132.
1554. *Подгаецкий В.В.* Города Украины в годы НЭПа (вариант клиометрического подхода к анализу социальных структур). Монография. – Дніпропетровськ: Видавництво ДДУ, 1994. – 174 с.
1555. *Поділля: історико-етнографічне дослідження /* Артюх Л.Ф., Балушок В.Г., Болтарович З.Е. та ін. – К.: Вид-во НКЦ “Доля”, 1994. – 504 с., іл.
1556. *Подольський О.* Створення та діяльність загонів єврейської самооборони на теренах України в 1917-1920 роках: За матеріалами єврейської історико-археографічної комісії / Наукові записки/ Збірник. – К.: ІПіЕНД, 1999.- С.99-102.
1557. *Подъячих П.Г.* Население СССР. – М., 1961. –117 с.
1558. *Політична історія України. ХХ століття.* – Т.№3. Утвердження радянського ладу в Україні (1921 –1938). – К.: Видавництво “Генеза”, 2003. – 448 с.
1559. *Поліщук В.* Завдання доби // Червоний шлях. – 1924. - №7. – С.191-197.
1560. *Поляки и русские в глазах друг друга /* В.А.Хорев и др. (отв. ред.); РАН. Ин-т славяноведения. Польская академия наук. Ин-т литературных исследований. – М.: Индрик, 2000. – 271 с.
1561. *Поляки на Волині: історія і сучасність /* М.Костриця (ред.). – Житомир: М.А.К., 2003. – 360 с.
1562. *Пономарьов А.* Етнічність та етнічна історія України. Курс лекцій. – К.: Либідь, 1996. – 271 с.

1563. *Попов М.* Перемога марксизму-ленінізму – перемога партії Леніна // Більшовик України. – 1933. - №5-6. – С.19 – 29.
1564. *Попов М.М.* Національна політика Радянської влади. – Харків, 1925. – 123 с.
1565. *Попов М.М.* Національна політика Радянської влади. Курс лекцій, читаних на курсах секретарів Укомів при ЦВ ВКП(б). – Харків, 1931. – 128 с.
1566. *Попов М.М.* Перетворити Україну на зразкову республіку (Промова на об'єднаному листопадовому пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У): [Про боротьбу з націоналістичними ухилами] // Червоний шлях. – 1933. - №10. – С.174-185.; Те ж. – Комуніст. – 1933. – 10 грудня.
1567. *Попова Т.Н.* Из истории деятельности краеведческой комиссии в Одессе в 20-е гг. // Український комітет краєзнавства та його діяльність. IV Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей і повідомлень. – Київ, 1989. – К., 1989. – С.
1568. *Попович К.Ф.* Історія і культура національних меншин як об'єкт наукового дослідження // Відродження. – 1993. - № 9. – С.11-13.
1569. *Постишев П.П.* В боротьбі за ленінсько-сталінську національну політику партії: Збірник. – К.: Партвидав, 1935. – 220 с.
1570. *Постишев П.П.* Національне питання в реконструктивний період. – Х.: Пролетар, 1930. – 48 с.
1571. *Постишев П.П.* У боротьбі за ленінську національну політику. – Х.: Партвидав, 1934. – 80 с.: портр.
1572. *Потанчик М.* Робітнича кляса України в національно-культурному будівництві // Більшовик України. – 1932. - №5-6. – С.123-134.
1573. *Прилуцький В.* Опір молоді політиці правлячого режиму в УСРР в період утвердження тоталітарного ладу (1928 – 1936 рр.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Вип.5. – К., 2001. – С. 152 –184.
1574. *Прилуцький В.І.* Молодь України в умовах формування тоталітарного ладу (1920 – 1939 рр.) – К., 2001. – 249 с.
1575. *Прилуцький В.І.* Небільшовицькі молодіжні об'єднання УСРР в 20-ті роки // Історичні зошити. – К., 1993. – 68 с.
1576. *Приходько А.* Українізація народної освіти // Шлях освіти. – 1927. - №10. – С.13-19.

1577. *Проблема районирования на Украине* / Под ред. А.И. Буценко. – Х.: ЦАТК при ВУЦИКе, 1926. -127 с.
1578. *Прокоп М.* Про польську меншість у СРСР // *Сучасність*. – 1975. – Ч.5. – С.66.
1579. *Пронь Т.М.* Польська етнічна меншина Миколаївщини в процесі національно-культурного будівництва 20-х років ХХ ст.// *Південний архів: Збірник наукових праць. Історичні науки*. Вип. 5. – Херсон: Айлант, 2001. – С.147-155.
1580. *Против буржуазной фальсификации истории советского общества*. – Л., 1967. – 160 с.
1581. *Пульнер И., Спектор О.* Литература о евреях на русском языке // *Информационный бюллетень Государственной публичной библиотеки им. Салтыкова-Щедрина*. - 1935. - №3-4. – С.17-34.
1582. *Рабинович Я.И.* На зламі віків (до 1000-річчя проживання євреїв в Україні). – К., 1998. – 359 с.
1583. *Равич-Черкаський М.* Єврейське питання на Україні // *Червоний шлях*. - 1924. - №6. – С.90-96.
1584. *Равич-Черкаський М.* Коротка історія Комуністичної Партії України. – Х.: ДВУ, 1925. – 60 с.
1585. *Рада національностей ЦВК СРСР про національну політику УСРР* // *Вісті ВУЦВК*. - 1927. – 25 листопада.
1586. *Радянська Україна – могутній форпост бази світової пролетарської революції – СРСР* // *Більшовик України*. – 1933. - №13-14. – С.16-19.
1587. *Радянське будівництво серед національних меншин*. – Х., 1928. – 109 с.
1588. *Рафальський О.* Поняття “національна меншина” в етнополітичному дослідженні // *Наукові записки / Збірник*. – К.: ІПіЕНД, 1999. – Вип.8. – К., 1999. – С.176 – 183.
1589. *Рафальський О.О.* До питання єврейської сільськогосподарської колонізації півдня України // *Укр. іст. журн*. – 2000. - №6. – С.67 – 76.
1590. *Рафальський О.О.* Національні меншини України у ХХ столітті: Історіографічний нарис. – К.: Полюс, 2000. – 446 с.
1591. *Редліх Шимон.* Разом і нарізно в Бережанах. Поляки, євреї та українці, 1919 – 1945. – К.: Дух і літера, 2002. – 328 с.

1592. *Редько Ф.А.* Розквіт культури Радянської України // Більшовик України. – 1939. – №11. – С.57-63.
1593. *Решет О.П.* Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу // Укр. іст. журн. – 1999. - №3. – С.3 – 22.
1594. *Реймарус А., Фрізен Г.* Меноніти. Х: Держвидав, 1930. – 24 с.
1595. *Репресоване “відродження”* / Упоряд. О.І.Сидоренко, Д.В.Табачник. – К.: Україна, 1993. – 399 с.
1596. *Репресовані педагоги* України: жертви політичного терору (1929 – 1941) / *В.І.Марочко, Г.Хілліг.* – К.: Наук. Світ, 2003. – 302 с.
1597. *Рибинський В.П.* Єврейські хліборобські колонії на Київщині, Волині та Поділлі в половині XIX ст. // Збірник праць єврейської історично-археографічної комісії. Т.ІІ. (під головуванням А.Е. Кримського). – К., Всеукраїнська академія наук, Збірник Історично-Філологічного Відділу, 1929. – С.199 – 246.
1598. *Римаренко Ю.* Національний розвій України. – К., “Юрінком” 1995. – 272 с.
1599. *Рихлік Є.* Науково-досліднича праця серед національних меншостей // Бюлетень етнографічної комісії ВУАН. – 1928. - №10. – С.1 – 8.
1600. *Різницький Ю.* Жовтнева революція і єврейське питання // Життя й революція. – 1925. - №9. – С.71-77.
1601. *Річицький А.* До проблеми ліквідації пережитків колоніальності та націоналізму: (Відповідь М.Волобуєву). – Х.: Держвидав України, 1928. – 100 с.
1602. *Річицький А.* Національне питання доби наступу соціалізму в світлі постанов XVI з`їзду ВКП(б). – К.: Пролетар, 1931. – 88 с.
1603. *Річицький Ан.* До проблеми ліквідації колоніальності та націоналізму // Більшовик України. – 1928. - №2. – С.73-93.
1604. *Річицький Анд.* Національна програма українського соціально-фашизму // Більшовик України. – 1930. - №5-6. – С.30-41.
1605. *Рогова А.Л.* Матеріали про діяльність Центральної єврейської бібліотеки ім. В.Вінчевського // Єврейська історія та культура в Україні. Матеріали конференції. Київ. 22-23 листопада 1993 р. – К., 1994. – С.129-132.

1606. *Роговий В.М.* Реверсія русифікаторської політики в Україні в 20-х роках ХХ ст. // Вісник Київського ун-ту ім. Т.Шевченка. – Сер.: Історія. – К., 1999. – Вип. 48. – С.10-13.
1607. *Розвиток* народної освіти і педагогічної науки в Українській РСР. 1917 – 1957 рр. – К.: Радянська школа, 1957. – 448 с.
1608. *Розвиток* української культури за роки Радянської влади. – К.: Наукова думка, 1967. – 367 с.
1609. *Розуменко Ю.Г.* Краєзнавча діяльність на півдні України в 1920 – 30-х рр. // Український комітет краєзнавства та його діяльність // IV Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей і повідомлень. – Київ, 1989. – К., 1989. – С.37 – 38.
1610. *Романцов В.О.* Український етнос: на одвічних землях та за їхніми межами (XVIII – ХХ століття). – К., 1998. – 184 с.
1611. *Російськомовні українці:* статус і проблеми етнонаціонального розвитку // Інформаційний бюлетень Міністерства України у справах національностей, міграції та культур. – 1995. - №2. – С.80 – 86.
1612. *Рубльов О.* Шкіц до історії загибелі української “Полонії”, 1930-ті роки // Історіографічні дослідження в Україні / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: В.А.Смолій (голова) та ін. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – Вип.13: У 2 ч.: Україна – Польща: історія і сучасність: 3б. наук. праць і спогадів пам`яті П.М.Калениченка (1923 – 1983). – Ч.1. – С.275-319.
1613. *Рубльов О., Репринцев В.* Репресії проти поляків в Україні у 30-ті роки // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1995. - №1-2. – С.116-155.
1614. *Рябошапко Л.* Правове становище національних меншин в Україні (1917 – 2000): Монографія. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. – 484 с.
1615. *Ряппо Я.* Що дала Жовтнева революція в галузі освіти на Україні. – Харків: Книгоспілка, 1928. – 113 с.
1616. *Ряппо Я.П.* Народна освіта на Україні за десять років. – Харків, 1927. – 43 с.
1617. *Ряппо Я.П.* Система народного просвещения Украины. Сб. материалов, статей и докладов. – Х.: Госиздат Украины, 1925. – 231 с.
1618. С. Панаір // Наша правда. – 1926. – 6 червня.

1619. *Савчук В.О.* Громадські та наукові форми краєзнавства у вивченні історії, культури національних меншин у 20-30-ті рр. ХХ ст. // Історія України: маловідомі імена, події, факти: (36. ст.) – К.: Рідний Край, 1997. – С.148-163.
1620. *Савчук В.О.* Учителі польських шкіл Поділля в лещатах репресій 20 – 30-х рр. ХХ ст. // Історія України: маловідомі імена, події, факти: (36. ст.). – К.: Рідний край, 1999. – Вип. 7. – С.288 – 294.
1621. *Самарцев І.Г.* Євреї в Україні на початок ХХ ст. // Укр. іст. журн. – 1994. – №4. – С.19-24.
1622. *Самбикин М.М.* Недороды на Украине, их районы, частота и размеры. – Х. – К.: Держсільгоспвидав, 1931. – 112 с.
1623. *Сапов І.* Єврейський національно-територіальний район // Більшовик України. – 1928. - №14. – С.89-102.
1624. *Саулевич Я.* Перевибори рад 1926/27 р. серед польської людності // Радянська Україна. – 1927. - №5-6. – С.7-14.
1625. *Саханенко С.* Етнорегіологія: науковий статус, стан та проблеми розвитку // Вісник Української Академії державного управління при Президентіві України. – 1997. - №314. – С.250 – 261.
1626. *Семашко Н.* Кто и почему травит евреев. – М.-Л: «ГИЗ», 1926. – 29 с.
1627. *Семковський С.* Национальная апперцепция // Наука на Украине. – 1922. - №3. – С.114-124.
1628. *Сенченко Ан.* Національне питання в період розгорнутого натупу на всьому фронті // Більшовик України. - 1930. - №17. - с.47-61.
1629. *Сенченко Ан.* Радянська Україна - невід’ємна частина могутнього Радянського Союзу // Більшовик України. - 1933. - № 9-10. -
1630. *Сергиевский М.В.* Мариупольские греческие говоры // Известия АН СССР. Отделение общественных наук. VII серия. – Л.,1934. - №7. – С.533 – 587.
1631. *Сергійчук В.* Погроми в Україні. 1914 – 1920. Від штучних стереотипів до гіркої правди, приховуваної в радянських архівах. – К.: Вид-во Олени теліги, 1998. – 544 с.
1632. *Сергійчук В.* Уся правда про єврейські погроми: Мовою невідомих документів і матеріалів. – К.: Козаки,1996. – 122 с.

1633. *Сергійчук В.І.* Етнічні межі і державний кордон України. – К., 2000. – 432 с.
1634. *Сергійчук В.І.* Українці в імперії. – К., 1992. – 94 с.
1635. *Сила інтернаціоналістського гарту: (Діяльність партійних організацій України по інтернаціональному вихованню трудящих).* – К.: Політвидав України, 1983. – 318 с.
1636. *Симоненко В.К.* Регионы Украины: Проблемы развития (Монография). – К.: Наукова думка, 1997. – 264 с.
1637. *Симоненко Р.Г.* До концепції багатотомної “Історії українського народу” (міжнародний та міжнародний аспект). – К., 1993. – 91 с.
1638. *Симоненко Р.Г.* Сучасне становище національних відносин: історія, підсумки і перспективи // Трибуна лектора. – 1989. - №4. – С.9 – 12.
1639. *Сігал Б.* До питання про приватний капітал на Україні. – Х., 1929. – С.146-147.
1640. *Скрипник М.* Зближення і злиття націй за доби соціалізму (Доповідь на Комісії національного питання при ВУАН, 23 лютого 1931 р.) // Більшовик України. – 1931. - №8. – С.17-37.
1641. *Скрипник М.* Нариси підсумків українізації та обслуговування культурних потреб нацменшостей УСРР, зокрема російської. Промова на засіданні колегії НКО УСРР з 14-11 1933 р. – Харків: Радянська школа, 1933. – 36 с.
1642. *Скрипник М.* Нові лінії в національно-культурному будівництві. – Харків: ДВУ, 1930. – 61 с.
1643. *Скрипник М.О.* Національна політика (щодо) малих народів // Вибрані твори. – К.: Видавництво “Україна”, 1991. – С.148 – 156.
1644. *Скрипник М.О.* Перебудовними шляхами (Проблема культурного будівництва національностей України). Доповідь на I Всеукраїнській конференції культурно-освітніх робітників нацменшостей. 20 травня 1931 р. // Більшовик України. – 1931. - №12. – С.13-36.
1645. *Скрипник М.О.* Перебудовними шляхами (Проблема культурного будівництва національностей України). Доповідь на I Всеукраїнській конференції культурно-освітніх робітників нацменшостей. 20 травня 1931 р. // Більшовик України. – 1931. - №13-14. – С.23-39.

1646. *Скрипник М.О.* Права та стан національних меншостей на Україні // Статті й промови з національного питання. – К.: Сучасність, 1974. – С.96-100.
1647. *Скрипник М.О.* Промова на IV нараді ЦК РКП(б) з відповідальними працівниками національних республік та областей з питання союзного будівництва // Вибрані твори. – К.: Видавництво “Україна”, 1991. – С.190 – 193.
1648. *Скрипник М.О.* Стан та перспективи культурного будівництва на Україні. Доповідь на XI Всеукраїнському з’їзді Рад 13 травня 1929 р. // Вибрані твори. – К.: Видавництво “Україна”, 1991. – С.350 – 383.
1649. *Слободянюк П.Я.* Єврейські общини Правобережної України: Наукове історико-етнологічне видання. – Хмельницький, 2005. – 409 с. (Держкомархів України, Держархів Хмельницької області, Подільське відділення ІМФЕ ім. М.Рильського НАН України при Хмельницькому гуманітарно-педагогічному інституті).
1650. *Слуцький О.Б.* Радянське і культурне будівництво на Україні в перші роки боротьби за соціалістичну індустріалізацію країни (1926-1929 рр.) – К.: Видавництво АН УРСР, 1957. – 211 с.
1651. *Смирнов В.М.* Суспільно-політичні та економічні перетворення в українському селі в період нової економічної політики. – Х.: Майдан, 2002. – 304 с.
1652. Современное состояние еврейских местечек и перспективы их экономического оздоровления / Каменец-Подольский окруж. Плановая комиссия; Сост. А.М.Кичаев; под ред. и с предисл. Я.Р.Рубинова – Каменец-Подольский, 1929. – 67, [12] с.
1653. *Современные этнические процессы в СССР.* – М., 1977. – 488 с.
1654. *Соколов И.И.* Мариупольские греки // Труды института славяноведения АН СССР. – Л., 1932. – Т.1. – С.297 – 321.
1655. *Соколов И.И.* О языке греков Мариупольского и Сталинского округов // Язык и литература. – Л., 1930. – Т.VI. – С.49-67.
1656. *Соколов И.И.* Об опеределении национальности греков // Революция и национальности. – 1936. - №8. – С.68-75.
1657. *Солдатенков В.* Українська революція і етнонаціональні відносини: проблеми дослідження // Наукові записки / Збірник. – К.: ІПіЕНД, 1999. – Вип.8. – К., 1999. – С.3 – 20.

1658. Солодова В.В. Интерклубы в Одессе (20 – 30-е гг. XX в.) // *Немцы Одессы и Одесского региона...* – Одесса, Астропринт, 2003. – С.319-329.
1659. Солодова В.В. Одесский немецкий рабоче-колхозный театр: истоки и становление // *Немцы Одессы и Одесского региона...* – Одесса, Астропринт, 2003. – С.306-318.
1660. Солончук Е.А. Деятельность немецких секций при партийных и исполнительных комитетах Одесской губернии и округа (1920-1928 гг.) // *Немцы Одессы и Одесского региона...* – Одесса, Астропринт, 2003. – С.252-265.
1661. Солончук Е.А. Раскулачивание в немецких национальных районах Одесского округа: зима-весна 1930 г. (по материалам специальных сводок окружного ГПУ в партийные органы) // *Немцы Одессы и Одесского региона...* – Одесса, Астропринт, 2003. – С.217-233.
1662. Сотниченко В.М. “Покровська справа”: конфліктна ситуація між українськими селянами і євреями-переселенцями // *Єврейське населення Південної України: історія та сучасність.* – Запоріжжя, 1997. – С.20.
1663. Сотниченко В. Тенденції розвитку єврейської економіки і формування передумов аграризації єврейського населення СРСР в 20 – 30-ті роки XX століття // *Наукові записки ІПіЕНД.* – 1998. – Випуск 4. – С.89-94.
1664. Спіридонов Д. Історичний інтерес вивчення говірок маріюпільських греків // *Східний Світ.* – 1930. - №12 (3). – С.27-36.
1665. Ставицька Н.П. Діяльність організацій та установ Всеукраїнської академії з дослідження історико-культурної спадщини національних меншин (20 – 30 рр.). – К.: Рідний край, 1994. – 71 с.
1666. Ставицька Н.П. Культурно-просвітницька робота центральної комісії національних меншин при ВУЦВК // *Історія України: маловідомі імена, події, факти: (3б. ст.).* – К., 1996. – Т. I. – С.241 – 151.
1667. Стаковецький С. Обслуговування нацменшостей в органах юстиції // *Червоне право.* – 1930. - № 21-22 (111-112). - 7- 22 листопада.
1668. Сталін Й.В. Твори. – Т.8. – С.149.
1669. *Стан і завдання культурного будівництва на Україні.* – Х.: Наркомос УСРР, 1927. – 67 с.

1670. *Степанов Ф.І.* З історії переселення болгар у південну Україну в 50 – 60-х роках XIX ст. // Укр. іст. журн. – 1996. - №1. – С.76-81.
1671. Столична хроніка. ЦК нацменшин // Вісти ВУЦВК. – 1925. – 1 березня.
1672. *Стоян П.К.* Адміністративно-територіальна реформа на Україні (1922 – 1925 рр.) // УІЖ. – 1965. - №4. – С.71 – 77.
1673. *Стронський Г.* Злет і падіння. Польський національний район в Україні у 20-30-і роки. – Тернопіль, 1992. – 63 с.
1674. *Стронський Г.Й.* Польські національні сільради на Україні у 1920 – 1930-ті роки // Проблеми слов'язознавства: Республ. міжвід. наук. зб. / Львів. держ. ун-т ім. І.Франка. – Л.: Світ, 1992. – Вип. 44: Історія зарубіжних слов'янських народів / Редкол.: В.П.Чорній (відп. ред.) та ін. – С.46-55.
1675. *Струманський В.П.* Традиційно-звичаєве життя подолян польського походження в першій половині XX ст. // Поляки на Хмельниччині... – С.387-392.
1676. *Сударский А.* Экономическое положение еврейского местечка. – М., 1929. – 42 с.
1677. *Сударский И.* “Мелкобуржуазная стихия в еврейской среде” // Бюллетень НКВД УССР. – 1923. - №1. – С.55-56.
1678. *Сумбатян Ю.Г., Супова Д.Т.* Особенности противоречий в национальных отношениях в условиях совершенствования социализма // Вестник Московського ун-та. Сер. 12. Теорія науного комунізму. – 1987. - №6. – С.26 –32.
1679. *Сургай Г.І.* Сільське господарство України: Уроки минулого і сучасний аграрний курс. – К.,1991. – 180 с.
1680. *Сухарев Ал.* Кое-что из греческого быта // Наша правда. – 1925. – 31 декабря.
1681. *Сьркин Н.* Еврейский вопрос и социалистическое еврейское государство // Сионизм в контексте истории. Хрестоматія. – Т.2. – С.128-129.
1682. *Таболов К.* О национальной культуре, об украинизации и о литературной истерике Ваганяна и Ларина // Большевик. – 1927. - №11-12. – С.69-77.
1683. *Теохаріді Т.Ю.* Грецька військова колонізація на півдні України наприкінці XVIII та початку XIX століття (Поселення під м. Одесою) // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Українській Академії Наук. – Одеса, 1930. – Ч.4-5. – С.9 - 38.

1684. *Терентьєва Н.А.* Греки в Україні: економічна і культурно-просвітительська діяльність (XVII-XX вв.) – Київ: “Аквілон-Пресс”, 1999. – 352 с.
1685. *Тихомиров О.* До справи про земельну оренду як чинник мобілізації землі // *Землеустрійник України.* – Харків. – 1926. -№10-11. – С.21.
1686. *Ткаченко В.М.* Україна і Росія: проблеми національного самовизначення (Історіософський аналіз поточного моменту). – К., 1993. – 190 с.
1687. *Ткаченко В.М., Рєєнт О.П.* Україна на межі цивілізацій (історико-політологічні розвідки). – К., 1995. – 159 с.
1688. *Токоєв С.* Итоги третьего Всероссийского совещания работников среди национальных меньшинств // *Власть Советов.* – 1934. - №8. – С.23.
1689. *Торжество лєнінської національної політики на Україні.* – К., 1967. – 460 с.
1690. *Трайнин И.* Вопросы национальной культуры // *Революция и национальности.* – 1934. - №1. – С.32-44.
1691. *Трайнин И.П.* СССР и национальная проблема // *Красная новь.* – 1924. – С.26.
1692. Треті збори уповноважених “Сільського господаря” // *Сільський господар.* – 1924. - №5. – С.28-32.
1693. *Турченко Г.Ф.* Південна Україна на зламі епох (1914-1922 рр.) – Запоріжжя: Просвіта, 2005. – 324 с.
1694. *Турченко Ф.Г.* Володимир Жаботинський і питання єврейської сільськогосподарської колонізації на півдні України // *Міжнаціональні відносини на півдні України: історія та сучасність.* – Запоріжжя, 1993. – С.245-245.
1695. Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3-х томах. - Т.2. – К.: Наукова Думка, 2004. – 531 с.
1696. “Українізація” 1920 – 30-х років: Передумови, здобутки, уроки / В.М.Даниленко, Я.В.Верменич, П.М.Бондарчук та ін.; В.А.Смолій (відп. ред.); НАН України. Ін-т історії України. – К., 2003. – 392 с.
1697. *Українсько-польські культурні взаємини XIX – XX століття.* – К.: Видавництво М.П.Коця, 2003. – 293 с.

1698. Улунян А. Греки СССР в межвоенный период // Материалы к VI Международному конгрессу по изучению стран Юго-Восточной Европы (София, август 1989 г.) (история, этнография). – М., 1989. – С.130-139.
1699. Урбах Л. Вибори до єврейських рад // Радянська Україна. – 1927. - №5-6. – С.13-15.
1700. Фаворський В. Релігія та етнографія (До постановки питання) // Бюлетень етнографічної комісії ВУАН. – 1930 - № 15. – С.17-25.
1701. Феллер М. Українське єврейство. Вип. 3. Підготовчі матеріали популярної енциклопедії. – К., 1998. – 153 с.
1702. Феллер М.Д. Єврейська історія і культура в Україні // Укр. іст. журн. – 1998. - №1. – С.138-145.
1703. Феллер Мартен. Пошуки, спогади, роздуми єврея, який пам'ятає своїх дідів, про українсько-єврейські взаємини, особливо про нелюдське і людяне в них. – Дрогобич: Відродження, 1998. –376 с.: іл.
1704. Финкель Х.-Л. Еврейское землеустройство в Советском Союзе. – Х.: ОЗЕТ, 1927. – 60 с.
1705. Фінкель Х. Єврейське землевлаштування в Радянському Союзі. – Харків: Держвидав, 1926. – 71 с.
1706. Фон Хаген Марк. Держава, нація та національна свідомість: російсько-українські відносини в першій половині ХХ ст. // Укр. іст. журн. – 1998. - №1. – С.122-131.
1707. Фрідель М. Провідник лєнінсько-сталінської національної політики // комуніст. – 1935. – 30 жовтня.
1708. Фрумкина М.Я. Долой раввинов! – М.: Красная Новь, 1923. – 56 с.
1709. Фундука Д., Нестеров Н. Комсомольський вечір на селі. С.Ялта // Наша правда. – 1927. – 5 лютого.
1710. Хансуваров И. Латинизация – орудие ленинской национальной политики. – М., 1932. – 53 с.
1711. Хвиля А. Бойові завдання роботи школи // Більшовик України. – 1933. - №11. – С.67 – 78.
1712. Хвиля А. До розв'язання національного питання на Україні. – Х., 1930. – 169 с.
1713. Хвиля А. Інтернаціональним фронтом // Більшовик України. – 1931. - №15. – С.20-27.

1714. *Хвиля А.* КП(б)У в боротьбі за ленінську національну політику // Більшовик України. – 1932. - №17-18. – С.64-116.
1715. *Хвиля А.* Ларінська русотяпська “практика”: Уривок із статті “Проти українського й російського націоналізму” // Більшовик України. – 1927.- №11. – С.69-75.
1716. *Хвиля А.* Пролетаріят і практичне розгортання культурно-національного будівництва // Більшовик України. - 1930. - №13 - 14. - с.38-55.
1717. *Хвиля А.* Национальный вопрос на Украине. – Харьков, 1926. – 23 с.
1718. *Хитерер В.* Еврейская историко-археографическая комиссия Всеукраинской академии наук (ВУАН) //Єврейська історія та культура в Україні. Матеріали конференції. Київ. 22-23 листопада 1993 р. – К., 1994. – С.176-182.
1719. *Хінчін Й.* Завдання єврейської марксістської історіографії і архівна справа // Архіви Радянської України. – 1933. - №7-8. – С.171-182.
1720. *Хоменко А.* До національно-культурної характеристики людності Радянської України // Червоний шлях. – 1928. - №7. – С.179-196.
1721. *Хоменко А.* Населення України. 1827 – 1927 рр. Популярна розвідка за попередніми підсумками перепису населення 17-XII 1926 р. – Х., 1927. – 79 с.
1722. *Хоменко А.* Національний склад населення України по новіших даних // Червоний шлях. – 1923. - №6-7. – С.80-92.
1723. *Хоменко А.* Сучасне українське село в класовому відношенні. – Х.,1925. – 53 с.
1724. *Хонігсман Я.* Єврейське землеробство в Україні // Філософська і соціологічна думка. – 1993. - №9-10. – С.160-167.
1725. *Хонігсман Я.С.* Колективізація, голодомор і занепад єврейського землеробства в Україні // Укр. іст. журн. – 1994. - №2-3. – С.66 – 75.
1726. *Царевская Т.* Крымская альтернатива Биробиджану и Палестине // Отечественная история. – М. – 1999. - №2. – С.121-125.
1727. *Цветко С.І.* Весільні звичаї і пісні болгар на Херсонщині (село Тернівка на Миколаївщині) // Вісник Одеської комісії краєзнавства. – Ч.ІІ. – ІІІ. – Одеса, 1925. – С.217-238.
1728. *Цветко С.І.* Символічні речі й обряди в болгарському весіллі в порівнянні з українськими // Етнографічний вісник. – Кн. 6. – К., 1928. – С.1-15.

1729. *Цветко С.І.* Юнацькі та хайдутські пісні у болгар // Етнографічний вісник. – № 3. – К., 1927. – С.27-41.
1730. *Цвілюк С.А.* Українізація України: Тернистий шлях національно-культурного відродження доби сталінізму. – Одеса: Маяк, 2004. – 200 с.
1731. *Цвятков Г.* Коларовському болгарському району 10 лет // Революция и национальности. – 1935. - №10. – С.46-51.
1732. *Цекіновський І.* До національного питання в роботі сільськогосподарської кредитної низівки на Україні // Більшовик України. – 1928. - №24. – С.53 – 68.
1733. *Цекіновський І.* Нацпитання в світлі соціалістичної реконструкції сільського господарства // Більшовик України. – 1930. - №4. – С.40-50.
1734. *Целларіус В.* Сучасна українська кооперація. – Х: Книгоспілка, 1926. – 126 с.
1735. ЦК нацменшин. Обслідування чеського населення // Вісти ВУЦВК. – 1925. – 8 червня.
1736. *Чаянов А.* Краткий курс кооперации. – М.: Кооперативное строительство, 1925. – 263 с.
1737. *Чеботарева В.Г.* Государственная национальная политика в республике немцев Поволжья. 1918 – 1941 гг. – М., 1999. – 389 с.
1738. *Чеботарева В.Г.* Наркомнац РСФСР: свет и тени национальной политики. 1917 – 1924 гг. – М., 2003. – 805 с.
1739. *Ченцов В.В.* Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. – 480 с.
1740. *Ченцов В.В.* Трагические судьбы. Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920 – 1930-е годы. – М.: Готика, 1998. – 208 с.
1741. *Ченцов В.В., Архієрейський П.В.* Деякі аспекти політичного терору проти національних меншин України у 1937 – 1938 роках // Історія України: маловідомі імена, події, факти: 36. ст. – К.: Рідний край, 1999. – Вип.8. – С.316-322.
1742. *Черлюнчакевич Н.* К изучению национального состава УССР // Коммунист. – 1926. – 2 апреля.
1743. *Черлюнчакевич Н.* Національні меншості на Україні // Більшовик України. – 1926. - №4-5. – С.106-112.
1744. *Черлюнчакевич Н.А.* Национальный состав Советской Украины: Объяснительная записка к этнографической карте УССР. – Харьков, 1925. – 130 с.

1745. *Черненко М.* Красная звезда, желтая звезда (кинематографическая история еврейства в России). 191 – 1999 гг. – М., 2000. // <http://www.rjews.net/gazeta/Lib/Tchernenko/miron.html>
1746. *Чернышева Т.К.* Новогреческий говор сел. Приморського (Урзуфа) и Ялты Первомайського района Сталинской области. – К., 1958. – 80 с.
1747. Четверте зібрання уповноважених “Сільського господаря” // Сільський господар. – 1925. - №7-8. – С.30-64
1748. *Чехович В.А.* Державно-правові питання українізації в 20-х роках // Держава і українська інтелігенція (деякі проблеми взаємовідносин у 20-х – на початку 30-х рр.). – Препринт №5 (17). – К., АН УРСР, Інститут історії, 1990. – С.3 – 25.
1749. *Чехович В.А.* Проблеми національно-державного будівництва в роки непу / Л.О.Зайцев (відп. ред.); НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького та ін. – Х., 1995. – 56 с.
1750. *Чирко Б.В.* З історії боротьби Комуністичної партії України за здійснення рішень XII з'їзду РКП(б) у галузі національно-державного будівництва // УІЖ. – 1983. -№3. – С.68-75.
1751. *Чирко Б.В.* Національні меншини в Україні (1920 – 1930 роки) // Етнічні меншини Східної та Центральної Європи: компаративний аналіз становища та перспективи розвитку. – К., 1994. – С.80-83.
1752. *Чирко Б.В.* Національні меншини в Україні (20 – 30 роки ХХ століття). – К.: Асоціація “Україно”, 1995. – 215 с.
1753. *Чирко Б.В.* Національні меншості на Україні в 20 – 30-х рр. // УІЖ. – 1990. - №1. – С.51–64.
1754. *Чирко Б.В.* Національні меншості на Україні у 20-х – на початку 30-х рр.: (Огляд документів ЦДАЖР УРСР) // Архіви України. – 1990. - №1. – С.28-33.
1755. *Чирко Б.В.* Робота парторганізацій з національними меншостями на Україні (1923 – 1930 рр.) // УІЖ. – 1988. - №6. – С.68-77.
1756. *Чирко Б.В., Іванеско І.П.* Національно-культурне будівництво на Україні у 20 – 30-ті роки: історія, досвід, проблеми // Радянська школа. – 1990. - №2. – С.52 – 57.
1757. *Чирко В.А.* Великий Жовтень і утвердження нових міжнаціональних відносин. – К.: Політвидав України, 1974. – 80 с.

1758. *Чирко В.А.* Коммунистическая партия – организатор братского сотрудничества народов Украины и России в 1917 – 1922 гг. – М., 1967. – 383 с.
1759. *Чирко В.А.* Створення і діяльність українського відділу Наркомнацу (1918 – 1919 рр.) // УІЖ. – 1963. - №5. – С.62 – 68.
1760. *Шайкин И.* Еврейские земледельческие колонии в Херсонской и Николаевской областях // Єврейська історія та культура в Україні. – К.,1996. – С.108-114.
1761. *Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В.* ЧК – ГПУ – НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К.,1997. – 608 с.
1762. *Шаталіна Є.П.* Селянські виселки під час колективізації в Україні (1928 – 1932 рр.). Історичні зошити. – К.,1997. – 68 с.
1763. *Шашкевич Я.Р.* Українізація: причини і наслідки // Слово і час. – 1990. - №8. – С.56-57.
1764. *Шевчук Г.М.* Культурне будівництво на Україні у 1921 – 1925 рр. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 436 с.
1765. *Шитюк М.* Масові репресії проти населення Півдня України в 20 – 50-ті роки ХХ століття. – К.: Тетра, 2000. – 532 с.
1766. *Шитюк М., Шкварець В.* Наслідки колективізації на Миколаївщині // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Вип.5. – К., 2001. – С.215 – 249.
1767. *Шліхтер О.* Борба с націоналістическими уклонами на современном этапе. – Х.: Партиздат ЦК КП(б)У, 1933. – 84 с.
1768. *Шліхтер А.* Правда про єврейське переселення (Із звітної доповіді про результати обслідування єврейських колонізаційних висілоків) // Більшовик України. – 1927. - №9. – С.18-33.
1769. *Шліхтер О.* За більшовицьку непримиренність в теорії // Більшовик України. – 1933. - №5-6. – С.69 – 85.
1770. *Шліхтер О.* Посилимо більшовицьку пильність на фронті боротьби за здійснення ленінської національної політики на Україні // Більшовик України. – 1933. - №9-10. – С.58 – 79.
1771. *Шліхтер О.Г.* Продовольча справа за років громадянської війни. – Х.: Партвидав “Пролетар”, 1932. – 356 с.
1772. *Шмельов Ю.* Про памфлети Миколи Хвильового // Сучасність. – 1978. - №2. – С.16-23.

1773. *Шульга М.О.* Проблеми формування державної регіональної політики // Регіональна політика України: концептуальні засади, історія, перспективи. – К., 1995. – С.153-169.
1774. *Шульга Н.А.* Евреи Украины: национальное меньшинство, этническая общность или религиозная община // Еврейская мысль сквозь века. – Днепропетровск, 1997. – С.76-92.
1775. *Щербак М.Г., Щербак Н.О.* Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX т...). – К.:ІЗМН, 1997. – 92 с.
1776. *Щусь О.* КП(б)У в боротьбі за ленінську національну політику. – Х.: На варті, 1932. – 96 с.
1777. *Щусь О.* Українське національне питання на історичному зламі / За ред. і з передмов. М.Барана. – Х., К.: Держвидав України, 1930. – 94 с.
1778. *Эйстрах Г.* Еврейские секции компартии (По материалам бывшего Центрального партархива) // Вестник еврейского университета в Москве. – 1999. – № 2(6). – С.16-24.
1779. *Юрченко А.В.* Фонд Народного комісаріату освіти УСРР і склад його документів на 1918 – 1925 рр. // УІЖ. – 1978. - №2. – С.62 – 68.
1780. *Якиманский В.А.* К итогам аграрной революции на Украине: По данным анкетного обследования 1922 года. – Харьков, 1924. – 89 с.
1781. *Якименко М.А.* Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861-1918 рр.) // Укр. іст. журн. – 1996. - №1. – С.3-13.
1782. *Якубова Л.Д.* Етнічні меншості УСРР у першій половині 20-х рр. XX ст.: Інститут історії України НАН України, 2002. – 188 с.
1783. *Якубова Л.* Етнічні меншини в суспільно-політичному та культурному житті УСРР. – К., 2006. – 507 с.
1784. *Якубова Л.* Етнічні меншини УСРР у 20-і – першій половині 30-х років XX ст.: історіографія та джерела дослідження. – К., 2006. – 170 с.
1785. *Якубова Л.* Соціально-економічне становище етнічних меншин в УСРР (20-і – початок 30-х років XX ст.). – К., 2004. – 455 с.
1786. *Яли С.* Итоги I Всесоюзного греческого культсовещания // Приазовский пролетарий. – 1926. – 1 июня.
1787. *Яли С.* Об условиях возрождения греческой народности // Наша Правда. - 1925. – 17 сентября.

1788. *Ялі С.* Греки в УСРР. – Харків, 1931. –209 [4] с.
1789. *Ялі С.* До історії грецької колонізації на Україні. (В зв'язку з 150-ми роковинами переселення греків з Криму на Озівське узбережжя) // Краєзнавство. – 1928. – Ч.6-10. – С.57-68.
1790. *Ялі С.* Краєзнавство та національні меншості на Україні // Вісті ВУЦВК. – 1927. – 19 червня.
1791. *Ялі С.* Про грецький відділ Маріупільського музею краєзнавства // Краєзнавство. – 1928. - №2-3. – С.53 – 55.
1792. *Ялі С.* Про роботу серед греків України // Вісті ВУЦВК. – 1927. – 8 січня.
1793. *Ялі С.* Російські ради на Україні й завдання до пожвавлення їхньої роботи // Радянська Україна. – 1927. - №9. – С.62-67.
1794. *Ялі С.* Участь греків у революційнім русі на Україні (схема вивчення революційного руху) // Краєзнавство. – 1928. - № 2-3. – С.5-8.
1795. *Яремчук В.Д., Безверхий В.Б.* Татари в Україні (історико-політологічний аспект) // Укр. іст. журн. – 1994. - №5. – С.18-29.
1796. *Ярошевич А.* Адміністративне районування Київщини. - /б.м., б.р./ -
1797. *Ястреба Х., Басань С.* Революция и национальности... Ежемесячный журнал Совета Национальностей ЦИК СССР и Коммунистической академии. №№ 1-9. Критика і бібліографія // Більшовик України. - 1931. - №1. - С.81-84.

Закордонні видання

1798. *Арад Ицхак.* Холокауст. Катастрофа єврейства (1933 – 1945): Сборник статей. – Иерусалим, 1990. – V, 165 с., ил.
1799. *Бакало І.* Національна політика Леніна. – Мюнхен, 1974. – 211 с.
1800. *Бачинський Ю.* Большевицька революція і українці: Критичні замітки. – 2-е доп. вид. – Берлін, 1928. – 136 с.
1801. *Бойко Ю.* Російські історичні традиції в большевицьких розв'язках національного питання. – Париж: Націоналістичне видавництво в Європі, 1964. – 175 с.

1802. *Бочковський О.І.* Боротьба народів за національне визволення. Націологічні нариси. – Подєбради: Вид-во Обрїй, 1932. – 256 с.
1803. *Бочковський О.* Народження нації: Наука по націю та її життя. – Львів: Самоосвіта, 1939. – 32 с.
1804. *Брик А.С.* Україно-єврейські взаємовідносини. – Вінніпег, 1961. – 333 с.
1805. *Галій Н., Новицький Б.* Геть маску! Національна політика на Радянській Україні в світлі документів. – Львів-Прага, 1934. – 127 с.
1806. *Географія українських і сумежних земель. Т.1.* – Загальна географія / В.Кубійович. – Львів, 1938. – 512 с.
1807. *Григорій М.* Поляки на Україні. Польсько-українські відносини в історичній перспективі. – Скрентон, 1936. – 93 с.
1808. *Дашкевич Я.Р.* Українське відродження і національні меншості // *Визвольний шлях.* – 1992. - №4. – С.431-441.
1809. *Дзюба І.* Інтернаціоналізм чи русифікація. – Мюнхен: Сучасність, 1968. – 262 с.
1810. *Дубнов С.М.* К новой истории еврейского народа. – Рига, 1936. – 342 с.
1811. *История евреев в СССР /* Ред.: Фрумкин Я.Г., Аронсон Г., Гольденвейзер А. – Нью-Йорк, 1968.
1812. *Книга о русском еврействе: 1917 – 1967. /* Под ред Я.Г.Фрумкина. – Нью-Йорк, 1968. – 480 с.
1813. *Ковалевський М.* Україна під червоним ярмом. – Варшава-Львів: Схід, 1936. – 208 с.
1814. *Кононенко К.* Україна і Росія. Соціально-економічні підстави української національної ідеї. 1917 – 1960. – Мюнхен, 1965. – 535 с.
1815. *Кордюк Б.* Євреї на Україні. – Мюнхен, 1958.
1816. *Краткая еврейская энциклопедия /* Гл. Ред. М.Орен (Надель), М.Занд. - В 5 томах. – Т.2. - – Иерусалим: Об-во по исслед. евр. общин, 1982. – XV, 867 с.
1817. *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. В 2 т. – К.: Основа, 1994. – Т.2. – 573 с.
1818. *Лисяк-Калинюк.* В обороні української правди: Справа україно-жидівських взаємин. – Онтаріо: Каліф, 1964. – 40 с.
1819. *Майстренко І.* Сторінки з історії Комуністичної партії України. – Мюнхен: Сучасність, 1969. – Ч.2. – 107 с.

1820. *Майстренко І.* Історія Комуністичної партії України. – Мюнхен: Сучасність, 1979. – 256 с.
1821. *Майстренко І.* Национальная политика КПСС в её историческом развитии. – Б.М.В., 1978. – 223 с.
1822. *Мицюк О.* Аграризація жидівства України. – Прага, 1932. – 176 с.
1823. *Мицюк О.К.* Аграризація жидівства України на тлі загальної економіки. – Прага: Наша книгозбірня, 1933. – 135 с.
1824. *Ніколішін С.* Культурна політика більшовиків і український культурний процес. – Б.м.в., 1947. – 119 с.
1825. *Очерк истории еврейского народа.* Под ред. проф. Эттангера Ш. – 8 изд. –Иерусалим: Библиотека Алия, 1992. – Т.1. – 394 с.; Т.2. – С.395-859.
1826. *Паклен Р.* “Біла книга”: Національна і соціальна політика советів на службі московського імперіалізму: (На основі автентичних урядових советських даних). – Б.м.: Український політик, б.р. – 220 с.
1827. *Пастернак Є.* Україна під більшовиками. – Торонто:Українське слово, 1979. – 314 с.
1828. *Пігідо Ф.* Україна під більшовицькою окупацією: Матеріали до боротьби українського народу в 1920 – 30 роках. – Мюнхен, 1956. – 144 с.
1829. *Родичев Ф.И.* Большевизм и евреи. – Лозанна: Изд. об-ва им. Герцена, 1921. – 24 с.
1830. *Родичев Ф.* Большевики и евреи. - Берлин, 1923. – 23 с.
1831. *Руда Н.* Возрождение еврейского государства. – Берлин, 1922. – 81 с.
1832. *Сэмюэльс Р.* По тропам еврейской истории. – Иерусалим: Б-ка Алия, 1990. – С.329-330.
1833. *Садовський В.* Національна політика Совітів на Україні. – Варшава, 1937. – 173 с.
1834. *Сильницький Ф.* Национальная политика КПСС в период с 1917 по 1922 год. – Мюнхен, 1981. – 314 с.
1835. *Тимофіїв М.* Жиди і народне господарство України. – Відень: Юганбор, 1923. – 65 с.
1836. *Феденко П.* Марксистські і большевицькі теорії національного питання. – Мюнхен, 1960. – 78 с.
1837. *Чапленко В.* Ще раз про національно-мовну політику більшовиків // Нові дні. – Торонто, 1957. – Ч.85-90.

1838. *Шаповал М.* Большевізм і Україна. – Прага, 1926. – 189 с.
1839. *Шаповал М.* Велика революція і українська визвольна програма. – Прага: Вільна спілка, 1928. – 324 с.
1840. *Шаповал М.* Засади української національної програми. – Прага, 1927. – 204 с.
1841. *Шевельов Ю.* Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900 – 1941): Стан і статус. – Мюнхен: Сучасність, 1987. – 295 с.
1842. *Юрченко О.* Українсько-російські стосунки після 1917 р. в правовому аспекті. – Мюнхен, 1971. – 402 с.

Іншомовні видання

1843. *Borys J.* The Sovietization of Ukraine 1917 – 1923: The Communism Doctrine and Practice of national Self-determination. Edmonton, 1980. – XV, 488 p.; tabl.
1844. *Baron Salo W.* The Russian Jew under Tsars and Soviets. – NY.: Schockenbooks, 1987. – 468 p.
1845. *Connor W.* The National Question in Marxist-Leninist Theory and Strategy. – Princeton: Princeton Univ. Press, 1984. – 614 p.
1846. *Dmytryshyn B.* Moscow and the Ukraine 1918 – 1953. A study of Russian nationality policy. – New York, 1956. – 310 p.
1847. *Gitelman Zvi.* A century of ambivalence: The Jews of Russia and the Soviet Union, 1881 to the present. – NY, 1988. – 336 p.
1848. *Kochan Lionel,* ed. The Jews in Soviet Russia since 1917. – London, 1970. – 190 p.
1849. *Krawchenko B.* Social change and national consciousness in twentieth century Ukraine. – New York, 1985. – 333 p.
1850. *Kuromiya H.* Freedom and Terror in the Donbas: A Ukrainian-Russian Borderland, 1870s – 1990s. Cambridge Russian, Soviet and Post-Soviet Studies: 104. New York, and Cambridge, England: Cambridge University Press, 1998. – 532 p.

1851. *Lavrinenko J.* Ukrainian Communism and Soviet Russian Policy toward Ukraine; An annotated Bibliography, 1917 – 1953. - New York: Reserch program on the USSR, 1954. – 452 p.
1852. *Mace J.* Communism and the dilemmas of national liberation: National communism in Soviet Ukraine, 1918 – 1933. – Cambridge, 1983. – XIV, 334 p.
1853. *Martin T.* The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923 – 1939. The Wilder House Series in Politics, History, and Culture. Ithaca and London: Cornell University Press, 2001.
1854. *Pinkus B.* The Jews of the Soviet Union: The history of a national minority. – Cambridge uniw. press, 1988. – XVIII, 397 p.
1855. *Smal-Stocky R.* The nationality problem of the Soviet Union and Russian communist imperialism. – Milwauke, 1982. - 473 p.
1856. *J. Smith.* The Bolsheviks and the National Question, 1917 – 1923. – Basingstoke, 1999. – 389 p.
1857. *Soviet Nationality Politics and Practices* / Ed. by Jeremy R. Asrael. – N.Y.: Praeger Publishers, 1978. – 393 p.
1858. *Schwarz Solomon.* The Jews in the Soviet Union. – Syracuse: Syracuse University Press, 1951. – 253 p.
1859. *Sullivant R.* Soviet Politics and the Ukraine 1917 –1957. - New York, 1962. – 438 p.
1860. *The formation of the Soviet Union: Communism and nationalism, 1917 – 1923.* – n. y.: Atrenew, 1968. – 356 p.
1861. *Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective* / ed. by P.J. Potichnyi and H. Aster. – Edmonton, 1988. -531 p.

Додаток А.
**Мережа національних
 адміністративно-територіальних одиниць**

Національні: райони/ сільські ради/ селищні ради	1925	1926	1927	1928	1929
Російські	- / 69 / -	- / 122 / -	9 / 292 / -	9 / 283 / 9	9 / 498 / 9
Німецькі	5 / 117 / -	5 / 221 / -	7 / 237 / -	7 / 251 / -	7 / 253 / -
Болгарські	3 / 28 / -	3 / 43 / -	4 / 45 / -	4 / 45 / -	4 / 45 / -
Грецькі	- / 28 / -	- / 27 / -	- / 30 / -	3 / 30 / -	3 / 30 / -
Польські	1 / 64 / -	1 / 129 / -	1 / 139 / -	1 / 143 / -	1 / 150 / -
Єврейські	- / 19 / 19	- / 34 / 52	1 / 56 / 52	1 / 77 / 53	2 / 92 / 56
Чеські	- / 13 / -	- / 13 / -	- / 13 / -	- / 13 / -	- / 13 / -
Албанські	- / - / -	- / - / -	- / 3 / -	- / 3 / -	- / 3 / -
Білоруські	- / 1 / -	- / 1 / -	- / 2 / -	- / 2 / -	- / 2 / -
Шведські	- / - / -	- / 1 / -	- / 1 / -	- / 1 / -	- / 1 / -
Разом	8 / 344 / 19	10 / 648 / 52	22 / 872 / 52	25 / 1007 / 62	26 / 1085 / 65

Додаток А..1

(продовження) [1782, с.218-219]

Національні: райони/ сільські ради/ селищні ради	1930	1931	1932	1933	1934
Російські	8 / 379 / 9	8 / 379 / 9	8 / / 9	7 / / -	7 / / -
Німецькі	7 / 252 / -	7 / 252 /	7 / / -	7 / / -	7 / / -
Болгарські	3 / 46 / -	3 / 46 /	3 / 46 / -	3 / / -	3 / / -
Грецькі	3 / 30 / -	3 / 30 /	1 / 30 / -	1 / 30 / -	2 / 30 / -
Польські	1 / 164 / -	1 / 164 /	1 / / -	1 / / -	1 / / -
Єврейські	3 / 115 / 56	3 / 115 / 56	3 / / 56	3 / / -	3 / / -
Чеські	- / 12 / -	- / 12 / -	- / 12 / -	- / 12 / -	- / 12 / -
Албанські	- / 3 / -	- / 3 / -	- / 3 / -	- / 3 / -	- / 3 / -
Білоруські	- / 2 / -	- / 2 / -	- / 2 / -	- / 2 / -	- / 2 / -
Шведські	- / 1 / -	- / 1 / -	- / 1 / -	- / 1 / -	- / 1 / -
Разом	26 / 1085 / 65	25 / 1007 / -65	23 / 1112 / 65	22 / - / -	23 / - / -

Додаток Б

Дані Всесоюзного перепису 1926 р. про становище етнічних меншин.

Таблиця Б.1

**Етномовна ситуація в УСРР
за даними перепису 1926 р.[890, С.8-11]**

Етнічна група	Абсолютна чисельність	З них визнали рідною мову етн. групи	Визнали рідною мовою російську	Визнали рідною мовою українську	Визнали рідною мовою інші мови	Рідна мова не зазначена
Українці	23 218 860	21 848 667	1 288 879		14 363	66 951
Росіяни	2 677 166	2 627 395				
Білоруси	75 842	14 946	55 696	4 449	391	
Поляки	476 435	230 401	32 789	210 499	870	1 876
Чехи і словаки	16 091	13 584	1 327	865	214	101
Болгари	92 078	86 501	3 293	1 173	932	179
Німці	393 924	374 078	13 891	3 954	804	1 197
Греки	104 666	85 128	17 802	793	533	410
Євреї	1 574 391	1 195 723	356 200	14 063	808	7 597
Татари	22 281	19 793	1 677	471	93	247
Вірмени	10 631	7 518	2 790	102	123	98

Таблиця Б.2

**Етномовна ситуація в містах УСРР
за даними перепису 1926 р.[890, С.8-11]**

Етнічна група	Чисельність городян	Російськомовні (%)	Україномовні (%)
Українці	2 536 499	626 848 (24%)	1 888 996 (74%)
Білоруси	37 242	28 698 (77%)	
Поляки	98 747	27 773 (28%)	15 510 (15%)
Чехи і словаки	3 816	1 095 (28%)	276 (7%)
Болгари	3 598	244 (6%)	18 (0,5%)
Німці	34 253	9 427 (27%)	736 (2%)
Греки	10 763	6 736 (62%)	147 (1%)
Євреї	1 218 615	344 308 (28%)	7 997 (0,65%)

Таблиця Б.3.

Селянство етнічних груп України за переписом 1926 р. [888; С.3-5]

	Кількість селян в абс. числах (тис. чол.)	Питома вага селян в селянстві УСРР (%)	Питома вага селянства в етнічній групі (%)
Українці	19 641,6	89,26	89
Росіяни	1 124,7	5,11	49,8
Поляки	360	1,63	85
Німці	340	1,54	95
Молдавани	230	1,04	95
Євреї	98	0,44	7
Болгари	85	0,38	95
Греки	80	0,36	95

Таблиця Б.4

**Рівень урбанізації етносів УСРР
(1926 р.) [887; С.1-9; 20-30]**

	населення	
	Всього (тис.)	З них городян (%)
Українці	23218,9	11,0
Росіяни	2677,2	50,2
Євреї	1574,4	77,4
Поляки	476,4	20,7
Німці	393,9	8,7
Молдавани	257,8	4,4
Греки	104,7	10,3
Болгари	92,1	10,3
Білоруси	75,8	51,2
Татари	22,3	43,0
Всього	29018,2	18,5

Додаток В

Дані про етнокультурний розвиток етнічних меншин

Таблиця В.1[1294, с.50]

Школи етнічних меншин. 1925/26 р.

Національність	Охоплення школою дітей 8-14 років	В тому числі національною мовою
українці	45,6	біля 100%
росіяни	53,4	
євреї	58,1	25,4
поляки	53,0	31,5
німці	58,7	63,7
молдавани	46,6	23,8
інші	30,9	7,9

Таблиця В.2.[86, арк. 375]

Культурно-освітні заклади етнічних меншин.
1929 – 1930 рр.

Мова	Бібліотек	Клубів	Сільбудів	Хат-читалень
російська	144	7	94	71
єврейська	152	66	27	93
польська	79	5	14	71
німецька	3		4	1
молдавська	43	4	52	2
болгарська	22	-	20	12
грецька	20	-	19	4
інші	171	12	136	60

Таблиця В.3 [890; С.57]

Шкільна мережа етнічних меншин УСРР

Шкіл	1926 р.	1930 р.
єврейських	432	786
німецьких	621	628
польських	337	381
вірменських	5	10
чеських	-	15
болгарських	-	74
татарських	-	10
грецьких	-	16
ассирійських	-	3

Додаток Д

**Питома вага етнічних груп
у регіонах УСРР, 1926 р. [1361; С.72, 75]**

	Українці		Росіяни		Євреї		Інші	
	Частка в населенні	Частка в населенні міст	Частка в населенні	Частка в населенні міст	Частка в населенні	Частка в населенні міст	Частка в населенні	Частка в населенні міст
Полісся	80,9	52,8	6,4	15,5	5,0	27,4	7,7	4,3
Правобережжя	86,0	48,9	2,6	12,2	7,6	33,6	3,8	5,3
Лівобережжя	87,8	60,7	8,6	19,4	2,8	16,8	0,8	3,1
Степ	66,1	32,9	14,3	33,1	7,1	27,7	12,5	6,3
Дніпровський	82,9	49,3	9,0	25,1	4,7	20,0	3,4	5,6
Шахтарський	60,0	40,4	31,4	48,9	2,0	4,6	6,6	6,1
Україна	80,0	47,2	9,2	25,0	5,5	22,7	5,3	5,1

Додаток Ж

Дані про хід суцільної колективізації в середовищі етнічних меншин

Таблиця Ж.1

Колгоспне будівництво в національних районах [890, с.53]

Колгоспи	1928 р.	1929 р.	1930 р.
Єврейські	24	81	94
Німецькі	10	65	119
Російські	7	41	73
Польські	-	6	21
Грецькі	8	14	48
Молдавські	3	3	15
Циганські	1	-	-
Чеські	-	-	1
Албанські	-	-	1

Таблиця Ж.2

Пересічні господарські показники колгоспів у національних районах

[890, с.120]

Нацрайони	Кількість р-нів	Кількість господарств (тис.)	Рівень колективізації господарств (%)	Ріплі в районах (тис. га)	Колективізовано ріплі (%)
Російські	9	86,1	23,3	477,5	33,3
Німецькі	7	32,8	49,0	357,6	57,4
Грецькі	3	12,8	36,7	120,2	36,1
Єврейські	3	8,8	59,1	93,7	65,7
Польські	1	9,0	6,7	31,7	10,1

Додаток 3

Законодавчі акти, які супроводжували створення національних адміністративно-територіальних одиниць

29.08.1924 р. - Постанова РНК УСРР "Про виділення національних районів та рад". // Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине: К 10-й годовщине Октябрьской революции; По материалам Центр. Комис. Нац. Меньшинств при ВУЦИК. – Х., 1927. – С.97.

1924 р. - Постанова ВУЦВК "Про сільські ради. // ЗУ України. – 1924. - №46.

16.09.1924 р. - інструктивний лист ЦКНМ при ВУЦВК "Про виділення однорідних в національному відношенні адміністративно-територіальних одиниць в місцевостях проживання польського населення"

19.02.1925 р. Постанова ВУЦВК "Про низове районування" // ЗУ України. – 1925. – Ч.13-14. – Ст.99.

28.04.1925 р. - Постанова ВУЦВК "Про відокремлення національних сільрад на Волині" // ЗУ України. – 1925. – Ч.70. – Арт.394. – С.834.

1925 р. – Постанова ВУЦВК та РНК УСРР "Про зміни в адміністративно-територіальному поділі Донеччини" // ЗУ України. – 1925. – Ч.24. – Ст. 177.

30.04.1925 р. - Постанова ВУЦВК та РНК УСРР "Про утворення на території Одещини Ландауського району" // ЗУ України. – 1925. – Ч.24. – Ст. 178. – С.345-346.

3.06.1925 р. - Постанова ВУЦВК та РНК УСРР "Про скасування Бердянської округи й інші зміни в адміністративно-територіальному поділі Катеринославщини" // ЗУ України. – 1925. – Ч.29-30. – Ст. 236. – С.440-442.

28.04.1925 р. - Постанова ВУЦВК та РНК УСРР "Про відокремлення національних сільрад на Волині" // ЗУ України. – 1925. – Ч.70. – Ст. 394.

24.02.1926 р. - Постанова ВУЦВК та РНК УСРР "Про встановлення точного реєстру селищних рад в залюднених пунктах з переважним єврейським населенням на терені Української Соціалістичної Радянської Республіки" // ЗУ України. – 1926. – Ч.14. – Ст. 110.

31.03.1926 р. - Постанова ВУЦВК та РНК УСРР "Про утворення на території Херсонської округи Високопільського району з переважачою німецькою людністю" // ЗУ України. – 1926. – Ч.16. – Ст. 128. – С.263-264.

31.03.1926 р. - Постанова ВУЦВК та РНК УСРР "Про утворення на території Мелітопольської округи Цареводарівського району з переважною болгарською людністю й інші зміни адміністративно-територіального поділу тої самої округи" // ЗУ України. – 1926. – Ч.16. – Ст. 129.

28.04.1926 р. - Постанова ВУЦВК та РНК УСРР "Про утворення на території Одеської округи Грос-Лібентальського району з переважною німецькою людністю" // ЗУ України. – 1926. – Ч.22. – Ст. 184. - С.366-367.

28.04.1926 р. – Постанова ВУЦВК та РНК УСРР "Про утворення на території Одеської округи Велико-Буялицького району з переважною болгарською людністю та інші зміни адміністративно-територіального поділу тої самої округи" // ЗУ України. – 1926. – Ч.22. – Ст. 185. - С.367-368.

18.09.1929 р. - Постанова ВУЦВК та РНК УСРР "Про утворення на території Запорізької округи Хортицького району з переважною німецькою людністю" // ЗУ України. – 1929. - №24. – Арт.193. – С.

2.09.1930 р. - Постанова ВУЦВК та РНК УСРР "Про ліквідацію округ та перехід на двоступеневу систему управління" // ЗУ України. – 1930. - №23. – Відділ перший. – Ст.225. – С687-725.

1931 р. – Постанова ВУЦВК та РНК УСРР "Про реорганізацію районів УСРР" // СЗ України. – 1931. - №3. – Ст. 33.

20.05.1933 р. – Постанова ВУЦВК "Про ліквідацію Терпінянського району та часткові зміни в адміністративно-територіальному поділі Дніпропетровської області" // СЗ України. – 1933. - №26. – Ст.334. – С.7.

5.11.1934 р. - Постанова Президії ВУЦВК “Про розукрупнення Старо-Караньського району Донецької області” // Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1934. - №33. – Ст. 271. – С.9-10.

Додаток К

Особистий склад Центральної комісії у справах національних меншин (ЦКНМ) при ВУЦВК. 1924 – 1932 рр.

Рік	Склад комісії	посада	Час призначення	Час звільнення	Обов'язки
1924 р.	Совцов	голова			
	І.Сударський	Зам. голови	10.06		Євреї, караїми, цигани
	Я.Саулевич				Поляки Правобережжя, китайці, вірмени
	Буганов				
	Гебгард		3 грудня		Німці Катеринославщини, меноніти
	І.Ф. Гафтель	.			Німці Волині, меноніти
	Бочаков				
	Мицев				Болгари
	Перванов		30.09.		Болгари, китайський союз робітників
	Альтшулер		24.10		Євреї, караїми
	Власов	Зам. голови	До 10.06.	12.12.	
Громицький (? Кромицький)		3.05.			
1925 р.	Совцов	голова			
	І.Сударський	Зам. голови			Євреї, караїми, сирійці, татари
	М.І.Лобанов	Т.в.о. голови, глава	з 27.01.1925 р.		
	Я.Саулевич				Поляки, ехи, білоруси, латиші, литовці
	І.Ф.Гафтель				Греки, китайці, корейці

	Я.Кантор		Замість Сударського з 25.08.1925		
	Мицев				Молдавани, литовці
	С.Г. Ялі			15.12.	Греки
	Л.Урбах	Інструктор ЦКНМ			
	Ганауш	Інструктор ЦКНМ			
	Ю.М. Піотрович	Секретар			
1926 р.	М.І.Лобанов	голова			
	Я.Саулевич	Зам. голови	3 березня		
	Я.Кантор	Зам. голови	Січень – березень		
	С.Г. Ялі	Т.в.о. зам. голови	Липень		
	Левін	Т.в.о. зам. Голови	серпень		
	Мицев				
	І.Ф.Гафтель				
Ю.М.Піотрович	Секретар				
1927 р.	П.Буценко	Голова			
	Я.Саулевич	Заст. голови			
	Я.Кантор				
	С.Г. Ялі				
	Левін				
	Мицев				
	І.Ф.Гафтель				
	Ю.М. Піотрович	Секретар			
З. Іоффе	Інформатор ЦКНМ	2.09.			
1928 р.	П.Буценко	Голова			
	Я.Саулевич	Заст. голови			
	Я.Кантор				
	С.Г. Ялі	Т.в.о. заст. голови	березень		
	Левін				
	І.Ф.Гафтель				

	Планівський				болгари
	Бунякін				
	Ю.М. Піотрович	Секретар			
	Макаров	Т.в.о. секретаря			
1929 р.	П.Буценко, М.Василенко	Голова			
	Я.Саулевич	Заст. голови			
	Я.Кантор				
	С.Г. Ялі	Т.в.о. заст. голови		Серпень	
	Левін			18.05. – до Москви на навчання	
	Д.М. Мац		18.05.		
	І.Ф.Гафтель			Липень – на іншу роботу	
	Бітнер		23.07.		
	Дівіджієв		26.08.		
	Бунякін				
	Ю.М. Піотрович	Секретар			
	Макаров	Т.в.о. секретаря			
1930 р.	М.Василенко	голова			
	Я.Саулевич	Заст. голови		1.01.	
	А.Глинський		11.04.		
	Я.Кантор				
	Д.М. Мац	Т.в.о. заст..голови	До 11.04.		
	Бітнер				
	Дівіджієв				
	Бунякін				
	Ю.М. Піотрович	Секретар-референт			
Самінський	секретар				
М.М.Ліко	Референт ЦКНМ	18.10.			

1931 р.	М.Василенко	голова			
	Я.Саулевич				25.10. – до НКЗС
	А.Б.Глинський	Заст. голови			
	Я.Кантор				
	Д.М. Мац	Т.в.о. заст..голови			
	Ф.Є. Бітнер				
	А.І. Дівіджієв				
	Бунякін				
	Ю.М. Піотрович	референт			
	Самінський	секретар			
	М.М.Ліко	Референт ЦКНМ			15.01. – на посаду секретаря Сартанського РВКу
	А.С.Гітлянський	Штатний співробітник Позаштатний співробітник	До 16.10. 3 жовтня		25.10. – вибув на навчання
С.Г.Ялі	Позаштатний співробітник				
1932 р.	М.Василенко	голова			
	А.Б.Глинський	Заст. голови			11.1932 р. –на посаду Голови Київської обласної КНМ
	Я.Кантор				
	Д.М. Мац				
	А.С.Гітлянський				
	Бітнер				
	Дівіджієв				
	Ритвінська	секретар			
	Ю.М. Піотрович				8.02.

Додаток Л

Відомості про національні райони УСРР

Початкова назва	Змінена назва	Етнічна приналежність	Адміністративна приналежність	Адміністративний центр	Рік утворення	Рік скасування
1	2	3	4	5	6	7
Довбишанський	Мархлевський	Пол.	Волинська округа	С. Мархлевське	1925	1935
Вальдгеймський	Ротфронтівський	Нім.	Дніпропетровська область	С. Рот-Фронт		
Високопільський		Нім.	Херсонська округа Дніпропетровська область	с. Високопілля	1926	1939
Грос-Лібентальський	Спартаківський	нім	Одеська округа Одеська область	к. Гросс-Лібенталь (з 1933 р.) к. Спартаківка	1926	1939
Зельцьський	Фрідріх-Енгельсівський	Нім.	Одеська округа Одеська область	к. Зельц	1926	1939
Ландауський	Карл-Лібкнехтівський	Нім.	Миколаївська округа Одеська область	к. Ландау с. Карла Лібкнехта	1925	1939
Люксембурзький		Нім.	Маріупольська окр. Дніпропетровська область	с. Люксембург (Люксембург-Український)		1939
Молочанський		Нім.	Мелітопольська округа Дніпропетровська область	с. Молочанське (с.Молочанськ)		1929
Пулинський		Нім.	Волинська округа	с. Пулин		1935
Хортицький		Нім.	Запорізька окр.	с. Верхня Хортиця	1929	1930
Велико-Буялицький	Благоївський	Болг	Одеська округа Одеська область	с. Великий Буялик (с.Благоївка, с. Благоєво))	1926	1939

1	2	3	4	5	6	6
Романівський	Коларівський	Болг.	Мелітопільська округа Дніпропетровська область	с. Романівна с. Коларовка	1925	1939
Створений з об'єднання Романівського та Цареводарівського	Коларовський	Болг.	Дніпропетровська область	с. Романівна (з 1933 р.) с. Коларівка		1939
Вільшанський	Ольшанський	Болг.	Одеська окр. Одеська область	с. Вільшанка (с. Ольшанка)		1938
Велико- Янисольський		Грец.	Сталінська окр. Донецька область	с. Вел. Янисоль	1928.	1939
Мангуський		Грец.	Маріупольська окр.	с. Мангуш	1928	1932
Сартанський		Грец.	Маріупольська окр.	с. Сартана	1928	1932
Старо-Каранський		Грец.	Донецька обл.	с. Ст. Карань	1934 р.	1939
Сейдемінухський	Калініндорфський	Євр.	Херсонська округа Одеська область	к. Сейдемінуха (з 19 р.) с. Каланіндорф	1927	
Новозлатопольський		Євр.	Запорізька окр. Дніпропетровська область	к. Новозлатопіль (с. Новозлатополь)	1929	
Ізлучистий	Сталіндорфський	Євр.	Криворізька округа Дніпропетровська область	к. Ізлучиста з 1931 р. - сел. Сталіндорф (Чемеринськ)	1930	
Велико- Писарівський		Рос.	Харківська окр. Харківська область	с. Велика Писарівка	1930 р.	
Кам'янсько- Дніпровський	Кам'янський	Рос.	Запорізька окр. (1930 р.) Дніпропетровська обл. (1935 р.)	с. Кам'янка- Дніпровська Кам'янка Дніпра (1935 р.)	1927	

1	2	3	4	5	6	6
Ново-Миколаївський та Будьоннівський	Терпінянський	Рос.	Мелітопольська округа Дніпропетровська область	с. Терпіння	1927	1933
Петропавлівський	об'єднані в Верхньо-Теплівський (1930) Донецької області 1935 р. перейменованій на Косіоровський	Рос.	Луганська округа			
Станично-Луганський		Рос.	Луганська округа 1935 р. – Старобільська округа Донецької області	с. Ст.-Луганське Перенесене 1930 р до с. Верхнє Тепле (Верхнє-Тепле) з 1935 р. – с. Косіорово Донецької області		
Путивельський (Путивльський)		Рос.	Глухівська округа Чернігівська область	м. Путивель (м. Путивль)	1927	
Олексіївський	об'єднані (1931 р.)в Олексіївський	Рос.	Харківська округа	с.Олексіївське		
Старовірівський(з 1935 р. знову як національний район)		Рос.	Харківська округа Харківська область	с.Старовірівка		
Сорокинський	Краснодонський (1936 р.)	Рос.	Луганська округа Донецька область	с. Сорокине с. Сорокинський рудник (Краснодон, 1936 р.)	1927	
Чугуївський		Рос.	Харківська округа Харківська область	с.м.т. Чугуїв	1927	